ISSN 2010-720X

ILIM HÁM JÁMIYET

Bul dúnyanıń kórki adam balası
Ájiniyaz

Ájiniyaz atındaģı
NÓKIS MÁMLEKETLIK
PEDAGOGIKALÍQ INSTITUTÍ
NMPI
1934

FAN VA JAMIYAT

2023 (№1)

ISSN 2010-720X
2004-jıldıń mart ayınan baslap shıǵa basladı

ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASÍ JOQARÍ HÁM ORTA ARNAWLÍ BILIMLENDIRIW MINISTRLIGI

ÁJINIYAZ ATÍNDAǴÍ NÓKIS MÁMLEKETLIK PEDAGOGIKALÍQ INSTITUTÍ

ILIM hám JÁMIYET

Ilimiy-metodikalıq jurnal

Seriya: Tábiyiy hám texnikalıq ilimler. Jámiyetlik hám ekonomikalıq ilimler. Filologiya ilimleri

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

FAN va JAMIYAT

Ilmiy-uslubiy jurnal

Seriya: Tabiiy va texnika fanlari. Ijtimoiy va iqtisodiy fanlar. Filologiya fanlari

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

НАУКА и ОБЩЕСТВО

Научно-методический журнал

Серия: Естественно-технические науки. Социальные и экономические науки. Филологические науки

Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz

SCIENCE and SOCIETY

Scientific-methodical journal

Series: Natural-technical sciences. Social and economic sciences. Philological sciences

№1
2023

Shólkemlestiriwshi: Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı hám jurnal redakciyası jámááti

Shólkemlestiriw komiteti baslıǵı: OTEMURATOV B. – NMPI rektorı

Bas redaktor:

ALLAMBERGENOV K. - filologiya ilimleriniń doktorı, professor

REDKOLLEGIYA AǴZALARÍ

f.i.d., prof. **Abdinazimov Sh.** (Nókis)
t.i.d.,doc. **Abdullaeva Ya.** (Nókis)
f.i.d. (DSc), doc. **Achilov N.** (Qarshi)
p.i.f.d., (PhD), doc. **Babaniyazova N.** (Nókis)
t.i.d. (DSc), doc. **Bazarbaev R.** (Nókis)
f.i.d., prof. **Berdimuratova A.** (Nókis)
f.-m.i.d.,doc. **Dawletmuratov B.** (Nókis)
f.-m.i.d.(DSc), prof. **Djumabaev D.** (Tashkent)
f.i.d., prof. **Raqımjan Turısbek** (NurSultan)
b.i.d., doc. **Esimbetov A.** (Nókis)
f.i.d., prof. **Eskeeva M.** (Nur-Sultan)
f.i.d., prof. **Eshonqulov J.** (Tashkent)
f.-m.i.d., prof. **Ismaylov Q.** (Nókis)
f.i.d., prof. **Járimbetov Q.** (Nókis)
g.i.d., prof. **Jollibekov B.** (Nókis)
b.i.d., prof. **Jumanov M.** (Nókis)
b.i.d. (DSc),doc. **Jumamuratov M.** (Nókis)
f.-m.i.d., prof. **Kamalov A.** (Nókis)
f.-m.i.d., prof. **Kudaybergenov K.** (Nókis)
tex.i.d., doc. **Qayıpbergenov A.** (Nókis)
tex.i.d., prof. **Qayıpbergenov B.** (Nókis)

f.i.d. (DSc), doc. **Qazaqbaev S.** (Nókis)
t.i.d.,doc. **Qochanov B.** (Nókis)
b.i.d., prof. **Mambetullaeva S.** (Nókis)
b.i.d., prof. **Matchanov A.** (Nókis)
f.i.d., prof. **Mirzaeva S.** (Andijan)
b.i.d. prof. **Omonov M.I.** (Termiz)
f.-m.i.d.(DSc), doc. **Otemuratov B.** (Nókis)
f.-m.i.d.(DSc), doc. **Prenov B.** (Nókis)
f.i.d., prof. **Rahmonov N.** (Tashkent)
tex.i.d., prof. **Reymov A.** (Nókis)
t.i.d.,doc. **Sarıbaev M.** (Nókis)
f.i.d., prof. **Suyunova N.** (Cherkas)
f.i.d., prof. **Sherbak S.** (S.Peterburg)
tex.i.d.,doc. **Tagaev M.** (Nókis)
akademik, f.-m.i.d.**Temirbekov N.**(Alma-ata)
f.i.d., prof. **Turdimov Sh.** (Tashkent)
g.i.d., doc. **Turdımambetov I.** (Nókis)
f.i.d., prof. **Twxliev B.** (Tashkent)
f.-m.i.d., prof. **Utewliev N.** (Nókis)
f.-m.i.d., prof. **Yavidov B.** (Nókis)

Juwaplı redaktorlar:
f.i.f.d., doc. F.Sapaeva – ózbek tili boyınsha
f.i.f.d., doc. G.Kdirbaeva – rus hám inglis tilleri boyınsha

Q.Biysenbaev - juwaplı xatker
Z.Xodjekeeva - korrektor
N.Allamuratova - operator

Jurnal 1992-jıldan «Qaraqalpaqstan muǵallimi» atamasında shıǵarıla baslaǵan. 2004-jılda «Ilim hám jámiyet» atamasına ózgertilip, 01-022-sanlı gúwalıq penen Qaraqalpaqstan Respublikası Baspasóz hám xabar agentligi tárepinen dizimge alınǵan.

2020-jılı 07-avgustta Ózbekstan Respublikası Prezidenti Administracyası janındagı xabar hám ǵalaba kommunikaciyalar agentligi tárepinen qayta dizimge alınıp, 1098-sanlı gúwalıq berilgen.

«Ilim hám jámiyet» jurnalı Ózbekstan Respublikası Ministirler kabineti janındaǵı Joqarı Attestaciya Komissiyası kollegiyasınıń qararı menen tómende kórsetilgen pánler boyınsha ilim doktorı dárejesin alıw ushın maqalalar járiyalanıwı tiyis bolǵan ilimiy basılımlar dizimine kirgizilgen:

- *01.00.00 – fizika-matematika ilimleri;*
- *03.00.00 – biologiya ilimleri;*
- *05.00.00 – texnika ilimleri;*
- *07.00.00 – tariyx ilimleri;*
- *10.00.00 – filologiya ilimleri;*
- *11.00.00 – geografiya ilimleri;*
- *13.00.00 – pedagogika ilimleri;*
- *19.00.00 – psixologiya ilimleri.*

TÁBIYIY HÁM TEXNIKALÍQ ILIMLER

Fizika. Matematika. Texnika. Informatika.

$LiBaWF_9$ KRISTALLINING TERMOLYUMINESSENSIYASI

B.T.Atashov – *fizika-matematika fanlari nomzodi, dotsent*
D.P.Yuldashov – *o'qituvchi*
K.G.Oralbayev – *magistrant*
Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so'zlar: $LiBaWF_9$ kristallari, rentgen nurlari, termolyuminessensiya, lyuminofor, rekombinatsion lyuminessensiya, avtolokallashgan eksitonlar.
Ключевые слова: кристаллы $LiBaWF_9$, рентгеновские лучи, термолюминесценция, люминофор, рекомбинационная люминесценция, автолокализованные экситоны.
Key words: $LiBaWF_9$ crystals, X-rays, X-ray thermoluminescence luminescence, phosphor, recombination luminescence, self-trapped excitons.

Kirish. Ushbu maqolada gidrotermal usul bilan o'stirilgan $LiBaWF_9$ kristallining termolyuminessensiya xossalari tadqiq qilindi. Sababi hozirgi paytda lyuminofor kristallarga ilm fanning jadal rivojlanishi yangi materiallarni qidirib topishni taqozo etmoqda. Ko'pchilik moddalar (kristallofosforlar, minerallar, kvarts va boshqalar) oldindan ultrabinafsha, rentgen va radioaktiv nurlar, bilan nurlantirilgandan keyin nurlantirilgan moddalarning atomlari uyǵongan holatga o'tadi biz bu moddalarni asta sekinlik bilan doimiy tezlikda qizdirsak moddalar o'zidan yoruǧlik chiqara boshlaydi bu yoruǵlik termolyuminessensiya deb ataladi. Bu nurlanish issiqlikdan nurlanishdan ancha past temperaturalarda kuzatiladi.

Termolyuminessensiyaning kelib chiqishi quyidagicha yuzaga keladi. Radioaktiv nurlar ta'sirida nurlantirilayotgan jismning atomlari ionlanib ulardan elektronlar ajralib chiqadi va o'tkazgichlik zonasiga o'tadi, elektronlarning bir qismi tuǧridan - to'ǵri ionlangan markazlar bilan rekombinatsiyalanib qisqa davom etadigan yoruǧlik chiqadi bu kristallofosforlarning nurlanishi yoki kristallining lyuminessensiyasini paydo etadi, elektronlarning ikkinchi qismi esa kristall panjaraning nuqsonli o'rinlarida lokallashgan sathlarda ushlanib qoladi. lokallashgan sathlarda ushlanib qolgan elektronlar issiqlik energiyasi ta'sirida har xil sathlarda ushlanib qolgan elektronlar o'tkazgichlik zonasiga o'tib keyin kristalldagi ionlangan markazlar bilan rekombinatsiyalanib uzoq davom etuvchi nurlanish ya'ni termolyuminessensiyani paydo etadi. Kristallardagi lokal sathlarning energetik chuqurligiga qarab va ushlangan elektronlarning soniga qarab termolyuminessensiya intensivligi har xil bo'ladi. Termolyuminessensiya grafigiga qarab maxsus formula yordamida lokal sathlardagi elektronlarning uyǧonish energiyasini (elektronlarning faollashish energiyasini topish mumkin) [1,2,3] ilmiy ishlarda BaFCl kristallarining gamma nuri ta`siridan keyin 77 – 300K temperatura intervalida termolyuminassansiyaviy xususiyatlari tadqiq qilingan.

Kirishmasiz toza BaF_2 kristallining termolyuminessensiya egri chizig`ida 93K da juda kuchli intensivlikka ega maksimum va 113, 130, 175K larda past intensivlikka ega maksimumlar kuzatilgan. Bu yerda 95 va 113K dagi maksimumlar avtorlarning tushuntirishi bo`yicha $F_2^-(V_k)$ markazda tutilib qolgan elektronlarning rekombinatsiyasi natijasida yuzaga keladi deb tushuntirgan [4] ishda MeF_2 tipidagi kristallarda termolyuminessensiya avtolokallashgan eksitonning nurlanishi ya'ni $(V_k + e^-)$ kvazimolekuliyar markazga aylanishi bilan boǧliq deb tushuntiriladi. Gidrotermal metodi bilan o'stirilgan $LiBaWF_9$ kristallining lyuminessensiyaviy RLva TL xarakteristikalari kam tadqiqot qilingan.

Ishning metodikasi. $LiBaWF_9$ tanlab olinib uning rentgen nurining ta`siridan keyingi termolyuminessensiyasi tadqiqot qilindi.

Tadqiqot qilingan $LiBaWF_9$ kristalli VNIISIMS (Aleksandrov shahri. Rossiya) avtoklovda gidrotermal uslubida sintez yo`li bilan o`stirilgan. Shixta sifatida *LiF* va BaF_2 yana WF_6 kristallarning poroshogi ishlatilgan. Avtoklovta bosim 300 atm etib ushlab turilgan.Erish temperaturasi 290^0 C kristallanish temperaturasi 210^0C.Tadqiqot qilinadigan namuna quyidagi uslubda tayyorlanadi. Kristall o`rtacha o`lchami 80 – 90 mk atrofida maydalanib keyin yuzasining olchamlari 10x10mm^2 etib olindi. Yupqa alyuminiy folganing yuzasiga rezina kleyi yordamida yopishtiriladi.

Rentgen nuri manbayi sifatida RUP – 120 (volframlik) rentgen apparati ishlatildi. $LiBaWF_9$ kristallining termolyuminessensiyasi maxsus qurilmada o`lchanadi. Bu qurilma rentgen apparati va elektr o`lchash asboblaridan iborat. O`lchash kamerasidagi bosim o`lchash yurgizilgan vaqtda 10^{-2}mm Hg simob ustunidan past bosimda ushlab turildi.

Kamerada namunaning termolyuminessensiyasi bevosita fotoelektronlik ko`paytirgich FEK-18 ga tushadi. O`lchash jarayonida kameradagi namunaning temperaturasini 80 – 440K intervalida o`zgartirish mumkin. Kristallning termolyuminessensiyasini o`lchash metodikasi quyidagicha: kristall 80K gacha suyuq azot yordamida sovutamiz va shu temperaturada ma`lum vaqt davomida rentgen apparati yordamida nurlantiramiz, ma`lum bir dozada rentgen nuri ta`sirini to`xtatamiz. Bizning sharoitimizda rentgen apparatining rejimi 70kV ga 4mA etib olinadi (Rentgen nurining dozasi 100 rentgenni tashkil etadi). Keyin rentgen nuri bilan ta`sir etilgan kristall 80K temperaturadan boshlab 440K gacha intervalda 9K/min doimiy tezlikda qizdiramiz. Qizdirish davomida berilgan kristallning termolyuminessensiya intensivligi yozib olinadi.

Temperaturani aniqlash uchun namunaga bevosita tegib turgan med-konstantan termoparasi yordamida o`lchanadi.Sovuq tomoni 0^0C etib olinadi.

Olingan natijalar va uni tahlili.

1 – rasmda gidrotermal metodi bilan o`stirilgan $LiBaWF_9$ kristallining termolyumines-sensiyasi ko`rsatilgan. Buni o`lchash uchun kristall xona temperaturasidan 80K gacha sovutiladi.Keyin shu temperaturada 10min davomida rentgen nuri bilan nurlantiriladi.

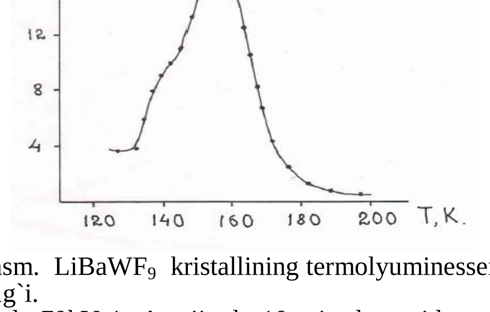

1 – rasm. $LiBaWF_9$ kristallining termolyuminessensiya egri chizig`i.

(80K da 70kV:4mA rejimda 10 min davomida rentgen nuri bilan ta`sir etilgan).

Rentgen trubkasining rejimi 70kV, 4mA etib olindi. Rentgen nuri bilan ta`sir etib nurlantirilgandan keyin kristall 9K/min doimiy tezlik bilan qizdiriladi va shu qizdirish davomida issiqlik energiya ta`sirida yuzaga keladigan termolyuminessensiyaning o`zgarishi grafik chizadigan qurilma yordamida yozib olinadi,1-rasm. Bu rasmda temperaturaning 125-200K intervalida $LiBaWF_9$ kristallining termolyuminessensiya grafigi kuzatilib uning maksimumlari 140 va 157K larga mos keladi. 140K dagi termolyuminessensiya maksimumining intensivliligi 157K dagi termolyuminessensiya maksimumidan intensivliligi ikki barobar kichik bo`lishini ko`rish mumkin.

Termolyuminessensiya metodi bu juda ham sezgir metodlardan biri bo`lib bu metod yordamida olingan grafiklardan foydalanib nur chiqaruvchi markazlarning aktivatsiya (faollashtirish) energiyasini aniqlash mumkin. Uning uchun adabiyotlardan ma`lum quyidagi formulalardan foydalanamiz.

$$E = 2\frac{kT_{max}^2}{\delta}$$

bu yerda k – Boltsman doimiysi, T_{max} – termolyuminessensiya grafigining maksimumlariga mos keladigan temperatura, $\delta -$ termolyuminessensiya maksimumlarining yarim balandliligi eniga mos keladigan temperatura. Bu formula yordamida $LiBaWF_9$ kristallining termolyuminessensiya grafigining 140K ga mos keladigan maksimumuning aktivatsiya (faollashtirish) energiyasi 0,19 eV ga mos keladi, 157K dagi maksimumga mos keladigan aktivatsiya (faollashtirish) energiyasi 0,22eV ga to`g`ri keladi bu energetik tomondan bir-biriga yaqin bo`lga nur chiqaruvchi markazlar ekanligini korish mumkin.

[1-4] ilmiy ishlardagi keltirilgan ma'lumotlarga asoslanib gidrotermal metodi bilan o'stirilgan $LiBaWF_9$ kristalida Rentgen nuri bilan ta`sir etilgandan keyin 77 – 300K temperatura intervalida paydo bo'lgan termolyuminessensiya maksimumlari $F_2^{-}(V_k)$ markazda tutilib qolgan elektronlarning rekombinatsiyasi natijasida yuzaga keladi va $(V_k + e^-)$ avtolokallashgan eksiton bilan boğliq deb hisoblaymiz.

Xulosa. Gidrotermal metodi bilan o`stirilgan $LiBaWF_9$ kristallida rentgen nuri bilan ta`sir etilgandan keyin termolyuminessensiya paydo bo`ladi va uning grafigining maksimumlari 140, 157K larga mos keladi, shuningdek bu maksimumlarga mos keladigan aktivatsiya (faollashtirish) energiyasi 0.19, 0.22eV ga teng.

Gidrotermal metodi bilan o`stirilgan $LiBaWF_9$ kristalli lyuminaforllarga qo`yiladigan talablarga to`la javob beradi, shuning uchun bu kristallni kompyuterlik tomografiyada lyuminafor sifatida qo'llash mumkin.

Adabiyotlar

1. Аташов Б., Нуритинов, Б.Есемуратов. Исследования люминесцентно - временных характеристик кристаллов BaF_2 и BaFCl. Физика и химия школы - симпозиум. –Благовещенск: 1994.

2. Нуритдинов И., Аташов Б.Т., Турданов К., Утениязова А. Радиационное дефектообразование в кристаллах BaFBr. Тезисы 6-ая международная конференция. Ядерная и радиационная физика 4-7-июня 2007, - Алматы:

3. Нуритдинов И., Аташов Б.Т., Утениязова А. Влияние примесей на радиационное дефектообразование в кристаллах BaFCl. // «Вестник» ККО. АНРУз. 2002.

4. Beaumont J.A., Hayes W., Sumuners G.P., Twiddel J.W.An investigation of trapped holes and trapped excitons in alkaline earth fluorides. Pros.Roy.Soc. 1970. -V.A315.-P.69-97.

REZYUME. $LiBaWF_9$ kristallining termolyuminessensiyasini tadqiq qilindi.

РЕЗЮМЕ. Исследована термлюминесценциз кристаллов $LiBaWF_9$.

SUMMARY. The thermoluminescence of $LiBaWF_9$ crystals has been studied.

PULSE PHOTON PROCESSING OF A THIN-FILM Si/Mg/Si/Sitall System

D.J.Asanov – *assistant teacher*

Nukus state pedagogical institute named after Ajiniyaz

Tayanch so'zlar: tez issiqlik bilan ishlov berish (TIB), magniy silicidi, impulsli fotonik ishlov berish, geterostruktura, Si/Mg/Si/sitall tizimi.

Ключевые слова: быстрая термическая обработка (БТО), силицид магния, импульсная фотонная обработка, гетероструктура, система Si/Mg/Si/ситалл.

Key words: rapid heat treatment (RHT), magnesium silicide, pulsed photonic treatment, heterostructure, Si/Mg/Si/sitall system.

The fundamental electronic properties of Mg_2Si single crystals have been widely studied theoretically and experimentally [1]. Since magnesium has a low adhesion coefficient to the silicon surface and a high vapor pressure, most of the proposed methods for the formation of Mg_2Si do not make it possible to obtain films of sufficiently high quality. The main method for the formation of thin Mg_2Si films of stoichiometric composition on silicon is molecular beam epitaxy. However, the substrate temperature during growth cannot exceed 200°C, which ensures the formation of only polycrystalline Mg_2Si films with a sufficiently developed surface relief. For the creation of silicide-silicon heterojunctions and the construction of new semiconductor devices, this is not a sufficient condition [2-5]. Therefore, it is of undoubted interest to develop new methods for the formation of Mg_2Si films on silicon, in which higher temperatures can be used to improve the crystalline quality of the films.

The method of irradiating silicon samples with a magnesium film by a pulsed laser led to the formation of films that are a mixture of Mg_2Si and polycrystalline silicon, and in which amorphous regions may be present [5]. In this work, for the formation of magnesium silicide, a method was used on the basis of which the optimal temperatures and pulse durations for the synthesis of magnesium silicide (RHT) were determined. The choice of temperatures was carried out on the basis of the analysis of the state diagram of the magnesium-silicon system (Fig 1)

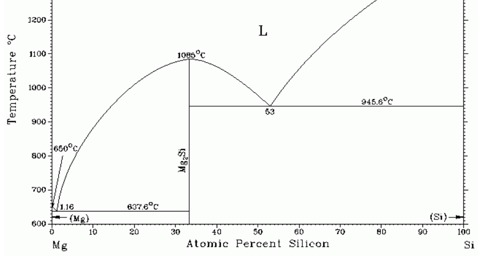

Fig 1-State diagram of the magnesium-silicon system

A thin-film system Si-Mg-Si on glass-ceramic was formed by the method of electron-beam deposition. The ratio of layer thicknesses in the Si-Mg-Si multilayer composition, optimal for the formation of Mg_2Si silicide, was 20 nm-100 nm-20 nm.

Heat treatment regimes significantly depend on the energy density and duration of treatment. There are three most

important cases [6]: - adiabatic mode (10^{-10}-10^{-6} s) is realized in the range of short light pulses; - the heat flow regime (10^{-6}–10^{-2} s) is realized when, during the time of pulsed photon processing, the area of diffusion heat redistribution becomes larger than the thickness of the layer in which radiation is absorbed, but does not extend to the entire thickness of the sample [6]; In the heat balance mode (10^{-2} s and more), it is realized when the thermal front reaches the non-irradiated side of the sample and equalizes the temperature profile along the thickness

Increasing the pulse duration above 0.1 s leads to almost uniform heating of the plate over its entire thickness, the temperature difference does not exceed 1^0C [6]. This admits that when performing temperature calculations under such RHT regimes, the temperature over the thickness of the plate can be considered constant.

The promise of pulsed photon processing in the heat balance mode is associated with uniform heating of the plate over the thickness, which ensures the absence of its deformations.

In such processing of a silicon wafer and silicon-based heterostructures using second pulses, one should take into account the heat loss due to radiation from the wafer itself. The process of heating the heterostructure with pulses of a second duration can be described under the following assumptions: - the radiation pulse has a rectangular shape; - before irradiation, the temperature of the heterostructure is constant throughout the volume; - there is no heat exchange between the plate and the substrate holder; - there are no temperature gradients along all coordinates.

The heating process of the structure under study can be described by the heat balance equation [5]

$$\rho c h \frac{dT}{dt} = (1-R)E - 2\varepsilon\sigma(T^4 - T_0^4) \qquad (1)$$

where ρ - is the density of silicon, c- is the heat capacity of silicon, h- is the thickness of the structure, E- is the power density of the light flux incident on the structure, R- is the reflectivity, T_0- is the ambient temperature, t- is time, ε is the emissivity, σ- is Stefan-Boltzmann constant, T - temperature.

The elemental composition of the samples was studied using an energy-dispersive (EDS) microanalysis system mounted on a SEM 515 scanning electron microscope. This system includes a Si(Li) detector with an ultra-thin window cooled by liquid nitrogen, a computer, and the Genesis SEM Quant software package. ZAF software.

The measurements were carried out at different values of the accelerating voltage: from the minimum sensitivity threshold of the microanalysis system (6.4 kV) to the maximum value of the accelerating voltage equal to 30 kV. Rapid heat treatment was carried out on a UOLP-1M unit. In the UOLP-1M facility, silicon wafers are heated by radiation from three INP16/250 gas-discharge xenon lamps.

The setup consists of three power supplies for INP16/250 lamps, a control unit, a quartz irradiator, and a modernized chamber for annealing Si substrates in vacuum at Growth. Pres= 3 10^{-3} Pa, contactor block.

To ensure the reproducibility of technological results, the installation provides for automatic maintenance of a given level of energy exposure on the processed plate, regardless of fluctuations in the mains voltage and changes in the parameters of the lamps with their service life due to the introduction of feedback on the radiation of the lamps.

The reactor used to process the structures in vacuum was made of stainless steel. Xenon lamps placed inside the reactor are inserted into quartz tubes, the outer surface of which is coated with a diffusion reflective coating. The outer surface of the quartz reactor is also covered with a diffusion reflective coating, which practically does not change in the entire spectral range of radiation from xenon lamps with a reflection coefficient of 0.9. The diagram of the reactor is shown in Fig 2.

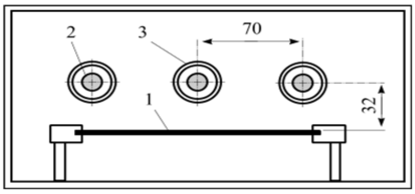

Fig 2 - Cross-section of the stainless steel reactor of the UELP-1M pulsed photon processing unit: 1 - processed silicon wafer, 2 - INP 16/250 lamps, 3 - quartz tube

The characteristic dependences of the temperature change on time in the modes studied by us are shown in Fig 3 a, b, c.

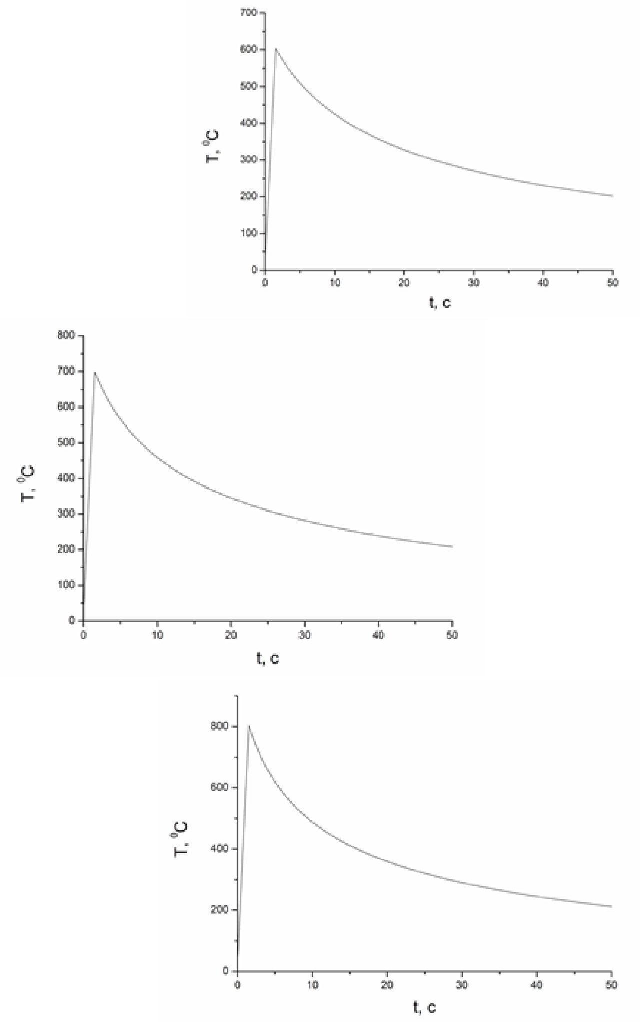

Fig 3. - Changes in sample temperature depending on time at an energy density of 288 J/cm^2 (a), 337.5 J/cm^2 (b) and 390 J/cm^2 (c) (pulse duration 1.5 s)

Fig 4.- shows the X-ray spectra and the results of microanalysis initial system Si/Mg/Si/sitall

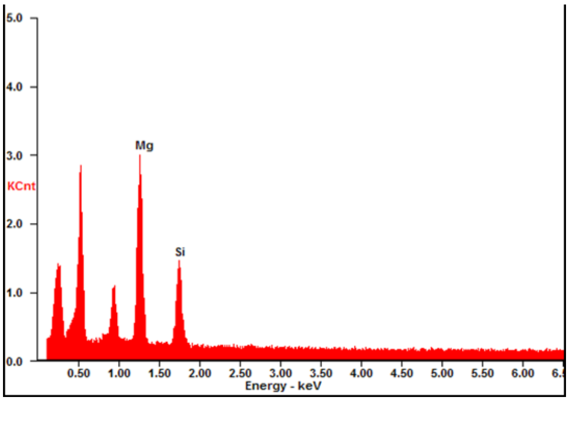

Element	Wt, %	At, %	Z	A	F
MgK	35.46	38.83	1.0068	0.9871	1.0097
SiK	64.54	61.17	0.9963	0.9548	1.0000

Fig 4. - X-ray spectra and microanalysis results initial system Si/Mg/Si/sitall. where Wt is the weight content of the element, At is the atomic content of the element, Z, A, F are correction factors

X-ray diffraction studies of the elemental composition of the initial Si-Mg-Si systems on a SEM 515 scanning electron microscope with an attachment for microanalysis showed that the atomic ratio of Mg to Si was ~2/1 (Fig 4), which is optimal for the formation of the Mg_2Si magnesium silicide phase. The rest of the peaks belong to the elements that make up the glass-ceramic.

Dependence analysis shows that in all processing modes there is a sharp rise in temperature, and then its decline. It follows from the given data that at energy densities from 337.5 to 390 J/cm^2 temperatures are reached that are sufficient for the formation of magnesium silicide Mg_2Si.

As a result of the work, a technique for applying a three-layer silicon-magnesium-silicon composition on glass-ceramic substrates was developed. A computer simulation of the temperature change with time in the Si/Mg/Si/sitall system under pulsed photon treatment was carried out, on the basis of which the optimal temperatures and pulse durations for the synthesis of magnesium silicide were determined.

References

1. Rapid-thermal annealing and plasma treatment for the formation of transition metal nitrides and silicides/ M.I. Markevich, A.N.Malyshko, A.M.Chaplanov E.N.Scherbakova//Proceedings of Science and Technological Seminar Korea-Belarus.- Minsk: 27 June 2011. - P.63

2. Formation of thin-film systems based on transition metal silicides by the BTO method / M.I. Markevich, A.M. Chaplanov, E.N. Shcherbakova. // Instrumentation-2011: Proceedings of the 4th International Scientific and Technical Conference - Minsk, November 16-18, 2011 - P.367-368.

3. Comparative analysis of stationary and pulsed methods for the formation of transition metal silicides / M.I. Markevich, A.M. Chaplanov, E.N. Shcherbakova. // Science - education, production, economics Materials of the 9th international scientific and technical conference. – Minsk: 2011 - V.2. - P.187.

4. Formation of thin films of nitrides and silicides of transition metals for micro- and nanoelectronics / M.I. Markevich, A.N.Malyshko, A.M.Chaplanov, E.N.Scherbakova// Innovations in Science and Technology: Proceedings of Belarus –Korea Science and Technological Forum. Minsk, 25-26 June 2012. - P.42-43.

5. Structural and phase transformations in thin-film Si-Mg-Si systems during stationary annealing /A.N. Malyshko, A.M. Chaplanov, E.N. Shcherbakova. Modern methods and technologies for the creation and processing of materials: Collection of materials of the VII Intern. scientific and technical conf. Minsk, September 19-21, 2012. Book 2. - P.363-369.

6. Influence of pulsed photon annealing on the structure and phase composition of thin-film systems based on silicon and transition metals / M.I.Markevich, A.M.Chaplanov, E.N.Shcherbakova. // Science and technology. 2013. № 2. - P. 63-66.

REZYUME. Bu silicid-kremniy getero-birikmalarini yaratish va yangi yarimo'tkazgich qurilmalarini qurish uchun etarli shart emas. Shu sababli, kremniyda Mg_2Si plyonkalarini hosil qilishning yangi usullarini ishlab chiqish shubhasiz qiziqish uyg'otadi, bunda plyonkalarning kristallik sifatini yaxshilash uchun yuqori haroratlardan foydalanish mumkin. Ushbu ishda magniy silisidini hosil qilish uchun tezkor issiqlik bilan ishlov berish (TIB) usuli qo'llanildi. Buning asosida magniy silisidini sintez qilish uchun optimal haroratlar va impuls davomiyligi aniqlanadi.

РЕЗЮМЕ. Для создания гетеропереходов силицид-кремний и построения новых полупроводниковых приборов это не является достаточным условием. Поэтому представляет несомненный интерес разработка новых способов формирования пленок Mg_2Si на кремнии, в которых можно использовать более высокие температуры для повышения кристаллического качества пленок. В данной работе для формирования силицида магния использовали метод быстрой термической обработки (БТО) на основании которого определены оптимальные температуры и длительности импульса для синтеза силицида магния

SUMMARY. This is not a sufficient condition for creating silicide-silicon heterojunctions and building new semiconductor devices. Therefore, it is of undoubted interest to develop new methods for the formation of Mg_2Si films on silicon, in which higher temperatures can be used to improve the crystalline quality of the films. In this work, the rapid heat treatment (RHT) method was used to form magnesium silicide. on the basis of which the optimal temperatures and pulse durations for the synthesis of magnesium silicide are determined

VIET TEOREMASÍNAN PAYDALANÍP PARAMETRLI KVADRAT TEŃLEMELERDI SHESHIW USÍLLARÍ

N.Djumabaev – *fizika-matematika ilimleriniń kandidatı, docent*
Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

Tayanch soʻzlar: parametr, kvadrat tenglamalar, tenglamaning korenlari.
Ключевые слова: параметр, квадратные уравнения, корни уравнения.
Key words: parameter, quadratic equations, equation roots.

Bizge mektep matematika kurısınan keltirilgen hám tolıq kvadrat teńlemeler ushın Viet teoreması tómendegishe bolatuǵını belgili:

1. Keltirilgen $x^2+px+q=0$ kvadrat teńlemesi ushın Viet teoreması: $x_1+x_2=-p,\quad x_1\cdot x_2=q$

2. Tolıq $ax^2+bx+c=0$ kvadrat teńlemesi ushın Viet teoreması:

$$x_1+x_2=-\frac{b}{a},\quad x_1\cdot x_2=\frac{c}{a}$$

Parametrli kvadrat teńlemeler kóbinese Viet teoremasınan paydalanıp ansat sheshiledi.

1-mısal. x_1 hám x_2 sanları $x^2+3x+m=0$ teńlemesiniń korenleri bolsa, m niń qanday mánisinde teńlemeniń korenleriniń ayırması 6 ǵa teń boladı.

Sheshiw. Meyli $x_1>x_2$ bolsın, onda máseleniń shárti boyınsha $x_1-x_2=6$ boladı. m niń mánisin tabıw ushın berilgen teńlemeniń korenlerin tómendegi teńlemeler sistemasın sheshiw arqalı tabamız:

$$\begin{cases}x_1+x_2=-3\\x_1-x_2=6\end{cases}\Leftrightarrow\begin{cases}x_1+x_2=-3\\x_1=x_2+6\end{cases}\Leftrightarrow\begin{cases}x_2+6+x_2=-3\\x_1=x_2+6\end{cases}\Leftrightarrow$$

$$\Leftrightarrow\begin{cases}2x_2=-9\\x_1=x_2+6\end{cases}\Leftrightarrow\begin{cases}x_2=-\dfrac{9}{2}\\x_1=-\dfrac{9}{2}+6\end{cases}\Leftrightarrow\begin{cases}x_2=-\dfrac{9}{2}\\x_1=\dfrac{3}{2}\end{cases}$$

Viet teoreması boyınsha

$$m=x_1\cdot x_2=\frac{3}{2}\cdot\left(-\frac{9}{2}\right)=-\frac{27}{4}.$$

Juwabı. $m=-\dfrac{27}{4}.$

2-mısal. Eger $x^2-bx-b=0$ teńlemeniń korenleri $x_1^3+x_2^3+x_1^3\cdot x_2^3=27$ shárti menen berilgen bolsa, b niń mánisin tabıń.

Sheshiw. Berilgen kvadrat teńlemeden Viet teoremasınan paydalanıp tómendegi teńliklerdi jazamız:

$$x_1+x_2=b,\ x_1\cdot x_2=-b \qquad (1)$$

Mısaldıń berilgen shártin tómendegishe túrlendiremiz:

$$x_1^3+x_2^3+x_1^3\cdot x_2^3=\left(x_1^3+3x_1^2\cdot x_2+3x_1\cdot x_2^2+x_2^3\right)+$$
$$+\left(-3x_1^2\cdot x_2-3x_1\cdot x_2^2\right)+x_1^3\cdot x_2^3=$$
$$=\left(x_1+x_2\right)^3-3x_1\cdot x_2\left(x_1+x_2\right)+x_1^3\cdot x_2^3=27$$

Bul tabılǵan teńlikke (1) niń mánislerin qoyamız:

$$b^3-3b(-b)+(-b)^3=27\Leftrightarrow b^3+3b^2-b^3=$$
$$=27\Leftrightarrow 3b^2=27\Leftrightarrow b^2=9\Leftrightarrow b=\pm3.$$

Juwabı. $b=\pm3.$

3-mısal. x_1 hám x_2 sanları $2x^2+5x-7=0$ teńlemesiniń korenleri bolsa, $\dfrac{2x_1^2+3x_1x_2+2x_2^2}{4x_1^2x_2+4x_1x_2^2}$ bólsheginiń mánisiniń durıs yamasa nadurıs bólshek bolatuǵının anıqlań.

Sheshiw.

$$\frac{2x_1^2+3x_1x_2+2x_2^2}{4x_1^2x_2+4x_1x_2^2}=\frac{2x_1^2+4x_1x_2+2x_2^2-x_1x_2}{4x_1^2x_2+4x_1x_2^2}= \qquad (1)$$
$$=\frac{2\left(x_1^2+2x_1x_2+x_2^2\right)-x_1x_2}{4x_1x_2\left(x_1+x_2\right)}=\frac{2\left(x_1+x_2\right)^2-x_1x_2}{4x_1x_2\left(x_1+x_2\right)}$$

Berilgen kvadrat teńlemeden Viet teoremasınan paydalanıp tómendegi teńliklerdi jazamız:

$$x_1+x_2=-\frac{5}{2},\ x_1\cdot x_2=-\frac{7}{2}$$

Bul mánislerdi (1) ge qoyamız:

$$\frac{2x_1^2+3x_1x_2+2x_2^2}{4x_1^2x_2+4x_1x_2^2}=\frac{2\left(x_1+x_2\right)^2-x_1x_2}{4x_1x_2\left(x_1+x_2\right)}=$$
$$=\frac{2\left(-\frac{5}{2}\right)^2-\frac{7}{2}}{4\cdot\left(-\frac{5}{2}\right)\cdot\left(-\frac{7}{2}\right)}=\frac{\frac{25}{5}+\frac{7}{2}}{35}=\frac{16}{35}<1.$$

Demek, berilgen bólshek durıs bólshek.

Juwabı. Durıs bólshek.

4-mısal. $4x^2-\sqrt{85}x+5\frac{1}{4}=0$ teńlemesin sheshpesten, onıń korenleriniń kublarınıń ayırmasın tabıń.

Sheshiw. Berilgen teńlemeniń eki jaǵın 4 ke bólemiz:

$$x^2-\frac{\sqrt{85}}{4}x+\frac{21}{16}=0$$

Bul teńlemeni Viet teoremasınan paydalanıp tómendegishe jazamız:

$$x_1+x_2=\frac{\sqrt{85}}{4},\ x_1\cdot x_2=\frac{21}{16}$$

Meyli $x_1>x_2$ bolsın,

$$x_1^3-x_2^3=\left(x_1^3-3x_1^2x_2+3x_1x_2^2-x_2^3\right)+$$
$$+\left(3x_1^2x_2-3x_1x_2^2\right)=\left(x_1-x_2\right)^3+3x_1x_2\left(x_1-x_2\right) \qquad (1)$$

Teńlemeniń korenleriniń ayırmasın tómendegishe túrlendiremiz:

$$x_1-x_2=\sqrt{\left(x_1-x_2\right)^2}=\sqrt{x_1^2-2x_1\cdot x_2+x_2^2}=\sqrt{x_1^2+2x_1\cdot x_2+x_2^2-4x_1\cdot x_2}=$$
$$=\sqrt{\left(x_1+x_2\right)^2-4x_1\cdot x_2}=\sqrt{\frac{85}{16}-4\cdot\frac{21}{16}}=\sqrt{\frac{85-84}{16}}=\sqrt{\frac{1}{16}}=\frac{1}{4},$$

Bul tabılǵanlardı (1) ge qoyamız:

$$x_1^3-x_2^3=\left(x_1-x_2\right)^3+3x_1x_2\left(x_1-x_2\right)=$$
$$=\left(\frac{1}{4}\right)^3+3\cdot\frac{21}{16}\cdot\frac{1}{4}=\frac{1}{64}+\frac{63}{64}=\frac{64}{64}=1.$$

Juwabı. $x_1^3-x_2^3=1.$

5-mısal. a parametriniń qanday mánislerinde $x^2+5x+a=0$ teńlemesi- niń korenleri x_1 hám x_2 $\dfrac{x_1}{x_2}+\dfrac{x_2}{x_1}+a>0$ teńsizligin qanaatlandıradı.

Sheshiw. Berilgen kvadrat teńleme sheshimge iye bolıwı ushın onıń diskriminantı oń bolıwı tiyis, yaǵnıy $D=25-4a\geq0\Leftrightarrow 4a\leq25\Leftrightarrow a\leq\frac{25}{4}.$

Berilgen teńlemeni Viet teoremasınan paydalanıp tómendegishe jazamız:

$$x_1+x_2=-5,\ x_1\cdot x_2=a$$

Berilgen teńsizlik shártin tómendegishe túrlendiremiz:

$$\frac{x_1}{x_2}+\frac{x_2}{x_1}+a=\frac{x_1^2+x_2^2+ax_1x_2}{x_1x_2}=\frac{x_1^2+2x_1x_2+x_2^2-2x_1x_2+ax_1x_2}{x_1x_2}=$$
$$=\frac{\left(x_1+x_2\right)^2-2x_1x_2+ax_1x_2}{x_1x_2}=\frac{a^2-2a+25}{a}>0$$
$$\frac{a^2-2a+25}{a}>0\Leftrightarrow\frac{a^2-2a+1+24}{a}>0\Leftrightarrow\frac{(a-1)^2+24}{a}>0\Leftrightarrow a>0.$$

Juwabı. $0<a\leq\frac{25}{4}.$

6-mısal. Eger $tg\alpha$ hám $tg\beta$, $4x^2-3x+1=0$ teńlemesiniń korenleri bolsa, α hám β múyeshleriniń qosındısın tabıń.

Sheshiw. Berilgen teńlemeni Viet teoremasınan paydalanıp tómendegi- she jazamız:

$$x_1+x_2=\frac{3}{4},\ x_1\cdot x_2=\frac{1}{4}$$

Sonıń menen birge $x_1=tg\alpha$ hám $x_2=tg\beta$ berilgen kvadrat teńlemeniń korenleri, olay bolsa α hám β múyeshleriniń qosındısın tabıw ushın eki múyeshtiń qosındısınıń tangensi formulasınan paydalanıp tómendegishe tabamız:

$$tg(\alpha+\beta)=\frac{tg\alpha+tg\beta}{1-tg\alpha\cdot tg\beta}=\frac{x_1+x_2}{1-x_1\cdot x_2}=\frac{\frac{3}{4}}{1-\frac{1}{4}}=\frac{\frac{3}{4}}{\frac{3}{4}}=1$$

Bunnan $tg(\alpha+\beta)=1\Leftrightarrow\alpha+\beta=\frac{\pi}{4}+\pi n,\ n\in Z.$

Juwabı. $\alpha+\beta=\frac{\pi}{4}+\pi n,\ n\in Z$.

Ádebiyatlar

1. Балаян Э.Н. Новый репетитор по математике. – Ростов на Дону: "Феникс", 2018.
2. Литвиненко В.Н., Мордкович А.Г. Практикум по элементарной математике. –Москва: "Просвещение", 1991.
3. Abduxamedov A.U, Nasimov X.A, Nosirov U.M, Xusanov J.N. Algebra hám matematikalıq analiz tiykarları. –N.: «Bilim» 2005.

REZYUME. Ushbu maqolada Viet teoremasidan foydalanib parametrli kvadrat tenglamalarni yechish usullari ko`rsatilgan.

РЕЗЮМЕ. В этой статье приведены методы решения квадратных уравнений с параметром при помощи теоремы Виета.

SUMMARY. This article provides methods for solving quadratic equations with a parameter using Vieta's theorem.

KOMPYUTERLI MODELLESTIRIW TEXNOLOGIYASÍN PAYDALANÍW BOYÍNSHA METODIKALÍQ PIKIRLER

M.Eshanov – *texnika ilimleriniń kandidatı, docent*
D.Sarsenbaev – *magistrant*
Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı
A.Muxiyatdinova – *magistrant*
Ózbekstan milliy universiteti

Tayanch so'zlar: gipoteza, adekvatlik, tizim, element, parametr, xarakteristika, detallashtirish, iyerxiya, konseptual, approksiymasiya.
Ключевые слова: гипотеза, адекватность, система, элемент, параметр, характеристика, детализация, иерархия. концептуаль, аппроксимация.
Key words: hypothesis, adequacy, system, element, parameter, characteristic, detalization, hierarchy, conceptual, approximation.

Informaciyalıq texnologiyanıń házirgi rawajlanıw dáwiri kompyuterli modellestiriw (KM) texnologiyasın qollanıw hám izertlew boyınsha hárqıylı pikirlerdiń payda bolıwına sebep bolmaqta. KM texnologiyasında tiykarınan tómendegi jumıslar ámelge asırıladı: konceptwal (abstrakt) modeldi jaratıw; stratifikaciyalaw (detallastırıw); lokallastırıw; modeldiń strukturasın qáliplestiriw; fakt maǵlıwmatlardı toplaw; maǵlıwmatlardı determinlestitiw; bólistiriw nızamların tańlaw; funkciyalardı approkciymaciyalaw; gipotezalardı rawajlandırıw; matematikalıq modeldi dúziw; modellestiriw usılın hám quralın tańlaw; modeldiń adekvatlıǵın tekseriw; modeldi sazlaw; model menen tájiriybe ótkeriwdi jobalastńrńw; modellestiriw nátiyjelerin analiz etiw; modeldi ámelde qollanıw [4-7]. Usı jumıslardıń dáslepki basqıshların [8] maqalada talqıladıq, al qalǵn basqıshların usı maqalada [8] maqalanıń dawamı sıpatında qaraymız.

Matematikalıq modeldi islep shıǵıwdıń maqseti: sistemanıń strukturasın hám islew principin anıqlaw, formalastırıw hám xarakteristikalaw; sistemanı analitik izertlew ushın islew processin sáwlelendiriw bolıp esaplanadı. Sistemalar hár qıylı túrlerde bolǵanlıqtan matematikalıq modellerdi jaratıwdıń ulıwmalastırılǵan usılı joq. Sonday bolsa da biz modellerdi islep shıǵıwdıń bazı bir usılların atap ótemiz. Konceptual model hám dáslepki ólshemli maǵlıwmatlar matematikalıq modeldi islep shıǵıw ushın tiykar boladı.

Sistemalar (obe'ktler) tómendegi túrlerge bólinedi: statikalıq hám dinamikalıq; strukturalı yamasa programmalıq basqarılatuǵın; waqıtǵa baylanıslı ózgermeytuǵın yamasa ózgermeli. Kiris tásirleri hám ishki xarakteri boyınsha tómendegi túrlerge bólinedi: úzliksiz hám úzlikli; sızıqlı hám sızıqlı emes; stacionar hám stacionar emes; determinlengen hám stoxastikalıq. Sistemalar belgili bir sapaları boyınsha formal sxemaları yamasa matematikalıq usılları islep shıǵılǵan bolıwı múmkin. Bul sxemalar járdeminde sistemalardıń islew procesin táriplew múmkin, geypara jaǵdaylarda bolsa analitik nátiyjelerdi qollanıwdı ámelge asırıw múmkin. Sistemalardıń islew processinde formal quarallar sıpatında belgili tiller hám imitaciyalıq modellestiriw sistemaları mısal bola aladı. Bular: bólek - sızıqlı agregatlar; stoxastikalıq tarmaqlar; ǵalabalıq xizmet kórsetiw sistemaları; úzliksiz determinlengen sistemalar; avtomatlar.

Modellestiriw usılın tańlaw. Analitikalıq modelleri islep shıǵılǵan sistemanı hár qıylı analitik yamasa imitaciyalıq usıllar menen ámelde qollanıw múmkin. Analiz etiwdiń analitik usılları járdeminde modeldi tolıq izertlew múmkin. Geypara jaǵdaylarda analitik modeler optimallastırıwdıń matematikalıq usıllarınan paydalanıw imkániyatın beredi. Analitik usıllardı paydalanıw ushın matematikalıq modeldi óz ara analitikalıq baylanıslar kórinisine keltiriw kerek, bunda sistema parametrleri hám sırtqı tásirler menen onıń xarakteristikaları arasındaǵı baylanıslar anıq analitikalıq kóriniste bolıwı kerek. Biraq bul júdá ápiwayı sistemalar ushın islep shıǵılıwı múmkin. Analitik usıllardı quramalı sistemalarǵa paydalanıw ushın faktorlardıń anıqlıq dárejesi joqarı bolıwı kerek. Sol sebepli analitik usıllar sistemanı baslanǵısh juwıq baxalaw processinde isletiledi. Sebebi bunda sistemanıń anıq modeli ushın informaciya jetispewshiligi bolıwı múmkin. Kóplegen jaǵdaylarda quramalı sistemalardaǵı parallel processlerdi analiz etiw ushın paydalanıw múmkin.Geypara modellerde másele anıq matematikalıq usıllar menen analitik sheshilmewi múmkin. Olardı izertlew ushın sanlı usıllardan paydalanamız. Bunday usıllar matematikalıq modeli teńlemeler sisteması kórinisindegi sistemalarǵa qollanıladı hám olardı sheshiwge sanlı usıllar qollanıladı.

Imitaciyalıq usıllar. Imitaciyalıq modellestiriw sistemalarda izertlewdiń universal usılı bolıp, olardıń xarakteristikaların baxalaw imkaniyatın beredi. Bul usılda sistema - originaldıń dinamikalıq processleri abstrakt modeldegi processler menen almastırıladı. Biraq bul almastırıwdaǵı ayırım ámeller muǵdarı hám waqıt izbe-izlikleri arasındaǵı baylanıslar sistema originaldaǵı baylanıslarg`a sáykes keliwi kerek. Sol sebepli imitaciyalıq modellestiriw usılı algoritmlik yamasa operacion modellestiriw dep atalıwı múmkin. Imitaciyalaw processinde (original menen tájiriybe ótkeriw sıyaqlı) ayırım hádiyselerdi hám jaǵdaylardı yamasa shıǵıw tásirlerin ólshew menen sistemanıń xarakteristikalarınıń sapasın esaplaw imkániyatın beredi. Imitaciyalıq modellestiriwde bolıp atırǵan processlerdi detallastırıw arqalı úyreniw hám izertlew imkániyatı bar. Esaplaw texnikası múmkinshiliklerinen paydalanılıp, sistemanıń basqarıw algoritmin jáne onıń islewin sınap kóriw múmkin. Analitik usılda izertlewshi modellerdi imitaciyalıq usıllar járdeminde analiz etiliwi múmkin. Bunıń nátiyjesinde modellestiriwde quramalı sistemalardı izertlew tiykarǵı usıllardan biri bolıp tabıladı.

Modellestiriw quralların tańlaw. Modellestiriw usılı tańlap alınǵannan keyin esaplaw texnikası járdeminde modeldi izertlew ushın texnikalıq hám programmalıq quarallar tańlanadı. Programmalıq quarallar sıpatında proceduraǵa yamasa mashqalaǵa mólsherlengen algoritmlik tiller tańlap alınadı, avtomatlastırılǵan sistemalardan da paydalanıwǵa boladı. Modellerdi izertlew ushın universal yamasa qánigelestirilgen esaplaw sistemalarınan paydalanıw múmkin. Universal esaplaw sistemaları járdeminde analitikalıq modellestiriwdi ámelge asırıw ushın texnikalıq quarallarǵa ayrıqsha talaplar qoyılmaydı. Al imitaciyalıq modellestiriwde paydalanılatuǵın universal esaplaw sistemalarına qoyılatuǵın talaplar úlken kólemde operativ xarakterde boladı. Sebebi, tájiriybe ótkeriwde element parametrlerine tınımsız qatnas jasaladı. Sonlıqtan olardıń hámmesi operativ yadta saqlanıwı múmkin. Hár bir tájiriybe statikalıq modellestiriwde belgili mashina waqtın iyeleydi, sonlıqtan modellestiriw procesi ushın joqarı ónimdarlıqqa iye bolǵan esaplaw texnikasınan paydalanıw kerek.

Algoritmlik tiller. Programmalıq modeller jaratıw ushın joqarı dárejeli universal proceduraǵa mólsherlengen algoritmlik tillerdi paydalanıw kerek. esaplaw sistemaların imitaciyalıq modellestiriw ushın algoritmlik tillerden paydalanamız. Ulıwmalıq maqsetke mólsherlengen tillerde imitaciyalıq modellerdi jaratıwda maǵlıwmatlardı qayta islew máselelerinde programmalastırıwǵa tán bolmaǵan bir qatar qıyınshılıqlar boladı. Bul qıyınshılıqlar imitaciyalıq modellestiriwde algoritmlarǵe tán bolǵan eki qásiyetke baylanıslı.

Birinshi: quramalı sistemalarda process parallel algoritmlarden ibarat bolıp, hár bir waqıt momentinde birden

artıq bolǵan ózgerislerler qatnasadı. Parallel algoritmlerdı programmalastırıw qıyınshılıqlarınıń sebebi algoritmlik tiller tiykarınan izbe-iz processlerdi jazıwǵa mólsherlengen. Joqarı dárejedegi tillerde parallel processlerdi programmalıq imitaciya etiw psevdoparallellikti shólkemlestiriwdi talap etedi. Al bul programmalastırıw tarawında quramalı másele bolıp tabıladı.

Ekinshi: modellestiriw processinde kólemli, aprior baxalanıwı qıyın bolǵan maǵlıwmatlardı qayta islew talap etiledi. Bul process imitaciyalıq modellerdiń dinamikalıq xarakterge iye ekenliginen kelip shıǵıp, sistemadaǵı ulıwmalıq processlerdi úyreniwdi talap etedi. Bunday algoritmlerdı programmalastırıwda tiykarǵı itibar operativ yadtı dinamikalıq bólistiriwge qaratılǵan boladı.

Modellestiriw tilleri. Imitaciyalıq modellestiriwde keń klasstaǵı modellerge tán bolǵan máseleler payda boladı. Bunda psevdoparallel algoritmlerdiń orınlanıwı shólkemlestiriledi, yad dinamikalıq bólistiriledi, model waqıtı menen ámeller orınlanadı, tosınnanlı processler imitaciya etiledi hám basqa operaciyalar ádettegidey orınlanadı. Máselelerdiń sheshimin tabıw hám izertlew ushın arnawlı problemalıq quralla (programmalıq sistemalar), yaǵnıy modellestiriw tilleri bar. Házirgi dáwirde 500 den artıq modellestiriw tilleri belgili. Mashinada modellerdi jaratıw procesin ápiwayılastırıw hám tezlestiriw háreketi imitaciyalıq modellerdi programma-astırıwdıń avtomatlastırılǵan sistemalarına alıp keledi. Izertlewshiniń miynetin jeńillestiretuǵın nárse avtomatlastırılǵan programmalıq quralla bolıp esaplanadı. Programma avtomat túrde qandayda bir formal sxema tiykarında jaratıladı. Formal sxema izertlewshi tárepinen beriledi. Bul sistema prarametrleri, sırtqı tásirler hám islew xarakterine bqylanıslı islep shıǵıladı. Mashinada ótkerilgen tájiriybe nátiyjeleri tiykarında shıǵıw maǵlıwmatları esaplanadı hám baspaǵa shiǵarıladı, qosımsha alınǵan nátiyjeler bolsa, olar izertlewshi kórsetpesi boyınsha alınadı. Bunday sistemalar avtomatlastırılǵan universal imitaciyalıq modeller yamasa imitaciyalıq programmalar generatori dep ataladı. Modellestiriwdiń programmalıq hám texnikalıq quralları bir neshe kriteriyalardı esapqa alǵan halda tańlap alınadı. Bunıń zárúriy shártlerinen biri-konceptual hám matematikalıq modeldi jaratıw ushın quralla jetkilikli hám tolıq bolıwı kerek. Modellestiriw tilin tańlaǵannan keyin programmalıq model islep shıǵıladı. Bul process tómendegilerdi óz ishine aladı: algoritmdı islep shıǵıw, kiris maǵlıwmatların formallastırıw, programmanı dúziw hám tekseriw. Bul júdá za'ru'rli kóp miynet talap etiwshi process bolıp, basqa programmalastırıw jumıslarınan ózgeshe boladi.

Adekvatlıqdı tekseriw hám modeldi sazlaw. Modeldiń sistemaǵa adekvatlıǵın tekseriw izertlenip atırǵan sistema menen modeldiń ólshemleriniń sáykesligin hám sistemaǵa teń baxalılıǵın analiz etiwden ibarat. Biraq model sistemanı tolıq sáwlelendiriwi shárt emes, sebebi onı jaratıw bizge kerek bolmay qaladı. Adekvatlıq sırtqı sharayatlardı hám islew rejimlerin ózgerttirgende bazıbir tosınnanlı faktorlardı esapqa almaw sebepli ózgeredi. Sırtqı ortalıqtıń tásirleri sistemanıń strukturasındaǵı geypara anıqsızlıqlar, apprakcimaciya, inerpoliyaciya hám gipotezalar model menen sistema arasındaǵı sáykesliktiń azayıwına alıp keledi. Joqarıda aytıp ótilgen faktorlar sebepli modellestiriw nátiyjeleri reallıqtan azǵana bolsa da ózgeshe boladı. Original xarakteristika y_0 menen model xarakteristikası y_m arasında parq boladı. Olar bir-birine jaqın bolsa model sistema-original menen adekvat dep ataladı, eger ózgeris ruxsat berilgen itimallıqtan úlken bolsa, bul kriteriyanı ámeliyatta paydalanıw geypara sebeplerge baylanıslı qıyınshılıqlarǵa alıp keledi. Modeldiń adekvatlıǵı tekserilmese modellestiriw nátiyjeleri tiykarında nadurıs sheshimler alınıwı múmkin. Ámeliyatta adekvatlıqtı baxalaw ekspertler analizi boyınsha ámelge asırıladı. Adekvatlıqtı tekseriwdiń tómendegi túrleri bar:

- elementler modelin tekseriw;
- sırtqı tásirlerdi tekseriw;
- sistemanıń konceptual modelin tekseriw;
- formal hám matematikalıq modelin tekseriw;
- shıǵıs xarakteristikasın ólshew hám esaplaw usılların tekseriw;
- dasturiy modeldi tekseriw.

Modeldi sazlaw. Adekvatlıqdı tekseriw nátiyjeleri boyınsha model menen sistema - original arasındaǵı parq úlken bolsa, modeldi sazlaw zárúr boladı. Bunda golabal, lokal hám parametrlik ózgerisler kiritiliwi múmkin. Golabal ózgerislerde konceptual yamasa matematikalıq modeldegi qátelikler anıqlanadı. Bunday qáteliklerdi saplastırıw jańa modeldi islep shıǵıwǵa alıp keledi. Lokal ózgerisler bolsa geypara parametrlerdi anıqlaw yamasa algoritmlerdı ózgertiw menen baylanıslı. Parametrlik ózgerislerler-modeldegi geypara arnawlı parametrlerdi ózgertiw degendi ańlatadı.

Model menen tájiriybe ótkeriw. Strategiyalıq joba. Islep shıǵılǵan modeldi izertlew arqalı modellestiriw maqsetine erisedi. Izertlewde tájiriybe ótkeriw nátiyjesinde modeldiń parametrleriniń hár qıylı baxaları ushın sistemanıń shıǵıw xarakteristikaları anıqlanadı. Tájiriybelerdi ótkeriw belgili joba tiykarında alıp bariladı. Basqarılatuǵın ózgeriwshilerdiń hár biri ushın ótkerilgen tájiriybeler bahalanadı. Máselen basqarılatuǵın parametrler sanı 5 bolsa, hár bir parametr 3 tájiriybeden baxaǵa iye bolsa, tájiriybe ler sanı 243 ge teń boladı. Esaplaw hám waqıt resursları shegaralanǵan halda múmkin bolǵan barlıq tájiriybelerdi ótkeriw múmkin emes. Demek parametrlerdiń belgili bir toparın tańlaw hám tájiriybeler sanın qısqartıw máselesi payda boladı. Bul process **strategiyalıq joybarlaw** dep ataladı.

Taktikalıq joba. Imitaciyalıq modellestiriwdiń nátiyjelerin statistikalıq isenimliligi támiyinlengen halda tájiriybe ótkeriw waqtın kemeytiw usılları taktikalıq joybarlaw dep ataladı. Tájiriybede alınǵan maǵlıwmatlar waqıt boyınsha qaraladı, yaǵnıy bul belgili bir xarakterstikalardı ólshew nátiyjeleri bolıp tabıladı. Xarakteristikalardı ólshew qatarın qandayda bir stoxastik izbe-izlilikten alınǵan shamalar sıpatında qaraw múmkin. Eger bul izbe-izlik stoxastikalıq bolsa, onıń ortasha ma`nisi waqıtqa baylanıslı bolmaydı. Al stacionar jaǵdayda onıń baxası waqıt qatarınıń ortasha ma`nisine teń boladı.

Modellestiriw nátiyjelerin analiz etiw. Imitaciyalıq tájiriybe nátiyjelerin qayta islew. Statistikalıq modellestiriwde imitaciyalıq tájiriybe ótkeriwde hár bir shıǵıw xarakteristikası baxaları ólshenedi. Bul tańlap alıw nátiyjelerin keleside analiz etiw hám qollanıw ushın isletiledi. Shıǵıw xarakteristikaları kóbinese tosınnanlı shamalar yamasa funkciyalar bolǵanlıǵı ushın olar matematikalıq kútiliw, dispersiya hám korrelyacion momentlerdi esaplaw ushın isletiledi. Stoxastik xarakteristikalar ushın salıstırmalı chastotalar gistogrammasın yaǵnıy bólistiriwdiń empirik tıǵızlıǵın qaraw múmkin. Xarakteristikalar múmkin bolǵan baxalar oblastında intervallarǵa bólinedi. Tájiriybe waqtında ólshemler nátiyjesinde xarakteristikalar hár bir intervalda anıqlanadı hám barlıq ólshewler sanı esaplanadı. Tájiriybe tawsılǵannan keyin hár bir interval ushın xarakteristika sanlarınıń ólshewlerdiń ulıwma sanına hám interval uzınlıǵına qatnası esaplanadı. Dúzilgen gistogramma ushın qandayda bir bólistiriliw nizamlıǵın tańlap alıw múmkin.

Xarakteristikalardıń sistema parametrlerine baylanıslılıǵın anıqlaw. Statikalıq modellestiriw nátiyjeleri boyınsha sistema xarakteristikaların onıń parametrleri hám sırtqı tásirlerge baylanısıwın anıqlaw múmkin. Onıń ushın korrelyaciyalıq, disperciyalıq hám regressiyalıq usıllardan paydalanamız. Korrelyaciyalıq usıl járdeminde eki hám odan artıq tosınnanlı shamalar arasındaǵı baylanıstıń bar

ekenligin tabıw múmkin. Eger korrelyaciya koeficenti absolyut ma`nisi boyınsha 1 ge teń bolsa, analiz qılınıp atırǵan shamalar arasında sızıqlı baylanıs bar ekenin ańlatadı. Eger 0 ga teń bolsa, baylanısıw bolmaydı. Korrelyaciya koeficentiniń aralıq baxaları sızıqlı korrelyaciya bar ekenin ańlatadı. Dispercivalıq analizdi shıǵıw xarakteristikalarınıń baxalarına hár qıylı faktorlardıń salıstırmalı tásirin anıqlaw ushın paydalanıw múmkin. Bunda ayrım komponentalerdıń analiz qılınıp atırǵan xarakteristikaǵa tásir etiw dárejesi tuwrısında juwmaq shıǵarıw múmkin. Eger tájiriybedegi hámme faktorlar belgili bolsa, ol jaǵdayda xarakteristikalar hám faktorlar arasındaǵı analitik baylanısıwdı tabıw múmkin. Onıń ushın regriciyalıq analiz usıllarınan paydalanamız. Tabılǵan baylanıs empirik model dep ataladı. Regrecion analizde erikli hám eriksiz ózgeriwshiler arasındaǵı sáykeslik tańlap alınadı, tájiriybe maǵlıwmatları tiykarında tańlap alınǵan parametrler esaplanadı hám tájiriybe maǵlıwmatların model menen approksimaciya etiw sapası baxalanadı. Eger sapası qanıqtırmasa, basqa baylanıs tańlap alınadı hám procedura tákirarlanadı. Modellestiriw nátiyjeleri analiz etiledi, bul modeldiń parametrlerin anıqlastırıwǵa járdem beredi. Nátiyjede konceptual modeldiń baslanǵısh kórinisi ózgeriwi múmkin. Bunnan xarakteristika hám parametrler arasındaǵı funkcional baylanısıwdı anıqlawǵa boladı hám sistemanıń analitik modeli jaratıladı.

Modellestiriw nátiyjelerinen paydalanıw. Modellestiriw nátiyjeleri sistemanıń islew qábileti haqqında sheshim qabıllaw, eń jaqsı variantın tańlaw yamasa sistemanı optimallastırıw ushın isletiledi. Biz bunnan aldıńǵı usı problemaǵa baylanıslı [8] hám búgingi maqalanı birgelikte qarasaq matematikalıq hám kompyuterli modellestiriw texnologiyası boyınsha derlik barlıq máselelerdi táriplegen bolamız, biraq qanday da bir ob'ekttiń haqıyqıy modelin dúzgende basqa da modellestiriwshiniń ózi dúzete alatuǵın qosımsha kemshilikler payda bolıwı múmkin.

Ádebiyatlar

1. Цвиркун А.Д., Акинфиев В.К., Филиппов В.А. Имитационное моделирование в задачах структуры сложных систем. [Текст]: оптимизационно-имитационный подход. Отв. Ред.В.Н.Бурков – М.: «Наука», 1985. (Ин-т проблем управления).
2. Ивахненко А.Г. Моделирование сложных систем по экспериментальным данным. -М.: «Радио и связь». 1997.
3. Камилов М.М. Эргашев А.К. Математик моделлаштириш. ТАТУ. -Тошкент: 2007.
4. Математическое моделирование. Проблемы и результаты [Текст]: монография/ Отв. Ред.изд` О.М.Белоцерковский, В.А.Гущин. -М.: «Наука», 2003.
5. Методы Математического моделирования и вычислительной диагностики [Текст] : сб. трудов/Под ред. А.Н.Тихонова, А.А.Самарского. – М.: МГУ, 1990.
6. Максимей, И.В.Имитационное моделирование на ЭВМ [Текст] : Монография. /И.В.Максимей. –М.: Радио и связь, 1988.
7. Эксперимент. Модель. Теория. Москва-Берлин: «Наука» 1982. Под ред. Дж. Эндрюса и Р. Маклоуна.
8. Eshanov M.A., Ametov B., Muxiyatdinova A. Matematikalıq ha'm kompyuterli modellestiriw texnologiyası boyınsha ilimiy-metodikalıq pikirler. //"Ilim hám jámiyet" №1 2021.

REZYUME. Maqolada kompyuter modellashtirish texnologiyalari va modellashtirish jarayonida qo'llaniladigan ilmiy-uslubiy tushunchalarning dolzarbligi tahlil qilinadi.

РЕЗЮМЕ. В статье анализируется актуальность технологий компьютерного моделирования и научно-методические концепций, используемые в процессе моделирования.

SUMMARY. This article is analyzed the relevance of computer modeling technologies and scientific methodological concepts used in the modeling system.

МОДЕЛЬНЫЙ РАСЧЕТ ПАРАМЕТРА ЭЛЕМЕНТАРНОЙ ЯЧЕЙКИ Si_2ZnS ПОЛУЭМПИРИЧЕСКИМ МЕТОДОМ

М.К.Хаккулов – *старший преподаватель*

Белорусско-Узбекский межотраслевой институт прикладных технических квалификации

Tayanch so'zlar: молекуляр механика усули, ярим эмпирик квант кимёвий усул, кремнийнинг зарурий тавсифларини ҳисоблаш, тугун, заряд ҳолати, кластер, кремний.

Ключевые слова: метод молекулярной механики, полуэмпирический квантово-химический метод, расчеты необходимых характеристик узла, зарядовое состояние, кластер, кремний.

Key words: molecular mechanics method, semiempirical quantum chemical method, calculation of bond parameters, charge condition, cluster, silicon.

Введение. Использование квант механических расчетов для предсказания геометрического строения, энергии, термодинамических характеристик и др. для известных и предполагаемых молекул является, в настоящее время, одним из важных и быстроразвивающихся методов химических исследований. Особую ценность этот метод приобретает в случае предсказания свойств неизвестных соединений, синтез которых может являться достаточно сложной процедурой, требующей больших затрат времени и материальных ресурсов исследователей. К тому же, на современном этапе развития компьютерной техники и создания высокопроизводительных и универсальных программ для квантовой химии, существует возможность расчета химических свойств соединений с очень высокой точностью и надежностью [1-2].

Квантовая механика позволяют получить достаточно точное математическое описание любых экспериментально наблюдаемых молекулярных взаимодействий. Однако для реализации этих возможностей необходимо располагать достаточно мощными ЭВМ и достаточно точными вычислительными методами. За последние годы в этих областях был достигнут значительный прогресс. Быстрое развитие вычислительной техники и программного обеспечения наряду с разработкой эффективных и точных полуэмпирических и неэмпири-ческих (ab initio) вариантов расчетов позволили, в настоящее время, сделать квантовую химию одним из наиболее важных инструментов физико-химических исследований [3-5].

В основе современной квантовой химии лежит уравнение Шредингера для стационарных состояний. Обычно используют адиабатическое приближение (приближение Борна-Оппенгеймера), согласно которому ядра неподвижны и можно решать уравнения только для движения электронов. Однако даже в этом случае точно решить уравнение Шредингера можно только для одноэлектронных систем. Поэтому в квантовомеханических расчетах используют различные приближенные методы, наиболее распространенным из которых является метод самосогласованного поля (ССП) или метод Хартри-Фока. Для систем, подобных водородному атому, возможно точное аналитическое решение уравнения Шредингера. Для систем с малым количеством электронов, типа гелия, "многоэлектронная" проблема может быть решена более или менее точно (в настоящее время нерелятивистская энергия стандартного состояния гелия известна с точность до пятнадцатого знака). В общем случае - электронные системы нельзя

рассмотреть с такой точностью. Большинство элементов в периодической таблице - многоэлектронные системы, где движение каждого электрона зависит от движения всех других электронов, так же, как и ядер. Чтобы изучать такие системы, необходимы некоторые методы последовательных приближений.

Как известно, свойства квазиповерхностных полупроводниковых структур, по сути, должны отличаться от свойств базовой матрицы. Для их расчета необходимо использование формы и аппарата, носящих квантовый характер.

Численное моделирование электронной и атомных структур комплексных систем молекулярных, кристаллических и переходных нано и микро-размеров методами квантовой физики и молекулярной динамики на сегодняшний день получают широкое распространение. Это связано с мощным развитием соответствующего математического аппарата и обеспечения. Свойства полупроводниковых нано размерных материалов заметно отличаются от свойств объемного базового материала, имеют в основном квантовый характер и могут быть адекватно описаны лишь с применением современных методов исследования, основанием которых выступает метод функционала электронной плотности (DFT), ab initio квантово-механические методы и полуэмпирические методы [6-7]. На основе этих методов были разработаны программы, которые позволяют определять свойства кристаллов с различным химическим составом и строением.

Статья посвящена численному расчету параметров кластерной структуры с ячейками Si_2ZnS в кубической решетке кристаллического кремния со структурой алмаза. Для численного расчета и изучения электронных свойств атомных кластеров были применены ab initio квантово-механические методы, в частности ограниченный или неограниченный метод Хартри–Фока (RHF/UHF) и полуэмпирические методы, в частности MNDO.

В качестве объектов исследования были выбраны решетка Si со структурой алмаза с атомами Si в узлах, а также с помещенными в узлах примесными атомами Zn, S, с гипотетическим расположением примесных атомов в узлах решетки кремния с образованием соответствующих ячеек типа $Si_2A^{II}B^{VI}$ (случай идеального раствора). Для Si были выставлены соответствующие параметры решетки a = 5,43095 Å, d(A-B) = 2,35167 Å и d(A-A) = 33,84026 Å [3].

При исследовании ячеек кремния с примесными атомами были учтены литературные данные по постоянные решетки для соединений A^{II}-B^{VI}.

Квантово-химическими и молекулярно-динамическими методами были проведены расчеты необходимых характеристик узла (зарядовое состояние) для базовой решетки Si как показано на рис.1.1 и кремния с примесным кластером, состоящим из 3-ёх тетраэдрических узлов Si_2ZnS в базовой решетке Si как показано на рис 1.2.

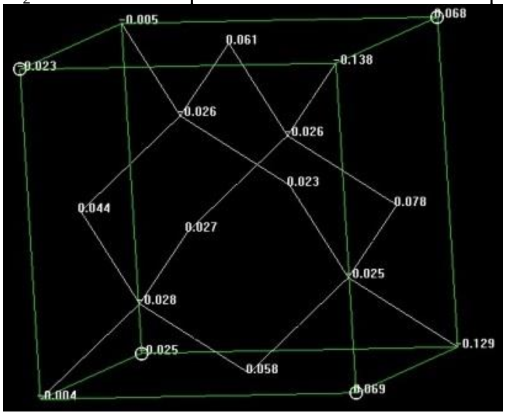

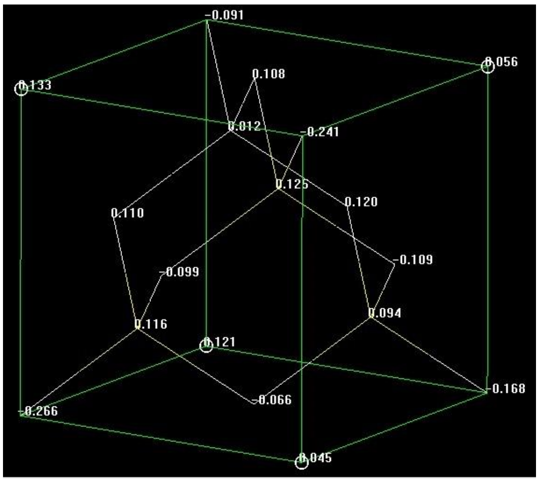

Рис.1.1. Зарядовое состояние в базовой решетке Si

Следует отметить, что эти заряды представляют разницу между положительным зарядом ядра и зарядом электронов. Заряд является 0 для нейтральной системы, положительным вещественным числом для катиона и отрицательным вещественным числом для аниона.

Нековалентные электростатические взаимодействия рассчитывались с использованием взаимодействий дипольного типа или частичных атомных зарядов. При расчете учитывался фактор диэлектрической постоянной эпсилон, которая модифицирует взаимодействие зарядов (и электростатического потенциала). Расчет электростатического потенциала базовой решетки Si, как показано на рис.2.1, и кремния с примесным кластером, состоящим из 3-ёх тетраэдрических узлов Si_2ZnS в базовой решетке Si, как показано на рис 2.2 выявил заметное изменение интенсивности потенциала на узлах ячейки.

Следует отметить, что электростатический потенциал рассчитывается как потенциальная энергия взаимодействия единицы положительного заряда с молекулярной энергией.

Уравнение Шредингера в подходе полуэмпирического метода решаются для атомов и структур с использованием известных приближений и упрощений. Во всех методах этой группы в расчет вводятся только для валентных электрона (валентное приближение), причем экспериментальные значения делают необходимость расчетов ряда величин и коррекции ошибочных результатов приближений ненужными или минимальными.

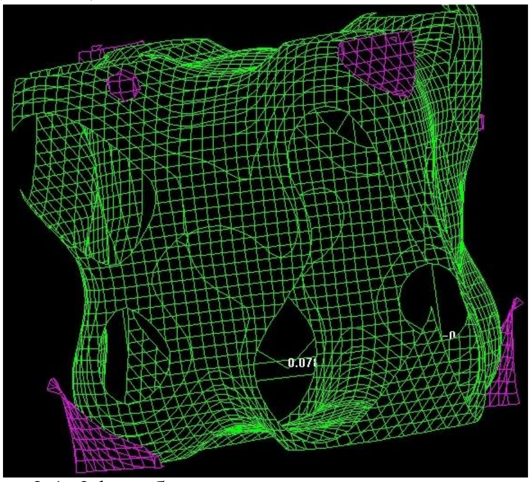

Рис.2.1. 3d-изображение электростатического потенциала в решетке Si

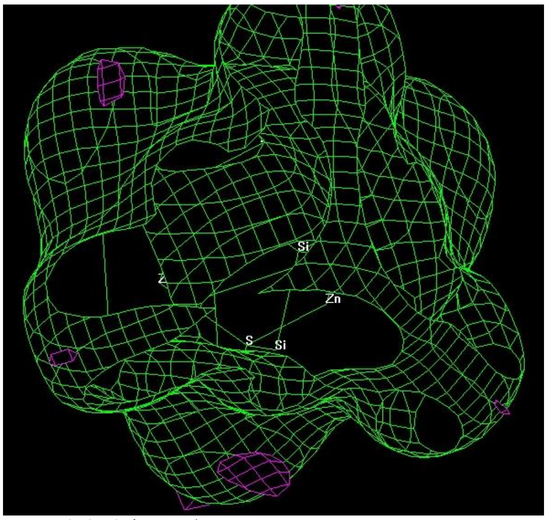

Рис. 2.2. 3d-изображение электростатического потенциала в решетке Si с ячейкой Si_2ZnS

Следует отметить, что электростатический потенциал рассчитывается как потенциальная энергия взаимодействия единицы положительного заряда с молекулярной энергией.

Уравнение Шредингера в подходе полуэмпирического метода решаются для атомов и структур с использованием известных приближений и упрощений. Во всех методах этой группы в расчет вводятся только для валентных электрона (валентное приближение), причем экспериментальные значения делают необходимость расчетов ряда величин и коррекции ошибочных результатов приближений ненужными или минимальными.

Проведенный модельный расчет параметров решетки, зарядового состояния, электростатического потенциала и электронных спектров в элементарной ячейке и в решетке кремния структуры алмаза позволяет в дальнейшем прогнозировать новые свойства кристаллического кремния с различной концентрацией, структурным расположением в узлах решетки и типом кластеров примесных атомов.

Литература

1. Блатов В.А., Шевченко А.П., Пересыпкина Е.В. Полуэмпирические методы квантовой химии. Самара: Изд-во «Универс-групп», 2005. -32 с.
2. Бутырская Е.В. Компьютерная химия: Основы теории и работа с программами GAUSSIAN и GAUSSVIEW. Солон-пресс, 2011. -224 с.
3. Квантовохимические расчеты в органической химии и молекулярной спектроскопии/ К. Я. Бурштейн, П.П. Шорыгин. - М.: Наука, 1989. -104с.
4. Кларк Т. Компьютерная химия. М.: Мир, 1990. - 383 с.
5. Коулсон Ч. Валентность. М.: Мир 1965. – 426с.
6. Минкин В.И., Симкин Б.Я., Миняев Р.М. Теория строения молекул. Ростов-на-Дону: «Феникс», 1997 – 560 с.
7. Хурсан С.Л. Квантовая механика и квантовая химия. Конспекты лекций. Уфа: ЧП Раянов, 2005. -164 с.

REZYUME. Квант-механик ва молекуляр динамик усулларни қўллаган ҳолда, Si нинг асосий панжараси ва Si нинг асосий пфнжарасидаги Si_2ZnS нинг 3 та тетраедрал боғдан иборат киришма атомлари кластери бўлган кремний учун зарур бўлган боғланиш параметрларини (заряд ҳолати) ҳисоблашлар амалга оширилди.

РЕЗЮМЕ. Квантово-химическими и молекулярно-динамическими методами были проведены расчеты необходимых характеристик узла (зарядовое состояние) для базовой решетки Si и кремния с примесным кластером, состоящим из 3-ёх тетраэдрических узлов Si_2Zn_2S в базовой решетке Si

SUMMARY. By applying quantum mechanical and molecular dynamic techniques, the author has performed calculation of required parameters of bonds (charge state) for base matrix of Si and for silicon with impurity cluster consisting of 3 tetrahedral bonds of Si_2Zn_2S in the base matrix of Si.

BIR O‘QLI DEFORMATSIYANING $YBa_2Cu_3O_{7-\delta}$ KUPRATI O‘TAO‘TKAZUVCHANLIK KRITIK HARORATIGA TA’SIRI

A.S.Jalekeshov – *assistent o‘qituvchi*
B.Ya.Yavidov – *fizika-matematika fanlari doktori, dotsent*
Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so‘zlar: kupratlar, massa, (bi)polaron, o‘tao‘tkazuvchanlik.
Ключевые слова: купраты, масса, (би)поляронн, сверхпроводимость.
Key words: cuprates, mass, bi(polaron), superconductivity.

Kirish. 1911-yilda H.K. Onnes tomonidan o‘tao‘tkazuvchanlik (O‘O‘) hodisasi kashf etilgandan keyin bu sohada juda ko‘plab tadqiqotlar olib borildi. G.Bednorz va K.A.Muller [1] ishlaridan ilhomlangan P.Chu va uning universitetdagi jamoasi 1987-yilda 90 K dan yuqori o‘tao‘tkazuvchanlik kritik harorati (T_c)ga ega Y-asoli kuprat sintez qildilar [2]. Bugungi kungacha kupratlardagi O‘O‘ ning kelib chiqish mexanzimini tushuntirish uchun bir qancha nazaryalar taklif etilgan. Shunga qaramasdan haligacha umumiy kelishuvga kelinmagan. $YBa_2Cu_3O_{7-\delta}$ (YBCO) birikmasida qatlamlashgan va zanjirsimon tartibda joylashgan strukturaviy elementlar mavjudligi aniqlangan. Shuning uchun uning kristall strukturasi boshqa kupratlarnikiga qaraganda biroz murakkabligi bilan ajralib turadi.

Bu murakkablik sababli uning O‘O‘ ga o‘tish kritik harorati-T_c ni, ularning deformatsiya hosilalari ($\partial T_c / \partial \varepsilon_i$) va bosim hosilalari ($\partial T_c / \partial p_i$) ni o‘rganish ham boshqa kupratlarga nisbatan murakkabroq va qiziqarli hisoblanadi. $YBCO$ kuprati uchun bunday o‘rganishlar [3-6] adabiyotlarda keltirilgan. Ularning ishlarida keltirilgan qiymatlar bir birlaridan miqdor jihatdan ham ishoralari jihatidan ham keskin farqlarga ega. Shundan ko‘rinib turibdiki bu masala bo‘yicha hali ko‘p izlanishlar olib borish kerak. Kupratlardagi anizatropiya sababli ulardagi bir o‘qli deformatsiyaning T_c ga ta’siri biroz murakkab hisoblanadi. Shuning bilan birga deformatsiya natijasining polaron massasining o‘zgarishini ham inobatga olish zarur hisoblanadi.

Nazariy qism. Kupratlar kuchli bog‘langan elektron va kuchli elektron-fonon tizimi sifatida tavsiflanadi. Bunday

tizimni kengaytirilgan Holstein-Hubbard modeli doirasida o‘rganish qulay. Kupratlarda ideal Boze gazini tugunlararo bipolaronlar hosil qiladi va polaron va bipolaron massasi orasida quydagi $m_{bp}=2m_p$ tenglik o‘rinli deb hisoblaymiz. Keyin panjara deformatsiyasi ε_i (i = a, c) ni to‘g‘ridan-to‘g‘ri Boze-Eynshteyn kondensatsiyasi harorati ($T_{BEK}=T_c$) bilan bog‘laymiz:

$$T_{BEK}=\frac{3.31\hbar^2 n^{2/3}}{2k_B m^*}\ e^{-g^2}. \qquad (1)$$

Bu yerda n-bipolaronlar konsentratsiyasi, ħ (k_B)-Plank (Bolsman) doimiysi, $m^*=\hbar^2/2t(a)\,a^2$–effektiv massa. Polaron massasini quydagi formula

$$m_p=m^* e^{g^2}\ (2)$$

yordamida hisoblaymiz. g^2-polaron tizimning massa renormalizatsiyasi omili. Uni hisoblash uchun Aleksandrov va Kornilovitch [7] tomonidan kiritilgan 1-rasmdagidek zanjirli model panjarasidan foydalanamiz. Biz hisoblashlarda ionlar orasidagi masofaning haqiyqiy qiymatlaridan foydalanamiz.

$$g^2=2\gamma E_p/\hbar\omega \qquad (3)$$

bunda $\hbar\omega=75\,meV$ bo‘lib, kupratlarga xos fonon energiyasini ifodalaydi,

$$\gamma=1-\sum_m[f_m(n)\cdot f_m(n+a)]\,/\,\sum_m[f_m^2(n)] \qquad (4)$$

ifoda bilan hisoblanuvchi birliksiz miqdor,

$$E_p=\frac{1}{2M\omega^2}\sum_m f_m^2(n). \qquad (5)$$

E_p-polaron energiyasi $\varepsilon_i=0$ da $T_c=T_{BEK}$ bo‘ladigan qilib tanlanadi. M–apikal kislorod ionlari massasi, $f_m(n)$-CuO_2 tekisligi zaryad tashuvchisi va kislorod apikal ionlari orasidagi elektron-fonon ta’sir kuchi bo‘lib, u quydagi ifodadan topiladi

$$f_m(n)=\frac{\kappa c(1-2\varepsilon_c)}{((|n-m)(1-\varepsilon_a)|^2-(c(1-2\varepsilon_c))^2)^{2/3}}. \qquad (6)$$

Bu yerda κ-biror koeffitsiyent, $|n-m|$-panjara doimiysi a birliklari bilan o‘lchanadigan masofa. ε_a va ε_c esa i ($i=a,c$) o‘qlar bo‘ylab deformatsiyani ifodalaydi va $\varepsilon_a=(a_{unst}-a_{str})/a_{uns}$ va $\varepsilon_c=(c_{unst}-c_{str})/c_{uns}$ ifodalar bilan hisoblanadi.

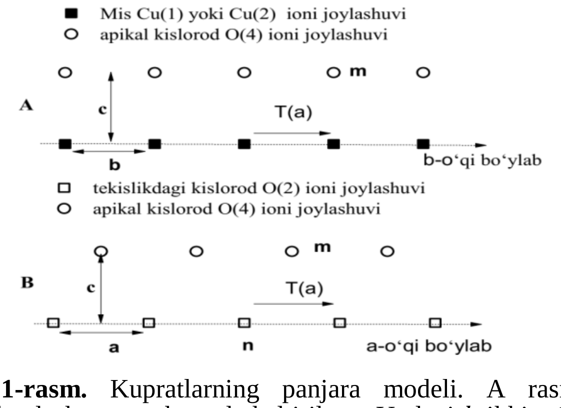

1-rasm. Kupratlarning panjara modeli. A rasmda qatlamlashgan strukturada keltirilgan. Undagi b-ikkita O(1) ioni orasidagi va ikkita O(3) ioni orasidagi masofalarning o‘rtacha geometrigi, c-Cu(2) ioni va apikal kislorod O(4) ioni orasidagi masofalar. B rasmda zanjirsimon struktura tasvirlangan. Undagi a-O(2)-Cu(1)-O(2) masofa, c- Cu(1) ioni va apikal kislorod O(4) ioni orasidagi masofalar.

O‘ksidli o‘tao‘tkazgichlar srukturaviy tadqiqotlarining ko‘pchiligida apikal masofa zaryad taqsimotiga sezilarli ta’sir etishi yozilgan. Deformatsiya T_{BEK} ga g^2 orqali va bipolaronlar konsentratsiyasi-n orqali ham hissa qo‘shadi. Sababi deformatsiya natijasida n ham o‘zgaradi. Konsentratsiya deformatsiyani inobatga olgan holda quydagi formuladan hisoblanadi

$$n=n_0(1-\varepsilon_a)(1-\varepsilon_b)(1-\varepsilon_c). \qquad (7)$$

Yuqoridagi formulalardan $\partial T_{BEK}/\partial\varepsilon_i$ qiymatlari aniqlangandan keyin,

$$\frac{\partial T_{BEK}}{\partial\varepsilon_i}=\sum_j C_{ij}\frac{\partial T_{BEK}}{\partial p_i} \qquad (8)$$

formula yordamida bir o‘qli bosim hosilalari hisoblanadi. Bunda C_{ij}-elastik doimiylari.

Natijalar va muhokama. Deformatsiyalanmagan ε_i=0 holatdagi YBCO kuprati uchun $T_c=T_{BEK}$ =91 K (4, 7-rasmlar). Mazkur holatda tekislikdagi polaron massasining qiymati m_{ab}=3.865 m_e ga teng (2, 5-rasmlar), hajmiy polaron massasining qiymati m_p=16.08 m_e ga teng (3, 6-rasmlar).

Deformatsiya natijasida YBCO kupratining T_{BEK} o‘zgaradi. Bunga sabab deformatsiya natijasida polaron massasining o‘zgarishi hisoblanadi. O‘zgarish turli o‘qlardagi deformatsiya ta’sirida turlicha kechadi. Hisoblashlarimiz natijasida olingan quydagi grafiklarda ularni ko‘rishimiz mumkin. Rasmlarda deformatsiya o‘qining musbat tarafi siqilish, manfiy tarafi cho‘zilish deformatsiyasini ifodalaydi.

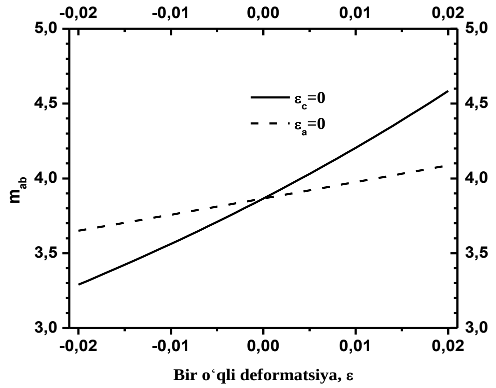

2-rasm. *Bir o‘qli deformatsiya (ε_a, ε_c) ta’sirida tekislikdagi polaron massasining o‘zgarishi m_e birliklarida berilgan.*

2-4-rasmlardagi hisoblashlar 1-A rasmda tasvirlangan struktura uchun. Zanjirsimon struktura uchun a, c-masofalarni [8]-ishdan oldik.

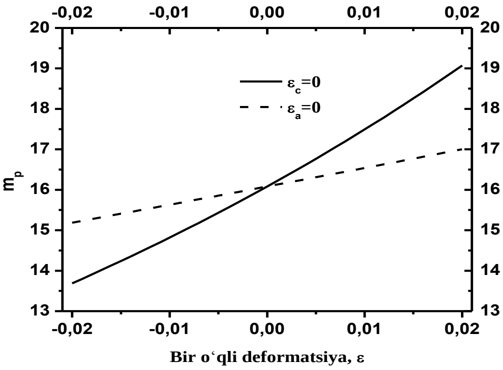

3-rasm. *Hajmiy polaron massasining deformatsiya ta’sirida o‘zgarishi m_e birliklarida berilgan*

2-3-rasmlardan ko‘rinib turibdiki a-, c-o‘qlaridagi siqilish (cho‘zilish) deformatsiyasi natijasida zaryad tashuvchi (polaron) lar massasi ortadi (kamayadi) bu o‘z navbatida T_{BEK}-ning o‘zgarishiga olib keladi (4-rasm). Barcha rasmlarda deformatsiya o‘qining musbat tarafi siqilishni, manfiy tarafi cho‘zilishni bildiradi.

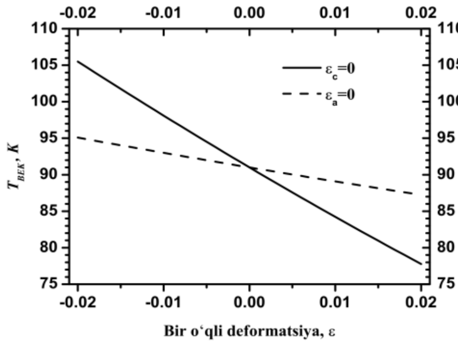

***4-rasm.** Bir o'qli deformatsiya (ε_a, ε_c) ta'sirida T_{BEK} ning o'zgarishi.*

Yuqorida ta'kidlanganidek a-, c-o'qlaridagi bir o'qli siqilish (cho'zilish) deformatsiyasi natijasida T_{BEK} ning qiymati kamayadi (ortadi). Bu rasmdagi ε_a=ε_c=0 paytida 3-formula yordamida hisoblangan birliksiz koefitsient γ=0.419 ga, polaron energiyasi E_p=0.497 eV ga teng chiqadi.

Endi esa esa xuddi shu jarayonni b, c-o'qlaridagi deformatsiyalar natijasida qanday bo'lishini ko'raylik.

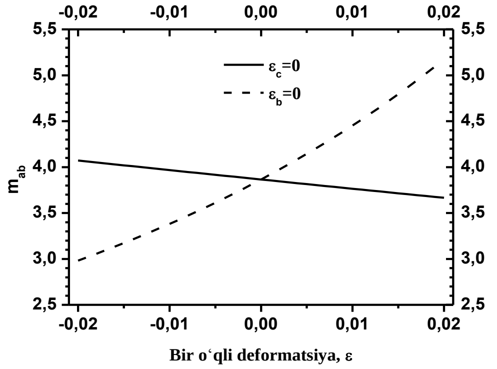

***5-rasm.** Bir o'qli deformatsiya (ε_b, ε_c) ta'sirida tekislikdagi polaron massasining o'zgarishi m_e birliklarida berilgan.*

5-7-rasmlardagi hisoblashlar 1-B rasmda tasvirlangan struktura uchun. Qatlamlashgan struktura uchun b, c-masofalarni [8]-ishdan oldik.

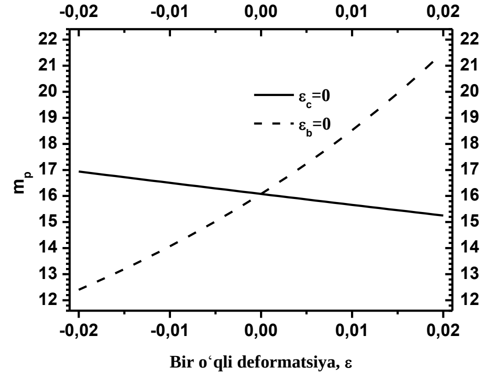

***6-rasm.** Hajmiy polaron massasining bir o'qli deformatsiya (ε_b, ε_c) ta'sirida o'zgarishi m_e birliklarida berilgan*

6-rasmda ko'rinib turganidek b- o'qi bo'ylab bir o'qli deformatsiya natijasida polaron massasining o'zgarishi a- va c-o'qlariga teskari effekt bermoqda. Ya'ni b-o'qi bo'ylab bir o'qli siqilish (cho'zilish) deformatsiya ta'sirida polaron massasi kamay (ort) sa, a- va c- o'qlari bo'ylab siqilish (cho'zilish) deformatsiya ta'sirida polaron massasi orta (kamaya) di. Massalar o'zgarishidagi bunday teskarilik temperatura o'zgarishida ham teskari effekt kuzatilishiga olib keladi (7-rasm).

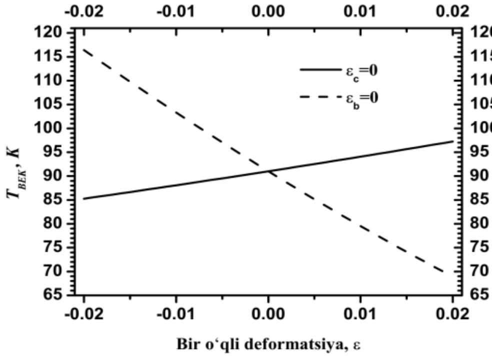

***7-rasm.** Bir o'qli deformatsiya (ε_b, ε_c) ta'sirida T_{BEK} ning o'zgarishi.*

7-rasmda uzliksiz chiziq b-o'qi, uzuq chiziq c-o'qi bo'ylab deformatsiya ta'sirida T_{BEK} ning o'zgarishini bildiradi. Rasmdan b (c)-o'qi bo'ylab cho'zilish deformatsiyasiga uchragan vatda T_{BEK} ning kamayayotganini (ortayotganini), siqilish deformatsiyasiga uchragan vaqtda T_{BEK} ning ortayotganini (kamayayotganini) ko'ramiz. Bu rasmdagi $\varepsilon_a = \varepsilon_c$=0 paytida 3-formula yordamida hisoblangan birliksiz koefitsient γ=0.498 ga, polaron energiyasi E_p=0.418 eV ga teng chiqadi.

Yuqoridagi hisoblashlardan foydalangan holda, modelimiz doirasida hisoblangan $\partial T_{BEK}/\partial\varepsilon_i$ qiymatlarini taqdim etamiz. Bizning hisoblashlarimizga ko'ra; 1-B rasmda tasvirlangan panjara uchun $\partial T_{BEK}/\partial\varepsilon_a$=-693 K, $\partial T_{BEK}/\partial\varepsilon_c$=-196 K ga (4-rasmdagi T_{BEC} ning ε_i ga bog'liqlik grafigiga mos); 1-A rasmda tasvirlangan panjara uchun $\partial T_{BEC}/\partial\varepsilon_b$=+300 K, $\partial T_{BEK}/\partial\varepsilon_c$=-1187 K qiymatlarni qabul qiladi (7-rasmdagi T_{BEK} ning ε_i ga bog'liqlig grafigiga mos). 8-formulaga [9]-ishda keltirilgan C_{ij} larning qiymatini qo'yib $\partial T_{BEK}/\partial p_a$=-3.14, $\partial T_{BEK}/\partial p_b$=1.98, $\partial T_{BEK}/\partial p_c$=-0.72 (hammasi K/Gpa da) qiymatlarni topamiz. [10]-ishdagi C_{ij} lardan foydalansak $\partial T_{BEK}/\partial p_a$=-3.84, $\partial T_{BEK}/\partial p_b$=3.19, $\partial T_{BEK}/\partial p_c$=-0.95 (hammasi K/Gpa da) qiymatlarni topamiz. Natijalarning turlicha bo'layotganing sababi adabiyotlarda C_{ij} qiymatining turlichaligidandir.

Xulosa. YBCO kupratlari uchun deformatsiyaning T_c (T_{BEK}) ta'siri murakkab hisoblanadi. Adabiyotlarda keltirilgan ma'lumotlar orasida tafovvutlar juda katta. Bizning natijalrimiz ularga sifat jihatdan mos kelsada, ba'zilariga miqdor jihatdan mos kelmaydi. Lekin, natijalarimiz deformatsiya ta'sirida m_m o'zgarishini, T_{BEK} ning o'zgarishini to'g'i tushuntirmoqda. $\partial T_{BEK}/\partial\varepsilon_i$ va $\partial T_{BEK}/\partial p_i$ larni ham sifatli tushuntirmoqda. Shularni hisobga olgan xolda bizning model YBCO yupqa pardalar o'tao'tkazuvchanligi bo'yicha tajriba natijalarini tahlil qilish va tushuntirishda foydali bo'lishi mumkin deb hisoblaymiz.

Adabiyotlar

1. Bednorz J.G., Muller K.A., Phys Z. B 64 (1986)189.
2. Schrieffer J.R., Brooks J.S., (eds.). Handbook of high-temperature superconductivity. Springer, 2007.
3. Pickett W.E., Iranian Journal of Physics Research, Vol. 6, No. 3, 2006.
4. Bud'ko S.L. et al., Phys. Rev. B 46 (1992) 1257.
5. Welp U., et al., Phys. Rev. Lett. 69 (1992) 2130.

6. Meingast C., Phys. Rev. Lett. 67, 1634, 1991.
7. Alexandrov A., and Kornilovitch P.E., Phys. Rev. Lett. 82 1999, 807.
8. Calestani G. and Rizzoli C., Nature 328, 606, 1987.
9. Ledbetter H. and Lei M., Mater J. Res.6, 2253. 1991, 11.
10. Ludwig H.A. et al., Physica C 197. 1992, 113.

REZYUME . Maqolada bir o‘qli deformatsiya ta’sirida YBCO kuprati polaron massasi va Boze-Eynshteyn kondensatsiya harorati qiymatining o‘zgarishini o‘rganish uchun maqbul yondashuv taklif etilgan. Bundan tashqari T_{BEC} ning bir o‘qli deformatsiya hosilalariga oid hisoblashlar natijalari taqdim etilgan.

РЕЗЮМЕ. В статье изучено изменение массы полярона и значения температуры конденсации Бозе-Эйнштейна в купрате YBCO под действием одноосной деформации. Кроме того, представлен результат расчета производных одноосной деформации от T_{BEC}.

SUMMARY. In the article, the change in the mass of the polaron and the value of the Bose-Einstein condensation temperature is presented in YBCO cuprate under the action of uniaxial deformation. In addition, the result of calculations are studied of derivatives of uniaxial strain from T_{BEC}.

ИССЛЕДОВАНИЕ МИКРОЭЛЕМЕНТНОГО СОСТАВА КОЛЛЕКТОРНЫХ, РЕЧНЫХ, КАНАЛЬНЫХ И ПОДПОЧВЕННЫХ ВОД ЮЖНОГО ПРИАРАЛЬЯ

А.Жумамуратов – *доктор сельскохозяйственных наук, доцент*
М.А.Жумамуратов – *доктор биологических наук (DSc), доцент*
Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

Таянч сўзлар: Орал, сув, нейтрон-фаоллашуви таҳлили, кимёвий тарқиб, зичлик, ер ости сувлари, коэффициент, дарё сувлари, коллектор сувлари.

Ключевые слова: Арал, вода, нейтронно-активационный анализ, химический состав, интенсивность, подпочвенные воды, коэффициент, речные воды, коллекторные воды.

Key words: Aral, water, neutron-activation analysis, chemical composition, intensity, subsoil waters, coefficient, river waters, collector waters.

Поступление и перераспределение огромной массы солей и микроэлементов с фильтрационными водами из каналов, с оттоками грунтовых вод с орошаемых массивов, со сбросами дренажно-коллекторных вод в открытые оазисы привело к глубокой трансформации природной среды зоны Южной Приаралья, особенно в бывшей дельте Амударьи.

Результаты нейтронно-активационного анализа вод Амударьи показывают, что самое низкое содержание химических элементов наблюдается в летнее время (июль более-менее стабилен), а в зимние, весенние и осенние периоды происходит загрязнение практически всеми элементами [1].

Сравнительный анализ вод по элементному составу приводится в таблице 1. Отсюда видно, что состав вод региона по отношению к речной воде имеет достаточную вариабельность состава в сторону увеличения содержания элементов. Так, дренажно-коллекторные воды, взаимодействуя с почвой, вымывают из нее Na, K, Cl, Ca, Cr, Mn, Fe, Cu, Zn, As, Se, Br, Rb, Sr, Ag, Cd, Cs, Sb, Ba, La, Eu, U и, тем самым, обогащаются этими элементами и, попадая впоследствие в русло рек, заново загрязняют состав речных вод.

Такие элементы как Se, Co, W, Au, Hg, Ce, Th повидимому, в почве находятся в труднорастворимой форме, и поэтому их миграция с водой затруднена.

Элементный состав канальных вод полностью отражает состав речных вод. В условиях Каракалпакии, где идет повсеместное засоление почв и деградация растительного покрова, вышеуказанная закономерность не всегда сохраняется.

Сравнительный анализ состава речной воды (Амударья) с канальными водами (Суенли, Кызкеткен, Карабайлы находящиеся в республике Каракалпакстан) показывает, что при поступлении речных вод в русло канала воды загрязняются Na, K, Cl, Ca, Cr (только Суенли), Fe, Cu (за исключением Карабайлы), Zn, As, Se (за исключением Суенли), Ba, Eu, Th (за исключением Суенли) и U. Степень загрязнения состава канальных вод изменялась от 1,05 до 30 (Ba) раз. В то же время имеет место обеднение вод калием (канал Карабайлы), Cr (Кызкеткен и Карабайлы), Mn, Co, Cu (Карабайлы), Cs, Rb (Кызкеткен, Карабайлы), La, Au, Hg, Ce (Суенли, Кызкеткен), Th.

Отбор канальных вод произведен на расстоянии 25-30 км от водозабора. Поэтому отдельные отклонения результатов по каналам мы связываем с тем, что в зависимости от состояния дна канала и стоков вод с окружающих территорий, одни элементы достаточно хорошо сорбируются на геохимических барьерах, а другие находятся в легкорастворимой или коллоидной формах, и попадают в русло рек, каналов с грунтовыми водами.

Таблица 1. Микроэлементный состав речных, канальных, коллекторных и подпочвенных вод Каракалпакии (мкг/л, *мг/л)

	река Амударья	канал Суенли	$C_к/C_р$	канал Кызкеткен	$C_к/C_р$	канал Карабайлы	$C_к/C_р$	Подпочвенная вода	$C_п/C_р$	Коллектор	$C_к/C_р$
Na*	200,0	245,0	1,2	214,0	1,0	207,0	1,04	794,0	3,97	620	3,1
K*	120,9	140,0	1,1	131,0	1,0	134,0	1,0	-	-	144,0	1,2
Cl*	220,0	312,0	1,42	254,0	1,1	232,0	1,05	414,0	1,88	364,0	1,65
Ca*	210,0	246,0	1,17	321,0	1,5	224,0	1,07	568,0	2,7	479,0	2,3
Sc	0,053	0,022	0,42	0,04	0,7	0,15	3,0	0,03	0,57	0,044	0,83
Cr	5,2	6,7	1,29	4,6	0,8	4,3	0,83	8,76	1,68	7,0	1,35
Mn	8,0	3,5	0,44	3,1	0,4	3,4	0,43	11,0	1,38	12,0	1,5
Fe	1,06	3,51	3,31	8,8	8,3	2,4	2,26	1,92	1,81	2,49	2,34
Co	1,1	0,28	0,25	0,1	0,1	0,22	0,2	1,52	1,38	0,09	0,08
Cu	1,29	7,2	5,6	2,0	1,5	0,9	0,7	-	-	24,8	19,0
Zn	2,6	14,5	5,6	12,0	4,6	12,6	4,8	5,3	2,04	7,0	2,7
As	0,022	-	-	0,07	3,9	-	-	1,4	3,36	0,65	2,95
Se	0,08	0,01	0,13	0,54	6,7	0,52	6,5	1,52	19,0	0,16	2,0
Br	11,0	102	9,8	100,4	9,1	92,5	8,4	-	-	174,3	15,8
Rb	1,0	2,4	9,4	0,6	0,6	0,9	0,9	3,8	3,8	1,8	1,8

Sr	229,0	224,0	0,9	240,0	1,0	231,0	1,01	140,0	0,61	740,0	3,2
Y	7,4	8,1	0,9	8,0	1,1	7,4	1,0	8,2	1,1	7,8	1,0
Zr	2,2	3,1	1,1	2,7	1,2	2,5	1,1	3,1	1,4	2,8	1,3
Ag	0,05	0,05	4,0	0,05	1,0	0,05	1,5	0,05	1,0	0,23	4,6
Cd	0,008	-	-	-	-	0,05	6,2	1,05	131	0,03	3,75
Sb	1,3	2,24	1,7	0,54	0,4	0,93	0,7	0,46	0,35	1,4	1,07
Cs	0,77	1,51	1,9	0,5	0,65	0,5	0,65	0,33	0,42	5,21	6,76
Ba	2,89	48,7	16,8	28,5	9,8	92,8	30,5	783,0	261	16,7	5,77
La	2,3	1,0	0,4	1,86	0,81	2,08	0,9	-	-	12,8	5,56
W	0,008	-	-	0,002	0,25	-	-	-	-	0,006	0,75
Au	0,8	0,8	1,0	0,2	0,25	0,23	0,3	0,27	0,34	0,14	0,17
Hg	1,2	0,9	0,7	0,5	0,41	1,0	0,8	-	-	1,0	0,83
Ce	0,08	0,01	0,6	0,01	0,13	0,45	5,6	9,3	116	0,029	0,36
Sm	0,03	-	-	0,061	2,0	-	-	0,54	18,0	0,004	1,3
Eu	2,0	3,2	1,6	3,1	1,55	3,4	1,7	2,7	1,35	7,0	3,5
Th	7,0	7,1	1,0	7,3	1,04	7,9	1,12	7,5	1,2	8,2	1,17
U	1,2	1,15	0,9	1,5	1,25	1,34	1,08	3,27	2,7	2,6	2,16

Закономерности накопления и рассеивания химических элементов в подпочвенных водах значительно отличаются от таких же закономерностей поверхностных вод. Так, здесь мы видим сильное загрязнение (накопление) в составе подпочвенных вод Na, Cl, Ca, Fe, Zn, As, Se, Rb, Cd, Ba, Ce, Sm, Th (C_n/C_p=1,80), и несколько менее ($C_n/C_p \approx$ 1,1-1,72) Cr, Mn, Co, Eu.

Тип подпочвенных вод относится к хлоридно-сульфатному. Состав подпочвенных вод богат химическими элементами. Это связано с тем, что в результате растворения ионов химических элементов из подстилающих пород и нижних слоев почв происходит обогащение состава грунтовых вод и в результате испарения происходит вторичное засоление почв региона.

Приведенные результаты показывают, что природные воды Каракалпакии обогащены многими химическими элементами. Исследователи региона Приаралья заболеваемость населения связывают с составом питьевых вод региона [2-3]. Как справедливо указано в работах [4-5] более 20 химических элементов (F, I, Mg, Na, Cl, K, B, B, Fe, Mn, Cr, Cu, Zn, Co, Pb, Hg и т.д.), а также пестициды, нитраты и т.д. влияют на обмен веществ и состояние здоровья человека и заболеваемость хлопчатника вилтом.

Приведенные результаты анализа состава вод зоны Приаралья показывают, что состав коллекторно-дренажных и подпочвенных вод значительно загрязнен токсическими химическими элементами и при переходе речных вод в русло каналов воды загрязняются тяжелыми металлами. Загрязнение вод при переходе в русло каналов мы объясняем тем, что вследствие поднятия уровня грунтовых вод зачастую происходит растворение отдельных соединений химических элементов в почвах в зависимости от pH почв и контактирующих вод, которые обогащают состав канальных вод. Процесс загрязнения канальных вод также связан с погодными условиями. При сильных ветрах и пыльных бурях имеет место загрязнение поверхностных вод региона. Химизм поверхностных вод, в том числе и речных, обусловлен влиянием атмосферных осадков, взаимодействием этих вод с почвами, породами и живым веществом.

Литература

1. Хатамов Ш., Жумамуратов А., Жумамуратов М.А. Экологические наблюдения сезонного изменения микроэлементного состава воды реки Амударьи в регионе Южного Приаралья. // В книге "Проблемы экологического мониторинга и моделирования экосистем" (ПЭММЭ) Том 20. -Санкт-Петербург: гидрометеоиздат. 2005. -С. 311-318.
2. Абдиров Ч.А., Атаниязова О.А., Константинова Л.Г. Экология и здоровье человека. – Нукус: «Билим», 1993. -С. 184.
3. Жоллыбеков Б. Изменение почвенного покрова и ландшафтов Южного Приаралья в связи с антропогенными воздействиями. - Нукус: «Билим», 1995. -С. 244.
4. Красевский Г.Н., Егорова Н.А. Гигиеническая классификация водных объектов по степени загрязнения. Гигиена и санитария. - М.: «Медицина». 1987. №3. -С. 8-10.
5. Румянцева Г.И., Воронцова М.П. Общая гигиена. -М.: «Медицина». 1990. –С. 287.

РЕЗЮМЕ. Ушбу мақолада Амударё дельтасидан олинган сув намуналарининг микроэлементлар таркиби муҳокама килинади. Орол денгизи зонаси сувлари таркибини таҳлил қилиш натижалари шуни кўрсатадики, коллектор-дренаж ва ер ости сувлари таркиби заҳарли кимёвий элементлар билан сезиларли даражада ифлосланган ва дарё сувлари каналлар каналига ўтганда сувлар оғир металлар билан ифлосланган.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматривается микроэлементый состав проб воды из дельты Амударьи. Результаты анализа состава вод зоны Приаралья показывают, что состав коллекторно-дренажных и подпочвенных вод значительно загрязнён токсическими химическими элементами и при переходе речных вод в русло каналов воды загрязняются тяжелыми металлами.

SUMMARY. This article discusses the microelement composition of water samples from the Amudarya delta. The results of the analysis of the composition of the waters of the Aral Sea zone show that the composition of the collector-drainage and subsoil waters is significantly polluted with toxic chemical elements, and when river waters pass into the channel of canals, the waters become contaminated with heavy metals.

РЕЛАКСАЦИОННЫЕ ЯВЛЕНИЯ В СТРУКТУРАХ КОНТАКТНОЙ МЕТАЛЛИЗАЦИИ, СТИМУЛИРОВАННЫЕ ТЕРМИЧЕСКОЙ ОБРАБОТКОЙ

К.А.Исмайлов – *доктор физико-математических наук, профессор*
А.Б.Атаубаева – *кандидат физико-математических наук, доцент*
Каракалпакский государственный университет имени Бердаха
Г.М.Насырова – *магистрант*
Национальный университет Узбекистана имени М.Улугбека

Tayanch so'zlar: omik kontakt, kremniy, issiqlik bilan ishlov berish, ichki mexanik kuchlanishlar, egrilik radiusi.
Ключевые слова: омический контакт, кремний, термическая обработка, внутренние механические напряжения, радиус кривизны.
Key words: ohmic contact, silicon, heat treatment, internal mechanical stresses, radius of curvature.

Введение. Несмотря на многообразие и изученность омических контактов к кремниевым микроэлектронным приборам, поиск контактной металлизации, устойчивой к внешним активным воздействиям и обеспечивающих малое удельное контактное сопротивление до сих пор является актуальным. Известно, что в процессе термического напыления и последующего отжига образование новых фаз на границе раздела сопровождается деградационными процессами, существующую роль в которых играют напряжения несоответствия,

вызванные несоответствием параметров решеток контактообразующих материалов, термические напряжения, локальные напряжения, массоперенос [1-6]. В данной работе на примере контактной металлизации Au-Ti и Au-Ti-Pd_2Si к монокристаллическому кремнию исследовано влияние термообработки (ТО) на изменение в нем величины внутренних механических напряжений σ. Оценка величины σ проводилась на основе измерений радиуса кривизны R кремниевой подложки до и после ТО.

Образцы и методы их исследования. Исследовались контакты к сильнолегированной фосфором пластине n^+-Si (n≈$2\cdot10^{19}$ $см^{-3}$), полученной легированием фосфором до 10^{20} $см^{-3}$ кремниевой подложки типа КЭМ с ρ=0,002 Ом·см. В качестве омических контактов использовались двух и трехслойные структуры Au-Ti-n^+Si и Au-Ti-Pd_2Si-n^+Si.

Пленки металлов наносились послойно вакуумным термическим напылением на нагретые до 330^0С и 400^0С подложки кремния при формировании Au-Ti-Pd_2Si и Au-Ti-структур, соответственно. ТО проводился в течение 10 мин при температуре 450^0С.

Экспериментальные результаты и обсуждение. Радиус кривизны исследуемых образцов двухслойных контактных структур металл-n^+Si до и после термообработок рассчитывался по стреле прогиба l на хорде дуги m из профилограммы (рис.1) по формуле

$$R = \frac{m^2}{8l} \qquad (1)$$

Оценку величины внутренних механических напряжений σ вызывающих изгиб подложки можно привести по формуле Стоуни

$$\sigma = \frac{ED^2}{6(1-\gamma Rt)} \qquad (2)$$

E, γ, D, R - модуль Юнга, коэффициент Пуассона, толщина подложки и радиус кривизны подложки, соответственно; t - толщина пленки.

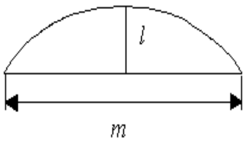

Рис. 1. Профилограмма изогнутого образца

На рис.2 показан изгиб двухслойной системы типа металл-n^+-Si (где металл тонкая пленка Ti (50 нм) покрывая тонкой пленкой Au (50нм), пленка Au защищает пленку Ti от окисления). Оценка изгиба подложки в данном случае проведена для контакта Ti – монокристалл Si (подложка n^+-Si), предполагая, что из-за пластичности Au, вклад пленки Au в величину σ будет несущественным. Изгиб подложки методически показан для трех случаев: рис.2, а – при $R=\infty$ контактная структура не напряжена; при выпуклом изгибе (рис.2, б) – пленка растянута, а подложка сжата, в этом состоянии R имеет знак «+» (плюс). При вогнутом изгибе (рис.2, в) пленка сжата, подложка растянута, в этом состоянии R имеет знак «-» (минус).

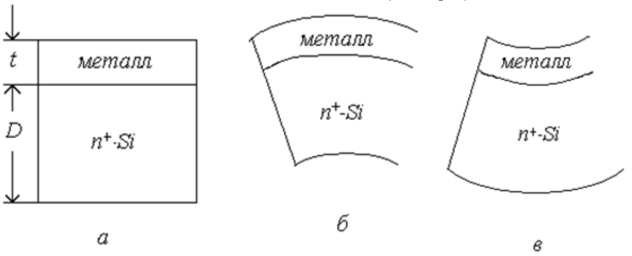

$R=\infty$ (а); R со знаком «+» (б); R со знаком «-» (в)

Рис.2. Изображение изгиба в двухслойной контактной структуре металл-Si при различной кривизне исследуемых образцов

В тестовых структурах Au(50 нм)-Ti(50 нм)-n-Si площадью 10х10 $мм^2$ изготовленных на основе однородного монокристалла в исходном образце радиус кривизны составил 17,6 м, после ТО при 450^0С в течение 10 мин образец выпрямился (радиус кривизны близок к бесконечности). В пренебрежении толщиной тонкой (50 нм) пленки Au (ввиду ее пластичности) проведена оценка напряжении σ, вызванных изгибом подложки (исходный образец) [6]

$$\sigma = \frac{ED^2}{6(1-\nu)Rt} = \frac{1{,}3\cdot10^{11}Н/м^2\cdot(3{,}5\cdot10^{-4}м)^2}{6\cdot0{,}722\cdot17{,}6м\cdot5\cdot10^{-8}м} \cong \frac{15{,}9\cdot10^3 Н}{3{,}8\cdot10^{-6}м^2} \cong 4{,}2\cdot10^9\frac{Н}{м^2} \cong 4ГПа \qquad (3)$$

где $E = 1{,}3\cdot10^{11}Н/м^2$-модуль Юнга Si, $\nu = 0{,}278$ - коэффициент Пуассона Si, $D = 350мкм$ - толщина подложки Si, R - радиус кривизны подложки, создаваемый напряжениями в подложке, t - толщина пленки металла (силицида). Результаты измерения внутренних механических напряжений контактной структуры Au-Ti-n^+-Si до и после термообработки приведены в таблице 1.

Полученная величина σ порядка 4 ГПа близка к величинам напряжений в силицидах, образовавшихся на Si [7]. Такого же порядка напряжения возникают и в случае напыления непосредственно силицидов на Si подложку. После ТО σ в подложке близко к нулю, поскольку $R\approx\infty$. Приведенные данные по релаксации механических напряжений в контактных структурах показывают, насколько чувствительна контактная система к режимам ТО.

Таблица 1. Экспериментальные результаты по измерению R и σ в контактах Au-Ti-n^+-Si до и после ТО

Тип образца	Изгиб	l, мм	m, мм	R, м	$R_{сред}$, м	σ, Н/$м^2$
исходный	-	54 54	3,5 3	16,27 18,98	17,6	$4\cdot10^9$
после ТО 450^0С 10 мин	изгиб отсутствует			∞	∞	0

На тестовых структурах со сплошной металлизацией Au-Ti-Pd_2Si-p^+Si до и после ТО в течение 10 минут при Т=450^0С были измерены радиусы кривизны. Оказалось, что в исходном образце радиус кривизны составил 8-9 м, после ТО этого же образца - 13-14 м. Рассчитать напряжения в пленках в такой же структуре не представляется возможным в виду ее многослойности.

Заключение. Подробные исследования релаксационных явлений представляет самостоятельную задачу, решение которой связано с использованием специальных рентгеноструктурных методов анализа, позволяющих исследовать сложные механизмы структурной релаксации в контактных системах.

Литература

1. Гершинский А.Е., Ржанов А.В., Черепов Е.И. Тонкопленочные силициды в микроэлектронике. Микроэлектроника. -1982. Т.11.№2, -С.83-94.
2. Борисенко В.Е. Твердофазные процессы в полупроводниках при импульсном нагреве. Под ред. В.А.Лабунова. -Минск: Наука и техника. 1992. –С.248.

3. Беляев А.Е., Болтовец Н.С., Капитанчук Л.М., Конакова Р.В., Кудрик Я.Я., Миленин В.В., Коростинская Т.В., Атаубаева А.Б. Релаксационные явления в структурах Au-Ti-Pd-n$^+$(p$^+$)-Si стимулированные термоотжигом. Материалы международной научно-практической конференции «Структурная релаксация в твердых телах». Винница, Украина: 2009, 19-21 мая. –С.157-158.
4. Ottaviani G. Review of binary alloy formation by thin film interactions. J.Vac. Sci. Technol.-1979.-V.16.-N5.-P.1112-1119.
5. Басанец В.В., Болтовец Н.С., Зоренко А.В., Гуцул А.В., Колесник Н.В., Геращенко С.И. Мощные кремниевые импульсные лавинно-пролетные диоды 8-мм диапазона. ТП СВЧ.-2009.-№1.-С.27-30.
6. Мьюрарка Ш. Силициды для СБИС. -М.: «Мир».1986. –С.176.
7. Бланк Т.В., Гольдберг Ю.А. Полупроводниковые фотоэлектропреобразователи для ультрафиолетовой области спектра. Аналитические обзоры. // Вестник РФФИ. 2003. № 4 (34). -С. 5-28.

REZYUME. Issiqlik bilan ishlov berishning Si ga olingan omik kontaktlardagi ichki mexanik kuchlanishlarning kattaligiga ta'siri o'rganildi. Au-Ti-n$^+$-Si kontakt strukturasiga issiqlik bilan ishlov berish namunaning tekislanishiga, Au-Ti-Pd$_2$Si-p$^+$-Si kontakt strukturasida esa egrilik radiusining oshishiga olib keldi.

РЕЗЮМЕ. Исследовано влияние термической обработки на величину внутренних механических напряжений в омических контактах к Si. ТО контактной структуры Au-Ti-n$^+$Si привела к выпрямлению образца, а в контактной структуре Au-Ti-Pd$_2$Si-p$^+$Si к увеличению радиуса кривизны.

SUMMARY. The effect of heat treatment on the magnitude of internal mechanical stresses in ohmic contacts to Si has been studied. Heat treatment of the Au-Ti-n$^+$-Si contact structure led to sample straightening and in the Au-Ti-Pd$_2$Si-p$^+$-Si contact structure to an increase in the radius of curvature.

УДК 621.315.593

ТЕНЗОЭЛЕКТРИЧЕСКИЕ СВОЙСТВА КРЕМНИЯ С НАНОКЛАСТЕРАМИ АТОМОВ МАРГАНЦА

А.Б.Камалов – *доктор физико-математических наук, профессор*
М.А.Жалелов – *кандидат физико-математических наук, доцент*
С.А.Турсынбаев – *ассистент преподаватель*
Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

Таянч сўзлар: яримўтказгич, босим, нанокластер, тензохоссалари, марганец, диффузия.
Ключевые слова: полупроводник, давление, нанокластер, тензосвойства, марганец, диффузия.
Key words: semiconductor, pressure, nanocluster, strain gauge, manganese, diffusion.

Введение. Разработка и создание высокочувствительных тензодатчиков представляет большой практический интерес, так как надёжность и эффективность работы современных систем автоматизации, многофункциональных роботов, а также авиационной промышленности зависит от чувствительности и быстродействия полупроводни-ковых тензодатчиков. Чувствительность современных тензодатчиков в основном определяется изменением ширины запрещенной зоны полупроводников и энергией ионизации примесных атомов, из-за этого тензочувствительность таких датчиков в области низких давлений достаточно низкая [1,2].

Решение данной проблемы требует использования новых физических явлений или новых полупроводниковых материалов, которые более чувствительны к давлению. В этом плане представляет большой научный и практический интерес исследование особенности тензосвойств кремния с наноструктурами, т.е. с нанокластерами примесных атомов марганца. Так как во-первых в настоящее время отсутствуют какие-либо теоретические и экспериментальные данные связанные с исследованием тензосвойств таких материалов. Во-вторых, как было указано в работах [3–5], в кремнии с нанокластерами марганца обнаружен ряд интересных физических явлений, которые отсутствуют в кремнии легированном другими примесными атомами различной природы. Поэтому целью данной работы являлось исследование особенности тензосвойств кремния, содержащего нанокластеры примесных атомов марганца. Кремний содержащий нанокластеры примесных атомов марганца является новым объемно наноструктурированным полупроводниковым материалом.

Технология и методы исследования. Образцы с нанокластерами атомов марганца были получены легированием кремния марганцем по технологии [6,7]. При этом в качестве исходного материала был использован монокристаллический кремний *p* - типа ρ = 3 Ом·см с концентрацией кислорода $N = (5…7)·10^{17}$ см$^{-3}$ и плотностью дислокации $S \sim 10^3$ см$^{-2}$. Температура и время диффузии марганца выбрались таким образом, чтобы получить компенсированный кремний *p*-типа с ρ = $(5…7)·10^3$ Ом·см размером 0,5мм·4мм·8мм. Именно в таком материале более четко проявляется влияние нанокластеров на электрофизические свойства кремния. После диффузии, механической и химической обработки, электрические параметры образцов исследовались методам эффекта Холла (*табл. 1*).

№	Исходный материал	Тип проводимости	Температура диффузия, °C	ρ, (Ом·см)	μ, (В·с/см^2)	n, p (см$^{-3}$)
1	КДБ-3	*P*	1056	$7,92·10^2$	330,2	$2,39·10^{13}$
2	КДБ-3	*P*	1060	$5,5·10^3$	120,7	$2,49·10^{12}$
3	КДБ-3	*P*	1063	$5,64·10^4$	224,9	$2,03·10^{11}$
4	КДБ-3	*P*	1068	$1,53·10^5$	234,8	$1,74·10^{11}$

Для исследования одновременного воздействия температуры и давления на образец кремния была разработана специальная установка, позволяющая нагревать образец равномерно от комнатной температуры до 200 °C и создавать поперечную локальную деформацию до $5·10^8$ Па, при регулируемой интенсивности фонового освещения в интервале *I* = 0…15000 люкс. Локальная деформация создавалась при помощи давления на образец металлическим острием зонда диаметром d ~ 100 мкм. Установка позволяла исследовать тензосвойства образцов с дискретностью шага давления $1,41·10^5$ Па.

Результаты и обсуждение. На (*рис. 1)* представлено изменение удельного сопротивления образцов кремния с нанокластерами атомов марганца от давления в интервале $P = 5·10^5...3·10^6$ Па. Из (*рис. 1)* видно, что максимальное изменение ρ наблюдается у образцов с ρ ~ $(5…7)·10^3$ Ом·см. В образцах с удельным сопротивлением меньше ρ = $7,9·10^2$ Ом·см и больше ρ = $5·10^4$ Ом·см изменение ρ существенно меньше относительно образцов с ρ ~ $5·10^3$ Ом·см.

Экспериментально установлено, что во всех образцах с ρ ~ $(5…7)·10^3$ Ом·см, под давлением наблюдается существенное изменение ρ. Изменение удельного сопротивления контрольного образца кремния легированного марганцем без формирования нанокластеров с ρ = $1,6·10^5$ Ом·см представлено на (*рис. 1)* кривой 1. Как видно из (*рис. 1)* в контрольных образцах указанный интервал максимального изменения ρ составляет 10…12 %. В тоже время в образцах кремния с нанокластерами в указанном интервале давления ρ образцов меняется почти в три раза, т.е. наблюдается аномально большое изменение удельного сопротивление на 300 % свидетельствующее о высокой теночувствительности полученного материала, которая практически отсутствует в кремнии легированном другими компенсирующими примесными атомами [8]. Таким образом на основе этих результатов мы можем утверждать, что кремний с нанокластерами атомов марганца обладает высокою тензочувствительностью, где коэффициент тензочувствительности составляет α = 49,5 % / МПа.

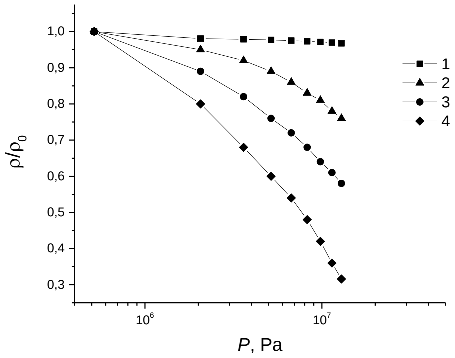

Рис. 1. Относительное изменение удельного сопротивление исследуемых образцов от давления: 1 – кремний без нанокластеров атомов марганца, 2 – кремний с нанокластерами атомов марганца $\rho = 1,53\cdot10^5$ Ом·см, 3 – кремний с нанокластерами атомов марганца $\rho = 5,64\cdot10^4$ Ом·см, 4 – кремний с нанокластерами атомов марганца $\rho = 5,5\cdot10^3$ Ом·см.

Как было указанно в работах [9,10] образцы кремния с нанокластерами обладают аномально высокой фото - и температурной чувствительностью. В связи с этим были проведены исследования значения тензочувствительности исследуемых образцов при различных температурах. Такие исследования открывают перспективы для разработки многофункциональных датчиков - температуры, освещения и давления.

На (*рис. 2)* приставлено изменение ρ исследуемых образцов от давления при различных температурах. Установлено что с ростом температуры тензочувствительность образцов растет. Этот процесс продолжается до $T = 70…75\ ^\circ C$, дальнейшее повышение температуры приводит к ухудшению тензочувствительности образцов. Изменение тензочувствительности образцов *α* от температуры приведено на (*рис. 3)*.

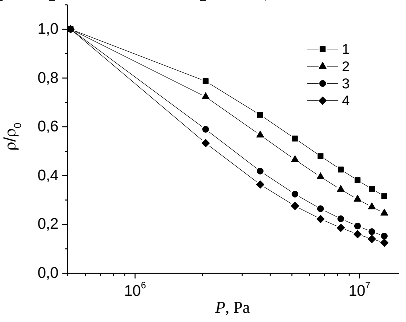

Рис. 2 Относительное изменение удельное сопротивление ($\rho = 5,5\cdot10^3$ Ом·см) образцов кремния с нанокластерами под действием давления при различных температурах: 1 – 30 °C, 2 – 40 °C, 3 – 50 °C, 4 – 70 °C.

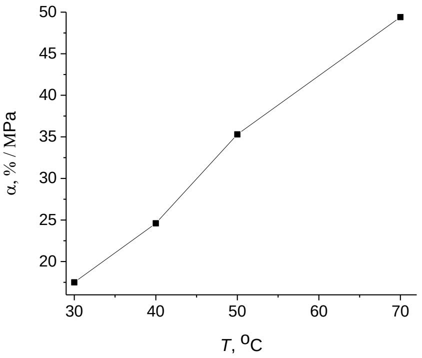

Рис. 3 Изменение температурного коэффициента тензочувствительности образцов α от температуры.

Полученные экспериментальные результаты показывают не только возможность использования тензодатчиков в широком интервале температур, но и одновременно их высокую температурную чувствительность при наличии давления, повышающуюся при увеличении температуры.

Выводы. На основе полученных экспериментальных данных можно сказать, что кремний с нанокластерами примесных атомов является новым материалом для создания высоко эффективных тензодатчиков с уникальными потенциальными физическими возможностями. Установлено, что в отличии от обычных полупроводниковых материалов, в кремнии с нанокластерами атомов марганца наблюдается достаточно высокая тензочувствительность при комнатной температуре, которую трудно объяснить существующей теорией. Такая высокая тензочувствительность в полученном материале связана с изменением состояния нанокластеров атомов марганца при наличии давления. Эти данные показывают, что кремний с нанокластерами атомов марганца может служить перспективным материалом для создания нового класса тензодатчиков. Управляя концентрацией и зарядовым состоянием нанокластеров атомов марганца, можно существенно увеличить тензочувствительность такого материала.

Таким образом установлено, что кремний с нанокластерами атомов марганца является уникальным материалом для создания высокочувствительных тензодатчиков. При этом следует отметить, чтоб в отличие от существующих материалов, которые используются при создании тензодатчиков, тензочувствительность кремния с нанокластерами атомов марганца повышается с ростом температуре до 70 °C.

Литература

1. Проценко И.Г, Брусенцов Ю.А. Определение механических деформаций и напряжений полупроводниковыми тензочувствительными элементами. // Вопросы современной науки и практики. Университет им. В.И. Вернадского. Россия, 2014. № 1 (50). -С. 272-280.

2. Турсынбаев С.А. Влияние температуры на тензоэлектрические свойства кремния с нанокластерами атомов марганца. Наноструктурные полупроводниковые материалы в фотоэнергетике**.** II Международная научная конференция. 19-20 ноября 2021. -С. 195-198.

3. Турсынбаев С.А. Нанокластерли кремнийнинг доимий босим ва ўзгарувчан электр майдони таъсирида тензоэлектрик хусусиятлари. “Яримўтказгичлар физикаси, микро- ва наноэлектроникaнинг фундаментал ва амалий муаммолари” I-Халхаро анжуман. –Ташкент: 2021, 28-29-октябрь. -С. 150.

4. Isamov S.B., Tursinbaev S.A., Isakov B.O., Movlonov N.T., Bozorov F.R. Nanoklasterli yarim o’tkazgichlarga bosimning ta’sirini o’rganuvchi qurilma yaratish. Ферганский государственный университет. Международная научная конференция. “Тенденции развития физики конденсированных сред”. –Фергана: 25 май, 2021, -С.32-35.

5. Турсынбаев С.А. Тензотермические свойства кремния с нанокластерами атомов марганца. Материалы международной конференции «Оптические и фотоэлектрические явления в полупроводниковых микро- и наноструктурах». –Фергана: 2020, -С. 204-206..

6. Турсынбаев С.А. Тензочувствительность кремния с нанокластерами атомов марганца. Ташкентский государственный технический университет имени Ислама Каримова, Научно-исследовательский институт физики полупроводников и микроэлектроники, “Наноструктурные полупроводниковые материалы в фотоэнергетике” сборник докладов международной научной конференции, 2020-йил 9-10-октябрь, -С.176-179.

7. Турсынбаев С.А., Камалов А.Б., Илиев Х.М., Тачилин С.А., Кушиев Г.А. Тензосвойства кремния с нанокластерами // Физика полупроводников и микроэлектронике. 2019, том 1, выпуск 4**.** DOI 10.37681 / 2181 – 9947, 2019. 4.

8. Илиев Х.М., Камалов А.Б., Турсынбаев С.А. Кремний с нанокластерами атомов марганца – новый материал для тензодатчиков. // Наука и общество. 2020, №4 -С.7-9

9. Kamalov A.B., Tursinbaev S.A., Iliyev Kh.M., Shoabdurakhimova M.M. Influence of lighting on tenso-sensitivity of silicon doped with manganese. Scientific-technical journal. 2020. V.3, №5. -P. 45-47

10. Muratov A.S., Kamalov A.B., Tursinbaev S.A. Installations for studying the strain properties of silicon with nanoclusters of impurity atoms. // Science and Education in Karakalpakstan. 2021. №2 (17). C. 4-7.

РЕЗЮМЕ. Оддий яримўтказгич материаллардан фарқли равишда марганец атомлари нанокластерларига эга бўлган кремнийда хона ҳароратида етарлича юқори тензосезувчанлиги кузатилади, буни мавжуд назария билан тушунтириш қийин. Олинган материалларни юқори тензосезувчанлиги босим таъсирида марганец атомларининг нанокластерлари ҳолатининг ўзгариши билан боғлиқдир. Ушбу маълумотлар шуни кўрсатадики, марганец атомлари нанокластерларига эга кремний янги синф датчикларини яратиш учун истиқболли материал бўлиб хизмат қилиши мумкин. Марганец атомларининг нанокластерларининг концентрацияси ва заряд ҳолатини назорат қилиш орқали олинган материалнинг деформацияга сезгирлигини ўзгартириш мумкин.

РЕЗЮМЕ. Установлено, что в отличии от обычных полупроводниковых материалов, в кремнии с нанокластерами атомов марганца наблюдается достаточно высокая тензочувствительность при комнатной температуре, которую трудно объяснить существующей теорией. Высокая тензочувствительность в полученном материале связана с изменением состояния нанокластеров атомов марганца при наличии давления. Эти данные показывают, что кремний с нанокластерами атомов марганца может служить перспективным материалом для создания нового класса тензодатчиков. Управляя концентрацией и зарядовым состоянием нанокластеров атомов марганца можно изменять тензочувствительность полученного материала.

SUMMARY. It was found that, in contrast to conventional semiconductor materials, silicon with nanoclusters of manganese atoms exhibits a high tens sensitivity at room temperature, which is difficult to explain by the existing theory. The high tens sensitivity in the obtained material is associated with the changing of state of nanoclusters of manganese atoms in the presence of pressure. These data show that silicon with nanoclusters of manganese atoms can serve as a promising material for creating a new class of strain gauges. By controlling the concentration and charge state of nanoclusters of manganese atoms, one can change the tens sensitivity of the obtained material.

NEW RAW MATERIALS RECOMMENDED FOR USE IN CEMENT PLANTS OF KARAKALPAKSTAN

A.M.Kudaibergenova – *assistant teacher*
Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz
G.Z.Orazimbetova – *Doctor of Engineering Sciences*
Andijan Machine Building Institute
M.M.Turdimuratov – *assistant lecturer*
Karakalpak State University named after Berdakh

Tayanch so'zlar: ohaktosh, gabbroid jinsi, jigarrang temir rudasi, qumtepa qumi, kimyoviy tarkibi, portlend sement klinkeri, portlendtsement.

Ключевые слова: известняк, габброидная порода, бурый железняк, барханный песок, химический состав, портландцементный клинкер, портландцемент.

Key words: limestone, gabbroic rock, brown ironstone, dune sand, chemical composition, portland cement clinker, portland cement.

Introduction. The northernmost territory of Uzbekistan - the Republic of Karakalpakstan, which occupies a vast territory, is characterized by a variety of climatic and geographical conditions. Due to the drying up of the Aral Sea, the region is characterized by high salinity of soil and subsurface water. Taking into account the above-mentioned factors in this region it is advisable to use building materials that are resistant to mineral salts and climatic fluctuations. This region is located far enough from the main producers of cement in Uzbekistan, so due to high transportation costs its price rises sharply. The emergence of new local producers will eliminate this transport surcharge, which will make cement more affordable and cheaper [1-3].

Materials and research methodology. The objects of the study were averaged samples of limestone field "Dusshebulak" gabbroid rock area "Sheikhdzhalil" dune sand "Muynak" and brown ironstone area "Hudzhakul". Chemical compositions of raw materials were defined according to the GOST 5382-91 "Blocks of cement and materials for cement production. Methods of chemical analysis" [4]. Evaluation of their suitability for the production of clinker was carried out according to O'z DSt 2950:2015 "Raw materials for the production of Portland cement clinker. Technical conditions" [5].

Results and discussion. With the purpose of a preliminary study of the raw material base in the Karakalpakstan region, limestone, gabbroic, dune sand, and brown iron were sampled from different areas of raw material occurrence. The chemical and mineralogical compositions of technological samples of limestone of the field "Dusshebulak" the gabbroid rock of the site "Sheikhdjelil", dune sand "Muynak", and brown iron of the site "Hujakul" were determined [2, 4]. The results of the chemical analysis of samples of raw components in the Republic of K arakalpakstan are shown in Table 1.

Table 1. Chemical composition of samples of raw materials of the Republic of Karakalpakstan (in terms of 100%)

№	Sample names	count	SiO_2	$A1_2O_3$	Fe_2O_3	CaO	MgO	SO_3	Na_2O	K_2O	Σ
1	Technological sample of limestone Dusshebulak deposit	42,84	3,50	2,48	2,05	48,01	1,12	-	-	-	100
2	Technological sample of greenish gabbro of Sheikhdjeli site	4,92	47,14	19,62	9,67	11,49	2,54	1,11	1,27	1,24	100
3	Technological sample of brown glandular rock "Hujakul"	17,17	37,02	6,56	16,94	14,61	2,51	2,19	1,55	1,45	100
4	Dune sand from Muynak deposit	6,00	84,68	2,75	1,55	-	1,6	0,11	1,68	1,63	100

The content of chloride ion in the gabbroidal rock sample is 0.96 %.

In addition, according to a special methodology it was determined that the melting temperature range of the gabbroidal rock sample is (1190-1200)0C.

The chemical composition of the studied raw components corresponds to the regulation O'z DSt 2950:2015 "Raw materials for the production of Portland cement clinker. Technical conditions"[5].

Carbonate raw materials used in the production of portland cement clinker, the chemical composition must meet the requirements given in Table 2.

Table 2 - Requirements O'z DSt 2950:2015 (paragraph 5.1.3) for the chemical composition of carbonate raw materials for the production of Portland cement clinker

Name of the indicators	Value of the indicator	Limestone of Dusshebulak deposit
Mass fraction of calcium oxide (CaO), %, not less	45,0	48,01
Mass fraction of magnesium oxide (MgO), %, no more	4,0	1,12
Mass fraction of phosphorus oxide (P2O5), %, no more	0,4	-
Mass fraction of alkali oxides (Na2O+0.658K2O), %, no more	1,0	-
Mass fraction of sulfuric acid anhydride (SO3), %, no more	1,5	-

Magmatic rocks are the ultimate products of magmatic activity caused by global and irregular heat and mass transfer from the mantle to the planet's surface. Magmatic melts originate in the lower crust and mantle due to decreasing pressure and increasing temperature. Being less dense in relation to the host formations, they tend to "float" to the surface. In the process of ascent, magma differentiation occurs, which leads to the observed diversity of magmatic rock compositions. In case of reaching the surface the melt is erupted by effusive or explosive mechanism [6].

Several genetic series of magmatic rocks are distinguished, the composition of which evolves from the ancestral deep magma separating from the solid phase of the mantle and deep crust [7].

The chemical composition of eruptive rocks which include gabbro as an aluminosilicate component and lignite as an iron component meet the requirements of O'z DSt 2950:2015, given in Table 3.

Table 3 - Requirements O'z DSt 2950:2015 (paragraph 5.1.8) for the chemical composition of eruptive rocks for the production of portland cement clinker

Name of indicators	Value of the indicator	Gabbrock rock of the Sheikhjeli section
Silicon oxide (SiO2) content, %, not less	38,0	47,14
Aluminum oxide (Al2O3) content, %, not less	8,0	19,62
Magnesium oxide (MgO) content, %, max	10,0	2,54
Sulfuric acid anhydride (SO3) content, %, max	2,5	1,11
Alkali oxides content (Na2O+0.658K2O), %, max	6,0	2,51

Aluminosilicate raw materials which is proposed to use dune sand in the production of portland cement clinker, the chemical composition corresponds to the requirements of O'z DSt 2950:2015, given in Table 3.

In comparison with the data given in Tables 2-3 with the results of the chemical composition of the studied raw materials, it was found that the content of the regulated oxides technological samples of limestone Dushebulak field (CaO = 48,01; MgO=1.12; SO3=0.0; R2O=0.0) %, gabbroid pore of the Sheikhdjeli site (SiO2=47.14; Al2O3=19.62; MgO=2.54; SO3=1.11; R2O=2.51) %, brown ironstone and dune sand fully comply with O'z DSt 2950: 2015.

Based on the studies of the tested raw materials, the compositions of raw mixes and clinkers were calculated for the production of general construction and sulfate-resistant cements [8].

Using raw mixes of optimal compositions (two-component: limestone + gabbroic rock; three-component: limestone + gabbroic rock + brown ironstone; four-component: limestone + gabbroic rock + brown ironstone + dune sand) experimental clinkers for general building and sulfate resistant cements were synthesized and chemical and mineralogical compositions of clinkers were determined.

Conclusion. New compositions were elaborated based on the results of research, previously not studied deposits of raw materials of Karakalpakstan for suitability for the production of portland cement clinker with subsequent development of technology for the production of portland cement from them shows that it is an effective solution to the localization program, by eliminating the problem of cement shortages in the region and covering the needs of the construction industry of the Republic of Karakalpakstan.

References

1. Kudainazarova D.K. Strategic aspects of the implementation of production opportunities of the Republic of Karakalpakstan on the basis of local raw materials. // Bulletin of KCO AS RUz. 2012. № 1.- P. 76-78.
2. Aimbetov N.K. The role of small business and entrepreneurship in the development of industrial production in Karakalpakstan // Bulletin of KCO AS RUz. 2012. № 1.- P. 72-76.
3. Mineral raw material based on construction materials of the Uzbek SSR. Reference book. -Tashkent: "Fan". 1967. –P. 600.
4. GOST 5382-91 "Cements and materials of cement production. Methods of chemical analysis.
5. O'z DSt 2950:2015 Materials of raw materials for the production of portland cement clinker. Technical specifications.
6. Prothero, Donald R.; Schwab, Fred. Sedimentary geology: an introduction to sedimentary rocks and stratigraphy. 2nd. - New York: «Freeman», 2004. - P. 12. ISBN 978-0-7167-3905-0.
7. effusive rocks // Great Soviet Encyclopedia: [in 30 volumes]. edited by A. M. Prokhorov. 3rd ed. - M.: Soviet Encyclopedia, 1969-1978.
8. Orazimbetova G.J., Ubbiniyazova L.K., Nemchik A.G., Reymov A.M. New raw materials recommended for application at cement plants of Karakalpakstan. /Science and education in Karakalpakstan, №/2(23), 2022, ISSN 2181-9203, -P.45-48.

РЕЗЮМЕ. Мақолада “Дусшебулоқ” оҳактошлари, “Шайхджелил” габброид жинси, “Мўйноқ” конининг қумтепа қуми ва “Хўжакул” қўнғир темирли жинсларининг технологик намуналарини меъёрий талабларга мувофиқлигини аниқлаш мақсадида кимёвий таркибини ўрганиш натижалари келтирилган. Уз ДСт 2950:2015 талаблари "Портленд цемент клинкери ишлаб чиқариш учун хом ашё. Техник шартлар” Портленд цемент клинкери ишлаб чиқаришда ишлатиладиган карбонат, алюминосиликат хомашёси ва магматик жинсларнинг кимёвий таркиби.

РЕЗЮМЕ. Приведены результаты изучения химического состава технологических проб известняка «Дусшебулак», габброидной породы «Шейхджелил», барханного песка месторождения «Муйнак» и бурый железистый породы «Худжакул» с целью определения их соответствия требованиям, предъявляемым O’z DSt 2950:2015. Материалы сырьевые для производства портландцементного клинкера. Технические условия» к химическому составу карбонатного, алюмосиликатного сырья и изверженных горных пород, применяемых при производстве портландцементного клинкера.

SUMMARY. It is presented the results of the study of the chemical composition of technological samples of limestone "Dusshebulak", gabbroic rock "Sheikhdjelil", dune sand deposit "Muynak" and brown iron rock "Hujakul" to determine their compliance with the requirements of O'z DSt 2950:2015 "Raw materials for the production of portland cement clinker. Technical conditions" to the chemical composition of carbonate, aluminosilicate raw materials and eruptive rocks used in the production of portland cement clinker.

ФОРМИРОВАНИЕ НАНОЧАСТИЦ В ВОДНОЙ СРЕДЕ ИЗ МИШЕНИ СИЛУМИНА

М.И.Маркевич – *доктор физико-математических наук, профессор*
Физико-технический институт НАН Беларуси, Минск
Д.Ж.Асанов – *ассистент преподаватель*
А.Б.Камалов – *доктор физико-математических наук, профессор*
Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

Таянч сўзлар: сатҳ морфологияси, элементар таркиби, кратер сатҳлари, SEM, структуралаш, лазер абласияси, силумин.

Ключевые слова: морфология поверхности, элементный состав, поверхности кратеров, РЭМ, наноструктурирование, лазерная абляция,силумин.

Key words: surface morphology, elemental composition, crater surfaces, SEM, nanostructuring, laser ablation, silumin.

В настоящее время проявляется большой интерес к наноматериалам, особенно к наночастицам. Он обусловлен иным уровнем их физических свойств по сравнению с массивными материалами. Эти изменения сильно проявляются, когда средний размер не превышает 20-50 нм.

С уменьшением размера частиц и переходу к частицам, содержащим несколько сот или тысяч атомов, плотность электронных состояний изменяется, что обуславливает изменения их физико-химических свойств [1-4]. Кроме того, с уменьшением размера частиц происходит увеличение в них доли атомов, находящихся на поверхности в иных условиях (локальное окружение, координационное число и т.д.), что также оказывает влияние на изменение их свойств. Увеличение кривизны поверхности наночастиц приводит к увеличению химического потенциала, и, как следствие, происходит изменение каталитической и реакционной способности.

Большая удельная поверхность наночастиц увеличивает их способность к агрегации и адсорбции. Поэтому металлические наночастицы являются высокоэффективными катализаторами. Наночастицы кремния используются как контрастирующие агенты в методах биомедицинской диагностики и других приложениях.

Структура наночастиц, прежде всего, определяется методом их получения. Наночастицы полупроводников и металлов имеют разнообразную форму и могут быть, как кристаллическими, так и аморфными [2-4]. Следует отметить, что метод лазерной абляции позволяет получать наночастицы с узким распределением частиц по размеру. Поэтому весьма актуален вопрос контроля параметров наноразмерных объектов. По сути, эта характеристика является определяющей. При решении этой проблемы используются два этапа. В первом этапе регистрируют одиночные наночастицы (электронная, атомно-силовая микроскопии). На втором этапе фиксируют интегральный отклик ансамбля наночастиц (методы спектроскопии, лазерное зондирование).

Существует достаточное количество методов получения наночастиц (синтез из газовой фазы, химическая гомогенизация, электронная и лазерная литография и др.), позволяющих весьма точно регулировать их размеры, форму и строение. Лазерные технологии привели к кардинальным изменениям в промышленности. Они основаны на уникальных свойствах лазерного излучения: когерентность, монохроматичность, малая длительность воздействия, высокие плотности энергии в импульсе, отсутствие прямого контакта между материалом и источником энергии, стерильность воздействия. Следовательно, данный метод можно считать одним из самых перспективных методов формирования коллоидных растворов, позволяющий оперативно управлять данным процессом [5,6].В качестве мишени использовали сплав алюминий-кремний. Сплавы системы алюминий-кремний относятся к числу наиболее распространенных промышленных алюминиевых сплавов.

В качестве среды, в которой находилась мишень, применяли дистиллированную воду. Жидкость принудительно не перемешивали. Для обработки материала использован лазер на алюмоиттриевом гранате (LS-2134D) с длиной волны 1064 нм, генерирующий в двухимпульсном режиме (импульсы разделены временным интервалом 3 мкс, длительность импульсов 10нс, частота следования импульсов 10Гц, энергия одиночного импульса~ 0,05Дж). Вложенная энергия 1500 Дж, время воздействия 25 мин. Размеры образцов: 10x18x12 мм.

В процессе получения и во время хранения водных растворов наночастиц не применяли поверхностно-активные вещества. Исследования структуры и элементного состава образцов проводились на растровом электронном микроскопе MIRA-3. Измерения проводились при различных значениях ускоряющего напряжения: от минимального порога чувствительности системы микроанализа (6,4 кВ) до максимального значения ускоряющего напряжения, равного 30кВ.

Образованная в результате испарения материала мишени под действием первого импульса абляционная плазма создает в приповерхностном слое область с повышенной температурой и пониженной плотностью частиц воздуха, что приводит к более полному использованию энергии второго импульса для лазерной абляции. Образец обрабатывали лазерным излучением в интервале энергий 900-1800 Дж при временах экспозиции от 15 до 30 мин. Размеры образцов:толщина-10 мм, длина-30 мм, ширина–12 мм.

Цель данной работы состояла в экспериментальном исследовании морфологии поверхности конгломератов наночастиц и отдельных составляющих при лазерной абляции мишени из силумина в воде.

Кроме того, в настоящей работе проводилось микро и наноструктурирование поверхности силумина и исследовались морфология поверхности и элементный состав кратера, образованный после лазерного воздействия.

Процесс лазерной абляции ультракороткими импульсами в жидких средах протекает в несколько стадий: распространение лазерного излучения в слое жидкости до поверхности мишени; взаимодействие излучения с твердым телом с образование факела и пузыря; образованием наночастиц и их выброс в окружающую жидкость с образованием коллоидного раствора [5,6]. В **эрозионный лазерный факел также поступает мелкодисперсная конденсированная фаза материала мишени.**

На рисунке 1 приведена морфология поверхности конгломерата и частиц, образовавшихся в результате лазерного воздействия. Вложенная энергия 1800 Дж, время воздействия 30 мин.

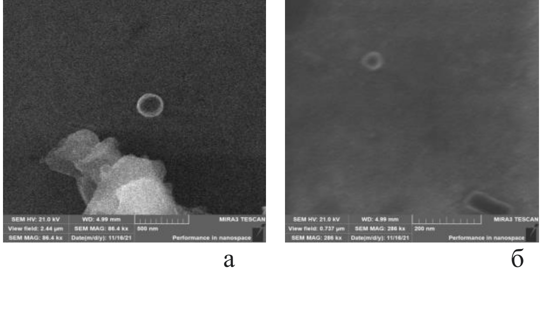

а б

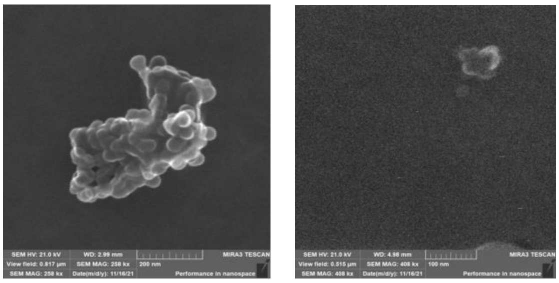

в г

Рисунок 1 – Морфология поверхности конгломерата частиц, образовавшихся в результате лазерного воздействия. Вложенная энергия 1800 Дж, время воздействия 30 мин.

На рисунке 1 а), б) представлены отдельные наночастицы. Частицы имеют круглую форму, и их размер составляет от 45 нм (рис. 1б) до 200 нм (рис.1а). На рисунке 1в), 1г) представлены конгломераты из наночастиц сложной формы. Конгломерат на рис. 1в) имеет размер от 300 нм по длине до 400 нм по высоте и состоит из наночастиц сферической формы в диаметре от 20 до 50 нм. На рисунке 1г) представлен конгломерат из четырех наночастиц, размер составляющих частиц составляет ~ 25 нм.

Рисунок 2. - Наночастица алюминия.

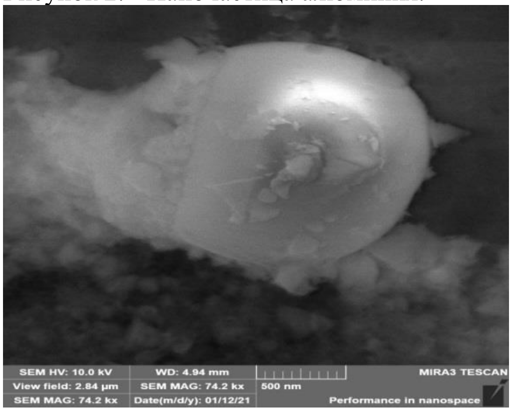

Наночастицы, полученные методом лазерной абляции в жидкости, при разрушении силумина получаются, как кристаллические, так и аморфные.

На рисунке 2 приведена крупная частица алюминия размером 1500 нм, образовавшаяся в результате лазерного воздействия при распаде силумина. На ее поверхности видны более мелкие частицы. Форма некоторых частиц алюминия имеет правильную кристаллографическую огранку.

На поверхности мишени образуется кратер в результате многократного импульсного лазерного воздействия. На рисунке 3 приведена морфология поверхности и элементный состав образца силумина после лазерного воздействия.

Рисунок 3- Морфология поверхности силумина (а), элементный состав (б) после лазерного воздействия (время воздействия 30мин, вложенная энергия 1800Дж)

На рисунке 3 хорошо различима обработанная часть силумина лазерным воздействием. В зоне пятна структура поверхности существенно изменена относительно исходной, начинает формироваться мелкомасштабный субмикронный рельеф, который показывает неоднородное проплавление мишени, углубление долин и росту «гребней», что может быть связано с перераспределением материала расплава. Рельеф поверхности имеет характерные бороздки с округлыми краями, что связывется также не только с лазерным воздействием, но и с водной средой, которая является источником дополнительного сопротивления и обеспечивает значительную скорость остывания приповерхностной области при интенсивном процессе кипения на границе раздела «силумин-вода». СЭМ изображение таких структур приведено на рисунке 4.

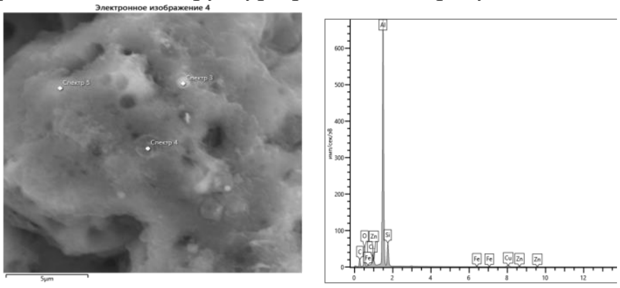

а б

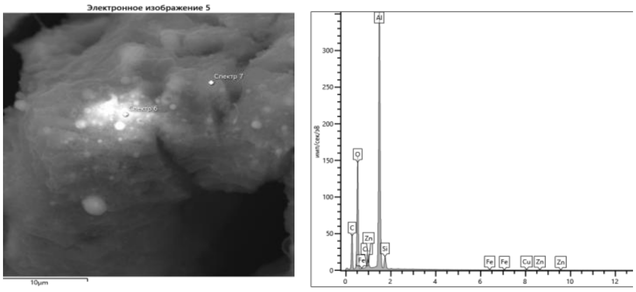

в г

Рисунок 4- Морфология поверхности силумина (а), (в), элементный состав (б), (г) после лазерного воздействия (время воздействия 30 мин., вложенная энергия 1800 Дж)

Соответствующая поверхность мишени из силумина, аблированная в воде, представляет изменение морфологии в зависимости от длительности воздействия и вложенной энергии. Рельеф изменяется от характерных выраженных бороздок до редко расположенных глубоких микроотверстий диаметром от 0,1 до 1 мкм (рис. 4 а), в). На поверхности кратера наблюдаются наночастицы и более крупные частицы микронного размера. Поверхность мишени, аблированная в воде, представляет собой хаотично расположенные микроуглубления.

Также в ходе проведенных экспериментов было выявлено изменение состава образцов после лазерного воздействия. Методом лазерной абляции получен распад силумина в воде на отдельные наночастицы алюминия и кремния (вложенная энергия 1500 Дж, время воздействия 25 мин.). Некоторые частицы алюминия имеют огранку, что позволяет говорить об их кристалличности. Морфологии поверхности кратера поликристаллического силумина при импульсной лазерной обработке в режиме сдвоенных импульсов в воде представляет собой поликристаллическую структуру с зонами оплавления. Рельеф изменяется от характерных выраженных пропилов до редко расположенных глубоких микроотверстий диаметром от 0,1 до 1 мкм. На поверхности кратера наблюдаются наночастицы и более крупные частицы микронного размера. Поверхность мишени, аблированная в воде, представляет собой хаотично расположенные микроуглубления. Установлено также изменение состава образцов в процессе лазерной абляции, что связано с окислением поверхности кратера в водной среде при лазерном воздействии.

Данные результаты имеют практическое значения для тонкой полировки изделий.

Литература

1. Жиряков Б.М., Рыкалин Н.Н., Углов А. А. О некоторых особенностях процессов разрушения металлов сфокусированным излучением лазера. // ЖТФ. 1971. Т. 41. -С. 1037–1042.
2. Симакин А.В., Воронов В.В., Шафеев Г.А. Образование наночастиц при лазерной абляции твердых тел в жидкостях. // Труды института общей физики им. Прохорова, 2004. -Т. 60.- С. 83-107.
3. Гончаров В.К., Козадаев К.В., Маркевич М.И., Пузырев М.В., Славашевич Д.Л., Чапланов А.М. Возможности получения наночастиц никеля в водной среде с помощью лазерного воздействия. Инженерно-физирческий журнал. 2008. Т.81. №2.- С. 206-210.
4. Markevich, M.I. In sulphurous liquids under action of chock waves / M.I. Markevich, F.A. Piskunov // High Power Laser Science and Engineering. 1995 .Czech R. NATO Advanced study institute. -Karlovy Vary.- P.49.
5. Гончаров В.К., Козадаев К.В., Маркевич М.И., Пузырев М.В., Чапланов А.М. Формирование коллоидных растворов металлов в воде методом лазерной абляции. Актуальные проблемы физики твердого тела. -Минск: 2009.- С. 381-382.
6. Казилин Е.Е., Маркевич М.И., Конкин С.В., Чапланов А.М., Фолманис Г.Э., Иванов Л.И., Коваленко Л.В. Исследование коллоидных растворов селена, созданных по лазерной технологии. Перспективные материалы. 2008. №3. -С. 60-63.
7. Пшеничнов Ю.П. Выявление тонкой структуры кристаллов. -М.: Металлургия.- 1974. –С.528.

РЕЗЮМЕ. Лазер абласёни ёрдамида бундай материалларни олиш учун кенг имкониятлар яратилган, чунки ҳосил бўлган зарралар юқори тозаликка эга. Ушбу ишнинг мақсади сифатида Al…%Si қотишмаси (силумин) ишлатилган ва жойлашган муҳит сифатида дистилланган сув ишлатилган. Силумин икки импулсли режимда ишлаб чиқарилган 1064 нм тўлқин узунлиги бўлган итрию алюминий гранатли лазер (LS-2134D) ёрдамида қайта ишланди. Силуминнинг сувда алюминий ва кремнийнинг алоҳида нанозаррачаларига парчаланиши олинган (энергия сарфи 1500 J, таъсир қилиш вақти 25 мин.). Баъзи алюминий зарралари қиррали бўлиб, бу уларнинг кристаллабишига имкон беради.

РЕЗЮМЕ. Лазерная абляция открывает широкие возможности для получения таких материалов, так как получаемые при этом частицы отличаются высокой чистотой. В данной работе в качестве мишени использовали сплав Al…%Si (силумин), а в качестве среды, в которой находилась мишень, применяли дистиллированную воду. Для обработки силумина использован лазер на алюмоиттриевом гранате (LS-2134D) с длиной волны 1064 нм, генерирующий в двухимпульсном режиме. Получен распад силумина в воде на отдельные наночастицы алюминия и кремния (вложенная энергия 1500 Дж, время воздействия 25 мин.). Некоторые частицы алюминия имеют огранку, что позволяет говорить об их кристалличности.

SUMMARY. Laser ablation opens up wide opportunities for obtaining such materials, since the resulting particles are of high purity. In this work, an Al…%Si alloy (silumin) was used as the target, and distilled water was used as the medium in which the target was located. For processing silumin, an yttrium aluminum garnet laser (LS-2134D) was used. with a wavelength of 1064 nm, generating in a two-pulse mode. The decomposition of silumin was obtained in water into individual nanoparticles of aluminum and silicon (energy input 1500 J, exposure time 25 min.). Some aluminum particles are faceted, which allows us to talk about their crystallinity

$LiBaWF_9$ KRISTALLARNING XUSUSIY LYUMINESSENSIYASI

I.Nuritdinov – *fizika-matematika fanlari doktori, professor*
O'zRFA Yadro fizikasi instituti
B.T.Atashov – *fizika-matematika fanlari nomzodi, dotsent*
D.P.Yuldashov – *o'qituvchi*
K.G.Oralbayev – *magistrant*
Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so'zlar: $LiBaWF_9$ kristallari, rentgen nurlari, rentgenolyuminessensiya, lyuminofor, rekombinatsion lyuminessensiya, haroratga bog'lik, avtolokallashgan eksitonlar.

Ключевые слова: кристаллы $LiBaWF_9$, рентгеновские лучи, рентгенолюминесценция, люминофор, рекомбинационная люминесценция, температурная зависимость, автолокализованные экситоны.

Key words: $LiBaWF_9$ crystals, X-rays, X-ray luminescence, phosphor, recombination luminescence, temperature dependence, self-trapped excitons.

Kirish. Lyuminafor kristallarga qiziqish ortib bormoqda. Chunki bu kristallar fan va texnikaning turli sohalarida, jumladan yuqori energiyali nurlarni qayd qilishda, kompyuter tomografiyasida, yadroviy spektroskopiyada va boshqa sohalarda keng qo`llanilib kelmoqda. Qo'llanilish sohalarining tabiatiga ko'ra lyuminaforlar tashqi muhit (ekspluatatsiya harorati, muhitning atmosferasi va h.k.) hamda radioaktiv nurlarning ta`siriga bardoshli bo`lishlarii talab etiladi. Shu paytgacha texnikada qo'llanilib kelayotgan lyuminaforlarning ko'pchilik qismi ishqoriy gologenli kristallar bo'lganligi sababli ular tashqi muhit ta`siriga, xususan havodagi namlik ta'siriga bardosh bera olmaydigan materiallar bo`lganligi sababli, ular shaffof materiallar bilan qoplangan holda qo'llaniladi. Shu sababli oxirgi yillarda o'ziga havodan suv yutmaydigan. ya'ni gigroskop bo'lmagan lyuminafor materiallarni qidirib topish asosiy masalalardan biri bo`lib turibdi. Shundan kelib chiqqan holda biz ushbu maqolada gidrotermal uslub bilan o'stirilgan $LiBaWF_9$ kristallari rentgenolyuminessensiyasining (RL) spektrial xususiyatlarini aniqlash va ularning haroratga, rentgen nurlari do'zasiga bog'liq o'zgarishlarini o`rganish yo`li bilan lyuminofor material sifatida qo`llanilish imkoniyatlarini tadqiq qilishni oldimizga maqsad qilib qo'ydik.

Mualliflar [1] ishda BaF_2 kristallining spektrini rentgen nuri ta`sirida tadqiqot qilgan va uning rentgenolyuminessensiyasining spektrining maksimumi 310 nm ga mos kelishini va $CaF_2{:}Eu^{2+}$ kirishma qo`shilganda rentgenolyuminessensiya spektrining maksimumi 280 nm va 430 nm ga mos kelishini aniqlagan. Bu kristallarning rentgenolyuminessensiyasi intensivligining haroratning ortishi bilan eksponentsial shaklda kamayishini ko'rsatishgan.

[2] isda CaF_2 va BaF_2 kristallaridagi maksimumlari mos ravishda 280 nm va 310 nm larga to`gri keladigan lyuminessensiya kristallarning xususiy lyuminessensiyasi va ular avtolokallashgan eksitonlar tomonidan chiqarilishi ko'rsatib berilgan. Kristallarning tarkibidagi yevropiy kirishmasi miqdorining ortishi bilan xususiy lyuminessensiya intensivliligining kamayib, aktivatorlik lyuminessensiya intensivliligining ortishi bilan, bu eksitonlarning kirishma ionlarida annigilyatsiyalashib va annigilyatsiyalanish energiyasi kirishma ionlarini uyg`otishga sarflanishi bilan bog`liq ekanligi aniqlangan.

Eksiton lyuminessensiyasi kristallarga ionlashtiruvchi nirlar (xususan, rentgen nurlari)i bilan yoki eksitonlarning yutilish polosasiga mos keladigan kvantlar bilan ta`sir etilganda paydo bo'lib, o`ziga xos xususiyatga ega bo`ladi.

Rentgen nurlari ta'sirida kristaldagi galogen (X) ionlaridan elektronlar urib chiqariladi va X^0 kavak hosil bo'ladi [3]:

$$X^-+\gamma \rightarrow X^0 + e^- \rightarrow V_k^-.$$

Elektron-fonon o'zaro ta'sir tufayli X^0 kovak qo'shni tugunda joylashgan X^- ioni bilan yaqinlashib, molekulyar X_2^- kovak hosil qiladi va bunday kavak past haroratlarda harakatlanishdan to'xtab, avtolokallashadi. Bunday kovak V_k^- markaz deb ham ataladi. V_k^- markaziga erkin elektronlarning rekombinatsiyasi tufayli ikki tugunda joylashgan

(V_k^- • e^-) avtolokallashgan eksitonlar (ALE) hosil bo'ladi. Eksitonlar yemirilganga o'zlaridan avtolokallashgan eksitonlarga tegishli rentgen lyuminessensiyasi chiqaradi:

$$\mathbf{V_k + e- \rightarrow (V_k + e^-) \rightarrow h\nu_{ALE}}.$$

Agarda *CaF_2* va *SrF_2* kristallarni eksitonlarning yutilishga mos keladigan kvantlar bilan nurlantirsak, dastlab erkin eksitonlar hosil bo`ladi, keyin u electron-fonon oʻzaro ta'sirlanish tufayli avtolokallashadi [3]. Bunda eksitonlarning kovak tashkil etuvchilari $V_K$– markazlar boʻlgan avtolokallashgan eksitonlar hosil bo`lib, u nur chiqarish orqali annigilyatsiyalanishi mumkin:

$$\mathbf{e° \rightarrow (V_k + e-)^* \rightarrow h\nu_{ALE}}.$$

Ishqoriy va ishqoriy yer elementlari gologenlari kristallarida xususiy lyuminessenesiya faqatgina past temperaturalarda kuzatiladi. Temperatura ko`tarilishi bilan $V_k$ – markaz ya`ni eksiton harakatga keladigan haroratga (V_k – markazlarning delokalizatsiya haroraniga) yetganda xususiy lyuminessensiya kamayib ketadi. Bunday tipdagi eksitonlar $LiBaWF_9$ kristallari uchun hali to`la tadqiq qilinmagan.

Tajribalar metodikasi. Tajribalar o'tkazilgan kichik oʻlchamli mayda $LiBaWF_9$ kristallari Rossiyaning Aleksandrov shahridagi "Umumrossiya mineral xom ashyo sintezi ilmiy-tadqiqot institute - VNIISIMS" Federal davlat unitar korxonasida XCH (kimyoviy toza) markadagi *LiF*, *BaF_2*, *WF_6* kristallarining poroshogidan gidrotermal uslubida o`stirildi. Ustirilgan kristallardagi har xil nazorat qilib bo'lmaygan aralashma atomlar miqdori 10^{-2} mol % ni tashkil etadi. Sintez paytida avtoklovdagi bosim 300 atm. da ushlab turildi, erish harorati 290^0C ni, kristallanish harorati esa 210^0C ni tashkil etdi.

Tajriba oʻtkazilgan namunalar quyidagi uslubda tayyorlanadi. Ostirlgan mayda kristallar o`rtacha o`lchami 80 – 90 mk atrofida maydalanib, keyin yuzasining olchamlari 10x10 mm^2 boʻlgan yupqa alyuminiy folgalarining sirtiga rezina kleyi yordamida yupqa qatlam qilib yopishtirildi. Xuddi shu uslubda etalon sifatida bugungi kunda amaliyotda keng qo`llanilib kelinayotgan lyuminafordan biri – NaI:Tl monokristallidan o`rtacha oʻlchami 80 – 90 mk poroshok olinib, undan ham namunalar tayyorlandi va ularning rentgenolyumines-sensiyalarining intensivliklari taqqoslanadi. Rentgen nuri manbayi sifatida RUP – 120 (volframli) rentgen apparati ishlatildi. $LiBaWF_9$ kristallining rentgenolyuminessensiyasi spektrlari maxsus olchash kamerasiga joylashtirilgan, MSD-2 monoxromatori va elektr o`lchash asboblaridan iborat qurilmada yozib olindi. Tajribalarda o`lchash kamerasidagi bosim 10^{-2} mm simob ustunidan past koʻrsatgichda ushlab turildi. Kamerani oʻzaro 90^0 burchak ostida joylashadigan ikki holatda oʻrnatish mumkin, birinchi holatda namunaning lyuminessensiyasi bevosita fotoelektron ko`paytgich FEK-18 ga tushadi, ikkinchi holatda kristalldan chiqqan lyuminessentsiya MSD-2 manoxromatoridan oʻtgandan keyin FEK-18 fotoelektron ko`paytgichga tushadi. Birinchi holatda biz namunalar lyuminessensiyasining umumiy intensivligini aniqladik, ikkinchi holatda esa kristallarning lyuminessentsiya spektrlarini yozib oldik. Oʻlchash kamerasidagi namunaning haroratini 80 – 440K oralig'ida oʻzgartirish imkoniyati mavjud. Namunadagi haroratni aniqlash uchun namunaga bevosita tegib turadigan medkonstantan termoparasidan foydalanildi. Termoparaning sovuq uchi eriyotgan muzga (0^0C) joylashtirildi.

Olingan natijalar va uiarning tahlili. $LiBaWF_9$ kristallining xona haroratidagi rentgenolyuminessenetsiyasi 300-800 nm oraliqdagi kengligi 128 nm bo'lgan birgina polosadan tashkil topgan (1 – rasm). Bir xil sharoitda kristallning rentgenolyuminessensiyalarini taqqoslash $LiBaWF_9$ kristallining luminessentsiya intensivligi etalon sifatida olingan NaI:Tl lyuminofori intensivligining 45% ni tashkil etishini koʻrsatdi.

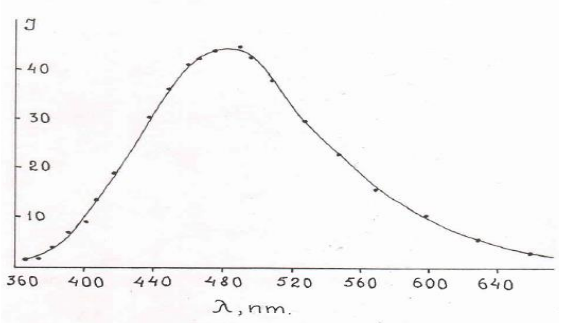

1– rasm. $LiBaWF_9$ kristallining xona haroratidagi rentgenolyuminessensiya spektri

2 – rasmda gidrotermal uslub bilan o`stirilgan $LiBaWF_9$ kristalli rentgeno-lyuminessensiyasining har xil haroratlardagi spektrlari koʻrsatilgan. Bu yerdagi 1-egri chiziq $LiBaWF_9$ kristallining 383K haroratdagi, 2-egri chiziq - 333K haroratdagi, 3-egri chiziq - 300K haroratdagi va 4-egri chiziq - 153K haroratdagi rentgenolyuminessensiya spektrlariga mos keladi. Grafiklardan koʻrinadiki, $LiBaWF_9$ kristallining rentgenolyuminessensiyasining intensivliligi harorat pasayishi bilan ortib boradi.

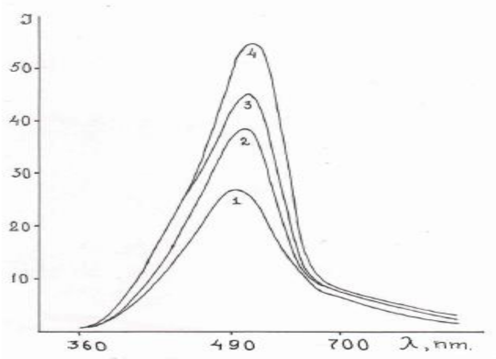

2-rasm.$LiBaWF_9$ kristallining rentgenolyuminessensiya spektrining temperaturaga bogʻliq o`zgarishi 1-383K, 2-330K, 3-300K, 4-153K.

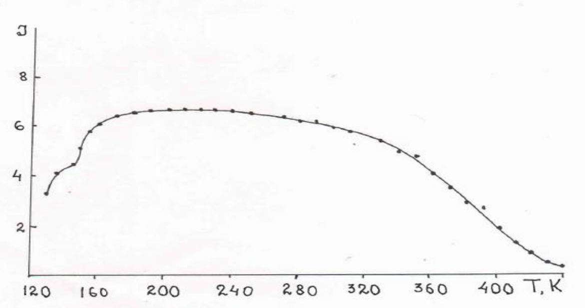

3 – rasm. $LiBaWF_9$ kristallining rentgenolyuminessensiyasi intensivligining temperaturaga bogʻliq o`zgarishi.

3-rasmda $LiBaWF_9$ kristallining sovutish rejimida 120-440K oraligʻida olingan rentgenolyuminessensiya intensivliligining haroratga bogʻliqligi grafigi keltirilgan. Bundan koʻrinadiki, $LiBaWF_9$ kristallining rentgenolyuminessensiyasi intensivliligi 480K haroratdan 360K gacha tez ortib boradi, 360-300K oraliqda intensivlilikning ortish sur'ati susayib, 300K dan 170K gacha oraliqda oʻzgarmay qoladi. 170K dan 130K gacha intensivlik kamayib boradi. Lyuminessensiyaning haroratga bogʻliqlik grafigi koʻrsatadiki, $LiBaWF_9$ kristallari 300-360K harorat oralig'ida lyuminafor sifatida qo`llanishi mumkin. Cunki rentgenolyuminessensiy intensivliligi haroratning bu oralig'ida 15-20% gagina o`zgaradi. Bu narsa lyuminaforning yuqorida ko'rsatilgan harorat oralig'ida haroratning oʻzgarishiga bardoshli ekanligini ko`rsatadi.

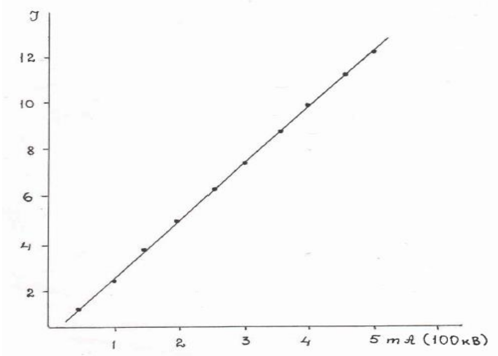

4-rasm. $LiBaWF_9$ kristallining rentgenolyuminessensiya intensivliligini rentgen nurining quvvatiga bog‘liq o`zgarishi.

4 – rasmda $LiBaWF_9$ kristallari rentgenolyuminessensiyasi intesivligining rentgen nurlari quvvatiga bog‘liqligi grafigi keltirilgan. Bundan ko’rinadiki, kristallga ta’sir etuvchi rentgen nurlari quvvati ortgani sari rentgenolyuminessensiya intensivliligi unga mos ravishda chiziqli ravishda ortib boradi. Bu esa $LiBaWF_9$ kristallaridan rentgen nurlari quvvatini o‘lchovchi dozimetr sifatila foydalanish imkoniyati mavjud ekanligini ko‘rsatadi.

$LiBaWF_9$ kristallari rentgenolyuminessensiyasining haroratga bog’liqlik grafigi ishqoriy galogenidlar (NaCl, KI, LiF) va ishqoriy yer elementlarining ftoridlari (CaF_2, SrF_2 BaF_2) xususiy lyuminessensiyalarining haroratga bog’liqlik grafiklariga o’xshab ketadi. Ishqoriy va ishqoriy yer elementlari galogenidlaridagi xususiy lyuminessensiya kristallar panjarasining ikki tugunida joylashgan $X_2^-+e^-$ (X – F, Cl, I va boshqa galoidlar) ko’rinishidagi avtolokallashgan eksitonlar bilan bog’lanadi. Shundan kelib chiqqan holda biz ham $LiBaWF_9$ kristallarida kuzatilgan, maksimumi 490 nm da joylashgan, kengligi 128 nm bo’lgan polosani ikki tugunda joylashgan $F_2^-+e^-$ ko’rinishidagi avtolokallashgan eksitonlar bilan bog’liq deb hisoblaymiz. Bunda lyuminesssnsiya quyidagicha vujudga keladi. Rentgen nurlari ta’sirida kristaldagi ftor (F) ionlaridan elektronlar urib chiqariladi va F^0 kavak hosil bo’ladi.:

$$F^-+\gamma \rightarrow F^0 + e^- \rightarrow V_k^-.$$

Elektron-fonon o’zaro ta’sir tufayli F^0 kovak qo’shni tugunda joylashgan F^- ioni bilan yaqinlashib, molekulyar F_2^- kovak hosil qiladi. Bunday kovak V_k^- markaz deb ham ataladi. V_k^- markaziga erkin elektronlarning rekombinatsiyasi tufayli ikki tugunda joylashgan (V_k^- • e^-) avtolokallashgan eksitonlar hosil bo’ladi. Eksitonlar emirilganga o‘zlaridan 490 nm dagi rentgen lyuminessensiyasi chiqaradi:

$$V_k^- + e^- \rightarrow (V_k^- \bullet e^-)^* \rightarrow h\nu_{490nm}$$

Xulosa. Gidrotermal metodi bilan o`stirilgan $LiBaWF_9$ kristallining xona haroratidagi rentgenolyuminessensiyasi maksimumi 490 nm da joylashgan bo‘lib, u kristallning xususiy lyuminessensiyasini tashkil etadi. Ushbu lyuminessensiya intensivliligi hozirgi kunda keng qo‘llanilib kelinayotgan lyuminaforlardan biri bo‘lgan NaI:Tl kristalliga nisbatan 45% ni tashkil etadi.

Shu tufayli $LiBaWF_9$ kristallari rentgen tomografiyasida lyuminofor sifatida qo’llash uchun tavsiya etilishi mumkin.

Adabiyotlar

1. Время жизни флуореесценции Er^{2+} в кристаллах CaF_2. J.Phys; Condyrs Matter. 1991,3 №46, -С.9163-9167.
2. Ершов Н.Н., Захаров Н.Г., Родний Т.А. Оптика и спектроскопия 1982, Т.53. Вып.1. -С.89.
3. Гудовских В.А., Ершов Н.Н., и др. Оптика и спектроскопия 1982, Т.5. Вып.1. -С. 910.
4. Кусман. И.Л., Лущик Б. Известия АН СССР, серия физика, 1986.Т.40.9. -С.1785-1792.
5. Гурвич А.М., Гутан В.Б., Илиьна М.А., Кавторова В.П. и.др. Оптика и спектроскопия 1982.Т.52. № 2. -С.289-296.
6. Gundiah G., E/Bourret-Courchesne, Bizarri G. et all. Nuclear Science Symposium Conference Record, Oct 24. 2009. №.1 2009, Orlando: Fl, P.1575-1578.
7. Nanto H., Araki T., Daimon M., Kusano E. et all. Radiation Protection Dosimetry. 2002, V.100, № 1-4, P.385-388.
8. Владимирский Ю.Б., Захаров Г.М., Никитинская Т.И., Рейтеров В.М., Родный П.А. Оптика и спектроскопия. 1972. Т.32. Вып.4. -С.766.
9. Калдер К.А., Соовок Т.А. Материалы XIX совещания по люминесценцию. Т.2. –Рига: из- вз ЛГУ. 1970. -С.99.

REZYUME. Rentgen lyuminessensiyasining haroratga bog‘liqligini o‘rganish asosida $LiBaWF_9$ kristallarining xususiy rekombinatsiyaviy lyuminessensiyasi tadqiq qilindi.

РЕЗЮМЕ. На основе изучения температурной зависимости рентгенолюминесценции исследована собственная рекомбинационная люминесценция кристаллов $LiBaWF_9$.

SUMMARY. The intrinsic recombination luminescence of $LiBaWF_9$ crystals was studied on the basis of the temperature dependence of X-ray luminescence.

ЭЛЕКТР ЭНЕРГИЯСИНИ ТАҚСИМЛАШ МАСАЛАСИНИ ЕЧИШНИНГ ДАСТУРИЙ ТАЪМИНОТИНИ ИШЛАБ ЧИҚИШ

Н.У.Утеулиев – *физика-математика фанлари доктори, профессор*
А.Б.Оринбаев – *таянч докторант*
Муҳаммад ал-Хоразмий номидаги Тошкент ахборот технологиялари университети Нукус филиали

Таянч сўзлар: электр энергияси, транспорт масаласи, математик модель, подстанция, трансформатор, python.
Ключевые слова: электроэнергия, транспортная задача, математическая модель, подстанция, трансформатор, python.
Key words: electrical energy, transport problem, mathematical model, substation, transformer, python.

Кириш. Электр энергиясини узатиш тармоқларини лойиҳалаштиришда математик моделлардан фойдаланиш, ортиқча сарф-ҳаражатларни камайтириш имконини беради. Яъни, электр энергияси ишлаб чиқилган станциялардан истеъмолчиларга электр тармоқари орқали етиб келгунга қадар қувват йўқотишлари билан боғлиқ ҳаражатлар пайдо бўлади [1]. Шу сабабдан электр тармоқларини энг кам ҳаражатлар сарфланадигандек қилиб лойиҳалаштириш катта аҳамият касб этади [2].

Масаланинг қўйилиши. Айтайлик, лойиҳалаштирилувчи тизим m подстанциядан, k трансформатор ва n электр энергияси истеъмолчиларидан ташкил топган бўлсин. Бунда i – подстанциянинг қуввати S_i, t – трансформатор қуввати T_t, j – истеъмолчиларнинг электр энергиясига бўлган талаби D_j қувват бирлигига тенг. Шунингдек, электр энергиясини тармоқ бўйича узатишдаги қувват йўқотишлари билан боғлиқ ҳаражатлар бизга маълум ва i – подстанциядан t – трансформаторга қувват бирлгини узатишдаги ҳаражат c_{ti}, t – трансформатордан j – истеъмолчига узатишдаги ҳаражат z_{tj} бўлсин. Унда масаланинг математик модели қуйидаги кўринишда бўлади:

$$\sum_{i=1}^{m}\sum_{t=1}^{k} c_{ti}x_{ti} + \sum_{t=1}^{k}\sum_{j=1}^{n} z_{tj}y_{tj} \rightarrow \min \quad (1)$$

$$\sum_{t=1}^{k} x_{ti} = S_i, \quad i=\overline{1,m} \quad (2)$$

$$\sum_{t=1}^{k} y_{tj} = D_j, \quad j = \overline{1,n} \tag{3}$$

$$\sum_{i=1}^{m} x_{ti} - \sum_{j=1}^{n} y_{tj} = T_t, \quad t = \overline{1,k} \tag{4}$$

$$\begin{aligned} x_{ti} \geq 0, \quad t = \overline{1,k}, \quad i = \overline{1,m} \\ y_{tj} \geq 0, \quad t = \overline{1,k}, \quad j = \overline{1,n} \end{aligned} \tag{5}$$

Бу ерда x_{ti} – i – подстанциядан t – трансформаторга узатилувчи қувват, y_{tj} – t – трансформатордан j – истеъмолчига узатилувчи қувват [2-3].

(1)-(5) масаласини ечишда чизиқли дастурлаш масаласининг ечиш методларидан фойдаланиш мумкин. Лекин симплекс методи ёрдамида ечилса, ҳисоблашлар ҳажми анча катта бўлади. Шу сабабли, транспорт масаласининг ечиш методларидан фойдаланиш мақсадга мувофиқ бўлади [4-5].

Сонли мисол. Янги қурилаётган аҳоли пункти учун электр тармоқларини лойиҳалаштириш зарур. Ушбу аҳоли пунтки атрофида 7 та трансформатор мавжуд ва агар зарур бўлса 8-трансформатор қўйилиши мумкин. Трансформаторларга электр қуввати 3 та подстанциядан узатилади ва узатиш мумкин бўлган электр тармоқларининг схемаси 1-расмда келтирилган.

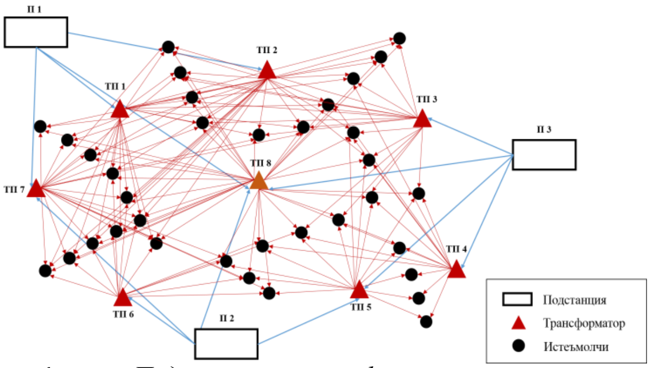

***1-расм.** Подстанция, трансформатор ва истеъмолчиларнинг ўзаро жойлашиши ва мумкин бўлган электр тармоғи схемаси.*

Ҳар бир истеъмолчининг электр энергиясига бўлган йиллик қуввати, ҳар бир трансформаторлар ва подстанцияларнинг йиллик заҳира қувватлари, подстанциядан трансформаторга ва трансформатордан истеъмолчига электр қувватини узатишдаги ҳаражатлар ҳисоблаб чиқилган ва 1-2-жадвалларда берилган. Бунда электр тармоқларини шундай лойиҳалаштириш зарурки, истеъмолчилар электр энергияси билан тўлиқ таъминланиши ва тармоқдаги электр энергиясини тақсимлашда энг кам ҳаражатлар сарфлансин.

1-жадвал. Подстанция ва трансфоматорларнинг заҳира қувватлари ва электр энергиясини узатишдаги ҳаражатлар.

Подстанциялар	Заҳира қуввати (МВт)	Трансформаторларнинг қуввати (МВт)							
		Т1	Т2	Т3	Т4	Т5	Т6	Т7	Т8
		12	14	11	13	10	11	13	11
		1 МВт электр энергиясини подстанциядан трансформаторларга узатишда сарфланадиган ҳаражатлар (минг сўм)							
П1	30	30	35	51	-	-	49	34	46
П2	35	-	55	28	28	39		-	44
П3	30	60	-	-	47	29	28	40	45

2-жадвал. Трансформаторларнинг заҳира қуввати, истеъмолчиларнинг талаблари ва электр энергиясини узатишдаги ҳаражатлар.

Истеъмолчилар	Қуввват талаби (МВт)	Трансформаторларнинг қуввати (МВт)							
		Т1	Т2	Т3	Т4	Т5	Т6	Т7	Т8
		12	14	11	13	10	11	13	11
		1 КВт электр энергиясини трансформаторлардан истеъмолчиларга узатишда сарфланадиган ҳаражатлар (сўм)							
И1	1.3	25	23	53	-	-	-	50	51
И2	1.2	24	16	52	-	-	-	48	48
И3	1.8	22	16	50	-	-	-	46	47
И4	1.4	18	17	48	-	-	-	45	45
И5	1.5	36	17	32	-	-	-	46	15
И6	1.6	42	18	20	-	-	-	51	16
И7	1.4	44	17	16	55	-	-	-	18
И8	1.9	45	16	16	58	-	-	-	21
И9	1.5	47	22	24	-	-	-	-	23
И10	1.6	49	25	29	-	-	-	-	25
И11	1.3	17	36	-	-	-	-	15	28
И12	1.4	15	36	-	-	-	-	13	27
И13	1.8	18	35	-	-	-	-	14	26
И14	1.9	20	34	-	-	-	23	16	22
И15	1.7	21	35	-	-	-	21	16	22
И16	1.8	23	37	-	-	-	19	18	23
И17	2.0	25	39	-	-	-	16	22	24
И18	1.5	24	40	-	-	-	17	20	25
И19	16	25	42	-	-	-	15	18	27
И20	1.7	27	47	-	-	-	14	16	29
И21	1.9	29	50	-	-	-	17	15	32
И22	1.8	-	-	-	-	29	14	30	14
И23	1.7	-	-	-	-	26	16	32	18
И24	1.6	-	-	-	-	27	24	36	21
И25	1.7	-	-	-	29	28	18	31	15
И26	1.8	-	-	28	26	27	22	-	16
И27	2.0	-	-	25	25	30	-	-	17
И28	2.1	-	-	23	21	32	-	-	19
И29	2.0	-	-	27	25	35	-	-	23
И30	1.9	-	-	-	14	14		-	33
И31	1.4	-	-	-	12	13	-	-	-
И32	1.6	-	-	-	14	13	-	-	-
И33	1.9	-	-	-	16	15	-	-	-
И34	2.0	-	37	19	25	27	-	-	15
И35	2.1	-	33	16	29	30	-	-	14

1-2 – жадваллардаги “-” белгиси қўйилган катакчаларда жуда катта ҳаражат пайдо бўлади ёки электр тармоғини тортиш имконсиз.

Масалани ечиш алгоритмлари учун Python 3 дастурлаш тилида дастурий таъминот ишлаб чиқилди.

Дастурий таъминот тузилиши. Дастурий таъминот маълумотларни киритиш, ҳисоблаш ва натижаларни чиқариш блокларидан иборат (2-расм).

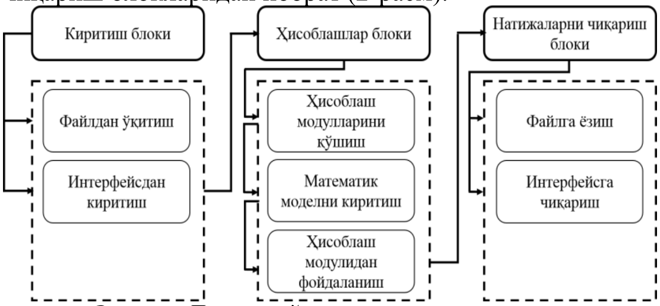

***2-расм.** Дастурий таъминот тузилиши.*

Ҳисоблашларни амалга ошириш учун дастурни ишга туширганимиздан сўнг «**Файл**» менюсидан «**Киритиш**» буйруғини танлаймиз (3-расм).

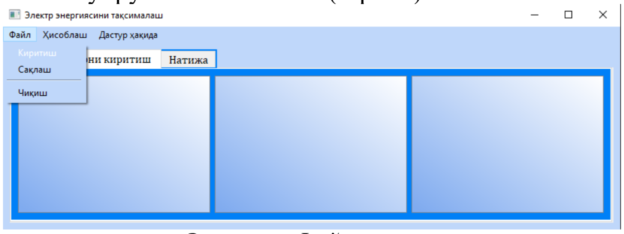

***3-расм.** «Файл» менюси.*

Натижада мулоқат ойна очилади ва ушбу ойна орқали олдиндан ёзилган “xlsx” форматли файлни очамиз ва 4-расмда кўрсатилганидек маълумотларни оламиз. Ушбу маълумотлар олдиндан Microsoft Excel дастурида яратилган “xlsx” форматли файлларда сақланади.

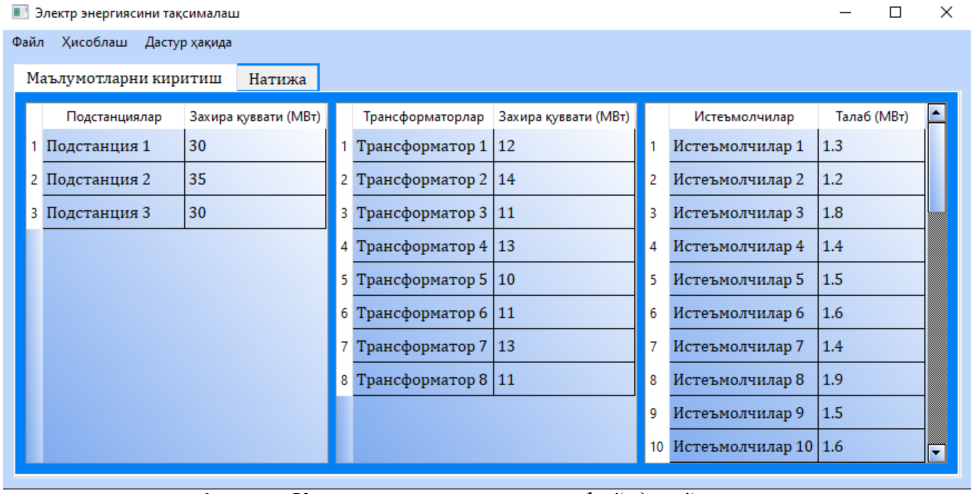

	Подстанциялар	Захира қуввати (МВт)
1	Подстанция 1	30
2	Подстанция 2	35
3	Подстанция 3	30

	Трансформаторлар	Захира қуввати (МВт)
1	Трансформатор 1	12
2	Трансформатор 2	14
3	Трансформатор 3	11
4	Трансформатор 4	13
5	Трансформатор 5	10
6	Трансформатор 6	11
7	Трансформатор 7	13
8	Трансформатор 8	11

	Истеъмолчилар	Талаб (МВт)
1	Истеъмолчилар 1	1.3
2	Истеъмолчилар 2	1.2
3	Истеъмолчилар 3	1.8
4	Истеъмолчилар 4	1.4
5	Истеъмолчилар 5	1.5
6	Истеъмолчилар 6	1.6
7	Истеъмолчилар 7	1.4
8	Истеъмолчилар 8	1.9
9	Истеъмолчилар 9	1.5
10	Истеъмолчилар 10	1.6

***4-расм.** Кирувчи маълумотларни файлдан ўқитиш.*

Ҳисоблашларни амалга ошириш учун «**Ҳисоблаш**» менюсидан «**Бажариш**» буйруғини танлаймиз. «**Натижа**» бўлимига бориб 5-расмдаги натижага эга бўламиз.

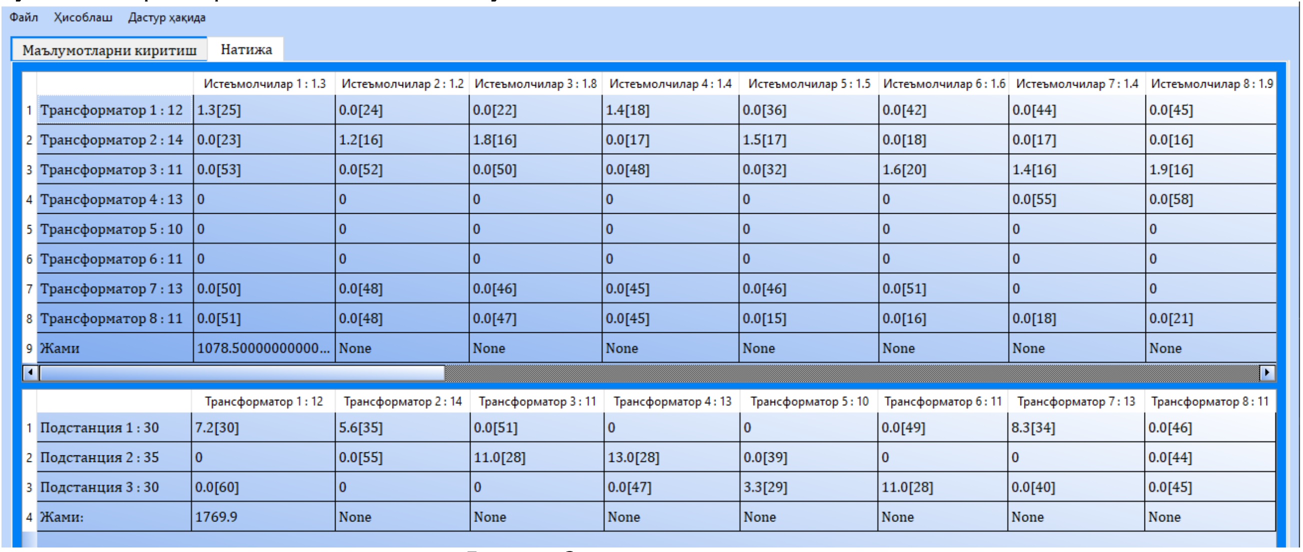

		Истеъмолчилар 1 : 1.3	Истеъмолчилар 2 : 1.2	Истеъмолчилар 3 : 1.8	Истеъмолчилар 4 : 1.4	Истеъмолчилар 5 : 1.5	Истеъмолчилар 6 : 1.6	Истеъмолчилар 7 : 1.4	Истеъмолчилар 8 : 1.9
1	Трансформатор 1 : 12	1.3[25]	0.0[24]	0.0[22]	1.4[18]	0.0[36]	0.0[42]	0.0[44]	0.0[45]
2	Трансформатор 2 : 14	0.0[23]	1.2[16]	1.8[16]	0.0[17]	1.5[17]	0.0[18]	0.0[17]	0.0[16]
3	Трансформатор 3 : 11	0.0[53]	0.0[52]	0.0[50]	0.0[48]	0.0[32]	1.6[20]	1.4[16]	1.9[16]
4	Трансформатор 4 : 13	0	0	0	0	0	0	0.0[55]	0.0[58]
5	Трансформатор 5 : 10	0	0	0	0	0	0	0	0
6	Трансформатор 6 : 11	0	0	0	0	0	0	0	0
7	Трансформатор 7 : 13	0.0[50]	0.0[48]	0.0[46]	0.0[45]	0.0[46]	0.0[51]	0	0
8	Трансформатор 8 : 11	0.0[51]	0.0[48]	0.0[47]	0.0[45]	0.0[15]	0.0[16]	0.0[18]	0.0[21]
9	Жами	1078.50000000000...	None	None	None	None	None	None	None

		Трансформатор 1 : 12	Трансформатор 2 : 14	Трансформатор 3 : 11	Трансформатор 4 : 13	Трансформатор 5 : 10	Трансформатор 6 : 11	Трансформатор 7 : 13	Трансформатор 8 : 11
1	Подстанция 1 : 30	7.2[30]	5.6[35]	0.0[51]	0	0	0.0[49]	8.3[34]	0.0[46]
2	Подстанция 2 : 35	0	0.0[55]	11.0[28]	13.0[28]	0.0[39]	0	0	0.0[44]
3	Подстанция 3 : 30	0.0[60]	0	0	0.0[47]	3.3[29]	11.0[28]	0.0[40]	0.0[45]
4	Жами:	1769.9	None	None	None	None	None	None	None

***5-расм.** Оптимал ечимни аниқлаш.*

Масаланинг оптимал ечими 3-4-жадвалларда келтирилган.

3-жадвал. Подстанциялардан трансформаторларга узатилувчи электр қуввати.

Подстанциялар	Захира қуввати (МВт)	Трансформаторларнинг қуввати (МВт)							
		Т1	Т2	Т3	Т4	Т5	Т6	Т7	Т8
		12	14	11	13	10	11	13	11
		1 МВт электр энергиясини подстанциядан трансформаторларга узатишда сарфланадиган харажатлар (минг сўм)							
П1	30	7.2(30)	5.6(35)	-	-	-	-	8.3(34)	-
П2	35	-	-	11(28)	13(28)	-	-	-	-
П3	30	-	-	-	-	3.3(29)	11(28)	-	-

4-жадвал. Трансформаторлардан истеъмолчиларга узатилувчи электр қуввати.

Транс-форматор	Истеъ-молчи	Электр қуввати	Транс-форматор	Истеъ-молчи	Электр қуввати	Транс-форматор	Истеъ-молчи	Электр қуввати	Транс-форматор	Истеъ-молчи	Электр қуввати
Т1	И1	1.3	Т3	И7	1.4	Т4	И30	1.9	Т6	И22	1.8
Т1	И4	1.4	Т3	И8	1.9	Т4	И31	1.4	Т6	И23	1.7
Т1	И11	1.3	Т3	И9	1.5	Т4	И32	1.6	Т6	И25	1.7
Т1	И12	1.4	Т3	И10	0.5	Т4	И33	0.2	Т7	И14	1.9
Т1	И13	1.8	Т3	И34	2.0	Т5	И24	1.6	Т7	И15	1.7
Т2	И2	1.2	Т3	И35	2.1	Т5	И33	1.7	Т7	И16	1.8
Т2	И3	1.8	Т4	И26	1.8	Т6	И17	2.0	Т7	И20	1.0
Т2	И5	1.5	Т4	И27	2.0	Т6	И18	1.5	Т7	И21	1.9
Т2	И10	1.1	Т4	И28	2.1	Т6	И19	1.6			
Т3	И6	1.6	Т4	И29	2.0	Т6	И20	0.7			

Оптимал ечимга мос электр тармоқлари схемаси 6-расмда берилган.

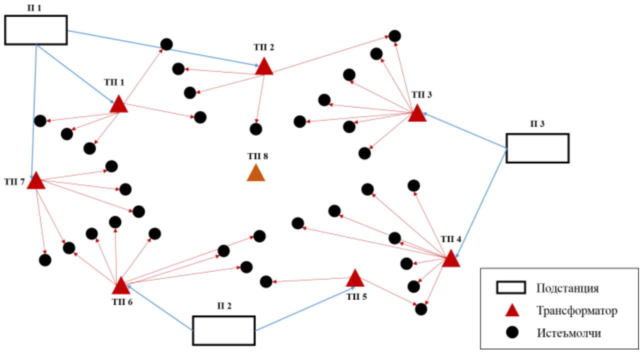

***6-расм.** Электр тармоқларининг оптимал схемаси.*

6-расмдаги электр тармоғи бўйича истеъмолчиларга электр энергиясини узатиш учун жами: 2848400 сўм харажат сарфланади.

Хулоса. Шундай қилиб, подстанциялардан истеъмолчиларига электр қуввати энг кам харажатлар сарфланадиган электр тармоқларинининг математик модели тузилди. Ушбу моделга мос сонли мисол келтирилди ва Python дастурлаш тилидан фойдаланиб дастурий таъминот ишлаб чиқилди ва натижалар олинди.

Адабиётлар

1. Герасименко А.А., Педин В.Т. Передача и распределение электрической энергии: учебное пособие. 4-е изд., стер. –М.: «Кнорус», 2014. –С. 648.

2. Утеулиев Н.У., Бурханов Ш.А., Орынбаев А.Б. Соотношения двойственности и условия оптимальности для одной оптимизационной задачи электроэнергетики. Международной научно-практической конференции “Статистика и её применения”. – Наманган: 19-20 октября 2022 г. –С. 298-300.

3. Костин В.Н. Оптимизационные задачи электроэнергетики: учебное пособие. -СПб.: СЗТУ, 2003. –С. 120.

4. Frederic Babonneau, Michael Caramanis, Alain Haurie, Applied Energy. A linear programming model for power distribution with demand response and variable renewable energy. Volume 181, 1 November 2016. –P. 83-95.

5. Данциг Д. Б. Линейное программирование, его применение и обобщение. –Москва: «Прогресс», 1966. –С. 600.

РЕЗЮМЕ. Мақола электр энергиясини тақсимлаш масаласининг математик моделини ва ечиш алгоритмлари учун Python дастурлаш тилида дастурий таъминот ишлаб чиқишга бағишланган. Дастурий таъминот ёрдамида сонли тажрибалар ўтказилган ва оптимал ечим олинган.

РЕЗЮМЕ. Статья посвящена разработке математической модели задачи распределения электроэнергии и разработке программного обеспечения на языке программирования Python для решения алгоритмов. С помощью программы были проведены численные эксперименты и найдено оптимальное решение.

SUMMARY. The article is devoted to the development of a mathematical model for the problem of power distribution and the development of software in the Python programming language for solving algorithms. With the help of the program was found, numerical experiments which carried out and the optimal solution.

УДК 621.315.592

ЕВРОПИЙ КИРИШМА АТОМЛАРИ КИРИТИЛГАН КРЕМНИЙГА МАГНИТ МАЙДОН ТАЪСИРИ

Н.Ф.Зикриллаев – *физика-математика фанлари доктори, профессор*
Тошкент давлат техника университети
Л.Трабзон *– физика-математика фанлари доктори, профессор*
Истамбул техника университети
Қ.А.Исмаилов – *физика-математика фанлари доктори, профессор*
Бердақ номидаги Қорақалпоқ давлат университети
Ғ.Ҳ.Мавлонов – *физика-математика фанлари доктори, профессор*
Й.А.Абдуғаниев – *мақсадли таянч докторант*
Тошкент давлат техника университети
О.С.Неъматов – *таянч докторант*
Самарқанд давлат университети
Т.Б.Исмаилов – *таянч докторант*
Бердақ номидаги Қорақалпоқ давлат университети

Таянч сўзлар: AFM, XRD, Брагг-Брентано, рентген нурлари, панжара доимийси, миллер индекси, брегг бурчаги.
Ключевые слова: Брэгг-Брентано, рентгеновские лучи, решетка постоянная, индекс Миллера, угол Брэгга.
Key words: AFM, XRD, Bragg-Brentano, X-rays, lattice constant, Miller index, Bragg angle.

Кириш. Лантаноид гуруҳига кирувчи элементларнинг бирикмаларини кремний монокристаллида шакллантириш бўйича олимлар ва мутахассислар томонидан олиб борилган тадқиқотларнинг натижалари асосида замонавий датчиклар ва магнитэлектрон қурилмаларни яратиш мумкин бўлган янги материалларни олиш имкониятлари кўрсатиб берилган [1-4]. Бу соҳага бўлган қизиқишнинг сабаби нафақат янги

материалларнинг олиш технологиясини яратиш шу билан бирга уларнинг асосий физик хусусиятларини ўрганиш яримўтказгичлар физикасида долзарб масала ҳисобланади. Адабиётларнинг илмий таҳлили асосида лантоноид элементларнинг киришма атомлари киритилган кремнийда ферромагнитизм ҳолатининг кузатилиши киришма атомларнинг магнит моментларини қаттиқ ҳажмида ўзаро пареллел тартибланиши билан изоҳланган. Металларда электронларнинг концентрацияси кўп бўлганлиги учун уларнинг спинларини бошқариш нисбатан осон бўлади. Яримўтказгич материаллар, хусусан, кремний диамагнетик материал ҳисобланади. Кремнийга юқори спин тартибланиш хусусиятига эга лантаноид гуруҳига мансуб элементларнинг киришма атомларини киритиш орқали бошланғич кремнийнинг магнит хоссасини ўзгартириш мумкинлиги [5] ишда кўрсатиб берилган. Олинган натижалар яримўтказгич кремний материалини спинтроникада магнит датчикларни яратишда фойдаланиш имкониятини беради, масалан, спин транзисторларни ишлаб чиқаришда. 4f- гуруҳ элементларининг киришма атомларини кремнийга киритиб, унинг магнит хусусиятларини бошқаришга қизиқиш ортиб бормоқда. Eu атомларининг ташқи электрон қобиқларидаги $4f^7$ электронлар спини S=7/2 га тенг. Eu ва киришма атомларининг кремнийга киритиб унинг магнит хусуситяларини ўрганиш илмий ва амалий аҳамиятга эга ҳисобланади

Тадқиқот натижалари. Киришма атомлари сифатида танлаб олинган 99,999% (Hebei Suoyi New Material Technology Co., Lt заводидан олинган) кимёвий тоза бўлган европий (Eu) металл элементининг киришма атомлари бошланғич n-турдаги кремнийга газ ҳолатдан диффузия қилинди. Бунда бошланғич кремнийнинг солиштирма қаршилиги ρ=6; 40; 60 ва 80 Ом·см танлаб олинди ва геометрик ўлчамлари $8\times4\times1$мм^3 да қилиб тайёрланди. MG17-60/300 русмли турбкали электрпечда T=1200˚÷1350 ˚C ҳарорат ва t=6÷15 соат оралиғида киришма атомлар кремнийга газ ҳолатидан диффузия қилинди. Диффузиядан сўнг кремний намуналари секин совитиш йўли билан совутиб олинди. Европий киришма атомларининг диффузия коэффициенти кичиклигини ҳисобига киришма атомларни кремнийга кириш чуқурлиги кичик қийматларида бўлди. Бунда, киришма атомларни кремний монокристаллининг кристал панжарасидаги асосий кремний атомларини ўрнига панжара тугунида жойлашиши аниқланди [6]. Диффузиядан сўнг олинган кремний намуналарининг электрофизик параметрлари ECOPIA HALL HMS-3000 русмли қурилма ёрдамида ўрганди. Тадқиқотни асосий мақсади, кремний сиртида киришма атомларнинг бирикмасидан ташкил топган кластерларнинг концентрациясини ҳосил қилиш ва кўпайтиришдан иборат эди. Чунки, кремний сиртида киришма атомларнинг кластерларни сони қанча кўп бўлса, намунанинг магнит сезгирлик хусусияти шунга катта бўлади. Европий киришма атомларининг кремнийдаги максимал эрувчанлик концентратцияси $N=10^{18}\div10^{19}$ см$^{-3}$ оралиғида бўлади [7]. Тажриба натижасида европий киришма атомларининг кремнийдаги концентратциясининг тақсимоти олинди (1-расм).

$$C(x,t) = C_0 erfc(\frac{x}{2\sqrt{Dt}}) \quad (1)$$

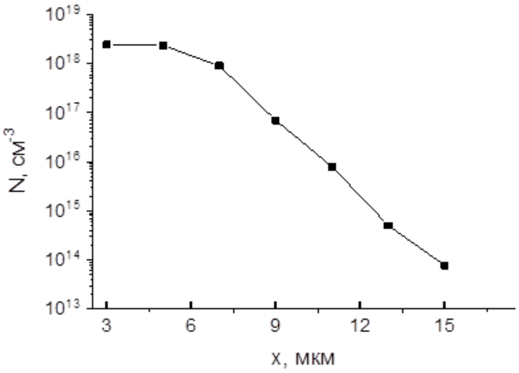

Расм.1. Европий киришма атомларини кремний сирти ва сирт олди қатламидаги концентратциясининг тақсимоти.

Кремний монокристаллига европий киришма атомларини диффузиясидан кейинги электрофизик параметрлари ҳақидаги маълумотлар 1-жадвалда берилди.

1-жадвал.

Намуна-лар	Ўтказув-чанлик тури	Бошланғич материланинг солиштирма қаршилиги, ρ, Ом·см	Заряд ташувчи-ларнинг ҳаракатчан-лиги, μ, $см^2/В\cdot с$	Ток ташув-чиларнинг концентратция миқдори, N, $см^{-3}$
КЭФ-80	*n*	73	1077	$7{,}9\cdot10^{13}$
КЭФ-40	*n*	38,6	978	$1{,}65\cdot10^{14}$
КЭФ-6	*n*	6,93	571	$1{,}1\cdot10^{15}$
Si<Eu> КЭФ-80	*p*	0,018	191	$1{,}8\cdot10^{18}$
Si<Eu> КЭФ-40	*p*	0,0136	204	$2{,}24\cdot10^{18}$
Si<Eu> КЭФ-6	*p*	0,12	309	$1{,}26\cdot10^{17}$

Европий киришма атомлари билан легирланган кремний намуналарнинг сиртидаги атомларнинг ҳолатини ўрганиш EGE университетида (Туркия, Измир) ўрнатилган атом кучлари микроскопи (АКМ)дан фойдаланиб амалга оширилди. АКМ материалнинг сиртидаги атомларнинг ҳолати ҳақида маълумотларни ва тасвирларни беради АКМда ўтказувчан сирт потенциалини электр майдони магнит доменларни ўлчаш имконини беради. АКМда олинган тасвирларда атомлар заряд ҳолатини баландлигини ўлчашда учта асосий усул мавжуд, гистограмма таҳлили, сирт тузилишининг юқори ва пастки қисмидаги битта нуқта ва унинг юқори ва пастки қисмига мос келадиган чизиқ [9-10].

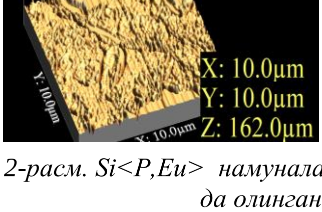

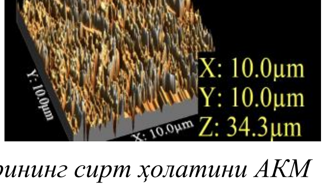

2-расм. Si<P,Eu> намуналарининг сирт ҳолатини АКМ да олинган тасвирлар

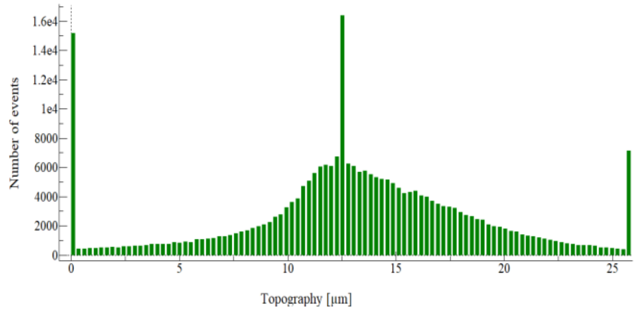

3-расм. Si<P,Eu> намунаси АКМда 0÷25µm узунлик оралиғида киришма атомлар ҳосил қилган чўққилар.

АКМдан фойдаланиб, европий киришма атомлари билан легирланган кремний намунасининг сиртидаги кичик контроллер сканерлаш орқали олинган АКМ тасвирларни таҳлил қилишнинг яна бир қизиқарли усули, ҳосил бўлган чўққилардаги атомларнинг сони ҳақида маълумот беради. АКМ олинган тасвирда кремнийнинг сирт қисмида 12,5µm спектрда кузатилган чўққига мос бўлган кластердаги атомлар сони $1{,}6{\cdot}10^4$ тани ташкил қилди (4-расм).

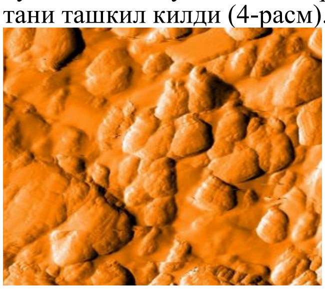

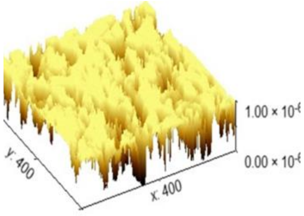

a) b)

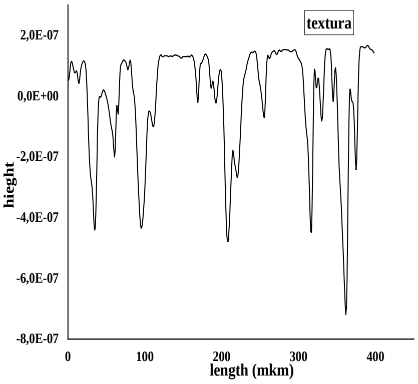

c)

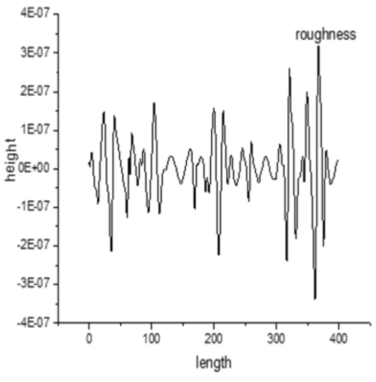

d)

4-расм. Si<P,Eu> намунасининг АКМ да олинган натижаларни gwyddion дастурий таҳлили асосида аниқланган маълумотлар.

a) намуна сиртининг морфологияси, b) намунанинг 3D тасвири, c) намуна сиртининг текстураси, d) намуна сиртининг ғадирбудирлик даражаси.

Илмий адабиётлардаги маълумотларга кўра европийнинг кристалл стуруктураси R- симон, панжара доимийси 5,144 Å га тенглиги аниқланди [11]. Диффузиядан сўнг олинган кремний намуналарининг панжара доимийсини текшириш XRD русумидаги рентген нурларининг дифракциясидан фойдаланиб амалга оширилди.

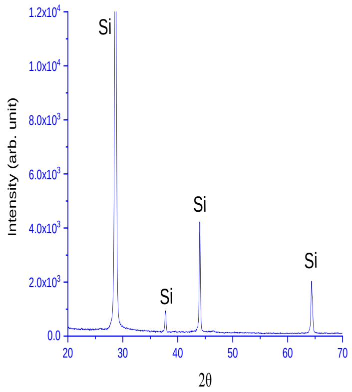

a)

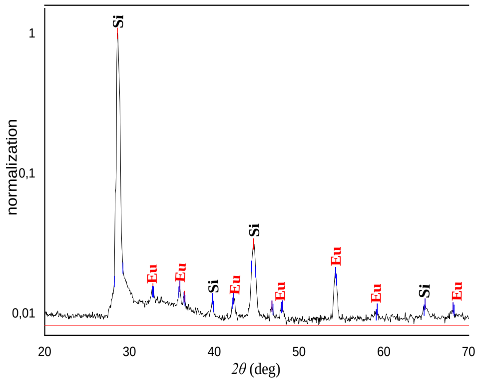

5-расм. Рентген нурларининг дифракцияси (XRD)
a) Si,<P> намунасининг дифрактограммаси
b) европий киришма атомлари билан легирланган кремнийни дифрактограммаси.

Рентген нурларининг диффракцияси ёрдамида атом шкалаларда даврий тартибланган тузилмаларни ўрганиш мумкин. XRD усули монокристалл ёки поликристалл материалларнинг структурасини ўрганишда фойдаланилади. Бу усулда ҳосил бўлган рентген нурларининг диффракцияси асосида кремний кристалл панжарасидаги структуравий ўзгаришларни аниқлашга имкон беради. Рентген трубкасидан тарқалган нурлар кремний намунаси орқали ўтиб экранда акс этади ва детекторга тушади. Тарқалган рентген нурлари конструктив равишда бир-бирига қўшилади. Бу қўшилишда ҳосил бўлган дифракцион тасвир Брагг-Брентано қонуни ёрдамида материалларнинг структуравий тузилишларини аниқлашда фойдаланилади [12]. Кристалл панжарадаги масофани Брагг қонуни ёрдамида хисоблашда қуйидаги формуладан фойдаланилади:

$$n\lambda = 2d_{hkl}\sin\theta \qquad (2)$$

Бунда кристалл панжара орасидаги масофа ва панжара доимийси қуйидача аниқланади:

$$d_{hkl} = \frac{n\lambda}{2\sin\theta} \qquad (3)$$

$$a = d_{hkl}\cdot\sqrt{h^2+k^2+l^2} \qquad (4)$$

Европий киришма атомлари критилган кремний намуналарининг кристалл панжарасини тузилиши 5-расмда кўрсатилди. Рентген нурларининг сигналларининг 2 θ=28,30°; 44,64°; ва 64,86° даги чўққилари [111] кристалл йўналишидаги кремний панжарасидаги текисликларга тегишли бўлди. EuO бирикмасига тегишли сигналлар 2θ=30,1°; 36,48°; 39,78°; 46,8°; 48,06°; 54,3°; 59,22°; 68,16° чўққиларни берди. Олинган тадқиқот натижаларини таҳлили асосида ҳосил бўлган киришма атомлар кластерининг ўлчами ва панжара доимийси аниқланди (3-жадвал).

3-жадвал.

Элементни белгиси	Тўлқин узунлиги λ, (Å)	Миллер индекси, h k l	Брегг бурчаги θ, (градус)	Оралиқ масофаси d_{hkl}, (Å)	Панжара доимийси a, (Å)
Si	1,5406	111	15.05	2,9666	5,1382
EuO	1,5406	111	14.15	3,1510	5,445

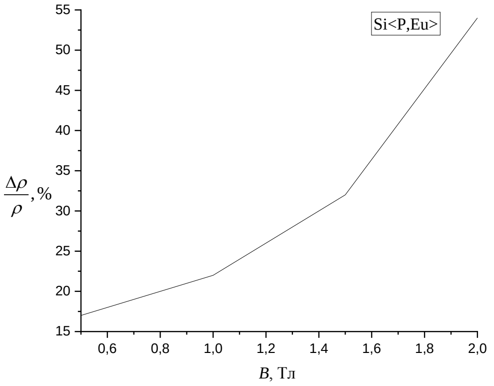

6-расм. Si<P,Eu> *p*-турли намуналардаги магнит қаршиликнинг магнит майдонга боғлиқлиги.

$$\rho = \frac{U_v \cdot S}{I \cdot l} \qquad (5)$$

Намунанинг магнит қаршилигини аниқлаш учун ҳолл усули қўланилади;

бу ерда: U_v- зондлар орасидаги кучланиш, *S*-намунанинг юзаси, *I*-намуна орқали оқувчи ток, *l*-намунанинг узинлиги.

Намуналарнинг магнит қаршилиги қуйидаги ифода билан тавсифланади

$$\frac{\rho_B - \rho}{\rho} = \frac{I - I_B}{I_B} \qquad (6)$$

бу ерда ρ_B – намунанинг магнит майдондаги солиштирма қаршилиги;

ρ – намунанинг магнит майдонсиз солиштирма қаршилиги;

I_B – намунанинг магнит майдон орқали оқувчи ток кучи;

I – намунанинг магнит майдон орқали оқувчи ток кучи:

Юқоридаги 6-расмда кўрсатилган графикда Si<P,Eu> магнит қаршилик хусусияти B=0-2 Тл, T=300 K да $\frac{\Delta\rho}{\rho} = 54\%$ га ошгани куриниб турибди.

Натижаларни муҳокама қилиш. Олинган тажриба натижаларининг таҳлили кўрсатадики, кремнийга европий киришма атомлари газ ҳолатидан диффузия қилинганда кремнийнинг сирти ва сирт олди қатламида европий киришма таомларидан ташкил топган кластерлар шаклланар экан. Ҳосил бўлган европий киришма атомаларининг кластерлари, олинган материалнинг электрофизик параметрларигина эмас, балки магнит сезгирлик хусусиятини ҳам ўзгартирар экан.

Европий киришма атомлари киритилган кремнийнинг электрофизик ва магнит хусусиятларини ўрганишда олинган илмий натижалар, чуқур энергетик сатҳлар ҳосил бўлишининг физик механизмини тадқиқот қилишдаги илмий маълумотларни тўлдиради ҳамда олинган намуналар (Si<P,Eu>) асосида спинтроникада магнит майдоннинг сезувчанлиги юқори магнит датчикларни яратиш имконини беради.

Адабиётлар

1. Ruderman M.A., Kittel C., Indirect exchange coupling of nuclear magnetic moments by conduction electrons, Phys. Rev. 96 (1954).
2. Dmitry V. Averyanova, Andrey M. Tokmacheva, Oleg E. Parfenov, Igor A. Karateev,Ivan S. Sokolova, Alexander N. Taldenkova, Mikhail S. Platunovb, Fabrice Wilhelmb,Andrei Rogalevb, Vyacheslav G.Storchaka/Probing proximity effects in the ferromagnetic semiconductor EuO/Applied Surface Science. 488, 15,2019.107-114.
3. Солин Н.И., Ромашев Л.Н., Наумов С.В., Саранин А.А., Зотов А.В., Олянич Д.А., Котляр В.Г., Утас О.А. Магниторезистивные свойства наноструктурированных магнитных металлов, манганитов и магнитных полупроводников// ЖТФ. 2016. Т. 86. Вып. 2.
4. Arne Brataas, Bart van Wees, Olivier Klein , Grégoire de Loubens, Michel Viret//Spin insulatronics/885(2020) 1-27.
5. Formisanoa F., Medapallib R.., Xiaob Y., Renb H., Fullertonb E.E., Kimela A.V. //Femtosecond magneto-optics of EuO/Journal of Magnetism and Magnetic Materials/502 (2020)166429.
6. Болтакс Б.И., Бахадырханов М.К., Городецкий С.М., Куликов Г.С. Компенсированный кремний. -Л.: «Наука», 1972. –С. 122.
7. Назыров Д.Э., Регель А.Р., Куликов Г.С. Кремний легированный редкоземельными элементами. Препринт. ФТИ им. А.Ф. Иоффе АН СССР. No1122. 1987. –С. 56.
8.Vladimir V. Korolkov, Alex Summerfield, Alanna Murphy, David B. Amabilino, Kenji Watanabe,Takashi Taniguchi& Peter H. Beton./ Ultra-high resolution imaging
9. Binnig G. Quate C.F. Atomic Force Microscope // Phys. Rev. Lett. 1986. T. 56. C. 930–933.
10. Миронов В. Основы сканирующей зондовой микроскопии. Москва: Техносфера, 2009. –С.143.
11. Formisanoa F., Medapallib R.., Xiaob Y., Renb H., Fullertonb E.E., Kimela A.V. //Femtosecond magneto-optics of EuO/Journal of Magnetism and Magnetic Materials/502 (2020)166429.
12. Dmitry V. Averyanova, Andrey M. Tokmacheva, Oleg E. Parfenova, Igor A. Karateeva, Ivan S. Sokolova, Alexander N. Taldenkova, Mikhail S. Platunovb, Fabrice Wilhelmb, Andrei Rogalevb, Vyacheslav G. Storchaka, //Probing proximity effects in the ferromagnetic semiconductor EuO/ Applied Surface Science/488(2019)107-114.

РЕЗЮМЕ. Европий киришма атомларини диффузиядан сўнг унинг электир параметрларини Вандер-Пау методикаси билан ўрганилди. Олинган илмий тадқиқот натижаларини атом кучлари микроскопи (АКМ) да сирт марфалогиясида кўриб чиқилди. Si<P,Eu> намунанинг XRD русумида рентген нурларининг дифракциясидан фойдаланиб Брагг-Брентано қонуни ёрдамида материалларнинг панжара доимийминни ҳисобланди.

РЕЗЮМЕ. После диффузии атомов европейского элемента были изучены его электрические параметры методом Вандера-Пау. Результаты полученных научных исследований исследованы в атомно-силовой микроскопии (АСМ) по морфологии поверхности. Постоянную решетки материалов рассчитывали по закону Брэгга-Брентано с использованием рентгеновской дифракции на рентгенограмме образца Si<P,Eu>.

SUMMARY. After diffusion of europium impurity atoms, its electric parameters were studied by the The Van der Pauw (VDP) method. The obtained scientific research results were examined in the surface morphology using an atomic force microscope (AFM). The lattice constant of the materials was calculated with the help of Bragg Brentano`s law using X-ray diffraction on the XRD pattern of the Si<P,Eu> sample.

Biologiya. Zoologiya. Ekologiya

TABIAT VA INSON FAOLIYATIDA EKOLOGIK TOZA ENERGIYA MANBALARIDAN FOYDALANISHNING AHAMIYATI

S.K.Abdijaliev – *fiizika-matematika fanlari bo'yicha falasafa doktori*
D.A.Allambergenova – *magistrant*
Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so'zlar: tabiat, ekologiya, energiya, manba, yoqilg'i, shamol.
Ключевые слова: природа, экология, энергия, ресурс, топливо, ветер.
Key words: nature, ecology, energy, resource, fuel, wind.

Kirish: Hozirgi kunda ilm-fan, texnika va ishlab chiqarish sanoatining jadal rivojlanishi natijasida energiyaga bo'lgan talabning bir qancha oshganini ko'rishimiz mumkin. Bunday rivojlangan zamonda yashayotgan har bir inson maishiy qulayliklarsiz -komfortsiz, ya'ni mashinasiz, uzoqni yaqin qiluvchi tez yuruvchi poezdlarsiz, samolyotlarsiz, televizorsiz, muzlatgichsiz, isitgichsiz, issiq va sovuq suvsiz hamda boshqa shu kabi qulayliklarsiz yashashi mushkul. Zavod va fabrikalar engergiyasiz ishlay olmaydilar. Bugungi kunda rivojlangan dunyoda energiya, insoniyatni olg'a yetaklovchi asosiy manba sifatida qaraladi. Mamlakatlarning qudrati ham ularning energiya bilan qanchalik ta'minlanganliklariga qarab belgilanadi. Inson ta'siri natijasida dunyo o'zgarmoqda. Insoniyatning organik energetik resurslarni o'ylamasdan energetikada, transportda, katta zavod va fabrikalarda qo'llashi natijasida atrof-muhit keskin o'zgarmoqda. Yer yuzida iqlimning o'zgarishi kuzatilmoqda, zavod-fabrika, avtomobil va samolyot shu kabi transport vositalaridan chiqayotgan zaharli gazlar havoning ifloslanishiga, inson organizmida turli xil kasalliklarning vujudga kelishi, o'simliklar va hayvonot dunyosining zararlanishi kabi bir qancha salbiy ta'sirlar kuzatilmoqda. Yuqorida keltirilgan salbiy o'zga-rishlarning barchasi, millionlab yillar tabiat tomonidan o'rnatilgan tabiiy muvozanatni insoniyat tomonidan o'ylamasdan buzulishi natijasida yuz bermoqda. Shuning uchun ham ulug' ingliz faylasufi Frensis Bekon «Tabiat faqatgina unga bo'ysunish bilan yengiladi» degan edi [1] .

Mavzuning dolzarbligi: Tabiatning ekologik toza holatda bo'lishiga erishish uning muvozanat holatini saqlash va yoqilg'i mahsulotlaridan havoga ajralib chiqayotgan zaharli gazlarning inson organizmiga salbiy ta'sirlaridan saqlash, energetika sohasida ekologik energiyadan foydalanishni keng kólamda joriy etish. Shu bilan birga iqtisodiy jihatdan tejamkorlikka erishish.

Qayta tiklanadigan ekologik toza energiyaning inson faoliyatidagi ahamiyati haqida mahalliy tadqiqotchilar I.I.Rahmatov, B.Sirojeva, S.Qambarov tomonidan o'rganilgan. Mazkur tadqiqotchilar ekologik toza energiyadan foydalanish atrof–muhit tozaligidagi ahamiyati, bu sohani rivojlantirish orqali mahalliy xalqning ish bilan ta'minlanishi, iqtisodiy tejamkorlikka erishish, elektr energiyasi yetib bormagan chekka qishloqlarni ko'chma fotoelektr qurilmalari yordamida elektr energiyasi bilan ta'minlash haqida so'z yuritilgan [2,3]. Ammo ekologik toza energiyaning tabiat va insoniyat faoliyatidagi ahamiyati, o'simliklar va hayvonotlar sonining kamayishi, turli xil kasalliklarning kelib chiqishi, atmosferaning ifloslanishi, insonlarning o'rtacha yashash umrining qisqarishi, zaharlangan suv va havoda pishib yetilgan meva va sabzavotlarning oziq –ovqat sifatida iste'mol qilinishi kabi muammolarni bartaraf etishda qayta tiklanuvchi muqobil ekologik toza energiyalardan samarali foydalanish uni foydalanishni kengroq ko'lamda joriy etishda noan'anaviy usullarni qo'llash haqida yetarli darajada yoritilmagan.

Atrof-muhitga zarar keltirmay insoniyat xizmatini bajaradigan energiya, bu- tabiatda mavjud bo'lgan ekologik toza tabiiy energiyalardir. Bu energiya turlariga suv, quyosh, shamol, geotermal suvlar, geyzerlar, to'lqinlar, suv sathining

ko'tarilib-tushishi, vulqonlar, chaqmoqlar, okean va dengizlardagi har xil oqimlar, biomassa, vodorod yoqilg'isi, shahar chiqindilari, fotosintez; fotoelektrik o'zgartiruvchilar, ximik (galvanik) elementlar va shu kabilardan olinadigan energiyalar kiradi. Yuqorida atab o'tilgan energiya turlariga noan'anaviy va qayta tiklanuvchi energiya manbalari deyiladi. Faqatgina yuqorida ko'rsatilgan energiya manbalaridan toza ekologik energiya ishlab chiqarish mumkin. Mamlakatimiz kichik daryolar, irrigatsiya kanallari, suv omborlari, katta kollektorlar, soylar, baland toǵlardagi buloqlar, termal suvlar, quyosh va shamol kabi qayta tiklanuvchi energiya manbalariga juda boydir. Dunyodagi rivojlangan mamlakatlar foydalanayotgan noan'anaviy va qayta tiklanuvchi energiya manbalari turlariga quyidagilarni kiritish mumkin:

- quyosh energiyasi;
- shamol energiyasi;
- gidroenergetika (o'rta-, kichik- va mikrogidroenergetika);
- t o'lqinlar energiyasi;
- suv sathlarinig kótarilib-tushish energiyasi;
- okean va dengizlardagi har xil oqimlar energiyasi;
- geotermal suvlar va geyzerlar energiyasi;
- biomassa energiyasi;
- shahar chiqindilari energiyasi;
- chorvachilik va parrandachilik fermalari chiqindilari energiyasi;
- yer ostidan issiqlik nasoslari orqali olinadigan energiya [1].

Hozirda zamonaviy avtomobillar 1 kg benzin sarf qilganda har kuni 12 m^3 havoni ifloslaydi, ya'ni 250 l kislorod iste'mol qiladi. Turli yoqilg'i mahsulotlarining yonishi hisobidan 10,1 milliard tonna kislorod ishlatilmoqda. Qazib chiqarilayotgan yoqilg'i mahsulotlari hozirgi zamon sharoitlariga ko'ra qo'llaniladigan bo'lsa, neft zahiralari 75 yilga, tabiiy gaz zahiralari 100 yildan ko'proq yilga, ko'mir zahiralari bo'lsa, 200 yildan ko'proqqa yetishi mumkin. Bu esa atmosferaning zararlanishi bilan birga yoqilg'i resurslarining tugashi ehtimolining yuqorilgini ko'rsatadi [4].

Ya'ni, biz insonlar ekologik xavfsizlikni muhofaza qilish bilan birga kelajak avlodni muqobil ekologik toza energiya bilan ta'minlash haqida jiddiyroq o'ylashimizga sabab bo'ladi.

Muqobil energiya manbalari ichida shamol energetikasi o'zining yoqilg o'i talab qilmasligi bilan ajralib turadi. Quvvati 1MVt bólgan shamol generatoridan foydalanish 20 yil ichida taxminan 20 ming barrel neftni tejashga imkon beradi. Shamol energetikasi ayniqsa, ekologiyani muhofoza qilishda ahamiyati katta. «Global Wind Energy Council» bergan ma´lumotlariga binoan, bu soha 2050-yilga kelib, atmosferaga karbonat angidrid chiqarishni 1,5 milliard tonnaga kamaytirishga yordam beradi. Shuningdek, bugungi kunda yurtimizda ham energiya samaradorligini ta'minlash, muqobil energiyani rivojlantirish bóyicha katta qadamlar tashlangan [5].

Mamlakatning energetik xavfsizligini ta'minlash va bozor iqtisodiyotiga asoslangan energetik rivojlanishni ta'minlash uchun qonunchilik bazasini shakllantirish jarayonida bir qancha ishlar amalga oshirilmoqda. Energetika vazirligi tomonidan ishlab chiqilgan qonunlar: "Qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan foydalanish to'g'risida´gi Qonuni (2019-yil, 21-may, O'RQ-539-son), O'zbekiston Respublikasining "Energiyadan oqilona

foydalanish to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi Qonuniga o‘zgartish va qo‘shimchalar kiritish haqidagi Qonuni (2020-yil 14-iyul, O‘RQ-628-son) hamda “2020-2030-yillarda O‘zbekiston Respublikasini elektr energiyasi bilan ta'minlash konsepsiyasi” ishlab chiqildi va tasdiqlandi.

Agar dunyoda energiya iste'molining 23 foizi uy-joy sektoriga to‘g‘ri kelsa, O‘zbekistonda – 40 foiz. Xususan, Yevropada 1 kvadrat metr uchun energiya sarfi yiliga 120-150 kilovatt soatni tashkil qilsa, O‘zbekistonda bu ko‘rsatgich 390 kilovatt*soatdan oshadi, yoki 240-270 kilovatt*soatdan ko‘proqni tashkil qiladi.

2020-yilda tashkiliy-texnik tadbirlarni amalga oshirish hisobiga iqtisodiyot tarmoqlarida 1352,4 million kub metr tabiiy gaz va 917,5 million kilovatt soat elektr energiyasi tejalishi ta'minlandi [6].

O‘zbekiston iqtisodiyotida elektr energiya ishlab chiqarish muhim rol o‘ynaydi. Uni ishlab chiqarish uchun eng ko‘p yoqiladigan tabiiy gazdir va bu ko‘rsatkich qariyb 87%ni tashkil qiladi. Jumladan, mamlakatimizda tabiiy resurslardan foydalanish bo‘yicha taqsimot quyidagicha:

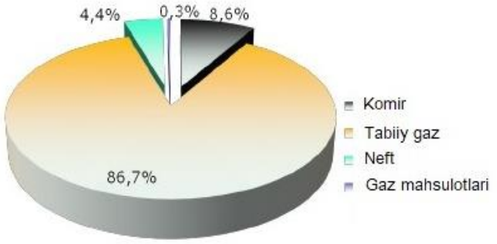

Shuningdek, ishlab chiqarilayotgan elektr energiyasining 86% qismi respublikamizdagi issiqlik elektr stansiyalari hisobiga to‘g‘ri keladi. Bu bo‘yicha o‘zaro ulushlar taqsimoti quyidagi ko‘rinishda [7]:

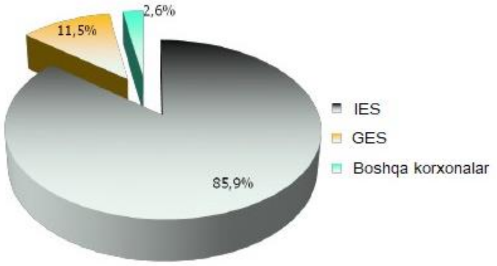

Shu o‘rinda aytib o‘tishimiz lozimki, muqobil ekologik toza energiyadan samarali foydalanishda misol tariqasida birgina quyosh energiyasidan foydalanish haqida so‘z etadigan bo‘lsak, bugungi kunda mamlaktaning aholi zich joylashgan poytaxt va shaharlarda energiyaga bólgan talabning yóqorilgini hisobga olsak, quyosh energiyasidan foydalanilsa ekologik va iqtisodiy jihatdan sezilarli darajada samarali natijalarga erishishimiz mumkin. Yani biz shuni aytmoqchimizki quyosh panelleridan ko‘p qavatli uy joylarda, katta hajmda qurilgan savdo va kóngil ochar markazlarda foydalansak bo‘ladi. Chunki binolarning hajmi qanchalar katta bo‘lsa tabiiyki unga sarf bo‘ladigan energiya hajmi ham shuncha yuqori bo‘ladi. Tóg’ri quyosh panelleridan yuqorida so‘z etilgan órinlarda foydalanilsa uni sotib olish va órnatish uchun ma´lum bir xarajat zarur yoki estetik jihatidan ayrim noqulayliklarni keltirib chiqaradi degan fikrlar ham yuzaga kelishi mumkin. Lekin biz bu masalaga kengroq yondashadigan bólsak quyosh panellaridan foydalanishda undagi noqulayliklarini emas balki iqtisodiy tejamkorlik, tabiatning ekologik tozaligi va inson salomatligini ta´minlash bizning asosiy maqsadimiz bo‘lishi lozim. Chunki yuqórida quyosh panellarini órnatishda s o‘z etilgan kichik noqulayliklarni bartaraf etish uchun quyosh panellarini órnatishda noa’na’naviy usullardan foydalansak bo‘ladi . Ya’ni birinchidan, quyosh panellarini sotib olish va órnatish uchun ketadigan xarajat uni foydalanish davrida energiya iste’moli uchun sarflanadigan xarajat hisobidan qayta tiklanadi va bundan keyingi davrda energiya iste’moli uchun hech qanaqa sarf xarajat qilmasdan bemalol bepul tabiiy energiyadan foydalanish mumkin. Ikkinchidan, quyosh panellarini órnatishda binolarni tashqi kórinishida estetik jihatdan ayrim noqulayliklar yuzaga keladi deb hisoblashimiz mumkin, ammo biz bu holni ham bino va inshoatlarni quriish jarayonida arxitektorlar bilan maslahatlashgan holda binolarni tashqi qismini quyosh panellari bilan qoplanadigan mukkamal dizayndagi o‘z-o‘zini energiya bilan ta’minlaydigan zamonaviy energiya tejamkor bino va inshoatlarni yaratadigan bo‘lsak biz nafaqat tabiatni ekologik jihatdan muhofaza qilishimiz balki tabiiy resurslarimizni tejashimiz shuning bilan birga yurtimizning iqtisodiyotini rivojlanishiga ham katta hissa qo‘shgan bo‘lamiz.

Agar biz ekologik toza energiyadan foydalanishni to‘liq yo’lga qo‘ysak, tabiat va insoniyat faoliyatida quyidagicha muammolarni bartaraf etishda yechim bo‘la olishi mumkin.

-Tabiat muvozanatini buzilishi, havoning ifloslanishi, iqlim o‘zgarishi, o‘simliklar va hayvonot dunyosining zararlanishi natijasida ular sonining kamayishi;

-Inson organizmida ifloslangan havodan nafas olish, ifloslangan suv va havoda pishib yetilgan meva va sabzavotlarni oziq-ovqat sifatida iste’mol qilishi oqibatida turli xil kasalliklarning yuzaga kelishi va shu sababli insonlarning o‘rtacha yashash umrining qisqarishi kabi muammolarni bartaraf etishda ekologik toza energiyadan foydalanish katta ahamiyatga egadir.

Xulosa: Biz ekologik toza energiyaning qaysi turidan qaysi sohada foydalanishimizdan qat’iy nazar, bu tabiat muvozanatini saqlashda, inson salomatligini ta’minlashda, iqtisodiy jihatdan tejamkorlikka erishishda va shuning bilan birga kelajak avlodni muqobil ekologik toza energiya bilan ta’minlshda juda katta hissa qo‘shgan bo‘ladi.

Adabiyotlar

1. Majidov T.SH. Noana’naviy va qayta tiklanuvchi energiya manbalari. O‘zbekiston Respublikasi Oliy va O‘rta maxsus ta’lim vazirligi tomonidan darslik. -Toshkent: 2014.

2. Раҳматов И.И., Сирожева Б. Қайта тикланадиган энергия турларидан фойдаланишнинг экологик аҳамияти. «Физика и экология» 15-16 октябрь -Нукус: 2021.

3 Qambarov S. Ko‘chma quyoshfotoelektrik qurilmalari. «Физика и экология» 15-16 октябрь, -Нукус: 2021.

4 Esemuratova Sh. Ekologiyaliq mashqalalardı sheshiwde fizika roli. «Ҳозирги замон аниқ ва техник фанлар муаммолари ва уларнинг ечимлари» мавзусидаги Республика илмий-назарий анжуман материаллари. II бўлим -Нукус: 2017.

5 Jan’abergenov J., Tursınbaev S., Yesemuratova Sh. Shamol energiyasi va undan foydalanish yo’llari. «Ҳозирги замон аниқ ва техник фанлар муаммолари ва уларнинг ечимлари» мавзусидаги Республика илмий-назарий анжуман материаллари. II бўлим. – Нукус: 2017.

6. https://www.uzbekistonmet.uz/oz/lists/view/1133.

7. https://www.spot.uz/oz/2019/01/18/elektr-energiyasi.

REZYUME. Ushbu maqolada ekologik toza energiyaning turlari, tabiat va inson faoliyatidagi ahamiyati, undan foydalanishni joriy etishda noa’na’viy usullarni qóllash orqali ekologik dolzarb muommalarni bartarf etish shu bilan birga afzallik taraflari haqida ma’lumotlar keltirilgan.

РЕЗЮМЕ. В данной статье представлена информация о видах экологически чистой энергии, ее значении в природе и деятельности человека, преимуществах использования нетрадиционных методов для решения экологических проблем.

SUMMARY. This article provides information about the types of clean energy, its importance in nature and human activities, the benefits of using non-traditional methods to solve environmental problems.

ИНТРОДУКЦИЯ ШАРОИТИДА *LYCIUM L* ТУРЛАРИНИНГ БИОМОРФОЛОГИК ХУСУСИЯТЛАРИ

Р.А.Ешмуратов – *биология фанлари номзоди, доцент*
А.К.Юлдашева – *таянч докторант*
Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти

Таянч сўзлар: интродукция, онтогенез, латент, виргинил, ювенил босқич, имматур босқич, вегетатив давр, генератив давр.
Ключевые слова: интродукция, онтогенез, латент, виргинил, ювенальная стадия, вегетационный период, генеративный период.
Key words: introduction, ontogeny, latent, virginil, youth stadium, vegetative period, generative period.

Республикамизда сўнгги йилларда доривор ўсимликларни муҳофаза қилиш, табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш, доривор ўсимликларни етиштирадиган плантациялар ташкил этиш ва уларни қайта ишлаш тўғрисида изчилислоҳотлар амалга оширилмоқда. Доривор ўсимликлар етиштириш ва қайта ишлашни янада ривожлантириш учун қулай муҳит яратиш, соҳанинг экспорт салоҳиятини ошириш, шунингдек, таълим, илм-фан ва ишлаб чиқариш жараёнларини интеграциялаш мақсадида Президентимизнинг 2020 йил 10 апрелдаги «Ёввойи ҳолда ўсувчи доривор ўсимликларни муҳофаза қилиш, маданий ҳолда етиштириш, қайта ишлаш ва мавжуд ресурслардан оқилона фойдаланиш чора-тадбирлари тўғрисида» ги ПҚ-4670-сонли қарорига мувофиқ юртимизда доривор ўсимликларни етиштириш ва қайта ишлашга доир ягона базасини яратишни ва ёввойи доривор ўсимликларни интродукция қилишни таъкидлаб ўтган [1].

Бу борада Президентимизнинг 2020 йил 26 ноябрдаги «Доривор ўсимликларни етиштириш ва қайта ишлаш, уларнинг уруғчилигини йўлга қўйишни ривожлантириш бўйича илмий тадқиқотлар кўламини кенгайтиришга оид чора-тадбирлар тўғрисида» ги ПҚ-4901 сонли қарори ҳам мавжуд [2].

Ҳозирги кунда ботаника, экология, қишлоқ-хўжалиги ва деҳқончиликда жуда ҳам аҳамиятли бўлган биологиянинг соҳаларидан бири ўсимликлар интродукцияси бўлиб, у маданий флорамизнинг йил сайин янги ўсимлик турлари билан бойиб боришига катта ҳисса қўшмоқда.

Қорақалпоғистоннинг кескин иқлим шароитида фойдали доривор ўсимликларнинг интродукцияси ва уларни янги шароитга мослаштириш энг аҳамиятли вазифалардан бири бўлиб қолмоқда [5].

Lycium L. туркуми ўзининг доривор ва манзарали хусусиятлари билан бутун дунёга маълум ва машҳур бўлсада бу туркумнинг турларини интродукция этиш ва маданий турда етиштириш кўпайтириш бўйича ҳалигача илмий-тадқиқот ишлари амалга оширилмаган.

Lycium туркумининг тропик ва субтропик минтақаларда, айниқса, Жанубий Америкада ўсадиган 88 тури маълум. Табиатда *Lycium* туркуми далаларда, тоғли жойларда, чўлларда, ярим чўлларда Европанинг жанубий томонларида Кавказда, Ўрта Осиёда ва Хитойда учратиш мумкин. Россияда эса оддий дереза (*Lycium barbarum*) ўстирилади [6].

Россиянинг Ульяновский шаҳрининг Волга бўйларида *Lycium* туркуми 1960 йиллардан бери маьлум эканлиги ва бу туркумнинг икки тури *Lycium barbarium* L. ва *Lycium chinense* Mill. Узоқ вақт гуллаш ва мева бериш даврида манзарали эканлиги ҳақида Н.С.Раков ўзининг мақоласида айтиб ўтган [3].

Секинаева М.А., Серебряная Ф.К., Денисенко О.Н., Ляшенко С.С. илмий тадқиқотларида *L.barbarum* мевалари таркибидаги биологик фаол моддалар ҳақида кенг маълумотлар берилган [4].

Кейинги йилларда етакчи илмий муассасаларда янги ва ноанъанавий истиқболли ўсимликларни ўрганиш, интродукция қилиш ва муайян тупроқ-иқлим шароитларига чидамли тур ва навларни танлаш мақсадида илмий тадқиқотлар амалга оширилмоқда [8].

Жумладан, Рахимова Нодира Комилжоновна интродукция шароитларида Crotalaria Alata L. (Fabaceae) Ва Guizotia Abyssinica (L.F.) Cass. (Asteraceae)нинг биоэкологик хусусиятларини, Сафарова Нигора Каримджоновна интродукция шароитларида Hibiscus Esculentus L.нинг биологияси ва сув режимини, Ешмуратов Рохат Артикбаевич интродукция шароитларида Stachys L. туркуми айрим турларининг биоэкологик хусусиятларини ўрганиш бўйича илмий тадқиқот ишларини олиб бордилар.

Ҳозирги кунда Қорақалпоғистон шароитида *Lycium* L.туркумига кирувчи *Lycium barbarium* L. ва *Lycium chinense* турларини интродукция қилиш бўйича илмий-тадқиқот ишларини олиб бормоқдамиз.

Ўсимликларнинг ўсиши, ривожланиши ва ҳосилдорлигининг муҳит шароитларига қай даража боғлиқлигини, уларнинг янги муҳит шароитларига мослашиш хусусиятларини ўрганиш истиқболли ўсимликларни интродукция қилишнинг муҳим шарти ҳисобланади. Интродукция қилинган ўсимликларнинг янги шароитларга қандай даражада мослашиши энг аввало, уларнинг ўсиши ва ривожланишида, хусусан гуллаши ва уруғ беришида акс этади [10].

Шу боис интродукция қилинаётган *Lycium barbarium* ва *Lycium chinense* ўсимликларининг индивидуал тараққиётини, яъни ўсиши ва ривожланишини ўрганиш катта аҳамиятга эга. Бу ўсимликларнинг ўсиши ва ривожланиши Қорақалпоғистоннинг тупроқ-иқлим шароитларида ўрганилмаган.

Энг аввало, тадқиқот иши уруғларнинг дала шароитида унувчанлигини аниқлашдан бошланди, эрта баҳорда ўсимлик уруғлари тажриба майдонида 0,5 см гача бўлган чуқурликда 1000 донадан 3 карра такрорланган ҳолда қаторлаб экилди.

Интродукция қилинаѐтган *Lycium barbarum* ва *Lycium chinense* нинг индивидуал тараққиѐтини, яъни ўсиши ва ривожланишини онтогенезда ўрганиш катта аҳамиятга эга. Бу ўсимликларнинг онтогенези Қорақалпоғистон иқлим шароитида ўрганилмаган [9].

Ўсимликларнинг морфобиологик хусусиятлари онтогенезда ўсимликнинг 10 та нусхаси асосида ўрганилди.

Гулли ўсимликлар ҳаётий циклида ерга тушган уруғдан уруғ ҳосил қилиб, токи табиий ҳолда қаригунча ўтган давр **онтогенез** ѐки ўсимликнинг индивидуал тараққиёти деб аталади .

Lycium barbarum, Lycium chinense нинг интродукция шароитидаги ўсиши ва ривожланишини қуйидаги даврларга ажратилди: латент, виргинил, генератив.

1.1. Латент даври**.** Уруғнинг тиним ҳолати - асосий мосланиш хусусиятларидан биридир.

Lycium barbarum да уруғларнинг узунлиги 3,2±0,11мм, эни 2,6±0,10mmni, *Lycium chinense* да эса узунлиги 3,9±0,14mm, эни 2,4±0,09мм ни ташкил этади. 1000 дона уруғнинг массаси *Lycium barbarum да* 0,67±0,03г, *Lycium chinense да* 0,98±0,04гга тенг бўлди (жадвал).

Жадвал. *Lycium* туркими икки тури уруғларининг морфологик кўрсаткичлари

Ўсимлик номлари	Уруғ-ларнинг ранги	Ўлчамлари (мм)		Уруғларнинг абсолют массаси, г.
		Узун-лиги	эни	
Lycium barbarum	тўқ сариқ	3,2±0,11	2,6±0,10	0,67±0,03
Lycium chinense	тўқ сариқ	3,9±0,14	2,4±0,09	0,98±0,04

Ўрганилган турким 2 тури уруғларининг тузилиши турлича бўлиши кузатилди. Бутафовутлар ўрганилган турларнинг биологик хусусиятларига боғлиқ бўлиши аниқланди.

1.2. Виргинил даври. Майса босқичи. Майсаларнинг ўсиши қуёш шароитида экилган ўсимликларда дастлабки кунларда жуда секин, кунлар исиши билан бироз жадаллаша борди. Бу пайтда ўртача ойлик ҳаво ҳарорати 18°С бўлди. 14 апрелда эса қуёш шароитидаги ўстирилган ўсимликлар ниҳолларнинг баландлиги 0,4-0,5 см, уруғпалла баргларнинг узунлиги 0,2-0,3 см ва эни 0,1-0,2 см ни ташкил этган бўлса, соя шароийтида ўстирилган ўсимлик ниҳолларининг баландлиги 0,7-0,8см, уруғпалла баргларининг узунлиги 0,2-0,3,5 см ва эни эса 0,1-0,2 см ни ташкил этди. Майсалар оч яшил рангда. Ўсимликнинг майса босқичи 10-12 кунни ўз ичига олди.

Ювенил босқичи. Апрель ойнинг оҳирларида (26.IV.) қуёш шароитида экилган ўсимлик ниҳолларнинг баландлиги 1,1-1,3 см га, барглар сони эса 5-6 тага етди. Барглари бандли бўлиб, уларнинг узунлиги 1,3-1,4 см. Май ойнинг бошларида ҳаво ҳарорати ўртача +22"С, максимуми +31,5 °С бўлганда, *Lycium barbarum, Lycium chinense* ниҳолларининг баландлиги 6-8 см га етиб, ўсимлик ўсиши бироз жадаллашди. Баргларининг ўлчами 1,2-2,1 см бўлиб, уларнинг сони 12-18 тагача етди.

Соя шароитида экилган ўсимлик ниҳолларининг баландлиги 1,5-1,8 см.га, барглар сони эса 7-10 тага етди. Май ойнинг бошида эса ўсимликлар ўсиши тезлашди ва ниҳолларининг узунлиги 10-14 см га етди.

Май ойнинг ўрталарида (12. V) қуёш шароитдаги ўсимликлар асосий поясининг учки қисмидан иккинчи тартибли новдаларнинг пайдо бўлиши кузатилди, уларнинг узунлиги 0,9-1,5 см га тенг бўлди. Барглари 2-4 тагача кўпайиб, ўсимлик **имматур** босқичига ўтди. Имматур босқичи қуёш шароитидаги ўсимликларда 5-7 кун давом этди.

Май ойнинг иккинчи декадасида (17. V) ўсимликлар асосий поясининг баландлиги 7-8 см ва иккинчи тартибли новдаларнинг узунлиги эса 6-7 см бўлиб, ўсимликдаги барглар сони 24-34 тага етди. Бу вақтдаги ўсимликларни *вояга етган виргинил ёшли ўсимлик* деса бўлади.

Соя шароитидаги кўчатларда май ойининг бошларида (10. V) асосий поянинг баландлиги 18-20 см га, баргларининг сони 35-38 тага етди ва шу пайтнинг ўзида соядаги ўсимликларнинг иккинчи ва учинчи тартибли новдалари ҳосил бўлиши кузатилиб, уларнинг узунлиги 2,0-4,0 см бўлди ва бу **имматур** ҳолатидаги ўсимлик эди.

Демак, сояда ҳам имматур босқич 5-7 кун давом этди. Бу вақтда ўсимликнинг баландлиги 20-25 см бўлди ва барглар сони 45-55 тага етди. Ҳавонинг ўртача ҳарорати 37°С ни, максимуми 39,5 С ни ташкил этди. Май ойининг иккинчи ўн кунлигида соядаги ўсимлик тупларини ҳам *вояга етган еиргинил ёшли ўсимлик* деса бўлади.

Май ойининг охирларида ва июнь ойининг бошларига келиб, ўсимликларнинг ўсиши жуда тезлашди ва бу вақтда қуёш шароитида экилган ўсимликлар ниҳолларининг баландлиги 22-25 см бўлган бўлса, соя шароитида экилган ўсимликлар ниҳолларининг узунлиги 66-75 см ни ташкил этди.

Генератив даври. Июль ойининг бошларида (12. VII) соя шароитида экилган ўсимликларнинг бир тупида 4-5 тагача ғунча, 2-4 тагача гуллар ҳосил бўлди. Август ойининг бошларида (7. VIII) қуёш шароитида экилган ўсимликлар бир тупида 3-5 тагача ғунча, 2-3 тагача гуллар ҳосил бўлди. Гуллари йирик қўнғироқсимон қизил сариқ рангда, новдада якка ҳолда жойлашган ва гул ва меваларининг бир вақтнинг ўзида пайдо бўлиши кузатилди.

Гуллари ва мевалари бир вақтнинг ўзида пайдо бўлиши билан бир қаторда, бу ўсимликлар бир йилда икки марта ҳосил йиғиб олиш хусусиятига эга.

Фенологик кузатишлар интродукция қилинган ўсимликларни ўрганишда энг кулай ва самарали усуллардан бири бўлиб, нафақат фазаларнинг ўтиш муддатларини белгилаш, балки ўсимликларнинг чидамлилиги, шунингдек хаётий жараёнларнинг маромини аниқлашда муҳим аҳамиятга эга.

Шуни айтиш керакки, ўсимлик униб чиққанидан 12-14 кун ўтиб, ҳақиқий баргларининг ҳосил бўлиши кузатилди. Биринчи вегетация йилида асосий поядаги тўлиқ шаклланган баргларнинг узунлиги май ойида 50-55 см, эни эса 2,3-2,6 см ни ташкил этди. Ўсимликда баргларнинг энг кўп ҳосил бўлиши май-июнь ойига тўғри келди. Май ойида бир туп ўсимликда 50-60 тагача, июнда эса 100 тагача барглар ҳосил бўлди.

Маълумки, ўсимликларнинг ўсиши, ривожланиши ва ҳосилдорлиги уларнинг генотипига ва ўстириш шароитларига боғлиқдир. Ўсимликларнинг соя шароитида экилган ўсимликлар қуёш шароитида экилган ўсимликларга нисбатан жуда тез ва жадал ўсиши маълум бўлди. Ўрганилган *Lycium* навларининг тупроқ-иқлим шароити ўсиши ва ривожланишини кузатиш бўйича амалга оширилган тадқиқот натижалари буни тўла тасдиқлайди.

Адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси президенти қарори. ПҚ – 4670. – Тошкент: 2020. –С.2.
2. Ўзбекистон Республикаси президенти қарори. ПҚ – 4901. – Тошкент: 2020. –С. 2.
3. Раков Н.С. «Lycium chinense (solan aceae) в городе ульяновске». - Москва:1994. - С.32.
4. Секинаева М.А., Серебряная Ф.К., Денисенко О.Н., Ляшенко С.С. «Изучение анатомических признаков травы дерезы обыкновенной (Lycium barbarum L.)». // Успехи современного естествознания. -Астана: 2015. - С.231-235.
5. Ешмуратов Р.А. «Флорамыздағы пайдалы жабайы өсимликлерди мәденийлестириў, интродукция қылыў» -Нөкис: 2013. Халқаро ўсимлик номлари индекси. Интернетда нашр этилган http://www.ipni.org, Қироллик ботаника боғлари, Kew, Garvard университети Herbaria & кутубхоналари ва Австралия миллий ботаника боғлари. Кириш. 2020.
6. Буригин В.А. Жонгуразов Ф.Х. Ботаника. - Тошкент: "Ўқитувчи" 1997. –С. 351.
7. Сафарова Н.К. Интродукция шароитларида Hibiscus Esculentus L. нинг биологияси ва сув режими. Автореф. дис. ... канд. биол. наук. –Тошкент: 2010.- С.10.
8. Сафарова Н.К. Интродукция шароитларида Hibiscus Esculentus L. нинг биологияси ва сув режими. Автореф. дис. ... канд. биол. наук. –Тошкент: 2010.-С 31.
9. Ешмуратов Р.А. Турли интродукция шароитларида Stachys L. туркуми айрим турларининг биоэкологик хусусиятлари. Автореф. дис. ... канд. биол. наук. –Тошкент: 2012.- С.43.

РЕЗЮМЕ. Мақолада *Lycium barbarum, Lycium chinense* нинг интродукция шароитидаги ўсиши ва ривожланишини ва даврларга ажратилиб: латент, виргинил, ювенил, имматур ва генератив даврлари таҳлил қилинган. Ушбу даврлар баҳор ва куз мавсумларида таҳлил қилинди.

РЕЗЮМЕ. В статье проанализированы рост и развитие Lycium barbarum, Lycium chinense в условиях интродукции и разделены на периоды: латентный, виргинильный, ювенильный, имматурный и генеративный периоды. Эти периоды были проанализированы в весенний и осенний сезоны.

SUMMARY. The article analyzes the growth and development of Lycium barbarum, Lycium chinense under the conditions of introduction and divided into periods: latent, virginal, juvenile, immature and generative periods. These periods were analyzed in the spring and autumn seasons.

ЖАЛПАҚ ТИСЛИ КРЫСАНЫҢ АЗЫҚЛАНЫЎЫ ҲӘМ ИН ҚУРЫЛЫСЫ

Г.Ж.Палўанова – *ассистент оқытыўшы*
Н.Ж.Байгелдиева – *магистрант*
Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: Амударё дельтаси, Султан-Уиз-Даг,Уй сичқони (Mus musculus Licht), Ясси тишли сичқон (Nesokia Indica Gray), Қум сичқон (Meriones tamaricinus), Крантоғ, Порлитоғ, продуциентлар.

Ключевые слова: дельты Амударьи, Султан-Уиз-Даг, домашний мышь (Mus musculus Licht), пластинчатозубные крысы (Nesokia Indica Gray), песчанка (Meriones tamaricinus), Крантау, Порлытау, продуценты.

Key words: Delty Amudari, Sultan-Uiz-Dag, house mouse (Mus musculus Licht), plasticchatozubnoy krysy (Nesokia Indica Gray), peschanka (Meriones tamaricinus), Crandau, Porlitau, produtsentri.

Орта Азия халықларының экономикасы, социаллық турмыс мәденияты раўажланыўының тийкары болып қалмастан, ҳайўанат, өсимлик дүньясының тиришилигинде Әмиўдәрья ҳәм т.б. дәрьялар бойлап жайласқан тоғай ҳәм егислик зона экосистемасы тәбияты; климаты, топырағы менен тиккелей байланыслы. Қарақалпақстан Республикасы шараятында бул төменги ҳәм ортаңғы Әмиўдәрья дельтасы, оның тоғайлық, егислик экосистема зонасы қоршаған қум, дала шөлистанынан атмосфера ҳаўасының, топырағының ығаллығы, өнимдарлығы ҳайўанат, өсимлик дүньясының түри, рәңбәраңлығы менен айрылып турады. Себеби суўғарып егилетуғын зоналарда температуралық режим бир қанша төмен, ығаллық жоқары, жазғы орташа айлық температура қоршаған шөлинен 3,1 градусқа төмен. Сонлықтанда Орта Азияның дәрья жағалаў тоғай ҳәм егислик экосистемасы өз алдына Мәдений, ландшафтлық-экологиялық район есапланады ҳәм өзине тән фауна, флорасына ийе. Изертлеў алып барылған Қарақалпақстан тоғай ҳәм егислик экосистемасы 2 зонаға бөлинген: Қубла ҳәм Арқа шегарасы Султан-Уиз-Даг пәс таўлығы есапланады. Төменги Әмиўдәрья тоғай ҳәм егислик зона экосистемасы территориясында кемириўшилердиң 13 түри есапқа алынған (Асенов Г.А. 1968 г) [1,6].

Соның ишинде кең тарқалғаны ҳәм көп санлысы: Үй тышқаны (Mus musculus Licht), Жалпақ тисли Крыса (Nesokia Indica Gray), Жыңғыллық қум тышқаны (Meriones tamaricinus). Олардың ҳәр бири ҳәр түрли биотопларда өзиниң сан муғдар доминантлығына ийе болғанлықтан тәбият балансында (биоценозда) ҳәр түрли тиришилик эквивалентлигине, сан көрсеткишлерине ийе. Төменги Әмиўдәрья тоғай экосистемасындағы өсимлик ҳәм ҳайўанлардың биоценозлардағы қатнас, байланысларын азықлық шынжырында көрип шығатуғын болсақ, экологиялық ниша көз алдыға келеди. Продуцентлер көплеген ҳайўан түрлериниң азығы екени ҳәммеге мәлим. Оларды кемириўшилердиң азығы спатында қарасақ- Үй тышқаны ҳәм басқа майда қум тышқанлары (M.Meridianus, M.Tamarisinus) өсимликтиң дәни, туҳымы менен азықланса, Үлкен қум тышқаны жер үсти вегетатив органлары менен, ал Жалпақ тисли крыса-өсимликтиң тамыры менен азықланып бир экологиялық нишада бир бирине зиянсыз азықлық конкуренциясыз жасайды. Майда кемириўшилердиң барлық түрлери – жырткыш ҳайўан ҳәм ири қуслардың, жыланлардың (консументлердиң) азығы есапланады.

Жалпақ тисли крысаның давилка Героға (ағаш қапқан) ең көп түсетуғын ўақты май айы. Бул ўақытта ҳәр бир 100 давилкаға орташа 12-13 крысадан туўра келеди. (12-13,0%). Тутылған крысаларды сойып қарағанда асқазанында жасыл өсимлик қалдығы -59,0% ти қурайды. Бул дәўирде крысалар тийкарынан өсимликлердиң вегетатив органлары менен аўқатланады, соның ушын да олар ининен тез-тез жер үстине шығады. Изертленген крыса популяциясында II-балл семизлигиндеги особьлар көп ушырасады. Ондай крысалардың саны январь айында 64,7%, февраль -92,7%, июньде-100%, гүзде 90,0% тен жоқары муғдарда болғанлығы анықланды. Бундай жоқары дәрежедеги семизлик крысалардың жыл даўамында көбейиўине мүмкиншилик беретуғынлығы сөзсиз. Крысалардың семизлиги 1963-жылы, 1952-жылға қарағанда әдеўир жоқары дәрежеде болғанлығын көремиз. Бирақ крыса семизлиги гүзге қарай бир қанша төмен болған. Буны бизиңше ҳәр жылдың өзине тән өзгешелиги менен, хаўа райының бирдей болмағанлығынан ҳәм соған байланыслы аўқатлық өсимликлердиң көп-азлығына байланыслы деп ойлаймыз.

Әмиўдәрья дельтасында жалпақ тисли крыса азығының тийкарын қамыстың, жекенниң порығы-тамыры ҳәм оның вегетатив бөлими қурайды. Басқа өсимликлердиң жасыл-өсиў бөлимлерин 2-Зай даўамында жазда пайдаланылады ҳәм ол 30% тен артпайды. Крыса поселениелеринде қоға өсимлигине тиймейди, ал қамысты жеп толығы мнен набыт етеди.

Крысаның барлық аўқатланыў столигинде қамыс көплеп ушырасады. Бирақ вегетатив бөлими толық желинбейди. Жағалаў тоғайлықларында-да крыса тийкарынан қамыс ҳәм жыңғылдың тамырлары менен аўқатланады.

Мәдений егислик зона территориясында жас ақ тереклердиң, миййе ағашларының, жоңышқаның ҳәр түрли палыз, баў-бақша, мәккениң, жүўериниң, бийдайдың, шалының пақал жапырағында пайдаланады. Онанда басқа ет, балық, алма, алмурт, айва миййелеринде жейди. Ғарбыз, асқабақ, қаўынларды жеп зыян клтирип атыр. Е.П.Бондардың мағлыўматы бойынша крыса 73 түр өсимлик пенен аўқатланады [2,3].

Бизлердиң толық болмаған мағлыўматымыз бойынша Әмиўдәрьяның төменги дельта ҳәм оазис зонасында крыса поселениелериниң үстинде қалған аўқат қалдықлары бойынша 43 түр өсимлик пенен аўқатланатуғыны анықланды (Асенов 1968). Соннан крысаның сүйип жейтуғыны 4-5 түр.

Крыса қыста тек, қамыс ҳәм жыңғылдың тамыры менен аўқатланады. Февральда (1956-жылы Бадайтоғай етегинен усланған 60 изертленген асқазанның 31 инде езилген жыңғыл тамыры бар екенлиги анықланды. Бул пута өсимлигиниң тамыры тоғай экосистемасы жағдайында крысаның аўқат компонентиниң тийкарғыларының бири есапланады.

Барлық изертлеў дәўиринде 1000 ға шамалас крыса сойылып, олардың асқазанында ҳайўанат қалдығы ушыраспады. Бундай жағдай И.С.Солдаткин (1955), Е.П.Бондарь (1965) изертлеўлеринде де байқалған. [2,3,6]

Қарақалпақстан шәраятында (Әмиўдәрья дельтасы ҳәм оазиста) крысаның аўқатлық өсимликлериниң дизими төмендегише:

1. Қамыс тамыры, порығы	22. Шийе тамыры
2. Жыңғыл тамыры	23. Шабдал тамыры
3. Тораңғыл тамыры	24. Жүзим тамыры
4. Тал тамыры	25. Бийдай тамыры ҳәм пақалы,дәни.
5. Жекен тамыры	26. Шалы тамыры
6. Әтшоқай тамыры	27. Жүўери тамыры
7. Қоға тамыры	28. Жоңышқа тамыры ҳәм пақалы
8. Жантақ тамыры	29. Мәкке тамыры
9. Шеңгел тамыры	30. Күнге бағар пақал дәни
10. Жигилдик-жийде тамыры	31. Комбикормалар
11. Қара тал тамыры	32. Капусталар
12. Ақтерек тамыры	33. Гешир
13. Көктерек тамыры	34. Ләблебилер
14. Ерик тамыры	35. Қаўын
15. Алма тамыры	36. Ғарбыз
16. Жийде тамыры	37. Асқабақ
17. Қарағаш тамыры	38. Палаўқабақ
18. Тут ағаш тамыры	39. Майек
19. Алмурт тамыры	40. Ет (гөш) х.т.б.
20. Қарели тамыры	41. Ышқа (ariantus) қамыс
21. Ясень-клён тамыры	

Бизиң ис тәжирийбемизде Шымбай, Қараөзек, Кегейли, Нөкис, Қоңырат, Қанлыкөл, Хожели, Әмиўдәрья районларының, Тахиятас, Нөкис қалаларының айрым хожалықларының ҳәм жеке меншик, хожалық пухараларынан крысаның келтирген зыянлары-хожалық амбарларындағы жемлерин, дәнлерин патаслаў, бүлдириў, мийўе бағларының, жоңышқаның, бийдайдың тамырларын жеп қыйратыў, турақ жайлардың дийўалларын тесип ин қазып қулатыў, дөгерегине отырғызылған 4-5 жыллық ақ тереклердиң тамырын қыйып жеп қуўратыў, бағша палыз егинлерин бүлдириў, жер асты байланыс кабеллерин кемириў-қыйыў қусаған зыянларына байланыслы түскен арзалар бойынша обаға қарсы мекемесиниң зоолог-қәнийгелери тәрепинен нәтийжели жәрдем көрсетилмекте. Бүгинги күни бундай зыянларға ушырап атырған хожалық ҳәм жеке пуқаралар саны күннен-күнге артып атыр. Мысалы тек 2008-жылы 105, ал 2009-жылы 107 ден асып кетти. Ҳәзирги базар экономикасына өтиў қыйыншылықлары усындай жәрдем көрсетиўши мекемелердиң жағдайында аўырластырып жиберди. Соған қарамастан соңғы жыллары Саранча, Саманбаай, Респо, Таза, гөне Нөкис турғынларына бийпул жәрдем көрсетилмекте. Усындай гәп етилип отырған крыса хожалықларды тынышсызландырыўшы Нөкис қаласы ҳәкимиятының дыққатына да сазаўар болды ҳәм усы тараўда хызмет көрсетиўши санитариялық мекемелерге усы мәселе бойынша тийисли тапсырмалар берилди. Оннан басқа анық шаралар көриўди өз қадағалаўы астына алды.

Жалпақ тисли крысаның ини дүзилиси бойынша жүдә қурамалы. Олар қурамалы аўқатланыў жолынан турады. Ҳәр бир инниң жолы жер асты менен қамыс порығын-тамырын жағалап қазылған болады [1,4,5].

Қамыс шоқалағы астынан крыса әдеўир кең аўқат камерасын геўлейди, оннан ҳәр жаққа қарай қазылған ин жоллары кетеди. Инниң көп санлы шығыў тесиклери, ин қазыў процессинде оның топырақларын сыртқа шығарып таслаў хызметин атқарады. Иннен шығарылған топырақ үйиндилериниң бийиклиги айырым орында 50 см ге дейин жетеди, орташа 20-30 см бийиклигинде болады. Жер бетине шығарылған топырақ үйиндисиниң саны ҳәм көлеми бойынша крысаның қазыў искерлигине баҳа бериўге болады.

Бизлер крысаның ин қазыў искерлигиниң бир неше рет гүўасы болдық. Крыса ин қазғанда тийкарынан басы ҳәм көкиреги менен ҳәрекет етеди ҳәм топырақты иннен сыртқа ийтерип шығарады. Сыртқа шығарылып үйилген топырақларда жолақ-жолақ жол болады, олар арқалы гезектеги топырақлар итерилип жоқарыға үйиле береди. Крыса өзиниң күшли гүрек тислери менен бир пар крыса бир жылда 1800 басқа жетеди ҳәм бир жазда жер бетине 20 тн топырақ шығарады.

Бадай тоғай, Бекбай, Крантаў, Порлытаў (Қазан кеткен) тоғайларының ҳәр биринде соңғы 2016-2020 жыллары апрель, май, июнь, октябрь айларында белгили әмелиятта сыналған методикаларға муўапық, зоологиялық карталаў, есап-санақ мониторинг бақлаўлары өткерилип, үлкен нәтийжелер қолға киритилди.(проф. Асеновтың қатнасында) [1].

4 тоғайзарлықта улыўма узынлығы 51 км пияда санақ маршруты салынды, 3600 довилка (Геро), 150 темир қақпан қурылды.

Суўсызлықтың нәтийжесинде пайда болған раўажланып атырған қурғақшылық төменги Әмиўдәрья дельтасы тоғайлықларының барлық жерлеринде үлкен трансформациялық өзгерислер жүз бермекте.

Изертлеўге алынған 3 түр кемириўшиниң экологиялық қасийет өзгешелигине келетуғын болсақ- жалпақ тисли крыса күндиз активлик етеди, тийкарынан өсимликлердиң тамыры менен аўқатланатуғын болғанлықтан олар жер асты тиришилигине көбирек бейимлесип аўқатын излеп табыў ушын өсимлик тамырларына ин қазыў арқалы барады ҳәм тынымсыз жер асты инин қазыў, тазалаў менен бәнт. Крысалар семьясы менен колония болып жасайды. Колониялары бирбиринен биоцентри (жасаў орайы) арқалы айырылып турады. Аўқатын көпшилик жағдайда жер астында –ининде жейди. Жер үстинде аўқат қалдығы жүдә аз ҳәм сийрек ушырайды.

Кран-Таў тоғайында кемириўшилердиң 14 түри (39,0%) тарқалған болса, олардың ең көп санлысы үй тышқаны (mus musculus Liht), жалпақ тисли крыса (Nesokia indica Gray) ҳәм Иле полевкасы (M.ilacus). олар өзлериниң экологиялық өзгешеликлерине байланыслы ҳәр түрли ландшафтлар менен биотопларда ҳәр қыйлы санда ушырасады.

Жалпақ тисли крыса Крантаў, Порлытаў, дәрья, канал жағалаў тоғайлықларында, егис зона территорияларында кең тарқалған.

Бул түрдиң тарқалыўында тийкарғы ролди ҳәр түрли ағашлардың пута, ярым путалардың тамыры менен аўқатланатуғын болғанлықтан өсимлик тамырының ширели, дәмлилиги көплиги ҳәм жер асты суўының қәдди атқарады. Сонлықтанда тоғайлықларда, қамыслықларда, олар аралас өскен тоғай етеклериндеги отшөпликлерде, үй қапталы участка, баў-бақшаларда, бағларда, ақ терекликлерде, үй еденлери астында көплеп ушырасады ҳәм гектарына орташа 10-15 бас, айрым орынларда 30-60 ҳәм оннан да артық санда ушырасады.

Бул түр тийкарынан өсимликтиң жер асты тамыр системасы менен аўқатланып, жер үсти өсиў бөлими жүдә сийрек, тек аўкат жетиспеген жағдайда пайдаланылады. Тоғай етеги қамыслық, жыңғыллықларында, суўға жақын ығаллы орынларда тек олардың тамырлары менен аўқатланады. Егислик зоналарында ақ терек, мийўе ағашларының, жоңышқаның тамыр түйнеклерин, мәккениң, жүўериниң тамырларын жеп қуўыратқанларын көргенинде оның қандай зыянкес екенине көзиң жетеди. Пахсадан, қам гербиштен салынған ҳәр түрли дән, комбикорма қоймаларының дийўалларын бойлап ин қазып, пәтикке шығып, жегени былай турсын жемегенлерин ин қазып шығарған топырақ пенен араластырып ҳәм экскрементлери менен де патаслап көп шығынлар етеди. Мысалы: бир жуп крыса бир жазда бир гектар жер бетине 20 тонна топырақ шығарады. Усыннан-ақ крысаның ин қазыў искерлигиниң жоқары екенин ҳәм оны үзликсиз өсимликтиң жер асты тамы-

рын излеп жер астында жайылатуғынынан анық көресен. Крыса суткасына орташа 7 метрлик ин қазады.

Крыса 73 түр өсимликтиң тамыры менен аўқатланады. (Бондарь, 1965). Бизлердиң бақлаўымыз бойынша ол тоғайлықларда ҳәм егислик зонасында өсимликтиң 33 түри менен аўқатланады. Соның ишинде аўқатының тийкарын 3-4 түр жабайы өсимлик қурайды. Қыста олар қамыс порығы ҳәм жыңғылдың тамыры менен аўқатланады. Февраль айында изертленген 27 крысаның асқазанында езилген сары-қоңыр жыңғылдың тамыры менен қамыстың порығы ҳәм қалдықлары анық көринип турды. Бир фермердиң шалы туқым дәнин сақлаў қоймасынан усланған. (апрель, 2008). 198 крысаның 115 ниң асқазанында шалы дәни қабығының толып турғаны есапқа алынды. Сол қоймадан 21-апрель аралығында крыса усланып, үлкен зыян тоқтатылып жәрдем көрсетилди.

Жуўмақлап айтқанда кемириўшилердиң, соның ишинде Жалпақ тисли крысаның аўқатланыў ҳәм ин қазыў барысында халық хожалығына келтиретуғын зияны, оған қарсы шаралар ислеп шығыў бойынша мағлыўматларды, көрсетпелерди итибарға алып, нәтийжели гүрес алып барылыўы нәзерде тутылады.

Әдебиятлар

1. Асенов Г.А. Экология грызунов Низовьев Амударьи и их эпизоотологические и эпидемиологические значения. Рукопись канд. диссертации. – Фрунзе: 1968.
2. Бондарь Е.П. К вопросу о распределений земляной крысы по орошаемым землям Средней Азии и предупредительных мерах к её расселению. Науч.конф.НИУ Средней Азии и Казахстана (Тез.докл). - Алма-Ата: 1959.
3. Бондарь Е.П. К экологии земляной крысы. Сооб 1-5. Распространение и стациальная приуреченность, питание, активность и кормодобывающая деятельность, убежище и роющая деятельность, К вопросу о борьбе с земляной крысой. Матер. науч. конф. по природы. Очаговости и профил. чумы. Февраль. -Алма-Ата: 1963.
4. Бондарь Е.П. Экология земляной крысы (Nesokia indica Gray). Автореферат канд.диссер.АНКаз ССР. -Алма-Ата: 1965.
5. Костин В.П. Грызуны Низовьев Аму-Дарьи, Устюрта и прилегающей территории. Изд-во СамГУ. –Ташкент: 1962.
6. Солдаткин И.С. Краткий очерк экологии пластинчатозубой крысы и меры борьбы с нею в дельте Аму-Дарьи Грыз. И борьба с ними. Вып.4. «Микроб». – Саратов: 1955.
7. Солдаткин И.С., Асенов Г.А., К вопросу о земном размножении пластинчатозубой крысы. «Грызуны и борьба с ними» «Микроб». -Саратов: 1957.

РЕЗЮМЕ. Кемирувчиларнинг, жумладан Ясси тишли каламушнинг овқатланиш ва ин қозиш жараёнида халқ хўжалигига келтирадиган зарари, унга қарши чоралар ишлаб чиқиш бўйича маълумотларни, кўрсатмаларни эътиборга олиб, натижали кураш олиб борилиши назарда тутилган.

РЕЗЮМЕ. Принимается во внимание ущерб наносимый хозяйствам грызунами, в том числе питанием и роющей деятельностью пластинчатозубой крысей, учитывая данные, рекомендаций по разработке профилактических мер и проведение эффективных мер борьбы с ними.

SUMMARY. The damage caused by rodents, including the Flat-toothed rat, to the human economy in the form of feeding and nesting wounds, the information and instructions of those who develop measures for damage to it, and as a result, attention was paid to combating it.

УДК 576.895.1:599.73

ҚОРАҚАЛПОҒИСТОН ШОРОИТИДА ЭЧКИЛАР (*CAPRA HIRCUS* L.) ГЕЛЬМИНТЛАРИ ТУР ТАРКИБИ ВА УЛАРНИНГ ОРГАНИЗМДА ТАҚСИМЛАНИШИ

Д.А.Палўаниязова – *таянч-докторант*

Бердақ номидаги қорақалпоқ давлат университети

С.Дадаев – *биология фанлари доктори, профессор*

Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университети

А.Ж.Қаниязов – *биология фанлари бўйича фалсафа доктори*

Самарқанд давлат ветеринария медицинаси, чорвачилик ва биотехнологиялар университети, Нукус филиали

Таянч сўзлар: гельминт, эчкичилик, инвазия, гельминтоз, омил, экологик, антропоген, инвазия экстенсивлиги, инвазия интенсивлиги.

Ключевые слова: гельминт, козоводство, инвазия, гельминтоз, фактор, экологический, антропогенный, экстенсивность инвазии, интенсивность инвазии.

Key words: helminth, goat breeding, invasion, helminthiasis, factor, ecological, anthropogenic, extensiveness of invasion, invasion intensity.

Кириш. Республикамизда аҳоли сони ўсиб бориши натижасида, уларнинг озиқ-овқат маҳсулотларига бўлган талаби ва кунлик эҳтиёжи ҳам ортиб бормоқда. Эчкичилик республикамизда чорвачиликнинг етакчи тармоқларидан бири ҳисобланади. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 7 ноябрдаги “Қорақалпоғистон Республикасида чорвачилик тармоқларини жадал ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-4512-сон Қарори, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 29 январдаги “Чорвачилик тармоғини давлат томонидан қўллаб-қувватлашнинг қўшимча чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-4576-сон Қарори, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 3 июлдаги “Қорақалпоғистон Республикасида чорвачилик тармоқларини жадал ривожлантириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПҚ-4776-сон Қарори, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 8 февралдаги “Ўзбекистон Республикасида чорвачилик соҳоси ва унинг тармоқларини ривожлантириш бўйича 2022-2026 йилларга мўлжалланган дастурни тасдиқлаш тўғрисида”ги ПҚ-120-сон Қарорида республикамизда аҳолини юқори сифатли озиқа маҳсулотлари (сут ва сут маҳсулотлари ҳамда жун) билан ҳамда саноатни қишлоқ хўжалик хом ашёси билан таъминлашда муҳум аҳамият касб этади. Лекин, соҳа ривожига салбий таъсир кўрсатадиган қатор омиллар ҳам мавжуд. Бундай омиллар қаторига қишлоқ хўжалик ҳайвонларида, шу жумладан эчкиларда паразитлик қилиб, улар маҳсулдорлигини камайтирадиган қатор гельминтозлар қўзғатувчиларини киритиш мумкин. Эчкилар гельминтозларига ўз вақтида карши профилактик чора-тадбирлар олиб борилмаса, эчкичилик соҳаси иқтисодий жиҳатдан катта зарар кўради. Гельминтозларнинг иқтисодий зарари қишлоқ хўжалик ҳайвонларининг нобуд бўлиши, мажбурий сўйилиши, маҳсулдорлигининг пасайиши, касал ҳайвонлардан олинган маҳсулотларнинг сифатсизлиги билан баҳоланади. Гельминтозлардан келадиган иқтисодий зарар бир қатор олимларнинг тадқиқотларда кўрсатиб ўтилган [1:40; 2:83; 3:223].

Республикамизда мутахассис олимлар томонидан маҳсулдор ҳайвонларни, шу жумладан эчкилар гельминтлари тур таркибининг хилма-хиллиги, биологияси, ҳаётий жараёнлари, экологияси ва систематикасини аниқлаш, асосий гельминтозларни

назорат қилиш усулларини ишлаб чиқиш борасида бир қатор тадқиқот ишлари олиб борилган. Натижада чорва молларининг, жумладан эчкиларнинг инвазион касалликлари бир мунча камайган. Лекин, шунга қарамасдан охирги йилларда Республикамизда гельминтозлар қўзғатувчилари таъсирида чорва моллари, жумладан эчкиларнинг нобуд бўлиши ва маҳсулдорлигининг кескин пасайиши кузатилмоқда.

Шуни алохида таъкидлаш лозимки, кўп йиллар давомида олиб борган тадқиқот ишларимиз натижасига кўра ва кўплаб мутахассис олимларимиз томонидан чоп этилган ишларини таҳлил қилганимизда, эчкиларни гельминтлари Республикамизнинг турли минтақалари ва вилоятларида бир хил даражада ўрганилмаганлигини гувоҳи бўлдик. Айниқса, Хоразм вилояти ва Қорақалпоғистон Республикасида майда шохли моллар, хусусан эчкилар гельминтлари ва гельминтозлари деярли ўрганилмаган. Борлари ҳам жуда эски бўлиб, бундан 60 йил илгари олиб борилган, яъни М.А. Султонов ва бошқалар томонидан [4,66] 1964-1965 йилларда Қорақалпоғистон Республикаси ҳайвонлари паразитларини ўрганиш жараёнида, Қўнғрот туманида тўлиқ гельминтологик ёриб кўриш усули билан атига 1 та бош эчки ҳамда қушхоналарда эчкиларнинг 70 га яқин ички органлари тўлиқ гельминтологик ёриб кўрилган ва натижада уларда қуйидаги 6 тур гельминтлар учрашлиги аниқланган (*Moniezia expansa, Taenia hydatigena (larvae), Echinococcus granulosus (larvae), Trichocephalus skrjabini, Trichocephalus sp. Nematodirus oiratianus*).

Охирги йилларда экологик ва антропоген омиллар таъсирида Республикамизнинг турли минтақаларида қанчадан-қанча ўзгаришлар рўй берди, яъни қишлоқ хўжалик ҳайвонлари боқиладиган катта майдондаги яйловлар қисқариши, Орол денгизи суви қурий бошлаши муносабати билан сув танқислиги пайдо бўлиши, ерлар шўрланишини ортиб бориши натижасида ноқулай экологик ҳолатлар юзага кела бошлади, бу эса албатта ҳайвонот дунёсига, шу жумладан чорва молларида паразитлик қиладиган гельминтлар тур таркибига ҳам ўз таъсирини кўрсатмай қолмайди. Бундай шароитда қайсидир гельминт турлари янги шароитга ва муҳитга мослашиб кенг тарқалиши, бошқа турлари эса аксинча камайиши ёки бутунлай йўқолиб кетиши мумкин.

Шуларни ҳисобга олиб, соҳада чорвачилик юритишнинг янги шакллари - фермер, ширкат, шахсий ёрдамчи ва деҳқон хўжаликларини ташкил этилиши, эндиликда ҳайвонларни сақлашда, озиқлантиришда ҳамда кўпайтиришда янгича ёндашувларни талаб қилади, бу эса турли паразитар, шу жумладан гельминтозларни даволаш, олдини олиш ва уларга қарши курашишда замонавий самарали усулларни қўллашни тақозо этади. Бундай ҳолда маҳсулдор ҳайвонлар, шу жумладан қўй ва эчкилар гельминтлари фаунаси, уларни тарқалиши, кенг тарқалган вакилларининг био-экологик хусусиятларини Республикамизнинг барча ҳудуд ва минтақаларида, шу жумладан кенг минтақалардан бири бўлмиш Қорақалпоғистонда узликсиз равишда режали асосда ўрганиб бориш, кенг тарқалган, қўйчилик ва эчкичиликка зарар келтирувчи доминант гельминтозлар эпизоотик ҳолатини баҳолаш ва минтақанинг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда, профилактик чора-тадбирларни такомиллаштириш лозим. Бу эса ҳам назарий ва ҳам амалий жиҳатдан катта аҳамиятга эга.

Ишнинг мақсади. Қорақалпоғистон Республикасининг бир қатор ҳудудларида эчкиларнинг гельминтлари тур таркиби ва уларнинг ҳайвон организмида тақсимланишини ўрганишдан иборат.

Материал ва методлар: Қорақалпоғистон Республикаси шароитида эчкилар гельминтлари тур таркиби ва уларни эчкиларнинг турли органлар тизимида тақсимланишини ўрганиш учун 2021-2022 йиллар давомида илмий-тадқиқот ишлари олиб борилди. Бунинг учун Қорақалпоғистон Республикаси Бўзотов, Кегейли, Қораўзак, Тахтакўпир, Қонғирот, Қонликўл, Амударё Тўрткўл туманларининг шахсий ва фермер хўжаликларида эчкилар гельминтологик текширувдан ўтказилди.

Академик К.И. Скрябиннинг тўлиқ ва тўлиқ бўлмаган гельминтологик ёриб кўриш усули билан жами 90 бош эчкилар текширилди [5,45]. Шунингдек тадқиқот олиб бориш давомида эчкилардан 215 та тезак намуналари олиниб, улар Г.А. Котельников ва бошқа олимлар томонидан ишлаб чиқилган гельминтокопрологик усуллар асосида ўрганилди [6,266].

Тадқиқот натижалари ва уларнинг таҳлили. Олиб борилган тадқиқотлар натижасида Қорақалпоғистоннинг турли ҳудудларида эчкилар ўртасида 2 тип, 3 синф, 9 туркум, 14 оила, 21 авлодга мансуб 29 тур гельминтлар паразитлик қилишлиги аниқланди. Эчкилардан йиғилган гельминтлар хорижий ва маҳаллий гельминтолог олимлар томонидан ишлаб чиқилган ва қабул қилинган систематикага асосланган ҳолда баён қилинди [7,491; 8,255; 9,745; 10,650].

Тадқиқотлар натижасида эчкилардан паразитлик қиладиган гельминтларнинг таксономик ҳолати 1-жадвалда келтирилган.

1-жадвал. Қорақалпоғистонда эшкилар гельминтларининг таксономик таркиби

Синф	**Туркум**	**Оила**	**Турлар сони**
TREMATODA	FASCIOLIDA	FASCIOLIDAE	1
	PARAMPHISTOMIDA	PARAMPHISTOMIDAE	1
	SCHISTOSOMATIDA	SCHISTOSOMATIDAE	1
CESTODA	CYCLOPHYLLIDA	ANOPLOCEPHALIDAE	2
		AVITELLINIDAE	2
		TAENIIDAE	3
NEMATODA	TRICHOCTPHALIDA	TRICHOCEPHALIDAE	1
	STRONGYLIDA	CHABERTIDAE	3
		TRICHOSTRONGYLIDAE	8
	PSEUDALIIDA	DICTYOCAULIDAE	1
	OXYURIDA	SYPHACIIDAE	2
	SPIRURIDA	GONGYLONEMATIDAE	1
		HABRONEMATIDAE	1
		SETARIIDAE	2
3	**9**	**14**	**29**

Олиб борилган тадқиқотлар натижасида Trematoda синфи 3 та турни бирлаштиради ва умумий турлар сонининг 10% ни, Cestoda синфи 7 та турни бирлаштиради ва умумий турлар сонининг 24% ни ҳамда Nematoda синфи 19 та турни бирлаштиради ва умумий турлар сонининг 66% ни ташкил этади (1-расм).

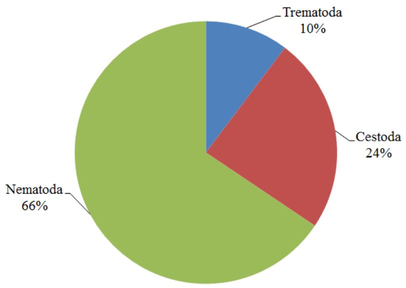

1-расм Эчкилар гельминтларининг синфлар кесимида тақсимланиши

Гельминтлар хўжайин организмининг овқат ҳазм қилиш тизими (24), нафас олиш органлари тизими (1), юрак-қон томирлар тизими (1), қорин бўшлиғи (2) ва бош мияда (1) паразитлик қилишлиги аниқланди (2-жадвал).

2-жадвал. Қорақалпоғистонда эчкиларнинг гельминтлар билан зарарланиш даражаси

№	Гельминт тури	Паразитлик қиладиган жойи	Зарарланган ҳайвон сони	ИЭ, %	ИИ, нусха	
1	*Fasciola gigantica*	Ўт йўллари, ўт пуфаги	19	21,1	1	213
2	*Gastrothylax crumenifera*	Ошқозон	3	3,4	1	20
3	*Schistosoma turkestanicum*	Қорин туткич қон томирлари	14	15,5	96	500000
4	*Moniezia expansa*	Ингичка ичак	11	12,2	1	10
5	*Moniezia benedeni*	Ингичка ичак	9	10	3	10
6	*Avitellina centripunctata*	Ингичка ичак	6	6,6	1	22
7	*Thysaniezia giardi*	Ингичка ичак	4	4,4	2	15
8	*Taenia hydatigena (larvae)*	Жигар, плевра ва бошқа ор-ганлари	3	3,3	1	7
9	*Multiceps multiceps (larvae)*	Бош мия	7	7,7	1	8
10	*Echinococcus granulosus (larvae)*	Жигар, ўпка ва бошқа ор-ганлари	5	5,5	1	7
11	*Trichocephalus ovis*	Кўр ичак ва йўғон ичак	18	20	1	33
12	*Chabertia ovina*	Йўғон ичак	14	15,5	3	20
13	*Oesophagostomum columbianum*	Йўғон ичак	27	30	3	10
14	*Oesophagostomum venulosum*	Йўғон ичак	21	23,3	3	10
15	*Trichostrongylus axei*	Ширдон ва ингичка ичак	34	37,7	18	54
16	*Trichostrongylus vitrinus*	Ширдон ва ингичка ичак	30	33,3	11	45
17	*Haemonchus contortus*	Ширдон ва ингичка ичак	18	20	9	25
18	*Haemonchus placei*	Ширдон ва ингичка ичак	12	13,3	5	21
19	*Marshallagia marshali*	Ширдон ва ингичка ичак	7	7,7	3	45
20	*Nematodirus abnormalis*	Ингичка ичак	27	30	10	150
21	*Nematodirus helvetianus*	Ингичка ичак	26	28,8	8	110
22	*Nematodirus oiratianus*	Ингичка ичак	26	28,8	3	90
23	*Dictyocaulus filaria*	Трахея ва бронх	23	25,5	1	3
24	*Skrjabinema ovis*	Йўғон ичак	9	10	3	20
25	*Skrjabinema caprae*	Йўғон ичак	9	10	1	15
26	*Gongylonema pulchurum*	Қизилўнгач эпителийси	5	5,5	1	38
27	*Parabronema skrjabini*	Ширдон	12	13,3	5	123
28	*Setaria labiato-papillosa*	Қорин бўшлиғи	7	7,7	1	11
29	*Setaria digitata*	Қорин бўшлиғи	4	4,4	1	9

2-жадвал натижасига кўра, Қорақалпоғистон шароитида эчкиларнинг айрим гельминтлар билан зарарланиш даражаси 3,3% дан 37,7% гачани такшил этади. Инвазия интенсивлиги эса 1 тадан 500 минг нусхагача боради.

Хулоса. Қорақалпоғистон худудида эчки гельминтлари хўжайин организмининг овқат ҳазмқилиш тизими (24), нафас олиш органлари тизими (1), юрак-қон томирлар тизими (1), қорин бўшлиғи (2) ва бош миясида (1) паразитлик қилиши аниқланди. Эчкиларнинг айрим гельминтлар билан зарарланиши 3,3% дан 37,7% гачани ташкил этди. Олиб борилган тадқиқотлар натижасида Қорақалпоғистон шароитида эчкиларда 29 тур гельминтлар паразитлик қилиши ва улар 21 та авлодга, 14 та оилага, 9 та туркумга, 3 та синфга ва 2 та типга мансублиги аниқланди. Аниқланган 29 та турдан энг кўпи, яъни 19 та тури нематодалар синфига (66%), 7 та тури цестодалар синфига (24) ва 3 та тури трематодалар синфига (10%) киради.

Адабиётлар

1. Дадаев С., Палўаниязова Д.А. Ўзбекистон шароитида эчкилар (*Capra hircus* L.) гельминтларини ўрганилиш ҳолати // FAN va JAMIYAT. -№3, 2022, -37-40 б.
2. Жумамуратов Ж.Э., Шакарбоев Э.Б., Каниязов А.Ж., Хосилова Г.А. Ўзбекистон Шимоли-ғарбий худуди уй жуфт туёқли ҳайвонлари гельминтлари тур таркиби. Хоразм Маъмун Академияси ахборотномаси, №9/1, -2022, -79-83 б.
3. Азимов Д.А., Дадаев С.Д., Акрамова Ф.Д., Сапаров К.А. Гельминты жвачных животных Узбекистана. –Т: «Фан», 2015.
4. Султанов М.А., Сарымсаков Ф.С., Муминов П.А. и др. Гельминты животных Каракалпакской АССР. В кн. "Паразиты животных и человека низовьев Амударьи"- Ташкент, Изд-во "Фан", 1969. С. 3-66.
5. Скрябин К.И. Метод полных гельминтологических вскрытий позвоночных, включая человека. М.: Изд. МГУ, 1928. - 45 с.
6. Котельников Г.А. Диагностика гельминтозов животных. -М.,1974. -240 с.
7. Шульц Р.С., Гвоздев Е.В. Основы общей гельминтологии. –Москва: Наука, 1970. –Т.1. -491 с.
8. Ивашкин В.М., Орипов А.О., Сонин М.Д. Определитель гельминтов мелкого рогатого скота. –М., «Наука», 1989. 255 с.
9. Акбаев М.Ш., Водянов А.А. и др. Паразитология и инвазионные болезни животных. –Москва: Колос, 2000. -743 с.
10. Anderson R.K. Nematode parasites of vertebrates: their development and transmission. - New York: CAB International, 2000.

РЕЗЮМЕ. Қорақалпоғистон шароитида эчкиларда 29 тур гельминтлар паразитлик қилиши ва улар 21 та авлодга, 14 та оилага, 9 та туркумга, 3 та синфга ва 2 та типга мансублиги аниқланди. Аниқланган гельминтларнинг энг кўпи, яъни 19 та тури нематодалар синфига (66%), 7 та тури цестодалар синфига (24%) ва 3 та тури трематодалар синфига (10%) киради.

РЕЗЮМЕ. Выявлено, что в условиях Каракалпакстана на козах паразитируют 29 видов гельминтов, относящихся к 21 роду, 14 семействам, 9 семействам, 3 классам и 2 видам. Наибольшее количество идентифицированных гельминтов, т.е. 19 видов, относится к классу нематод (66%), 7 видов к классу цестод (24%) и 3 вида к классу трематод (10%).

SUMMARY. It was revealed that 29 species of helminths belonging to 21 genera, 14 families, 9 families, 3 classes and 2 species parasitize goats in the conditions of Karakalpakstan. The largest number of identified helminths, i.e. 19 species belong to the class of nematodes (66%), 7 species to the class of cestodes (24%) and 3 species to the class of trematodes (10%).

УДК: 574.583.

ПЛАНКТОННЫЕ БЕСПОЗВОНОЧНЫЕ ЖИВОТНЫЕ ОЗЕРО САЙКУЛЬ

Г.И.Туремуратова – *кандидат биологичеких наук*

Каракалпакский государственный университет имени Бердаха

Х.С.Нагметов – *студент*

Иркутский аграрный университет имени А.А.Ежевского. Россия

Таянч сўзлар: ўгизайлангичлар, шохдормўйловлилар, эшкакоёқлилар, Сайкол коли, сони, биомасса, сукцессия, балиқ, эвритерм.

Ключевые слова: коловратки, кладоцера, копепода, озеро Сайкуль, численность, биомасса, сукцессия, рыба, эвритерм.

Key words: rotifers, cladocera, copepod, lake. Saikul, abundance, biomass, succession, fish, eurytherm.

Введение. Первые таксономические исследования зоопланктона водоемов Узбекистана были проведены А.М.Мухамедиевым описавшим ряд видов кладоцер (1960, 1963) [3:5]. В дальнейшем подробные таксономические исследования планктонных коловраток, кладоцер, копепод были проведены И.М.Мирабдуллаевым с учениками.

Однако, детальными исследованиями охвачены далеко не все водоемы республики. В литературе имеется очень небольшое число работ, посвященных зоопланктону озер республики. В озеро Сайкуль гидробиологические исследование проводится впервые.

Озеро Сайкуль расположено на правобережье Амударьи, в 24 км южнее г.Нукуса. Озера расположено берега Амударьи питание осуществляется за счет реки р. Амударьи. Берега озера пологие, слабоизрезанные. Вода озера иногда используется на орошение сельхозугодий и для поддержания вод обеспеченности массивов лиманных сенокосов.

Это озеро в течение длительного периода получало воду из Амударьи. В последние годы в связи с резким сокращением речного стока практически прекратилось поступление воды по малочисленным протокам, что привело к резкому снижению уровня воды озера. Поэтому резко ухудшила его гидрологический и гидрохимический режимы.

Среди водоемов системы наименьшее по площади – мелководное оз. Сайкуль. Берега заросли тростником, грунты открытой части представлены глиной, песком, серым илом, с остатками растительности, иногда с запахом сероводорода. Цвет воды – от молочно-зеленого до травянисто-зеленого.

Методы и материалы. Отбор гидробиологического материала по акватории оз. Сайкуль, проводились в 2017-2022 гг. Отбор проб планктонных животных проводили 3 раза весной, летом и осенью. Общее количество обработанных проб составляло 500 экземпляров. Пробы зоопланктона отбирали тотальным обловом толщи воды при помощи малой сетью Джеди. На глубинах менее 1,5 м производили несколько протяжек сети от дна до поверхности. В сетях использовался мельничный газ № 70. Пробы фиксировали 4 % раствором формалина.

Для более детального исследования состава зоопланктона и распределения его в водохранилище было установлено 5 станций, где брались месячные пробы. На каждой станции производились следующие наблюдения и измерения - прозрачность, температура воды у поверхности и дна.

Кислородный режим измеряли с помощью термоксиметров, pH - с помощью универсального индикатора, прозрачность воды определяли с помощью диска Секки. Температуру воды измеряли водяным ртутным термометром.

Качественные пробы зоопланктона отбирали в пяти точках водохранилища с помощью качественной планктонной сети Апштейна с диаметром 18 см (газ №46), малой сети Джеди с диаметром 18 см (газ №76).

Для определения горизонтального и вертикального распределения зоопланктона, для количественных сборов зоопланктона с различных глубин использовали батометр Молчанова (5 л) и батометр Кожевникова-Дьяченко (10 л).

Собранные пробы планктонных животных в лабораторных условиях идентифицировались и подсчитывались с применением микроскопа МБС-10. Определение видового состава коловраток и ракообразных проводили под микроскопом, используя общепринятые определители [1,2,4,5]. Просчет организмов под микроскопом велся в определенной части пробы, последующим просмотром всего остатка для выявления крупных и редких особей.

Результаты исследования. Характерным компонентом зоопланктона являлся циклоп *Cyclops vicinus,* широко распространенный. Часто встречались коловратки *Keratella quadrata, Polyarthra sp., Filinia longiseta,* ракообразные *Daphnia longispina, D. galeata,* Отряд Calanoida был представлен *Eudiaptomus gracilоides, Acanthodiaptomus sp.* В первом из них отмечались только копеподитные и науплиальные стадии Calanoida, не идентифицированные до вида.

Численность организмов в глубоководных местах

озер Сайкуль, максимальное обилие зоопланктона отмечалось в мелководном прогреваемом место. Состав доминирующих видов в зоопланктоне озер включал ветвистоусых *D. longispina, D. galeata*.

Согласно имеющимся отрывочным данным, на протяжении более чем пятидесятилетнего периода ведущую роль в зоопланктоне по численности сохраняли коловратки. Из указываемых в качестве фоновых видов для зоопланктона озера Сайкуль с 2016 по 2020г. (*Asplanchna priodonta, Keratella cochlearis, Kellicottia longispina, Alona rectangular, Daphnia longispina, Chydorus sphaericus, Arctodiaptomus (D.) salinus Cyclops vicinus*), летом 2018 г. Были отмечены только *A. priodonta K. cochlearis, D. longispina, C. sphaericus, C. vicinus*.

В популяциях циклопов преобладали самцы, при наибольшей величине отношения численности самцов и самок для *Mesocyclops leuckarti*. Среднемноголетние значения этого показателя для *Thermocyclops crassusu Arctodiaptomus salinus* были близки к единице, при существенных изменениях соотношения полов по годам исследований.

Средние значения численности и биомассы организмов в многоводные годы были выше, чем в маловодные. В целом динамика численности планктонных животных в большей степени зависела от гидрологического режима, чем биомасса.

В Республике Узбекистан есть озера разных размеров и разного экологического состояния, некоторые из них имеют экстремально высокую минерализацию и не содержат живых организмов (в озерах Республики Каракалпакстан). Наши исследования сосредоточены на изучении планктонных животных в оз. Сайкуль.

Внизу приводим краткую сообщения некоторых малоизученных видов ракообразных и коловраток в озеро Сайкуль. Почти во всех сезона преобладали *Moina macrocopa*.

Daphnia galeata также значительно развиваются по мере развития низших водорослей. Отсутствие этих организмов в водоемах приводит к изменению пищевой цепи. В Туркмении *Daphnia galeata* обитает и зимой, при этом популяция размножается (Базарова, 1998).

Daphnia longispina Этот вид широко распространён в Палеарктике, Эфиопской, Восточной и Неоарктической областях. Широко распространенный вид. В Средней Азии, отмечен в водоемах низовий рек Амударьи, Сырдарьи, в озерах Искандаркуль и Кайраккумском водохранилище.

В наших исследованиях встречался в оз. Сайкуль. Обычный компонент многих солоноватых озер и опресненных участков водоема. Эвритермичен. Встречается при заметном загрязнении.

Arctodiaptomus salinus Daday. Широко распространен в Палеарктике. Встречается в системах с соленой водой, крупных озерах, болотах и лужах. В наших исследованиях было обнаружено в оз. Сайкуль – много. Мы заметили, что он очень хорошо размножается и развивается в соленой воде.

Asplanchna priodonta Gosse. Космополит. Встречается в планктоне различных водоемов, в том числе соленых и морских. β-м-о-сапробный.

В Казахстане в работах Дукравец, Митрофанова, Крупа и др. дано краткое сообщение по зоопланктону в озере Зайсан в водохранилищах вокруг реки Иртыс, в устьях реки Или, в старых устьях реки Сырдарья, на реках Нижний Ыргыз и Торгай, озере Коргалжын, на реке Урал, а также в искусственных водоемах Западно-Казахстанской области [6].

В наших исследованиях встречался в озере Сайкуль. Отмечался весной в конце сентября, начале октября, в апреле и мае. Коловратка обитает в открытых частях водоема, и экземпляров немного. Вид прекрасно себя чувствует в условиях оз. Сайкуль. Питается водорослями *Ceratium hirundinella*, мелкими коловратками.

Благодаря ежемесячным взятиям проб планктонных животных оз. Сайкуль удалось проследить сезонную сукцессию качественного состава. Весной колвратки встречались в единичных экземплярах. Такие виды как *Asplanhna priodonta, Keratella cochlearis.* В апреле в озере встречались из ракообразных *Daphnia galeata, Cyclops vicinus.*

Если сравнить встречаемости планктонных животных в озерах Таджикистана и Юж. Казахстана наш регион четко отличается. Это можно объяснить, как гидрологические водой ранее весной.

В целом ранней весной был Коловрат очный, состоял из мелких форм. В дальнейшем доминировали ракообразные круглогодичные форы: *Daphnia galeata, Cyclops vicinus*. С середины лета ракообразные встречались в малых количествах, преобладали коловратки. Эти перестройки в сообщества обусловлены, видимо, как изменением в качественном составе фитопланктона.

Результы исследования определяется тем что планктонные животные является естественным кормом для рыб и повышает выживаемость рыб, повышением продуктивности водоемов за счет применения в рыбоводческих хозяйствах, а также разведения зоопланктонных организмов и использования их в качестве подкормки для мальков.

Литература

1. Алексеев В.Р. Подотряд Cyclopoida // В кн.: Определитель пресноводных беспозвоночных России и сопредельных территорий. - С.-Петербург: 1995. Т. 2. – С. 109-119.
2. Мирабдуллаев И.М., Абдурахимова А.Н., Кузметов А.Р., Абдиназаров Х.Х. Ўзбекистон эшкакоёқли қисқичбақасимонлар (Crustacea, Copepoda) аниқлагичи. Тошкент. "УНИВЕРСИТЕТ" 2012.
3. Мухамедиев А.М. К вопросу о типологии водохранилищ Узбекистана и сопредельных республик Средней Азии // Биол. осн. рыбн. хоз-ва респ. Ср. Азии и Казахстана. – Ташкент-Фергана: «Фан», 1972. - С. 23-24.
4. Кутикова Л.А. Коловратки фауны СССР. - Л.: «Наука», 1970. –С. 742.
5. Коровчинский Н.М. (Рец.) А.М.Мухамедиев. «Ракообразные Ферганской долины». Ташкент: Фан, 1986. 160 с. // Зоол. ж. 1988. Т. 67. № 3. -С. 477-479.
6. Крупа Е. Г. Структура зоопланктона экологически разнотипных водоемов и водотоков Казахстана: автореферат дисс.. док. биол.наук. - Алматы : «Әрекет Принт», 2010. –С. 38.

РЕЗЮМЕ. Ушбу мақолада биринчи марта Сайкўлнинг планктон умуртқасиз ҳайвонларини ўрганиш натижалари келтирилган. 2016 йилдан 2020 йилгача Сайкўл кўлининг зоопланктон организмлари Asplanchna priodonta, Keratella cochlearis, Kellicottia longispina, Alona rectangular, Daphnia longispina, Chydorus sphaericus, Arctodiaptomus salinus, Cyclops vicinus ifodalangan, faqat A. priodonta K. cochlearis, C. longispinus, yozgi C. vicinus қайд этилган. Кам ўрганилган турлар ҳақида қисқача маълумот берилган.

РЕЗЮМЕ. В данной статье впервые приведены результаты исследований планктонных беспозвоночных животных озера Сайкуль. Организмы зоопланктона озера Сайкуль с 2016 по 2020 гг. представлен Asplanchna priodonta, Keratella cochlearis, Kellicottia longispina, Alona rectangular, Daphnia longispina, Chydorus sphaericus, Arctodiaptomus salinus, Cyclops vicinus, летом были отмечены только A. priodonta K. cochlearis, D. longispina, C. sphaericus, C. vicinus. Преведени краткое сообшение малоизученных видов.

SUMMARY. In this article, for the first time, the results of studies of planktonic invertebrates of Lake Saikul are presented. Zooplankton organisms of Lake Saikul from 2016 to 2020 Asplanchna priodonta, Keratella cochlearis, Kellicottia longispina, Alona rectangular, Daphnia longispina, Chydorus sphaericus, Arctodiaptomus salinus, Cyclops vicinus are represented, only A. priodonta K. cochlearis, D. longispina, C. sphaericus, C. vicinus were recorded in summer. It is briefly presented information on some investigated spicies.

Geografiya

ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИНИ ИХТИСОСЛАШТИРИШНИНГ ИЛМИЙ АСОСЛАРИ

У.Х.Ешимбетов – *иқтисодиёт фанлари бўйича фалсафа доктори*
Қ.А.Сарсенбаев – *магистрант*
Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти

Таянч сўзлар: моддий ишлаб чиқариш, меҳнат тақсимоти, ихтисослашув, меҳнат кооперацияси, концентрациялаш, интенсив ривожланиш.

Ключевые слова: материальное производство, разделение труда, специализация, трудовая кооперация, концентрация, интенсивное развитие.

Key words: material production, labor distribution, specialization, labor cooperation, concentration, intensive development.

Қишлоқ хўжалиги моддий ишлаб чиқаришнинг йирик тармоғи бўлиб, кишилик жамиятининг ривожланишида муҳим аҳамият касб этган. Бинобарин, қишлоқ хўжалиги ҳар қандай жамиятнинг асосидир. Қишлоқ хўжалиги қадимий соҳалардан бири. Дастлаб ижтимоий (ҳудудий ёки географик) меҳнат тақсимоти ҳам қишлоқ хўжалиги (олдин чорвачилик, кейин деҳқончилик) пайдо бўлиши билан боғлиқ. Ижтимоий меҳнат тақсимоти – бу алоҳида ҳудудий хўжалик юритувчи субъектлар (мамлакатлар, минтақалар, туманлар ва шаҳарлар) ишлаб чиқаришнинг ўзаро боғлиқ ихтисослашувидир. Ихтисослашув даражасининг ошиши меҳнат тақсимотининг чуқурлашувига олиб келади. Демак, ихтисослашув ижтимоий меҳнат тақсимотининг асоси ҳисобланади.

А.И.Алтуховнинг фикрига кўра «…ҳудудудий ва тармоқ меҳнат тақсимоти мамлакат ва минтақа озиқ-овқат хавфсизлигини таъминлашнинг зарурий шартидир…», иккинчиси давлатнинг ижтимоий-иқтисодий сиёсатида устувор йўналиш эканлиги билан боғлиқ [1]. Ҳудуд-тармоқ меҳнат тақсимоти мамлакат ишлаб чиқарувчи кучларини оқилона жойлаштириш, иқтисодиёт ва унинг алоҳида тармоқлари самарадорлигини ошириш муаммоларини ҳал қилишнинг асоси ҳисобланади [2]. Ҳудудий меҳнат тақсимоти ишлаб чиқаришнинг географик жойлашишини тавсифлайди. Бу, бир томондан, маълум турдаги маҳсулотлар ишлаб чиқариш ҳудудларини ажратиб туради, бошқа томондан, меҳнат натижаларининг минтақалараро товар айирбошлашни кучайтиради. Ҳудудий меҳнат тақсимоти ҳудудий (зонал) ихтисослашувга замин яратади [3]. Шундай экан, ҳудуд-тармоқ меҳнат тақсимоти, жойлаштириш ва ихтисослаштириш бир-биридан ажралмас, чамбарчас боғлиқ жараёнлар ҳисобланади. Жамият тараққиёти ва меҳнат тақсимотининг чуқурлашиши натижасида қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариши содда ва бетартиб тизимдан, меҳнат кооперацияси ва интеграцияси асосида ҳудудий жиҳатдан оддий гуруҳлар, тармоқ ва тармоқлараро мажмуаларни юзага келган[4].

Қишлоқ хўжалигини ҳудудий ташкил этиш ва маҳсулот ишлаб чиқаришни ихтисослаштириш мажмуали жараёндир. Ихтисослаштириш бир ёки бир неча тармоқнинг устувор ривожланишига имконият яратади. Бошқача айтганда ҳудудий ташкил этиш ва ихтисослаштириш бир муаммонинг икки томони ҳисобланади. Ихтисослашув қишлоқ хўжалиги жойлашувининг бир шакли, ихтисослашув шакл ва мазмун жиҳатдан жойлашув ҳисобланади[5]. Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини ихтисослаштиришдан мақсад ишлаб чиқарилаётган қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ҳажмини кўпайтириш, ишлаб чиқариш таннархини пасайтириш, маҳсулот сифатини ошириш, истеъмолчилар эҳтиёжини қаноатлантириш, меҳнатни рағбатлантириш, ишлаб чиқариш ресурсларидан фойдаланиш самарадорлигини оширишдан иборат[6]. Ихтисослашувни чуқурлаштириш, қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини оқилона мужассамлаштириш ва жойлаштириш минтақавий ресурслардан тўлиқ ва самарали фойдаланишнинг гаровидир. Бунда ҳудуд бозор ва табиий муҳитининг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олиш зарур[7]. Ушбу тушунчалар – ижтимоий меҳнат тақсимотининг шакли ҳисобланади. Ҳудудий ташкил этиш турли хил қишлоқ хўжалиги экинларини ёки чорва молларини ареал бўйича кенг майдонга жойлашуви. Ихтисослаштириш эса маълум ҳудуд қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришининг йўналишини аниқлаб беради. Оқилона жойлаштиришсиз мақсадга мувофиқ ихтисослаштиришнинг бўлиши мумкин эмас. Агар қишлоқ хўжалик тармоқлари чуқур ихтисослашган бўлса, улар оқилона жойлашган бўлади. Бу ҳодисалар турли ҳудудларнинг табиий ва иқтисодий имкониятларига қараб турлича олиб борилади. Ушбу жараён ўзаро боғлиқ бўлган табиий, ижтимоий-иқтисодий омилларни илмий-амалий ўрганиш орқали амалга оширилади. Бу омилларни ўрганиш қишлоқ хўжалигини ҳудудий ташкил этишни такомиллаштириш, ишлаб чиқаришни ихтисослаштиришни оқилона амалга оширишда муҳим аҳамият касб этади.

Муайян соҳалар ва экинларни устувор ривожлантириш учун алоҳида ҳудудлар ва корхоналарнинг қулай табиий ва иқтисодий имкониятларидан фойдаланиш маҳсулот ишлаб чиқаришини кўпайтириш ва унинг сифатини ошириш, моддий ва меҳнат ҳаражатлари камайтириш ва қишлоқ хўжалиги самарадорлигини оширишга ёрдам беради.

Ушбу мулоҳазаларга суяниб таъкидлаш жоизки, қишлоқ хўжалигида ишлаб чиқаришни ихтисослаштириш доимо табиий ва ижтимоий-иқтисодий омилларнинг мавжуд имкониятларига таянади. Бу борада К.И.Иванов маълум ҳудудда «табиий, иқтисодий ва меҳнат ресурсларининг ҳудудий фарқларидан самарали фойдаланиш ижтимоий меҳнат унумдорлигининг юқори чўққисини таъминлайди»[8], деб таъкидлаганди. Н.Н.Баранский «иқтисодий географ жойдан жойнинг хўжаликда ихтисослашувидаги тафовутларни табиий муҳитнинг макондаги фарқлари билан таққослаб, унинг ўзига хос қонуниятларини очиб беради» - деган сўзлари билан бу борадаги тадқиқотларнинг асл моҳиятини белгилаб берган эди.

Табиий шароит қишлоқ хўжалиги ривожланиши ва унинг ҳудудий фарқларининг шаклланишида катта аҳамият касб этади. Табиий шароитни қишлоқ хўжалигида маҳсулот етиштиришнинг етакчи омили сифатида табиатнинг барча компонентларини ҳисобга олиш лозим. Ҳар бир ҳудуднинг табиий шароити (ҳудуд ер юзасининг тузилиши, иқлим, сув, ўсимлик, тупроқ ва ер ресурслари ҳолати, ёғин-сочин-сочин миқдори) шу ҳудуд деҳқончилик ёки чорвачиликнинг маълум бир ёки бир неча тармоғини ихтисослаштиришга замин яратади. Айниқса, иқлим ва

тупроқ ишлаб чиқаришни ихтисослаштириш жараёнида ҳал қилувчи аҳамият касб этади. Иқлим ресурслари – бу иқлим элементлари модда ва энергиянинг миқдоридир, унинг қишлоқ хўжалигида бевосита фойдаланиладиган элементлари – радиация, намлик, иссиқлик, шамол ва бошқа агроиқлим ресурсларини ҳосил қилади [9]. Тупроққа хўжалик нуқтаи назардан баҳо беришда, ялпи олинган маҳсулотга қараб эмас, балки маҳсулот қиймати ва сарф-харажат миқдорига қараб баҳо берилади [10]. Шунингдек, табиий ресурсларнинг мавжудлиги, уларнинг уйғунлиги, миқдор ва сифат кўрсаткичлари ишлаб чиқаришнинг ҳудудий тузилиши, тармоқ ихтисослашувини маълум даражада белгилайди.

Агар Қорақалпоғистон Республикасида бир тармоқ, масалан, пахтачилик мисолида ушбу омилнинг қишлоқ хўжалиги ихтисослашувига таъсирини олиб қарайдиган бўлсак, уни етиштиришда республиканинг табиий зоналари бўйича маълум даражада фарқларни кўриш мумкин. Минтақанинг жанубий зонаси пахта етиштириш марказий ва шимолий зоналарга нисбатан ривожланган. Чунки, мазкур тармоқ ривожланиши учун жанубий зонада табиий шароитнинг нисбатан қулайлиги (самарали кунларнинг бирмунча узоқ давом этиши) билан изоҳланади.

Табиий шароитнинг чорвачилик тармоқлари жойлашиши ва ихтисослашишига таъсири энг аввало ҳудуднинг бевосита тупроқ-иклим шароитига боғлиқ бўлган ем-хашак етиштириш ҳамда табиий яйловларнинг мавжудлигида кўринади. Шунингдек, табиий муҳит деҳқончилик ва чорвачилик тизими, агротехник ва мелиоратив тадбирлар мажмуасини олиб бориш жараёни ҳудудий фарқларнинг шаклланишида муҳим омил бўлиб хизмат қилади.

Қишлоқ хўжалигини ҳудудий ташкил этиш ва маҳсулот ишлаб чиқаришни ихтисослаштириш учун табиий шароит билан бир қаторда ҳудуднинг ижтимоий-иқтисодий шароитининг (аҳоли ва меҳнат ресурслари, ишлаб чиқариш, ижтимоий, бозор ва транспорт инфратузилмалари) аҳамияти ҳам катта. Қишлоқ хўжалигида ишлаб чиқаришнинг ривожланиши ва жойлашувига саноатнинг ривожланиши ва жойлашуви, шаҳар аҳолисининг сони, ер фондидан фойдаланиш даражаси, транспорт ва алоқа тармоғининг ҳолати, давлатнинг капитал қўйилмалари, иқтисодий сиёсат ва унинг турли районларда дифференцияцияси, давлатнинг муҳофаза сиёсати ҳам таъсир қилади [11].

Я.Н.Коваленко қишлоқ хўжалигини тўғри жойлаштириш ва маҳсулот ишлаб чиқаришни ихтисослаштиришнинг қуйидаги омилларга боғлиқлигини таъкидлайди: маҳсулот ишлаб чиқариш ва ишчи кучи харажатларини тежаш ҳисобига ялпи маҳсулот ҳажмини ошириш мумкин бўлган ҳудудларга жойлаштириш; меҳнат ресурсларидан самарали фойдаланиш; транспорт турларининг ривожланиш ҳолати; саноат ва қишлоқ хўжалигининг мутаносиб жойлашиши ва ривожланиши; илмий-техника тараққиёти ва моддий-техник базани такомиллаштириш; давлатнинг озиқ-овқат ва иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш вазифалари [12].

Бизнинг фикримизча, қишлоқ хўжалигини ихтисослаштириш алоҳида олинган зона ёки хўжаликда бош тармоқнинг ажратилиши ва унинг самарали ривожланиши учун шароит яратилишида кўринади. У ишлаб чиқариш йўналишини тавсифлайди, зона ёки хўжалик тармоғининг тузилишини белгилайди. Қишлоқ хўжалигини тўғри ихтисослаштириш меҳнат унумдорлигини оширади. Бунда бирор бир ёки бир неча экин турини ва чорва молларини кўпайтириш учун энг қулай тупроқ, иқлим ва ижтимоий-иқтисодий шароитлардан фойдаланилади. Ихтисослаштириш самарадорликни ошириш билан бир қаторда унинг сифатига ҳам ижобий таъсир кўрсатади.

Қишлоқ хўжалиги тармоқларини тўғри ҳудудий ташкил этиш ва ишлаб чиқаришни ихтисослаштириш, интенсивлаштириш ва мужассамлаштиришнинг энг муҳим шарти бўлиб, улар ўзаро узвий боғланган ва бир-бирини тақозо қилади. Бу ўз навбатида тўғри ҳудудий ташкил этиш ва ихтисослаштиришнинг зарурлигини яна бир бор исботлайди. Мақбул ихтисослашув хўжаликнинг интенсив ривожланишига ва ишлаб чиқаришни мужассамлаштирувга замин яратади.

Адабиётлар

1. Алтухов А.И. Сельскохозяйственному производству страны необходима новая концепция размещения и специализации. // Экономика сельскохозяйственных и перерабатывающих предприятий. 2019. №8. С. 7-14. Территориально-отраслевое разделение труда в агропромышленном производстве. // АПК: экономика и управление. 2015. №7. С. 9-21.
2. Алтухов А.И. Территориально отраслевое разделение труда в агропромышленном производстве страны в системе ее продовольственного обеспечения: вопросы методологии и практики.
3. Таранова И.В. Территориальное размещение и специализация субъектов аграрного сектора экономика региона: теория, методология, практика. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора экономических наук. Ставрополь. 2011. С. 8.
4. Крючков В.Г. Территориальная организация сельского хозяйства. (Проблемы и методы экономико – географического исследования). – М.: Мысль, 1978. – 268 с.
5. Заметин И.И., Перцев П.П. К вопросу о специализации сельского хозяйства. Под ред. Романенко. М.: Мысль. 1970. (414 с.) с. 36.
6. Колобова А.И., Азарин Г.М. Организация сельскохозяйственных предприятий в условиях интенсификации. М.: МСХА. 1991. С. 98.
7. Таранова И.В. Территориальное размещение и специализация субъектов аграрного сектора экономики региона: теория, методология, практика. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора экономических наук. Ставрополь: 2011. С.14.
8. Иванов К.И. Территориальные системы общественного производства. М.: Мысль. 1975. С. 75.
9. Файзуллаев М.А. Жанубий Ўзбекистон чўл ҳудудлари қишлоқ хўжалиги ривожланишининг иқтисодий-географик омиллари. География фанлари бўйича фалсафа доктори (Doctor of Philosophy) илмий даражасини олиш учун тайёрланган диссертация. Т.: 2017. 17 б.
10. Ракитников А.Н. География сельского хозяйства. М.: Мысль. 1970. 342 с
11. Васильев Н.В. Специализация и размещения сельскохозяйственного производства в СССР. М.: Мысль. 1965. С. 70.
12. Коваленко Я.Н. Экономика сельского хозяйства с основами аграрных рынков. М.: 1999. с. 87 б.

РЕЗЮМЕ. Мақола қишлоқ хўжалигини ихтисослаштиришнинг назарий асосларига бағишланган. Ихтисослаштириш ишлаб чиқариш самарадорлиги оширишнинг гарови эканлиги такидланган.

РЕЗЮМЕ. Статья посвящена теоретическим основам сельскохозяйственной специализации. Подчеркивается, что специализация является залогом повышения эффективности производства.

SUMMARY. The article is devoted to the theoretical foundations of agricultural specialization. It is emphasized that specialization is the guarantee of increasing production efficiency.

НАВОИЙ ВИЛОЯТИ АҲОЛИСИНИНГ МИЛЛИЙ-ЭТНИК ТАРКИБИ

Ҳ.А.Облақулов – *география фанлари бўйича фалсафа доктори*
Ё.Р.Буранов – *таянч докторант*
Навоий давлат педагогика институти

Таянч сўзлар: аҳоли, уруғ, Манғит, лоқай, қўшқи, Найман, Чимбой, миллий-этник.
Ключевые слова: население, родословия, Мангит, локай, кошки, Найман, Чимбой, национально-этнический.
Key words: population, genealogy, Mangit, lokai, cats, Naiman, Chimboy, national-ethnic.

Кириш. Навоий вилоят аҳолиси миллий таркиби, ўзининг ниҳоятда мураккаблиги ва ўзига хос жиҳатлари билан бошқа вилоятлар орасида ажралиб туради. Хусусан Ўзбекистоннинг бошқа вилоятлари каби Навоий вилояти ҳам кўп миллатли вилоят ҳисобланади. Жумладан, ўзбек, қорақалпоқ, қозоқ, рус, украин, озарбайжон, тожик, арман, туркман, татар, яхудий, корейц ва бошқа миллатлари яшайди. Шу боис, Навоий вилоят аҳолисининг миллий-этник таркиби аҳолининг жойлашуви, шаклланиши, уларнинг ўзига хос жиҳатлари ўрганишни тақазо этади.

Асосий қисм. Вилоят аҳолисининг асосий қисмини ўзбеклар ташкил этиб, уларнинг улуши 1995 йилда 71,9 фоиз, 2005 йилда 79,1 фоиз ва 2022 йилда 88,6 фоизга тенг (1-жадвалга қаранг). 1995-2005 йилларда ўзбеклардан кейинги ўриндаги қозоқ, қорақалпоқ, рус ва тожикларнинг улуши нисбий кўрсаткичларда қисқарганлигини кўришимиз мумкин.

2005-2022 йиллар давомида вилоятда номаҳаллий миллат вакиллари салмоғи бироз камайган. Маҳаллий миллат вакиллари орасида ўзбеклар, тожиклар ва қорақалпоқлар миқдори кўпайиб бормоқда. Айни вақтда тожик ва қорақалпоқлар вилоят аҳолисининг 3,6 фоизини ташкил этади. Охирги йилларда бошқа миллат вакиллари камайиб бормоқда. Бунинг асосий сабаби улардаги миграция (бунда асосан қозоқ ва русларнинг салмоғи юқори) жараёнининг юқорилиги ва туғулиш кўрсаткичининг бироз пастлигидир.

Вилоят аҳолисининг миллий таркибида бирмунча фарқлар мавжуд бўлиб, миллатларнинг ҳар хиллиги, яъни этник жиҳатдан юқорилигини кўриш мумкин. Масалан 2022 йилда руслар 16131 кишини ташкил этса 1995 йилда бу кўрсаткич 57165 киши ташкил этган (1-расмга қаранг). Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, вилоятда русларнинг 92,8 фоизи Навоий, Зарафшон ва Учқудуқ шаҳарларига тўғри келса, 7,2 фоизи қолган туман марказларидаги шаҳарларга тўғри келади.

1-жадвал. Навоий вилояти аҳолисининг миллий таркиби

Миллатлар	1995 йил		2005 йил		2022 йил	
	Аҳоли сони	Жамига нисбатан фоизда (%)	Аҳоли сони	Жамига нисбатан фоизда (%)	Аҳоли сони	Жамига нисбатан фоизда (%)
Жами аҳоли	731574	100,0	810194	100,0	1033857	100,0
ўзбек	526056	71,9	640941	79,1	916 276	88,6
қорақалпоқ	17460	2,3	20138	2,4	23 284	2,2
рус	57165	7,8	36490	4,5	16 131	1,6
украин	5143	0,7	2984	0,3	843	0,08
қозоқ	75945	10,3	66761	8,2	37 066	3,6
озарбайжон	4563	0,6	4324	0,5	4 204	0,4
тожик	11193	1,5	12347	1,5	14 155	1,4
арман	853	0,1	703	0,09	284	0,03
туркман	466	0,06	522	0,06	252	0,02
татар	14835	2,3	10782	1,3	6 012	0,6
яхудий	1131	0,1	847	0,1	619	0,06
корейц	1504	0,2	1154	0,1	766	0,7
бошқа миллатлар	15260	2,0	12201	1,5	13 965	1,3

Жадвал Навоий вилоят статистика бошқармаси маълумотари асосида тузилди. Бунинг асосий сабабларидан бири рус миллат вакилларининг саноат ва бошқа ишлаб чиқариш соҳаларида кўплиги шунингдек, ўтган асрда табиий бойликларнинг ўзлаштирилиши, темир йўллар ва саноат корхоналарининг қурилишида рус миллат вакиллари кўпчиликни ташкил этган [10].

Вилоятнинг табиий географик ўрни ва иқлим шароити аҳолининг хўжалигига, турмуш тарзига ҳамда халқларнинг шаклланишига таъсир этмасдан қолмаган. Вилоят ҳудудининг шимол ва шимолий ғарбий қисми чўл ва бепоён даштлар, жануб ва жанубий-шарқий қисмлари тоғлардан иборатдир. Шунингдек, вилоятнинг шимол ва шимолий ғарбий қисмидаги чўл ҳудудларида асосан чўл-адир чорвачилиги шаклланган бўлиб, улар Томди, Учқудуқ ва Конимех туманлари учунгина хосдир.

Жануб ва жанубий-шарқий қисмлардаги суғорма деҳқончилик ҳудудларида хўжаликнинг уч асосий тури шаклланган бўлиб, улар суғорма деҳқончилик, дашт-адир чорвачилиги, тоғ чорвачилиги ва боғдорчилигидан иборат.

Навоий вилояти ҳудуди қадимдан турли этнос вакиллари истиқомат қилган ҳудудлардан бири бўлиб, бу ерларда ўзбеклар, тожиклар, яхудийлар, форсийлар, қирғизлар, қозоқлар, туркманлар, араблар ва бошқа миллат вакиллари ёнма-ён яшаб келган. Улар қадимдан ҳунармандчилик ва косибчилик, темирчилик, дурадгорлик, кулолчилик, аравасозлик, бешикчилик, чармчилик, наматчилик, қандолатчилик, мисгарлик, тош ўйиш ва унга ишлов бериш шуғулланган.

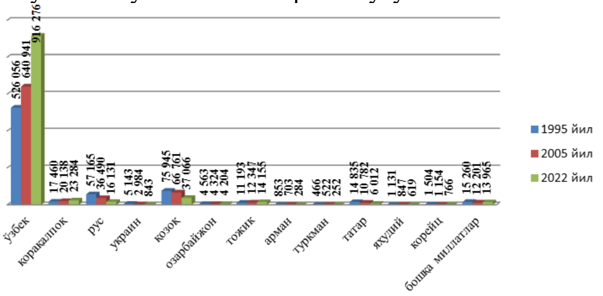

1-расм. Навоий вилоят аҳолиси миллий таркиби (киши ҳисобида)

Вилоят қадимдан полиэтник ҳудудлардан бири ҳисобланиб, араб, бахрин, бурқут, бек, галавур, ғубомбор, ғўлон, ғўлом, жалойир, капа, кенагас, каллар, қалмоқ, қорақалпоқ, қорача, қипчоқ, қирғиз, қўнғирот, қутчи, манғит, махсим, метан, минг, мисит, мозри, мўғул, найман, олапойча, саид, саёд, тахчи, тома, турк, туркман, хўжа, эшон, эрони, эсавой, эсару каби 40 дан ортиқ уруғлар кенг тарқалган [3:20-21]. Бу уруғ-қабила

номларининг кўпчилиги ҳозирги кунда қорақалпоқ, қозоқ, татар, нўғай, қирғиз, бошқирд, туркман ва бошқа туркий халқларнинг тилларида ҳам учрайди. Шунингдек, уруғларнинг тарқалиши натижасида уруғ номи билан боғлиқ қишлоқлар шаклланган. Масалан, манғитлар тарқалиши билан боғлиқ Хатирчи туманидаги Манғит қишлоғининг пайдо бўлиши, Буркутларнинг тарқалиши Навбаҳор туманидаги Қуйи буркут ва Юқори буркут ҳамда Хатирчи туманидаги Буркут қишлоқлари пайдо бўлганлиги бунга яққол мисолдир.

Вилоятда кўп сонли уруғлардан бири - бу ўзбекларнинг манғит уруғидир. Манғитлар Хатирчи туманидаги Эломонтепа, Денов, Чилош, Навбаҳор туманидаги Ижанд, Янгиҳаёт, Қизилтепа туманидаги Ғардиён, Зармитан, Қипчоқ, Конимех туманидаги Оқтепа қишлоқларида истиқомат қиладилар. Баъзи бир тарихий манбаларда келтирилишича улар овчилик билан кун кечиришган кейинчалик деҳқончилик, боғдорчилик ва чорвачилик билан шуғуллана бошлаган.

Буркутлар эса келиб чиқиши Дашти Қипчоққа бориб тақаладиган уруғлардан бири. 1924 йилда Ўрта Осиёни районлаштириш комиссияси томонидан Нурота ҳудудида 600 киши, Карманада 2390 киши, Самарқанд вилоятининг Буркут қишлоғида 400 киши буркут уруғига мансублар борлиги аниқланган [4].

Вилоятда тожиклар Навоий ва Зарафшон шаҳарлари ҳамда Нурота, Қизилтепа, Навбаҳор, Кармана туманларининг шаҳар ва қишлоқларда кўпчиликни ташкил этади. Жумладан уларнинг 63,1 фоизи қишлоқларда 36,9 фоизи шаҳарларда истиқомат қилади.

Тадқиқотимиз объекти бўлган Навоий вилояти географик жиҳатдан жуда мураккаб, бир томондан қозоқ-қорақалпоқлар, иккинчи томондан тожикларнинг жойлашганлиги, учинчи томондан эса саноатлашганлиги учун бошқа миллат вакилларининг таъсири кучли бўлган ҳудудлардан бири ҳисобланади.

Тожикларнинг аксарият қисми Нурота шаҳри, Ғозғон, Деҳибаланд қишлоқлари ҳамда Нурота туманининг тоғли ҳудудларида жойлашган Синтоб, Соб, Сумбулоқ, Катта Эж, Каттасой, Кичиксой қишлоқларида, Қизилтепа туманнинг Арабон, Собунгарон, Тожикон, Майизгарон, Зармитан, Узилишкент, Ванғози, Азизобод, Оқолтин қишлоқларида шунингдек, Навбаҳор туманининг Арабхона, Арабсарой, Вомитан ва Ҳашман қишлоқларида ўзбеклар билан аралаш ҳолда тарқалган. Бу қишлоқлар аҳолисининг асосий қисми чорвачилик, деҳқончилик кулолчилик, тадбиркорлик ва уй ҳунармандчилиги билан шуғулланади. Нурота шаҳри, Ғозғон, Деҳибаланд тожиклари эса қадимдан ёғоч ўймакорлиги, ганчкорлик, каштачилик, зардўзлик ва тошга ишлов бериш билан шуғулланиб келади (2-расмга қаранг).

Б.Х.Кармишеванинг тадқиқотларида Нурота туманида 1930 йиллар гача тожикларнинг ўндан ортиқ йирик қишлоқлари мавжуд бўлган. Бироқ, Ўша даврда собиқ совет хукумати томонидан амалга оширилган аҳолини кўриқ ерларга кўчириш сиёсати натижасида кўплаб тожик қишлоқлари бўшаб қолган. Сентоб, Катта ва Кичик Эж ва Соб каби йирик қишлоқлар аҳолисининг маълум қисмигина ўз қишлоқларида қолган. Маданияти жиҳатдан Бухоро шаҳрига яқин бўлган Ғозғон, Деҳибаланд ва Нурота шаҳри аҳолиси Нурота тизма тоғидаги тожикларни ўзларидан фарқлаган ҳолда, уларни *тоғчи* деб аташганликлари келтирилган [2:7]. Тожикларнинг келиб чиқишини этнографик олим А.П.Хорошхин ўз тадқиқотларида Сирдарё бўйлари яъни Чордара ва Туркистон оралиғида жойлашган Эчкилизор деган жойлар билан боғланган [9]. Шунингдек, Туркистон шаҳри ва Бухоро шаҳрини боғлайдиган карвон йўли орқали ўтган бир гуруҳ туркистонликлар томонидан асос солинган деган фикрлар ҳам мавжуд. Бу йўл Ғозғон, Деҳибаланд ҳамда Қизилтепа туманининг бир қанча қишлоқларидан ўтган. Чунки Нурота туманининг шимоли-ғарбий ёнбағри бўйлаб қадимдан Буюк Ипак йўлининг ўтганлиги бунинг исботидир.

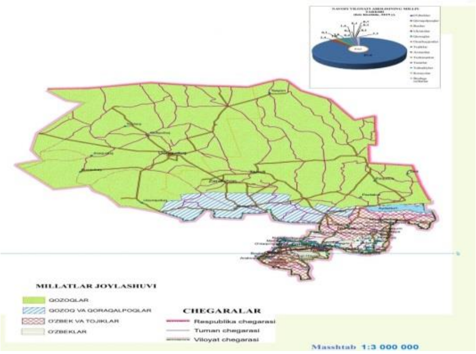

2-расм. Навоий вилояти аҳолисининг миллий-этник картаси

Муаллифлар томонидан ишланган Марказий Осиёдаги қадимги кўчманчи халқлардан бири ҳисобланган халқи бу- қорақалпоқлардир. Уларнинг асосий қисми Қорақалпоғистон Республикасида шунингдек, Навоий вилоятининг Учқудуқ, Томди, Конимех ҳамда Нурота туманнинг Конимех ва Томди туманларига туташ қисмларида истиқомат қилади. Шунингдек, қорақалпоқлар вилоятнинг Навбаҳор туманидаги Кескантерак ва Туқманғит қишлоқларида ҳам яшайди. Улар ўз тилларини унутиб, ўзбеклашиб кетган.

Тилшунос олима Н.Муродованинг тадқиқот ишларида уларнинг қўнғирот, қипчоқ, кенагас ва четон (муйтен) каби уруғ номлари ҳозир ҳам мазкур ҳудуд аҳолиси ўртасида сақланиб келаётганлигини келтирилган [3]. Бугунги кунга келиб вилоятда улар 23284 киши бўлиб, шундан шаҳарларда 8651 киши, қишлоқларга эса 14606 киши тўғри келади.

Қорақалпоқларнинг бир қисми қозоқлар билан биргаликда Қизилкум чўлининг жануби-ғарбий ҳудудларига келиб ўрнашади [8]. Вақт ўтиши билан вилоятнинг Томди, Конимех, Учқудуқ ва Нурота туманининг айрим қишлоқларида қозоқлар билан қорақалпоқларда бир-бирига қўшилиб кетиш жараёни жадал кечади яьни бир халқнинг ўз тили, маданияти, урф-одатлари ва бошқа анъаналарини йўқотиб, иккинчи халқа қўшилиб кетиши кузатилади.

Қизилкум чўлининг Томди, Конимех ва Нурота туманига туташ ҳудудларини ўтган асрнинг бошларида кўчманчи-чорвачилик билан шуғулланувчи қорақалпоқлар Л.С.Толстова томонидан ўрганилган. Тадқиқотчи Қизилкум чўлида истиқомат қилувчи қорақалпоқларнинг улар билан ёнма-ён яшовчи қозоқлардан фарқли ва ўхшаш жиҳатлари ҳамда улар ўртасидаги ўзаро этномаданий жиҳатларини таҳлил қилган [8].

Нурота туманининг шимолий-шарқий қисмидаги воҳа қозоқлари ўзларини кичик жуз, яъни Кичик ўрда қозоқлари деб атаганлар. Бу ерда қозоқларнинг қангли, ўчоқли, тўбиқти, орғин, қозоёқли, кўлаган, олчин, кете, тўрибой каби уруғлари истиқомат қилган. Нурота шаҳрида эса кичик жуз қозоқларининг элим, тўрткира, кете, ўлтай кете, арғин, найман, қитилақ каби этник гуруҳлари яшайди Кейинги даврдаги маълумотларда улар ўзларини қозоқ-қорақалпоқ номи билан атай бошлаганлар [7]. Шунингдек, Б.Х.Кармишева асарларида қозоқларнинг қиёт, ушакти, қорақалпоқ, қангли, қайчили-жалоир, мўйтин-қўнғирот, табин каби уруғлари ҳам яшаганлигини келтириб ўтади [2:11].

Қорақалпоқлар яшайдиган қишлоқ ва овулларининг ҳар бирини этикдўзи, дурадгори, тақачиси, аравасози ва заргари бўлган. Томди, Учқудуқ ва Конимех туманларининг қишлоқларида яшовчи аҳоли асосан тўқувчилик, гиламдўзлик, кигиз ясаш ҳамда чорвачиликнинг қўйчилик, қоракўлчилик, йилқичилик, туячилик тармоқлари билан шуғулланган. Юқорида таъкидлаганимиздек уларнинг турмуш тарзи, урф-одатлари, анъаналари, маданияти, тили ўзаро бир-бирига яқинлиги туфайли бу тармоқлар қозоқ халқларида ҳам яхши шаклланган.

Қозоқлар вилоятининг Учқудуқ, Томди, Конимех ва Нурота туманларида кўпчиликни ташкил этади. Вилоят аҳолисининг 3,6 фоизини (37066 киши) қозоқлар ташкил этади. Яъни вилоятда аҳоли сони жиҳатдан иккинчи ўринда туради. Энг кўп қозоқ миллат вилоятнинг Нурота туманига тўғри келади 8285 киши, кейинги ўринда Томди тумани 6769 киши яъни бу икки туманда қозоқларнинг 42 фоизи тўғри келади.

Нурота воҳасига туташ ҳудудларда яшовчи қозоқлар тўғрисида В.Пельцнинг асарида қимматли маълумотлар келтирилган [5:38] Узунқудуқ қишлоғида яшайдиган қозоқлар Нурота туманининг ўтроқ ва ярим ўтроқ аҳолиси билан якин алоқада бўлиб келади. Б.Х.Кармишева Қизилқум ҳудудида қозоқларнинг қиёт, ушакти, қорақалпоқ, қанғли, қайчили-жалоир, мўйтин-қўнғирот, табин каби уруғларнинг яшаганлигини келтириб ўтади [2:11].

Навоий вилоятнинг Кармана, Навбаҳор, Нурота, Қизилтепа, Хатирчи, Конимех, Томди ва Учқудуқ туманларида яшовчи аҳоли асрлар давомида туркий ва туркий бўлмаган бошқа миллат вакиллари билан бирга яшаб келган. Бундай жараён тилларнинг бир-бирига таъсир этишига сабаб бўлади. Вилоятнинг Конимех, Томди ва Учқудудқ туманлариида қозоқ, қорақалпоқ ва ўзбеклар аралаш ҳолда яшайди. Қозоқ миллатига мансуб аҳолининг манғит, буркут, хитой, қўнғирот каби уруғ-қабилалари мавжуд бўлиб, улар ҳозирги кунда ҳам сақланиб келмоқда. Чунки кўпгина туркий халқларнинг ташкил топишида ҳам бу уруғ-қабилаларнинг «иштирок этганлиги маълум. Бу ҳақда тарихий манбаларда ҳам қайд этилган. Демак, манғит, қўнғирот, қиёт, қипчоқ, хитой, қанғли, дурмон, кенагас, сарой, минг, қирқ, юз, лоқай, қўшқи, найман, чимбой, шунқарли, қовчин, чиройли, ийжон, салур, арғин, буркут, барлос, жалоир, қарлуқ, нукус, уйшин, ўтарчи, қатағон, кулан, арлат, қушоёқли, буркут каби этнослар .ўзбек ва Ўрта Осиёда яшовчи бошқа туркий элатларининг халқ сифатида шаклланишида иштирок этган муҳим компонент ҳисобланади [1:79-76].

Шунингдек, арабларнинг Марказий Осиёга кўчиши кўп асрлик тарихга эга. Уларнинг аждодлари VII-XIV асрлар давомида келиб ўрнашиб колган IX аср географи Ёкубийнинг фикрича, Мовароуннахр таркибидаги Хуросонда асосан араблар истикомат килган. Кейинчалик шахар ахолиси махаллий ахоли билан аралашиб, аста-секин ўзларининг миллий хусусиятларини ва энг асосийси, ўз тилларини йўкота бошлаганлар. Улар кўчманчилик билан турмуш кечирган. Араблар вилоятнинг Навбаҳор туманида Арабхона, Хатирчи туманидаги Араб, Қизилтепа туманидаги Хонзурун, Арабон, Қатағон, Андоқ қишлоқларида яшайди. Улар ўзбек, туркман ва тожик миллатининг таркибида ҳам учрайди. Арабларнинг шаклланишида Буюк Ипак йўлини ўтганлиги ҳам ўз таъсирини кўрсатган.

А.Р.Тагаевнинг тадқиқот ишида, ўтган асрнинг бошларида Нурота шаҳрида араблар истиқомат қилганлиги келтирилиб ўтилган. Шунингдек, араблар тожиклар билан аралаш ҳолда яшаб келганликлари ва тожикларнинг таъсири натижасида ўз она тилларини унутиб, тожик тилида сўзлаша бошлаганликлари келтирилган [6].

Умуман олганда, Навоий вилоят аҳолисининг миллий-этник таркиби аҳолининг жойлашуви, шаклланиши, уларнинг ўзига хос жиҳатлари қадимги даврлардан буён мураккаб кўриниш эга. Шунингдек вилоятда этнослар бир текисда жойлашмаган. Бинобарин вилоят ҳудудини турли даврларда ўрганган тадқиқотчиларнинг барчаси вилоят аҳолиси этник таркиби мураккаб кўринишга эга эканлигини тадқиқотларида келтирган.

Адабиётлар

1. Жабборов И. Ўзбек халқи этнографияси. -Т.: 1994. 312-б.
2. Кармышева Б.Х., Пещерева Б.М. Материалы этнографического обследования. -С. 7, 11.
3. Муродова М.Ш. Ўзбек никоҳ тўйи фольклорининг жанрлар таркиби ва бадиияти (Ўрта Зарафшон воҳаси материаллари асосида). Фил. фан. б-ча фал. док. ... дис. – Т.: 2018. 152-б.
4. Материалы по районированию Средней Азии. -С. 222.
5. Пельц В. Очерки южных Кызыл-Кумов. – Самарканд: 1912.-С. 38-64.
6. Тагаев А.Р. Нурота воҳасида этномаданий жараёнлар (XX асрнинг I ярми). Тарих фан. ном. ... дисс. – Т.: 2011. 177-б.
7. Толипов Ф.С. Нурота воҳаси аҳолиси оилавий турмуш тарзида жамоа анъаналари (XIX аср охири-XX аср биринчи ярми). Тарих фан. ном. ... дис. – Т.: 2006. 172-б.
8. Толстова Л.С. Каракалпаки Бухарской области Узбекской ССР (по материалам полевых исследований 1960 г.) // Советская этнография. 1961. № 5. – С. 27-43.
9. Хорошхин А.П. «Народы Средней Азии» («Туркестанские ведомости», 1871 г., № 9 и 10.
10. www. navstat.uz

РЕЗЮМЕ. Навоий вилояти аҳолиси миллий таркибининг ўзига хос хусусиятлар билан бошқа вилоятлардан фарқланади. Ушбу мақолада Навоий вилояти аҳолисининг миллий-этник таркиби ҳудудий хусусиятлари статистик ва этнографик маълумотлар асосида ёритилган. Шунингдек, ушбу маълумолар асосида, муаллиф томонидан Навоий вилояти аҳолисининг миллий-этник харитаси ишлаб чиқилган.

РЕЗЮМЕ. Население Навоийской области отличается от других регионов своими национальными особенностями. В данной статье на основе статистических и этнографических данных освещаются территориальные характеристики национально-этнического состава населения Навоийской области. Также на основе этих сведений автор разработал национально-этническую карту населения Навоийской области.

SUMMARY. The population of the Navoi region differs from other regions in its national characteristics. This article, based on statistical and ethnographic data, highlights the territorial characteristics of the national-ethnic composition of the population of the Navoi region. Also, on the basis of this information, the author developed a national-ethnic map of the population of the Navoi region.

НАВОИЙ ВИЛОЯТИ ШАҲАР АҲОЛИ ПУНКТЛАРИНИНГ ҲУДУДИЙ ТАРКИБИ ВА ДЕМОГРАФИК КЎРСАТГИЧЛАРИ

О.И.Шерхолов – *мустақил тадқиқотчи*

Самарқанд давлат университети

Таянч сўзлар: шаҳар, шаҳарча, аҳоли, туғилиш, ўлим, миграция, никоҳ, ажралиш.

Ключевые слова: город, городок, население, рождаемость, смертность, миграция, брак, развод.

Key words: city, town, population, birth rate, death rate, migration, marriage, divorce.

Кириш. Мустақилликка эришгандан сўнг ҳукумат томонидан республика ҳудудларининг инфратузилмасини яхшилашга киришилди. Иқтисодий жиҳатдан кам ўзлаштирилган ҳудудлар ҳам ривожлантирила бошланди. Бу эса шаҳар ва шаҳарчалар сонининг кўпайишига сабаб бўлди. Маълумки, Ўзбекистонда шаҳар бўлиши учун аҳоли сони 7 минг киши ва шаҳарча бўлиш учун эса 2 минг киши бўлиши белгиланган. Лекин баъзи ҳолларда истисно тариқасида аҳоли сони юқоридаги мезонлардан ортиқ ва кам бўлиши ҳам мумкин. Шаҳарчалар асосан саноат корхоналари, қурилишлар, темир йўл станциялари ва бошқа муҳим объектлар яқинида таркиб топади. Навоий вилояти хўжалиги асосан тоғ-кон, кимё, қурилиш материаллари саноати ҳамда қишлоқ хўжалигида гўшт-жўн чорвачилигига ихтисослашган. Шунинг учун аксарият шаҳар аҳоли пунктлари юқоридаги омилларга боғлиқ ҳолда ташкил этилган.

Шаҳарлар йирик аҳоли манзилгоҳлари бўлиб, унда яшайдиган кишилар қишлоқ хўжалиги билан банд бўлмасдан, бошқа соҳаларда шуғулланишади. Шаҳар аҳоли манзилгоҳлари ўлчами жиҳатидан йирик ва унда

яшовчи аҳоли, қишлоқ аҳоли манзилгоҳларидагига нисбатан кўп сонлилиги ҳамда зичлиги билан тавсифлидир [5:146]. Мақолада асосий эътибор Навоий вилоятининг шаҳар аҳоли пунктларининг ҳудудлар бўйича таркиби ва демографик кўрсатгичларига қаратилади.

Асосий қисм. Шаҳарларни ўрганиш катта илмий, маданий ва маърифий аҳамиятга эга. Чунки мамлакат ва юртларнинг ҳозирги куни ва ўтмиши, тарихи, таснифи ва тақдирини, уларнинг жаҳон ҳамжамиятидаги ўрнини, геосиёсий мавқеини кўп ҳолларда шаҳарлар белгилаб беради [1:1].

Бугунги кунда вилоят бўйсунувидаги шаҳар ва шаҳарчаларга Навоий, Зарафшон, Ғозғон шаҳарлари билан бирга Тинчлик, Мурунтов шаҳарчалари киради. Вилоятда 7 та шаҳар мавжуд. Булар: Навоий, Зарафшон, Ғозғон, Қизилтепа, Нурота, Янгиработ ва Учқудуқ. Вилоятнинг Конимех, Навбаҳор, Кармана, Томди туманларида бирорта ҳам шаҳар мавжуд эмас. Ушбу туманларда фақат шаҳарчалар ташкил этилган. Вилоятнинг шаҳарлари асосан янги шаҳарлар бўлиб, Навоий шаҳри 1958 йили, Зарафшон шаҳри 1972 йили, қолган шаҳарлар улардан кейин ташкил топган [4:94]. Шаҳар аҳоли пунктларининг шаклланишида, асосан фойдали қазилмаларининг топилиши ва ишга туширилиши, Зарафшон дарёсининг яқинлиги, қишлоқ хўжалиги марказида жойлашганлиги, транспорт билан яхши таъминланганлиги таъсир кўрсатган. Аҳоли пунктлари фақатгина аҳоли яшайдиган жойлар бўлиб қолмасдан, балки аҳоли меҳнат фаолиятини олиб борадиган ишлаб чиқариш марказлари ҳамда иқтисодий алоқалар қиладиган жойлар ҳисобланади [3:136].

Зарафшон, Учқудуқ, Ғозғон, Лангар ресурс шаҳар аҳоли пунктлари бўлса, Навоий, Нурота, Кармана, Қизилтепа шаҳарлари сувга яқин бўлган дарё водийларида, савдо ва карвон йўллари яқинида вужудга келган ва ривожланган. Навоий – Учқудуқ – Мискин – Нукус темир ва автомобил йўлларининг қурилиши Навоий, Кармана, Қизилтепа шаҳар аҳоли пунктларининг ривожланиши учун қулай имкониятлар яратди (Солиев ва бошқалар, 2018).

Вилоятда 2009 йилда қабул қилинган “Қишлоқ” дастури туфайли 30 та аҳоли пунктига шаҳарча мақоми берилган. Шу йили ташкил этилган шаҳарчалар сонига кўра вилоят республика ҳудудлари бўйича фақат Қорақалпоғистон Республикаси ва Сирдарё вилоятидан олдинда туради холос. Шаҳарчалар сони энг кўпи Қизилтепа туманида 8 та, Хатирчи ва Навбаҳор туманларида эса уларнинг сони 5 тадан, Кармана ва Нурота туманларида 4 тадан, Конимех туманида 3 та, Томди туманида эса атиги 1 та ташкил этилган бўлса, Учқудуқ туманида бирорта ҳам ташкил этилмаган.

Бугунги кунда вилоятда шаҳарчалар сони 46 та бўлиб, юқорида келтирилганидек 30 таси 2009 йилда ташкил этилган, улар ҳудудлар кесимида қуйидагича тақсимланган. *Навоий шаҳрида:* Тинчлик, *Зарафшон шаҳрида:* Мурунтов, *Конимех туманида:* Конимех, Балақарақ, Мамиқчи, Шўртепа ва Зафаробад. *Қизилтепа туманида:* Ҳусбиддин, Қалайн-Азизон, Баланд Ғардиён, Ғойибон, Оқ соч, Ванғози, Оқмачит, Зармитан, Ғамхўр, Узилишкент, Ўртақўрғон, Хўжақўрғон. *Навбаҳор туманида:* Қалқонота, Сарой, Қуйи Бешработ, Кескантерак, Ижант. *Кармана туманида:* Кармана, Маликработ, Пахтаобод, Подкорон, Камолот. *Нурота туманида:* Қизилча, Темурқовуқ, Чуя, Янгибино. *Томди туманида:* Томдибулоқ, *Учқудуқ туманида:* Шалхар ва *Хатирчи туманида:* Лангар, Жалоир, Қўшчинор, Полвонтепа, Қўрғон, Тасмачи, Боғишамол, Ғалабек, Пахтакор, Туркман, Янги қурилиш шаҳарчаларидир. Шаҳарчалар сонининг энг кўпи Қизилтепа ва Хатирчи туманларида бўлиб, мос равишда 12, 11 тани ташкил этган бўлса, Навоий, Зарафшон шаҳарлари ҳамда Томди ва Учқудуқ туманларида унинг сони атиги 1 тадандир.

Шаҳарларни географик жиҳатдан ўрганишда ҳудуднинг демографик кўрсатгичлари албатта ўрганилади. Демографик жараёнлардан туғилиш, ўлим, никоҳ, ажралиш ҳодисалари урбанизация даражаси билан бевосита боғлиқликда ўзгариб боради [5].

Ўрганилаётган ҳудуд шаҳарлари аҳолиси тез ўсмоқда. Бунинг сабаби фойдали қазилмаларнинг топилиши, уларни қазиб олиш ва қайта ишлаш, ишлаб чиқаришнинг ривожланиши, меҳнат ресурсларига талабнинг кучлилиги, туғилиш даражасининг юқорилиги таъсир этган. 2000-2005 йиллар давомида вилоятнинг шаҳар аҳолиси орасида аҳоли сонининг энг катта камайиши Навоий шаҳрида, энг юқори кўпайиши эса Кармана туманида кузатилган. Бунга, асосан Навоий шаҳрида жойлашган Навоийазот кимё комбинатидан чиқаётган заҳарли газлар сабаб аҳоли шаҳарга яқин, инсон яшаши учун қулай бўлган Кармана туманига кўчиб ўтганлиги билан белгиланади. Шаҳар аҳолисининг ўсиши 2010 йилда барча ҳудудларда фақат Учқудуқ туманини назарда тутмаганда сезиларли ошган. Бунинг сабаби юқорида келтирилганидан 2009 йилда қишлоқ аҳоли пунктларига шаҳарча мақоми берилганлиги билан боғлиқдир. Учқудуқ туманида эса ўша йили шаҳарча ташкил этилмаган. Навоий вилояти шаҳарлари орасидаги катта шаҳар Навоий шаҳри бўлиб, 2022 йил маълумотига кўра, Тинчлик шаҳарчаси билан бирга шаҳарда 150,8 минг киши, Зарафшон шаҳрида эса Мурунтов шаҳарчаси билан 85,6 минг киши истиқомат қилади. Бу иккита шаҳарда вилоят шаҳар аҳолисининг 46,8 % яшайди.

Шаҳар аҳоли пунктларининг шаҳар деб номланишида унда яшовчилар миқдори муҳим кўрсатгичлардан биридир [2:148]. Вилоятнинг шаҳар аҳоли пунктлари аҳоли сонига қараб гуруҳларга ажратилганда аҳоли сони 3 минг кишига етмайдиган аҳоли пунктлари сони 23 та бўлиб, шундан аҳоли сони энг ками Конимех туманида жойлашган Балақарақ шаҳарчасидир. Унда 574 киши истиқомат қилади (2022). Шундай 326 нафари эркаклар, қолган 248 нафари эса аёллардир. Умуман олганда, вилоятда аҳоли сони 2000 кишига етмайдиган 5 та шаҳарча мавжуд. 3-5 минггача аҳолига эга бўлган шаҳар аҳоли пунктлари сони 17 та, аҳоли сони 5-10 минггача 5 та, 10-20 минггача эса 3 та, 20-50 минггача ҳам 3 та, 50 минг ва ундан ортиқ аҳолига эга шаҳар аҳоли пункти 2 тани ташкил этган. 50 минг кишидан ортиқ аҳолига эга шаҳарлар бўлган Зарафшон шаҳрида 74,6 минг киши (Мурунтов шаҳарчасисиз) ҳамда Навоий шаҳри 147,2 минг киши (Тинчлик шаҳарчасисиз) яшайди.

1-жадвал. Вилоят шаҳар аҳолисининг демографик кўрсатгичлари (‰)

Йиллар	Туғилиш	Ўлим	Табиий ўсиш	Келиш	Кетиш	Миграцион ўсиш	Никоҳ	Ажрим
2005	18,1	5,9	12,2	26,5	39,2	-12,7	8,1	1,7
2010	19,9	5,3	14,5	19,8	26,9	-7,1	10,2	1,0
2015	20,8	4,5	16,3	16,1	17,9	-1,7	9,3	1,6
2020	22,4	5,1	17,4	11,0	12,3	-1,3	7,7	1,0

Жадвал Навоий вилояти статистика бошқармаси маълумотлари асосида муаллиф томонидан тузилди.

Ўрганилган даврда вилоятнинг шаҳар аҳоли пунктларида туғилиш йиллар давомида ортиб, ўлим сони эса камайиб борган. Фақат 2020 йилда ўлимнинг яна ортганлиги пандемия билан боғлиқ. Шундай бўлсада табиий кўпайиш ортган. Вилоят шаҳарларига келувчилар ва шаҳардан кетувчилар сони ҳам мос равишда йиллар давомида камайган. Яъни миграцион ўсиш манфийдан мусбатга яқинлашмоқда. Бу ҳолат шундан далолат берадики, вилоятнинг шаҳар ва шаҳар атрофи ҳудудларида кўплаб иш ўринлари яратилиб, аҳоли яшаш шароити яхшиланмоқда. Маълумки, қишлоқларга қараганда шаҳарларда туғилиш ва никоҳлар қайд этилиши камроқ, ўлим ва ажралишлар эса кўпроқ кузатилади. Бу жараёнлар бир-бирига боғлиқ бўлиб никоҳ тузилиши кам бўлганлиги учун туғилиш ҳам кам бўлади. Лекин шаҳарларда ўлим даражаси доимо юқоридир. Бунга сабаб автоҳалокатлар, ичкилик, чекиш, оғир меҳнат, заҳарли жойларда ишлаш ва бошқа омиллар таъсир кўрсатади. Шаҳар аҳоли

пунктларида ажралишларнинг сони ортишига, асосан оила қураётган ёшларнинг бир-бирини ёшлигидан яхши билмаслиги, йўл-йўлакай танишиб қолиши, ижтимоий тенгсизлиги, ташқи омилларнинг таъсири сабаб бўлади.

2-жадвал. Шаҳар аҳоли пунктлари аҳолисини туғилиш ва ўлим коэффициенти бўйича гуруҳлаш

Туғилиш коэффициенти, промилледа	2021 йил		Ўлим коэффициенти, промилледа	2021 йил	
	сони	аҳолиси		сони	аҳолиси
10 гача	14 / 26,4	276 / 2,3	2,9 гача	21 / 39,6	53 / 3,7
10,1-15,0	8 / 15,1	351 / 2,9	3,0-4,9	13 / 24,5	359 / 25,1
15,1-20,0	4 / 7,5	190 / 1,6	5,0-6,9	9 / 17,0	749 / 52,3
20,1-25,0	9 / 17,0	1740 / 14,3	7,0-8,9	4 / 7,5	110 / 7,7
25,1-30,0	10 / 18,9	8097 / 66,7	9,0-10,9	1 / 1,9	17 / 1,2
30,1 дан юқори	8 / 15,1	1480 / 12,2	11,0 ва ундан юқори	5 / 9,4	145 / 10,1
Жами	**53 / 100**	**12134 / 100**	**Жами**	**53 / 100**	**1433 / 100**

Изоҳ: Каср суръатида - мутлоқ миқдор, махражида - нисбий кўрсаткич.

Жадвал Навоий вилояти статистика бошқармаси маълумотлари асосида муаллиф томонидан тузилди.

Туғилиш коэффициенти 10 промилледан кам бўлган шаҳар аҳоли пунктлари: Тинчлик, Мурунтов, Балақарақ, Мамиқчи, Ҳусбиддин, Қалайн-Азизон, Оқсоч, Оқмачит, Қуйи Бешработ, Подкорон, Қўшчинор, Қўрғон, Боғишамол, Пахтакор. Юқоридаги кўрсатгич 10,1-15,0 промилле бўлган шаҳар аҳоли пунктлари: Баланд Ғардиён, Ванғози, Зармитан, Ижант, Темирқовуқ, Томдибулоқ, Полвонтепа, Янги Қурилиш, 15,1-20,0 промилле бўлган шаҳар аҳоли пунктлари: Шўртепа, Ғойибон, Пахтаобод, Чуя, 20,1-25,0 промилле бўлган шаҳар аҳоли пунктлари: Ғозғон, Зафаробод, Қизилтепа, Узилишкент, Хўжақўрғон, Камолот, Учқудуқ, Лангар, Тасмачи, 25,0-30,0 промилле бўлган шаҳар аҳоли пунктлари: Навоий, Зарафшон, Ғамхўр, Қалқонота, Сарой, Кармана, Маликработ, Нурота, Қизилча, Янгибино ва 30,1 дан юқори промилле бўлган шаҳар аҳоли пунктлари: Конимех, Ўртақўрғон, Кескантерак, Шалхар, Янгиработ, Жалоир, Галабек, Туркман каби шаҳар ва шаҳарчалардир. 2021 йилда Қўшчинор ва Қўрғон шаҳарчаларида ўлим қайд этилмаган бўлса, Хатирчи туманининг Янги Қурилиш шаҳарчасида эса 31,5% яъни юқори ўлим қайд этилган.

Навоий вилояти шаҳар аҳолисининг жинсий таркибида 1992-2021 йиллар оралиғида эркаклар сони аёллар сонидан кўп бўлган. Бунинг сабаби туғилганлар орасида ўғил болаларнинг кўп туғилиши билан бирга вилоятнинг шаҳар аҳоли пунктларида асосан эркаклар ишлайдиган иш ўринларининг кўплигидир. Яъни вилоят шаҳарларига республиканинг бошқа ҳудудларидан ишлаш учун эркакларнинг кўпроқ кўчиб келганлиги билан боғлиқ. 1995 йилда вилоятнинг шаҳар аҳоли пунктларида эркаклар 50,3 % ва аёллар 49,7 % ни ташкил қилган [6:79] бўлса, 2021 йилга келиб эркаклар 51,2 % аёллар эса 48,8 % ни ташкил этган.

Хулоса. Вилоятга бўйсунувчи шаҳар ва шаҳарчаларни ҳисобламаганда туманлар ичида шаҳар аҳоли пунктлари сони энг ками Томди туманида фақат Томдибулоқ шаҳарчаси ва Учқудуқ туманида эса Учқудуқ шаҳри ва Шалхар шаҳарчасидир. Шаҳар аҳоли пунктларининг энг кўпи юқорида келтирилганидек Қизилтепа ва Хатирчи туманларида ташкил этган. Қолган барча туманларда уларнинг сони бир хил 5 тадандир. Умуман олганда, шаҳар аҳоли пунктлари ва аҳолиси сони ҳам вилоятнинг жанубий қисмида кўпдир. Бунга сабаб аҳоли яшаши учун барча қулай шароит ва имкониятлар вилоятнинг шу қисмида мужассамлашган. Ҳудуднинг шимолий қисмидаги Томди ва Учқудуқ туманларининг шаҳар аҳоли пунктлари ўтган асрнинг иккинчи ярмида фойдали қазилмаларнинг топилиши ва ишга туширилиши билан боғлиқ ҳолда ташкил этилган. Бунга фақат иқтисодий омилларнинг таъсир кўрсатган. Лекин бу ҳудудда аҳоли яшаши учун табиий шароит ноқулайдир. Тадқиқ этилаётган ҳудуд аҳолисининг 48,9 % и шаҳар аҳоли пунктларида яшамоқда.

Адабиётлар

1. Солиев А.С. Шаҳарлар географияси. (Маъруза матни). -Т.: 2000.
2. Bo'riyeva M.R., Tojiyeva Z.N., Zokirov S.S. Aholi geografiyasi va demografiya asoslari. – T.: "Tafakkur", 2011. 156-b.
3. Kadirov M.A. Aholi geografiyasi demografiya asoslari bilan. -T.: 2019. 320- b.
4. Kadirov M.A. Shaharlar geografiyasi. -T.: 2019, 214- b.
5. Tojiyeva Z.N. Aholi geografiyasi. -T.: "Noshir", 2019. 183-b.
6. Sherxolov O.I. Navoiy viloyati aholisining yosh-jinsiy tarkibi. // SamDU Ilmiy axborotnomasi 1-son. –Samarqand: 2022, 77-82-b.
7. www. Lex.uz ma'lumotlari.
8. www.navstat.uz Navoiy viloyati statistika boshqarmasi ma'lumotlari.
9. www.stat.uz-O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari.

РЕЗЮМЕ. Ушбу мақолада Навоий вилояти шаҳар аҳоли пунктларининг ҳудудий таркиби ёритилган. Демографик кўрсатгичлари ҳар беш йиллик оралиқда промилле ҳисобида таҳлил қилинган. Шаҳар аҳоли пунктлари аҳоли сонига қараб классификация қилинган ҳамда туғилиш ва ўлим коэффициентлари бўйича гуруҳларга ажратилган. 2009 йилда ташкил этилган шаҳарчалар туманлар кесимида ўрганилган. Тузилган никоҳларнинг қишлоқларга нисбатан камлиги, аммо ажралишлар сонининг кўплигига таъсир этувчи омиллар келтирилган. Тадқиқот даврда аҳоли жинсий таркибидаги эркаклар сонининг кўплигига сабаб бўлувчи омиллар кўрсатилган. Шаҳар аҳоли пунктлари ва аҳолиси сонининг кўплиги вилоятнинг жанубий қисмига тўғри келиши аниқланган.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматривается территориальный состав городских поселений Навоийской области. Демографические показатели анализировались каждые пять лет. Городские поселения классифицирулся по населению и группирулся по уровням рождаемости и смертности. Поселки, созданные в 2009 году, изучались в разрезе районов. Приведены факторы, влияющие на низкое количество браков по расчёту по сравнению с сельской местностью, но на высокое количество разводов. Показаны факторы, обуславливающие большое количество мужчин в половом составе населения в исследуемый период. Определено, что большинство городских поселений и количество жителей соответствует южной части области.

SUMMARY. This article considers the territorial composition of urban settlements in the Navoi region. Demographic indicators were analyzed every five years. Urban settlements were classified by population and grouped by birth and death rates. Settlements established in 2009 were studied by regions. The factors influencing the low number of marriages of convenience in comparison with rural areas, but the high number of divorces, are given. The factors causing a large number of men in the sex composition of the population in the study period are shown. It is determined that the majority of urban settlements and the number of inhabitants correspond to the southern part of the region.

JÁMIYETLIK HÁM EKONOMIKALÍQ ILIMLER

Tariyx. Huqıqtanıw. Ruwqıylıq

СИНФ РАҲБАРЛАРИНИНГ ҲУҚУҚИЙ САВОДХОНЛИГИНИ ОШИРИШНИНГ ҲУҚУҚИЙ АСОСЛАРИ

Б.И.Арзиева – *мустақил тадқиқотчи*
Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти

Таянч сўзлар: жамият, фармон, ҳуқуқ, маданият, концепция, қонун, таълим, одоб, ахлоқ, тарбия, мактаб.
Ключевые слова: общество, декрет, право, культура, концепция, закон, образование, нравы, образование, школа.
Key words: society, decree, law, culture, conception, right, education, ethics, up-bringing, school.

Мамлакатимизда таълим тизими соҳасидаги давлат сиёсати бугунги кунда узлуксиз таълим тизими тамойилларига асосланади. Давлатимизда бола туғилганидан бошлаб, камол топгунга қадар бўлган даврда уни ҳар томонлама қуллаб-кувватлайдиган, хаётда муносиб ўрин эгаллашига ёрдам берадиган яхлит узлуксиз таълим тизимини яратишга ҳаракат қилинмоқда. Бу йўналишни тизимли ривожлантириш бўйича аниқ давлат дастурлари қабул қилинди.

Халқимизда "Таълим ва тарбия - бешикдан бошланади", деган ҳикматли сўз бор. Фақат маърифат ва маданият инсонни камолга, жамиятни тараққиётга етаклайди [1:224].

Биз "Янги Ўзбекистон мактаб остонасидан бошланади" деган улуғ ғоя асосида мамлакатимизда мактаб таълимини умуммиллий ҳаракатга айлантириш бўйича бошланган ишларимизни янги босқичга кўтарамиз. Юртимизда мутлақо янгича мазмун ва шаклдаги замонавий ихтисослаштирилган мактаблар тизимини яратиш бўйича давлат дастурлари ишлаб чиқилади [1:226].

Шу ўринда бевосита ҳуқуқий маданиятни ривожлантиришга ва синф раҳбарларининг ҳуқуқий саводхонлигини оширишга қаратилган миллий меъёрий-ҳуқуқий асосга тўхталадиган бўлсак, қуйидагиларни санаб ўтиш мумкин:

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси;
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 9 январдаги "Жамиятда ҳуқуқий онг ва ҳуқуқий маданиятни юксалтириш тизимини тубдан такомиллаштириш туғриси"ги Фармони;
3. Ўзбекистон Республикаси 2020 йил 23 сентябрдаги "Таълим тўғрисида"ги Қонуни;
4. Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими вазирлигининг 2020 йил 30 – июльдаги 180 сонли буйруқ асосида "Умумий ўрта таълим муассасасининг синф раҳбарлари фаолиятини ташкил этиш тўғрисида"ги Низоми;
5. Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими вазирининг "Умумий ўрта таълим муассасасининг ички тартиб ва одоб-ахлоқ қоидалари тўғрисида"ги 2020 йил 28 майдаги 131 сонли буйруғи;

1992 йилда 8 декабрда қабул қилинган асосий қонунимиз, Ўзбекистон Республикаси Конституцияси жамиятта ҳуқуқий манадиятни юксалтиришда асосий манба ҳисобланади. Ўзбекистон Республикаси Конституциясида халқимизнинг асосий мақсади-инсонпарвар, демократик ҳуқуқий давлат барпо этиш деб кўрсатилган. Конституция инсон ҳуқуқ ва эркинликларининг кафилидир.

Ўзбекистон Репсубликаси Конституцияси 41 модда да "Ҳар ким таълим олиш ҳуқуқига эга. Мактаб ишлари давлат ҳимоясидадир"-деб кўрсатилган. Демак, юртимизда ҳар бир ёш авлод бепул умумий таълим олиш ҳуқуқига эга. Уларнинг таълим олиш ҳуқуқи давлат томонидан кафолатланади.

Мактабларда бошланғич синфларда Конституция алифбоси, Конституция оламига саёҳат каби фанлар орқали ўргатилса, юқори синф ўқувчиларига Конституциявий ҳуқуқ, Давлат ва ҳуқуқ асослари фанлари ўтилди. Коллеж-лицей ва олий таълим муассасаларида Ўзбекистон Республикаси Конституциясини ўрганиш курси орқали Конституция нормалари ўргатилиб борилди.

Бош Қомусимизнинг мазмун-моҳияти ва аҳамиятини ўрганишга бағишланган шарҳлар ва 50 дан зиёд дарслик ва ўқув қўлланмалари нашр этилди. Мактаблар, лицей ва коллежлар, олий ўқув юртларининг бакалаврлик ва магистрлик босқичлари учун алоҳида-алоҳида дарсликлар чиқарилди.

Ҳуқуқий маданият – бу ҳуқуқий саводхонликдир. Ҳуқуқий маданиятни юксалтириш ҳуқуқий давлатнинг муҳим белгиси ҳисобланади. Бошқача айтганда, ҳуқуқий маданиятсиз ҳуқуқий давлат бўлмайди [2:102].

Конституция ҳар бир инсоннинг, фуқаронинг ҳуқуқий хулқ-атворини белгилаб беради. Уни билмай туриб, ҳуқуқий маданиятга эришиб бўлмайди. Ҳуқуқий онг бўлмаса, демократия бўлмайди. Ҳуқуқий онгнинг ўсиши – бу ҳуқуқий маданиятнинг ўсиши, қонунларни ижро этиш ва ҳурмат қилиш даражасининг ошиши демакдир. Ҳуқуқий онг қонунларни нафақат билишни, балки қонун талабларига итоат этишни ҳам англатади. Албатта, инсон ҳамма қонунларни билиши мумкин эмас, аммо у энг муҳим қонунларни билишга мажбур. Бу конституциявий мажбуриятдир.

Бу ҳақда гап борар экан, ҳеч шубҳасиз, аҳолини ҳуқуқий ахборотлар билан таъминлаш, бунда оммавий ахборот воситаларининг ролини янада ошириш ғоят долзарб вазифа эканини, яъни фуқароларнинг ахборот олиш борасидаги конституциявий ҳуқуқларини таъминлаш, ўз навбатида, юртдошларимизнинг ҳуқуқий онги ва ҳуқуқий маданиятини оширишга ҳам хизмат қилишини алоҳида таъкидлаш жоиз.

Чунки, ҳаётда ҳар бир инсон ўзининг инсонлигини ўз ҳақ-ҳуқуқлари ва мажбуриятларини билганда, англаб етгандагина тўла ҳис этади. Акс ҳолда, ўзининг ва ўзгалар ҳуқуқини таниб олмаган инсон жамиятнинг жонсиз бир "мурвати" бўлиб қолаверади. Шу маънода, комил инсонни тарбиялашнинг энг зарур шартларидан бири ҳам аслида инсоннинг ҳуқуқни, қонунларни чуқур билишига алоҳида аҳамият қаратишдан иборатдир. Шунингдек, жамиятда ҳуқуқий маданиятни юксалтириш ёшларнинг ҳуқуқий маданияти ва ҳуқуқий тарбиясини ривожлантириш, аҳолнинг ҳуқуқий саводхонлигини ошириш, таълим муассасаларида ҳуқуқни ўқитиш масалаларига оид Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг 2019 йил 9 январь кунги "Жамиятта ҳуқуқий онг ва ҳуқуқий маданиятни юксалтириш тизимини тубдан такомиллаштириш тўғрисида"ғи Фармони қабул қилинди.

Ҳозирги кунда жамиятта ҳуқуқий онг ва ҳуқуқий маданиятни ривожлантириш, қонун устиворлигини таъминлаш ва қонунийликни мустаҳкамлашнинг асосий қоидаларидан бири бўлиб топилади.

Аммо жамиятда инсон ҳуқуқ ва эркинликларини ҳуқуқий таъминлашда, халқнинг ҳуқуқий онг ва ҳуқуқий маданиятни юксалтириш, фуқароларнинг ҳуқуқий билимини ва ҳуқуқий саводхонлигини ривожлантиришда бир қанча камчиликлар мавжуд.

Жамиятда ҳуқуқий маданиятни ривожлантиришда таълим ва тарбия соҳасидаги ишлар тизимли олиб борилмаганлиги ҳеч кимга сир эмас.

Мактабларда, жамиятда ёшларнинг ҳуқуқий тарбиясига ва ҳуқуқий маданиятига салбий таъсир кўрсатувчи

омилларга қарши курашувчи ҳуқуқий иммунитетни шакллантириш, ҳар бир шахснинг қонунларга ва одоб-ахлоқ қоидаларига ҳурмат билан муносабатда бўлиш, ҳуқуқбузарликларнинг олдини олиш бўйича комплексли ишларни амалга ошириш керак.

Аҳолининг ҳуқуқий билим ва саводхонлиги оширилмас экан, улар ўзларининг ҳуқуқини талаб эта олмайдилар, бу жамиятда мансабдор шахслар томонидан оддий халқнинг ҳуқуқ ва эркинликларини оёқ ости қилиниб, камситишларга йўл қўйила веради.

Фармонда бундай вазиятларда ҳозирги глобаллашув ва илмий-техник тараққиёт даврида аҳолининг ҳуқуқий онг ва ҳуқуқий саводхонлигини юксалтиришнинг инновацион усулларидан, тарғиботнинг илғор таъсирчан воситаларидан, хорижий давлатларнинг бу борадаги ижобий тажрибаларидан фойдаланиш зарурлигини кўрсатади. Шунунгдек, фармонда ёш авлод онгига ҳуқуқ ва бурч, ҳалолик ва поклик тушунчаларини, одоб-ахлоқ нормаларини чуқур сингдириб бориш, Конституциянинг муҳим жиҳатларини уларга болалигидан бошлаб ўргатиш;

Давлат хизматчиларининг ҳуқуқий онг ва ҳуқуқий маданиятини юксалтириб бориш, уларда коррупция ва бошқа ҳуқуқбузарликларга нисбатан муросасизлик муносабатини шакллантириш;

“Юксак ҳуқуқий маданият-мамлакат тараққиёти кафолати” деган концептуал ғоя асосида аҳолининг барча қатламлари ҳуқуқий саводхонликка эришишлари, юксак даражадаги ҳуқуқий онгга эга бўлишлари ҳамда ҳуқуқий билимларни кундалик ҳаётда қўллай олишлари учун тизимли ва кенг қамровли ҳуқуқий тарғибот тадбирларини ташкил қилиш давлат органлари ва ташкилотларнинг устивор вазифаларидан бири этиб белгилансин-деб кўрсатиб қўйилган [3:2-3].

Жамиятда ҳуқуқий онг ва ҳуқуқий маданиятни ривожлантириш, ёшларнинг ҳуқуқий саводхонлигини ошириш борасида “шахс-оила-маҳалла-таълим муассасаси-ташкилот-жамият” тамойили асосида тизимли йўлга қўйилади.

Бу борада “Жамиятда ҳуқуқий маданиятни юксалтириш концепцияси” ишлаб чиқилди ва амалиётга татбиқ этилди. Концепциянинг асосий мақсади, аҳолининг барча қатламларининг ҳуқуқий саводхонликка ва ҳуқуқий билимга эга бўлиши, мустаҳкам иродали ўз ҳуқуқларини биладиган, қонунларга ҳурмат билан муносабатда бўладиган, ҳуқуқий билимларини кундалик ҳаётда қўллай оладиган, фаол фуқаролик позицияга эга бўлган фуқароларни тарбиялаш ва кенг қамровли тизимни яратишдан иборат.

Концепциянинг асосий йўналишларидан бири “Таълим муассасаларида ҳуқуқий саводхонликни ошириш”га қаратилган. Унда мактабгача таълим муассасаларида, Олий ва ўрта махсус таълим муассасаларида ҳуқуқий билим бериш тартиби ҳақида сўз этилган. Масалан, “Ўзбекистон Республикаси Конституциясини ўрганиш” ва “Инсон ҳуқуқларини ўрганиш” бўйича махсус ўқув курсларни барча таълим турлари бўйича тизимли ўргатиш нуқтаи назаридан қайта кўриб чиқиш ва ўргатилишини ташкил қилиш, ҳуқуқий дарсликлар ва ҳуқуқий ўқув қўлланмаларнинг янги авлодини яратиш - ҳақида айтиб ўтилган [3:5].

Концепцияда аҳолининг барча қатламларни, айниқса педагог кадрларни Ўзбекистонда қабул қилинган янги ҳуқуқий меъёрий ҳужжатлар, қонунчиликдаги ўзгаришлар ҳақида мунтазам равишда хабордар бўлиб туриши учун интернет портали яратилди. Масалан, қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, барча миллий ҳуқуқий сайтлар, юридик луғат ва ҳуқуқий электрон кутубхоналар ва мақсадли аудиториялар (педагог кадрларнинг мажбурий малакасини ошириш) ташкил қилинди. Фуқароларнинг ўз ҳуқуқий билим даражасини синов мақсадида интернет тизимида турли босқичларга эга бўлган “Ҳуқуқий тест” лойиҳаси жорий этилди. Таълим муассасалари педагог ходимларининг ҳуқуқий билимларини ривожлантириш мақсадида “Ҳуқуқий ахборот” телеграмм канали ташкил қилиниб, унда янги қонунлар, қарорларнинг қисқача мазмуни берилиб борилмоқда.

Ўзбекистон Республикасида мақсадли таълим соҳасидаги муносабатларни тартибга солиш учун 2020 йил Ўзбекистон Республикаси “Таълим тўғрисида”ги Қонуни қабул қилинди. Қонун асосан 11 боб ва 75 моддадан иборат. “Таълим тўғрисида”ги Қонуннинг ҳар бир нормасида таълими тизимин бошқариш, давлат органларининг ваколатлари, шахсларнинг таълим олиш ҳуқуқлари, мажбуриятлари ва уларга берилган кафолатлар, таълим олувчиларнинг Ушбу қонуннинг бажарилиши қуйидаги тамойилларга асос амал қилади:

Таълим устуворлигининг тан олиниши;

Таълим олиш шаклини танлаш эркинлиги;

Таълим олиш соҳасида камситишга йўл қўйилмаслиги;

Таълим олишга доир тенг имкониятларнинг таъминланганлиги;

Таълим ва тарбияга миллий ва умуминсоний қадриятларнинг сингдирилганлиги;

Таълим ва тарбиянинг инсонпарварлик, демократик хусусияти;

Таълимнинг узликсизлиги ва изчизлиги;

Жамиятта педагогларнинг ижтимоий ҳимоя қилишнинг кафолатланганлиги;

Таълим фаолияти соҳасидаги очиқлик ва шаффофлик [4:4] ва ҳ.қ.

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва Ўзбекистон Республикаси “Таълим тўғрисида”ги Қонунга мувофиқ жинси, ирқи, миллати, дини, ижтимоий келиб чиқиши, эътиқоди, шахсий ва ижтимоий мавкеидан қаътий назар, ҳар кимга таълим олиш ҳуқуқлари кафолатланади.

Конституция - ҳуқуқий маданиятни шакллантириш ва инсон ҳуқуқларидан ажралмасдир. Шунинг учун Конституция ва қонунларда мустаҳкамлаб қўйилган ҳуқуқлар, эркинликлар ва мажбуриятларни тушунтириш ва тушуниб олишга бундан кейин ҳам жуда катта эътибор бериш лозим. Бинобарин, ҳар қандай қонун аввало уни билиш ва ҳурмат қилиш, унга сўзсиз риоя этиш орқали том маънода қонунийлик касб этади. Конституциянинг нормаларини ҳам айнан ана шу итоаткорлик ҳаракатга келтиради.

Адабиётлар

1. Мирзиеёв Ш., Янги Ўзбекистон стратегияси. -Т.: 2021, 224-226-б.
2. Сайдов А., Таджиханов У. Ҳуқуқий маданият назарияси. -Т.: 1998. Т.2.
3. “Жамиятта ҳуқуқий онг ва ҳуқуқий маданиятни юксалтириш тизимини тубдан такомиллаштириш туғрисида”ғи ПФ. -Т.: 2019. 9 январь, 2-3, 5-б.
4. Ўзбекистон Республикаси “Таълим туғрисида”ги Қонун. -Т.: 2020. –С. 4.

РЕЗЮМЕ. Ушбу мақолада синф раҳбарларининг ҳуқуқий саводхонлигини оширишда Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, Президент асарлари, Фармонлари, ва ҳуқуқий меъёрий ҳужжатларнинг аҳамияти ҳақида сўз юритилган.

РЕЗЮМЕ. В данной статье говорится о значении Конституции Республики Узбекистан, указов Президента и нормативно-правовых актов в повышении правовой грамотности классных руководителей.

SUMMARY. This article talks about the importance of the Constitution of the Republic of Uzbekistan, Presidential Decrees, and legal regulations in improving the legal literacy of class leaders.

КҮНХОЖА ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ ТАРИЙХНАМАСЫ

З.Б.Есназарова – *тарийх илимлериниң кандидаты, доцент*
Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: Кунхўжа ижоди, тарих, тарихнома, ахборот, манба.
Ключевые слова: творчество Кунходжи, история, историографический источник, информация, источник.
Key words: work of Kunhoja, history, historiographical source, information, source.

“Жаңа Өзбекстан” идеясы ның тийкарында мине усындай уллы ата-бабаларымыздың, улыўма алғанда миллий тарийхымыздың Биринши ҳәм Екинши ояныў дәяирине тийкар салған ойшыл бабаларымыздың тилек әрманларын ҳақыйқат десек қәтелеспеген боламыз. Инсаният тарийхы соннан белги береди, ҳәр қайсы халық турмысында руўхый ояныў процесслери миллий өзликти аңлаўға алып келетуғын ҳәм мәмлекеттиң экономикалық, мәдений раўажланыўды жаңа басқышқа көтереди. Бундай социаллық қубылыс **“Ренессанс”** - ояныў, қайта тиклениў, жоқары деп аталыўы бәримзге түсиникли [1]. Усы көзқарастан алып қарағанда тарийхый дереклерди, тарийхнамлықты үйрениў бүгинги тарийхы илиминиң актуал машқаласы болып табылады.

Түрли дәўирде жазылған тарийхый шығармаларында, әсиресе тарийхый шахслардың жан-жан жақлама образларын ашып, XIX әсирдеги қарақалпақ халқының социал-экономикалық турмысын, үрип-әдетлерин, сондай-ақ өзин тәшўишке салып келген ўақыяларды анализ ете билген. Усы көз қарастан алып қарағанда Күнхожаның шығармалары белгили бир тарийхый дәўирдиң, қарақалпақ халқының Хорезм ойпатына келип, Хийўа ханлығы қоластына қараған жаңа дәўирдеги турмысын, жаңа тарыйхый жағдайларға, жәмийетлик ҳәм сациаллық өзгерислерге байланыслы қарақалпақ халқы санасындағы жетилискен миллий ғәрезсизликке, умтылыўын айтып өтеди. Тарийхый дереклерди ҳәм оларды сыпатлайтын критерийлерди теориялық түсиниў тийкарында биз Күнхожаның қарақалпақ тарийхына қатнаслы шығармаларының тарийхнама екенлигин қарап шығамыз.

Күнхожа жасаған XIX әсирдиң орталары ҳәм екинши ярымында Хийўа ханлығында сиясий ҳәм жәмийетлик турмыс турақлы болмады.

Халықтың басым көпшилиги кәмбағал турмыс кеширди. Соның менен бирге ири феодаллар материаллық байлықтың үлкен бөлегин өз қолларында услады атап айтқанда, жер, суў, өндирис, қураллары, маллар, жайлаўлар ҳәм басқада мүликлерди атап көрсетиўге болады. Қарақалпақлардың 1873-жылға шекемги Хийўа ханлығы дәўириндеги қарақалпақлардың социаллық-экономикалық жағдайын сөз еткен. Күнхожаның шығармаларында жәмийетте тарийхый шахыс мәселесине итибар берген. Күнхожа жасаған дәўирде қарақалпақларда ири санаатт өндирисиниң болмаўы, миллий жумысшы адамлардың өсиўине тосқынлық жасады. Бул дәўирде тийкарынан қарақалпақлардың жасаўы турымыс салт дәстүрлери, Түркстаннан ески ата-мәканға көшип келиўиниң тийкарғы жағдайлары тарийхый жақтан белгилеп бериледи.

Күнхожа Хийўа ханлығының алып барған сиясатын киритийкалайды. Тарийхый дереклер бойынша Аллақулы 1835-1842-жылларда ханлық еткен Хийўаның ханы. Аллақулы ханның атын шайырдың шығармаларында көремиз. Шайыр өзиниң белгили “Түйе екенсең” қосығында Мадемин ханның, сондай – ақ Мәдрейим ханның аын айтады:

“Шыңғыс ханнан беррергирек,
Мәдеминенен аррығырақ,
Кийип өткен зер-зербарақ
Мадрейим ханды билермесең?
Патшаның сенсең жас малы,
Уқсаған малға дусмалы,
Мәдемин ханның бас малы,
Жети атаңды билермисең? [2].

Тарийхый дереклер бойынша Мәдемин (Мухаммед Әмин) 1845-1855-жыллардағы Хийўаның ханының шақырыўы менен Күнхожа Хийўаға шақырылып, өзиниң қосығын оқыған. Ал Мәдрейим (Мухаммед Рахим) болса 1810-1825-жыллардағы Хиўа ханы болған. Тарийхый дереклерди алып қараймыз, Хийўаға Мухаммед Әмин хан болған жыллары, яғный 1845-1855-жыллары арасында ханлықта удайына жаўгершилик болып турады. Қарақалпақлар 20 мың тиллалық кеспе салықтан тысқары он жыл удайына урыс салығын төлеўге мәжбур болады. Бул салық кеспе салықтан жети мәртебе артық болған болады. Халық пүткиллей бүлгиншиликке ушырайды. Хийўа ханлығында жасайтуғын түркмен, қазақ, өзбек халқының да аўҳаллары усындай болады [3].

Усы дәўирдеги Хийўа ханлығының алып барған сиясатын Күнхожа шайыр қосық тийкарында анализлейди. Күнхожаның “Умытпаспан”, ҳәм “Түйе екенсең” қосықлары пикиримиздиң дәлийли болады. 1845-1855-жыллары Хийўада ханлық еткен Мәдемин хан ханлық сорамындағы барлық атақлы шайыр, бақсыларды жыйнап, өзиниң салтанатын мақтаў ушын Хийўаға шақырған. Усындай мерисимлер XIX әсирдеги Хийўа ханларының турмысында дәстүрге айланған процес болған. Бул мәселе бойынша шығысты изертлеўши тарийхшылар өз жумысларында көрсеткен. Мысалы, академик В.В.Бартольд өзиниң “История культурный жизни Туркестана” деген мийнетинде XVI әсирдеги Хорезмге қарама-қарсы, XIX әсирдеги Хийўа ханлары әззелден әдебиятқа деген гейпара умтылыўшылық таба алады деп жазған. Алымның буған дәлили ретинде Мунис Хорезми менен Агаҳийлердиң Хийўа тарийхын жазыў жумысы тапсырғанлығын келтиреди.

Мунис Хорезмий менен Ахеҳийлердиң Хийўа тарийхының мәселелерин баян еткен. Оның “Фирдаусил иқбал”, “Гульшани даўлет” шығармаларының мазмуны да, тарийхый ўақыялар тарийхый шахысларға берилген түсиниклер де XIX әсирдеги Хийўа ханлырының мәдениятқа көркем өнерге деген қызығыўшылығын айырықша атап көрсетеди. Мунис Хорезми ҳәм Агаҳийлер өзбек классик әдебиятының тарийхында халықшыл демократиялық шайыр сыпатыда белгили. Агаҳийдың өмир жолы сегиз хан ҳүкимдардық еткен дәўирлерге барып тақалады. Ол сегиз түрли басқа орталықта өзи таңлаған садатылы жолдан жүрип дөретиўшилик еткен. Агаҳий Хиўа ханы Мухаммед Рахим хан I, Аллақулы хан, Рахимқулы хан, Мухммед Әмин хан II, Сайидабдулла хан, Қутлымурат хан, Сайидмухммед хан ҳәм Мухммед Рахим хан II (Феруз) ҳүкимдарлық етип турған дәўирлерде дөретиўшилик еткен.

Агаҳий шығармаларында өзи жеке таныған яки ҳәр бири ҳаққында исенимли мағлыўматлар топлайды, көплеген тарийхый шахыслар ҳәм тарийхый ўақыялар ҳаққында сөз етеди, олардың ҳәр бирине тәрийиплер береди, минез қулық, пазыйлетлери, кемшиликлерин шеберлик пенен Қуран ҳаятлары ҳәм ҳәдислерден усыныслар келтирип, олардың сыртқы қыяпасын сәўлелендиреди. Усы мәселеде Күнхожаның **“Умытпаспан”** қосығында болған ўақыяларды тарийхый аспектте түсиндирип берген:

Үш ағаш тур кең майданда
Орналасып қызыл ханға,
Қыйылып шыбын жан да,
Турғанларын умытпаспан [2:51].

Тийкарынан Күнхожаның ханның ҳәм хан әмелдарларының алып барған сиясатын алып қараған.

Басқада Күнхожаның тарийхый мағлыўмат бериўши “Түйе екенсең” қосығы тарийхый әҳмитйетке ийе болып табылады. Күнхожа булшығармасында тарийхый фактлар тийкарында анализлизлейди. Мысалы,

Патшалық жол бунан қалған,
Қусты жыйнап заўал салған,
Жер жүзинде патша болған,
Сулейманды билермесең? [2].

деген қатарларында өткендеги тарийхый шахысларды келтиреди, бунда тийкарынан өзине берилген түйениң қартайып болдырып қалғанлыгын, көзи көрмейтуғын, арық өлеси түйе екенлигин сәўлендиреди. Бунда тарийхый шахысларды келтиреди атап айтқанда Тоқтамыс хан шама менен 1350-1406-жыллары жасаған Алтын Орда ханы, Монгол ханы Шыңғыс хан (1162-1227). Түрк султаны Сулайман патшалардың (1178-1227) дәўирлерин түйениң жасы менен салыстырады.

Жәнеде усы қосықта сөз етилген процесске қарайық:

Шылыбыр емес буйдан аўыр,
Қуртлар жеген қатпа баўыр,
Өзиң арық, арқаң жаўыр,
Турғаныңда биленрмесең? [2:56].

Бунда тийкарынан Хиўа ханы Мәдемин ханның Күнхожаға берилген сыйлығы қосықтың ҳәр бир қатарында сөз етиледи. Бул тийкарынан таприйхый болған ўақыя қосық қатарларында берилген болып ол тарийхый шынлықты дәлиллейди. Күнхожаның “Түйе екенсең” шығармасында таприйхый шахыс болған Хийўа ханы ҳаққында олардың басқарыў сиясатындағы негизги бағдарлар сөз етиледи. Атап айтқанда оның төмендеги қосық қатарларында өз көрнисин тапқан.

Шыңғыс ханнан бергирек,
Мәдеминнен аррағырақ,
Кийип өткен зер-зарбақ,
Мәдрейим ханды билермисең? [2:56].

Бунда Хийўа ханы Мәдемин ханның ис ҳәрекетлерин басқарыўдағы оның бағдарларын қосық қатарында толық көрестилген ҳәм тарийхый факт сыпатнда деп айтыўға болады.

Тарийхтан дерек бериўине қарағанда, Күнхожа жасаған дәўирде қарақалпақларда жерсиз дийханлардың аўҳалының және де төменлениўине патриархальурыўшылық турмыстың ески қалдықлары себеп болған. Патриархал-урыўшылық турмысытың ески қалдықлары феодал-ақсүйеклер тәрепинен ҳәр тәрепинен ҳәр тәреплеме қуўатланған ҳәм өзлериниң класслық мақсетинде пайдаланылған. Мәселен дәстүр бойынша өзиниң туўған аўылын таслап, басқа үлкелерге кетиў айып болған. Кеткен адамлар барған жеринде бурынғы өзиниң уруўласлары ишиндегидей ҳуқыққа ийе болмаған. Оған, “келгинди” деген ат тағылған, қорланған. Бул жағдай аўыл дийханларын ашлықтан посса да; өзиниң туўған аўылын таслап кетпеўге ийтермелелеген. Байлар бундай гедейлерди арзан жумысшы күш спатында өз хожалықларына пайдаланған. Усылай етип, айырым патриархаль дәстүрлер бир жағынан жарлылардың посып, батрақлардың көбейиўине алып келсе, екниши жағынан, байлар топарының тағы да байыўын тәмийинлеген. Күн көрис ушын талап излеп кеткен адамларды “талапкер” деп атаған. Күнликши – бул да жарлы дийханды езиўдиң кең тарқалған формаларының түри. Бул ҳаққында Күнхожаның “**Орақшылар”** шығармасында ашып береди.

Ийнинде күнлик шапаны,
Пақалға тырналып саны,
Бәрқулла қыйналып жаны,
Атызда жүр орақшылар [2:59].

Қосықты анализлеп қарғанымзда, қарақалпақларда күнликшилик етиў езиўшиликтиң түри көбинше орақтың (егин жыйнаў ўақты) басланыўына туўра келген. Орақтың басланыўы ўақтында, жарлы дийханлар орағын белине қыстырып ел аралап жүрген. Байлларға жалланып орағын орған. Күнликши жумысты күнине сөйлесип, күнли ҳақысын алған. Ғаррылардың айтыўына қарағанда күнликши, орақ ўақтында күнине бир хан теңгеден алынған [4]. Бегар жумысында әсиресе патшалық қазыўда ислеген күнликшилер ҳақыны көплеў алған. Бул қазыўдың жүдә аўырлығына байланыслы болған. Патшалық қазыўда ислеген күнликши күнине 2,5 теңгеге шекем алған. Мине усындай күнликшиниң аўыр жағдайын Күнхожа шайыр аяншлы көрсетеди.

Жәнеде усы қосықта халықтың социаллықэкономикалық жағдайын, жумыс ислген менен тыйын ала алмағанын сәўлелендирген. Мысалы,

Тапқаны жетпей тыйынға,
Ис айланып қыйынға.
Келе алмай тойға жыйынға.
Зар жылап жүр орақшылар [2:60]

Қосықт көрсетилген қатарларда XIX әсирде қарақалпақлардың сондай дәрежеде социаллық турмысының аўыр екенлгин ҳәр бир қатарда көрсетип берген. Күнхожа күнликшиликтиң аўыр екенлигин, халықтың сергизданлық турмысын, ҳуқықсызлығын, елге болған сағнышлы сезимлерин, мийнеттиң арзанлығын, кемситиўлерин атап өтеди. Қосықтың кейининде аўылға аман қайтқайсыз деп тилек билдиреди.

XIX әсирде қарақалпақларда қәўим общинасы енди класслар болмаған әййемги қүим общинасынан пүткиллей басқаша болды. Және ол өндирис әсбапларына қәўимлик меншикке емес, ал оларға жекке мешикке тийкарланады. Қарақалпақ жәмийетке езиўшилер менен езилиўшилерден ибарат болды. Қарақалпақлардың арасында ири жер ийелери, шараўалар, ири байлар балық аўлаў әсбапәнжамларының ийелери және солар менен бирге, жери де, малы да болмаған ҳәм тек хызмет ислеп байлардан алған табыслары менен ғана күн көретуғын жарлылар болды. XIX әсирде Хийўа ханларының архив материалларынан қарап өтемиз. Бунда тийкарынан уруўлар менен қәўимлердиң үстем топарлар ең жақсы жерлерди өз меншигине қаратып алады. Тарийхый дерелерден белгили болғанындай Хийўа ханлығында жер ийелеўшиликтиң үш түри болды: мәмлекетлик жерелер, (патшалық), оларда айырым жағдайда қуллар ислеген, тийкарынан олар алынған зүрәәттиң белгили бир бөлгин бериў шәрти бойынша нәсилден -нәсилге арендаға бериў жолы менен исленген, ханлардың, феодаллардың ҳәм дийханлардың қараўындағы мүликлик яки жеке меншик жерлер мешитлер және ҳәр қыйлы диний мәкемелерге қараслы ўақым жерлер. Жер ийелеўшиликтиң барлық бул категориялары қарақалпақлар жасаған территорияға тән еди. Хийўа ханлығы жаўлап алғаннан кейийн қарақалпақларға мәмлекетлик жерлерден жер ажыратып берилди.

Солай етип, Күнхожаның шығармаларының историографиясы, оның нызамларды орнатыўға умтылыўын шайырдың өзин қанаатладырмайтуғын шынлықты ашыўға умтылыўы менен анықланады. Сондай- ақ ол өз дәўирин үйрениўи менен бирге туўылған елиниң келшегиниң преспективасына ашып береди. Күнхожа өзиниң еркин ҳәм турақлы усылы жолындағы жан-жақлама излениўлер менен Күнхожа қарақалпақ халқның тарийхының XIX әсирдеги аўҳалы бойынша ең керекли тарийхый дерек ўазыйпасын орынлады.

Әдебиятлар

1. Мирзиёев Ш.М. *«Янги Ўзбекистон»* газетаси *бош муҳаррири билан суҳбати. / «*Янги Ўзбекистон» 2021 *йил* 17 август.
2. Күнхожа (сайланды шығармалар жыйнағы). –Нөкис: «Билим», 2019, 56-57-б.
3. Қарақалпақстанның жаңа тарийхы. Қарақалпақстан XIX әсирдиң екинши ярымынан XXI әсирге шекем. -Н.: Қарақалпақстан”. 26-б.
4. Косбергенов Р.К. Присоединение Каракалпакии к России. –Нукус: «Каракалпакстан», 1977. –С. 232.

РЕЗЮМЕ. Мақолада Кунхожа ижодининг тарихий жиҳатлари таҳлил қилинган, қорақалпоқ тарихида маълум бўлган воқеаларнинг ахборот ва манба мазмуни тўлдирилган.

РЕЗЮМЕ. В статье анализируются исторические аспекты творчества Кунходжи, дополняющие информационное и источниковое содержание известных в каракалпакской истории событий.

SUMMARY. The article analyzes the historical aspects of Kunkhojas work, supplementing the informational and source content of events known in the Karakalpak history.

ҒОЯВИЙ ТАҲДИДЛАРГА ҚАРШИ КУРАШ – ЁШЛАР СИЁСАТИНИНГ АСОСИДИР

Қ.А.Қодиров – *Ёшлар масалалари ва маънавий-маърифий ишлар бўйича биринчи проректор, педагогика фанлари доктори Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти*

Таянч сўзлар: миллий ғоя, олий таълим, таълим-тарбия, Учинчи Ренессанс, маънавият ва маърифат, ёшлар тарбияси.

Ключевые слова: национальная идея, высшее образование, образование и обучение, третий Ренессанс, духовность и просвещение, воспитание молодежи.

Key words: national idea, higher education, education and training, Third Renaissance, spirituality and enlightenment, youth education.

XX асрнинг охири ва XXI аср бошларидаги халқаро вазият, давлатлар, халқлар ўртасидаги алоқалар глобаллашув жараёнларининг ниҳоятда чуқурлашиб кетаётганлиги билан характерланади. Жамият ҳаётининг барча соҳаларига кириб келаётган интеграцион жараёнлар шиддати бир томондан ривожланиш омили сифатида қаралса, иккинчи тарафдан миллий қадриятлар "оммавий маданият" унсурлари билан тўлдирилаётганлиги, шубҳасиз, ташвишли ҳолатдир. Айниқса, бундай шароитда миллий маънавиятга қарши юзага келаётган кўплаб замонавий таҳдидлар ёш давлатларнинг миллий қадриятига ўз таъсирини кўрсатмоқда.

Милоддан олдинги IV асрда яшаган хитойлик файласуф ва ҳарбий қўмондон Сун Цзининг курашда ғолиб бўлиш учун: "Сиз рақиб мамлакатдаги барча яхши нарсаларни бузинг, айнитинг; рақиб давлат раҳбариятини обрўсини тўкинг, қулай пайтда уларнинг жамият олдида шармандасини чиқаринг. Бу ишда ўша мамлакатдаги энг паст, мараз одамлар билан шериклик қилинг; рақиб мамлакат одамлари орасида келишмовчилик, жанжал чиқаринг; ёшларни кексаларга қарши гиж-гижланг; ҳукуматни яхши иш юритишига ҳар қандай йўл билан қаршилик кўрсатинг; душманингизнинг анъаналарини қадрсизлантиринг, худоларига ишончини синдиринг", [1] деган фикрлари буни тасдиқлайди.

Ана шундай бузғунчи ва тажовузкор ғоялар бугунги кунда ҳам инсоният олдидаги глобал муаммо сифатида турибди. Бегона ғояларнинг мамлакатга кириб келиши ва фуқаролар ўртасида тарқалиши катта хавф, салбий оқибатларни келтириб чиқариши мумкинлигини эътиборга олиб, Абу Наср Форобий ўзининг "Фозил одамлар шаҳри" асарида шундай қимматли фикрларини билдириб ўтган: "Жаҳолатдаги шаҳарлар, (аҳолисини) мақсадларини кўзлайдиган (обрў-иззатга, мол-дунёга, бойликдан роҳатланишга интиладиган) одамлар эса алоҳида тоифадир. Бундай одамлар фозиллар шаҳрида ҳали мақсадлар билан яшаш таъқиқланганини кўриб, у ердаги (адолатли) қонунларни бузишга, ҳақиқатга алоқадор нарсалардан узоқлашишга, (бу қонун – қоидалар, тасаввурларни) бузиб акс эттиришга уринадилар. Улар бунга икки йўл билан эришадилар: У юқорида айтилган баҳсли ўринларни ўзларича тахмин қиладилар, иккинчидан, сохта донолик ва алдов йўлига ўтадилар. Улар жаҳолат ва тубан мақсадларига эришувига ҳеч ким тўсқинлик қилмаслиги учун шундай йўлдан борадилар. Бундай одамларни фазилатли шаҳарлар жамоасига қабул қилмаслик керак" [2]. Форобий фикридан ахлоқсизлик ғояларини тарғиб этиш, маънавий таҳдидларни келтириб чиқаришда жаҳолатдаги ва адашган шаҳарлар аҳолисининг фикрлаш усуллари, тутган йўллари фозил шаҳар аҳолиси учун қанчалик хатарли эканлигини кўришимиз мумкин.

Ахлоқсизлик ғояларини тарғиб этишда машҳур бўлган француз адиби Маркиз де Сад мафкура орқали мамлакатларни қарам қилиш ҳақида шундай ёзганди: "Биз бутун дунёни эгалламоғимиз учун бундан буён катта муҳорабаларда қатнашишимиз, жанги-жадаллар юритиб, дунёнинг қарийб узоқ ўлкаларида франг аскари ҳалок бўлиши-ю, унинг жасади ва этиклари чириб битиши мутлақо шарт эмас. Агар биз бошқа мамлакатларга, хусусан, Шарққа ахлоқимизни (тўғрироғи, ахлоқсизликларини. Чунки Сад асарлари асосан ахлоқсизликка йўналтирилган) меникидай китоблар ва бошқа йўллар билан тарқата олсак, уни ўша халқларнинг турмуш тарзига айлантира билсак, жумлаи жаҳон оёғимиз остига юкиниб келади, бутун одамзоднинг қалбига эгалик қилишга муваффақ бўламиз..." [3]. Ахлоқсиз ғояларни тарғиб этувчи асарлар ёзишда шухрат қозонган француз ижодкорининг ана шу фикрлари тарихда ўз исботини топди.

Маърифатпарвар олим, жадидчилик ҳаракатининг ёркин намояндаси Фитрат "Оврупо жаҳонгирлари"нинг Шарққа нисбатан ўтказган сиёсатини шундай изоҳлаган эди: "Шарқнинг ахлоқини бузмоқ, кўнглини диний ва миллий муқаддас ватандан совутмоқ, шарқлилар орасинда айрилиқ ва ёвлиқ солиб, бир-бирларига қилич чектурмак, шарқлини ишсиз, ялқов, оч ва яланғоч қилиб, ўзларига қул этиб олмоқ, ювош-ювош шарқлининг қўлиндан ер ва қимматли нарсаларини турли ҳийлалар билан тортиб олмоқ. Шарқ халқини турли йўллар билан секин-секин йўқ қилмоқ. Инглиз ва француз жаҳонгирлари томонидан Хитой, Ҳинд ва Мисрда очилган фоҳишахона ва майхоналар, юборилган тўплар ва мисюхнерлар, очилғон мактаблар бариси шунинг учундир. Руссия Николай ҳукумати бизнинг Туркистонимизда ҳам шул тадбирларни кўрмадими?" [4].

Ҳозирги кунда мафкуравий воситалар орқали ўз таъсир доирасини кенгайтиришга интилаётган ғарбнинг сиёсий кучлари ва ҳаракатлари сирасига тажовузкор миллатчилик ва шовинизм, неофашизм ва фундаментализм, рассизм ва диний экстремизм, неокоммунизм каби ғояларни киритишимиз мумкин.

Шуни таъкидлаш керакки, айни пайтда дунёда вужудга келган мураккаб вазият, яъни ахборот кўлами кенгайиши, мафкуравий жараёнларнинг глобаллашуви туфайли мафкуравий таҳдидлар структураси инсоният жамияти ва ҳаётининг барча соҳаларини қамраб олмоқда. Мафкуравий таҳдидлар ўз моҳиятидан келиб чиқиб, энг аввало, инсон онги, тафаккури ва хулқ-атворига хавф-хатар солиб, инсон онги ва қалбини бузғунчи ғоялар билан заҳарлашга ҳаракат қилмоқда. Бу эса, ўз навбатида, мамлакатда мафкуравий хавфсизликни кучайтириш чора-тадбирларига жиддий эътиборни қаратишни талаб қилади. Айниқса, бугунги кунда ёшлар орасида кенг тарқалаётган **нигилизм ҳодисаси** ва унга қарши кураш масалаласи бугунги куннинг долзарб масалаларидандир.

Нигилизмнинг юзага келиши миллий маънавиятга қарши таҳдидларнинг навбатдаги шаклидир.

"Нигилизм (лот. nihil – ҳеч нима, ҳеч қандай) – 1. Ижтимоий ҳаётда шаклланган, одат тусига кирган ҳар қандай қоида, тамойил ва қонунларни инкор қилувчи нуқтаи назар. 2. Ўтмиш даврлардаги маданий меросни инкор этиш"[5]. Нигилизм миллатнинг авлод-аждодларидан қолдирилган моддий ва мерослардан воз кечишни англатувчи тушунчадир. Агар миллат ўз аждодлари томонидан узоқ тарихий тараққиёт давомида шакллантирилган моддий ва маънавий бойликлардан воз кечадиган бўлса, миллий маънавиятнинг манбаи, у доимо озиқланиб турадиган манбадан воз кечиши содир бўлади. Бу унинг ўзга миллатлар маънавиятидан озиқлана бошлашига олиб келади ва бунинг оқибатида у ўз "қиёфаси"дан маҳрум бўлиб, ўзга маънавиятларга сингиб кетишига олиб келади".

Миллий маънавиятга босим ўтказиш амалиётини глобаллашув жараёни билан боғлашнинг ўзи етарли бўлмайди. Чунки бу жараён давлатлар тараққиёти ва уларда яшаётган титул миллатларнинг ўзгаларга нисбатан ривожланишда илгарилаб кетиши содир бўлган шароитларда у ёки бу даражада бошланган. Хусусан, катта имкониятларнинг вужудга келиши ва уларнинг давлатларни ўзларига қарам қилиб олиши даврида авж олади. Ҳукмронликни қўлга киритган давлатлар ўз миллатлари, урф-одати, анъана ва қадриятларини қарамликка айланган мамлакатларда яшаётган миллатлар ва халқларнинг онг ва дунёқарашига сингдиришга ёки умуман, уларни тутқунликда яшашларини амалга оширишга интилади. Айни пайтда, турли йўллар, воситалар билан қарамлик ҳолатига тушиб қолган миллатлар ва халқларнинг тили, урф-одати, анъана ва қадриятларининг ривожланишига имкон қолдирилмаган. Биргина мисол, Россия Ўрта Осиёни босиб олгандан кейин рус ҳукумати бу ўлка аҳолисини тараққий қилишига имкон қолдирмаган. Бу ҳақда босқинчилар раҳбарларидан бири, Туркистон ҳарбий губернатори А.Н.Куропаткин ушбуларни ёзган: "Биз 50 йил туб жой аҳолисини тараққиётдан жиловладик, мактаблар ва рус ҳаётидан четда тутдик"[6]. Бу босқинчи ўзининг амалга оширган ишидан фахрланиб юрган. Инглизлар эса Ҳиндистонни босиб олганидан кейин бутун ҳинд халқига ўзларининг тили, турмуш тарзини сингдириш сиёсатини олиб борган. Тарихда бундай ёвузликларга мисоллар жуда кўп. Аммо бу ерда гап босқинчиликнинг тарихи ҳақида эмас, балки бундай шароитда миллий маънавиятлараро зиддиятларнинг юзага келиши ва унинг ёмон оқибатлари ҳақида бормоқда.

Бугун империялар барбод бўлган дунёда мамлакатлар ва уларда яшаётган миллатлар мустақиллик шароитида ҳаёт кечирмоқда. Аммо шунга қарамасдан, миллий маънавиятларга тазйиқ ва босим ўтказиш амалиёти тугамади, уларнинг шакли ўзгарди, холос. Эндиликда қурол ва куч билан эмас, балки ғоя ва мафкуралар билан тазйиқ ўтказиш амалиётга айланди. Аммо, юқорида таъкидланганидек, бу жараён икки томоннинг миллий маънавиятларини барқарор тараққий қилишига эмас, балки ўзаро зиддиятларнинг чуқурлашувига ва миллий маънавиятларнинг инқирозига олиб келади. Жараённинг хатарли жиҳати шундаки, у ташқаридан қараганда сезилмайди. Бизнинг фикримизча, унинг юзага келишига **қуйидаги омиллар** сабаб бўлмоқда:

Биринчидан, собиқ шўро замонида миллий маънавиятимизни барбод қилишга қаратилган сиёсатнинг амалга оширилиши натижасида миллатимиз онги, дунёқараши ва қалбида ўз заминига нисбатан юзага келган бўшлиқ, бой берилган йўқотишларнинг мустақилликни қўлга киритишимиздан кейин юзага қалқиб чиқиши. Миллий-маънавий тикланишимизнинг давлатимиз сиёсатида устувор вазифага айланиши бугунга келиб бу борада катта ютуқларни қўлга киритишимизнинг омили бўлди. Аммо давлатимиз фаолиятида бу сиёсат давом эттирилишига қарамасдан, мустақилликдан кейин 30 йил ичида бир қатор миллатдошларимиз руҳиятида қўлга киритилган ютуқлардан қаноатланиш туйғулари шаклланди;

Иккинчидан, мустақиллик шарофати туфайли собиқ шўро давридан фарқли ўлароқ, миллатимиз вакилларининг маънавий бойишларидан тазйиқ ўтказиш, мажбурлаш, ҳатто кучдан фойдаланиш каби зўравонликнинг барча шаклларидан холи бўлган эркинлик, мустақиллик, демократик қадриятларга риоя қилиш амалиётга айланди. Айтиш мумкинки, улар миллий-маънавий тикланишимизнинг илк босқичларида катта аҳамият касб этди. Миллатдошларимиз эркин нафас олиб, ўзлигини англай бошлади, руҳан тетиклашди, ўз заминларидан баҳраманд бўлиши кучайди ва меросини ўз маънавиятининг ажралмас қисмига айлантиришга интилиш кучайди. Аммо вақт ўтиши жараёнида уларнинг маънавиятда ана шу эркинлик маълум маънода ўз миллий маънавиятининг бугуни ва истиқболи учун бефарқлик, эътиборсизлик, ҳатто масъулиятсизлик каби туйғуларнинг шаклланишига олиб келмоқда. Бундай туйғуларга эга бўлганлар мустақиллик берган буюк неъмат ва имкониятларни, миллий маънавиятни ўз заминлари ҳисобига бойитишга эмас, балки уни Ғарбда ривожланаётган маънавият ҳисобига бойитиш йўлидан бораётган, катта маблағга эга бўлган, миллатимиз ичидан ўсиб чиқаётган унинг "янги" вакилларидир. Улар ўзининг "мен"лигини кўрсатиш йўлида нима бўлса ҳам, янгилик бўлса бас, одамлар мени таниб, кимлигимни билиб олади, дегувчи мақтанчоқ миллатдошларимиз.

Учинчидан, академик Эркин Юсупов таъкидлаганидек, "Маънавиятимизнинг миллий, шарқона моҳияти доим барқарор бўлиб қолса-да, Ғарб мамлакатларининг бу соҳадаги тажрибасида мавжуд бўлган ижобий сабоқлар ҳам биз учун аҳамиятли. Ғарб мамлакатларининг бозор иқтисоди шароитида ҳам фан ва техника ютуқларини тўла эгаллашга бўлган интилиши биз учун ибратлидир. Албатта, Ғарб мамлакатларининг маънавий ҳаётида бизнинг миллий, диний руҳиятимизга тўғри келмайдиган кўплаб жиҳатлар бор. Ёшларимизнинг шулар таъсирига берилиб, маънавий тубанлашишига ҳам йўл қўйиб бўлмайди" [7].

Юқоридагилардан келиб чиқиб, шундай хулосага келиш мумкин: а) миллий маънавиятлар ўз тараққиёти давомида турли таҳдидларга учраган, таҳдидлар инқирозга олиб келган; б) бугунги кунда миллий маънавиятлараро зиддиятларнинг юзага келишида "оммавий маданият"ни олиб кираётган ривожланган давлатларнинг ички ҳаётида, мамлакатлараро муносабатларида юзага келаётган тенгсизликда, миллий маънавиятни ривожлантиришда миллат вакиллари ичида "консерватор"лар билан "модернизация" тарафдорлари ўртасида юзага келганлиги муаммоларнинг ечимини топиш ўзининг ижобий таъсирини ўтказади.

Адабиётлар

1. Очилдиев А. Глобаллашув ва мафкуравий жараёнлар. –Т.: "Муҳаррир", 2009. 50-б.
2. Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шаҳри. –Т.: А.Қодирий номидаги халқ мероси, 1993. 169-б.
3. Қўчқор Р. Миллий мафкура, маърифат ва буюк келажак // Тафаккур. 1998. №4. 21-б.
4. Фитрат. Шарқ сиёсати. Бухоро; Навқирон. –Бухоро: 1992. 8-б.
5. Маънавият: асосий тушунчалар изоҳли луғати. -Т.: Ғ.Ғулом номидаги НМИУ, 2009. 255-б.
6. Мажид Ҳасаний. Туркистон босқини. -Т.: "Нур", 1992. 39-б.
7. Юсупов Э., Абдураҳмонов Ф. Маънавий камолот - мустақил тараққиётимизнинг асосий омили. -Т.: Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси, 1999. 41-42-б.

РЕЗЮМЕ. Мақолада бугунги куннинг инсоният олдидаги долзарб глобал муаммоларидан бири ҳисобланган ёшлар тарбиясига тасир қилувчи бузғунчи ва тажовузкор ғоялар ва бегона ғояларнинг мамлакатга кириб келиши, фуқаролар ўртасида тарқалиши салбий оқибатларни келтириб чиқариш омиллари ва тасирлари ҳақида сўз боради. Шунингдек, бир қанча олим ва адибларнинг фикрларига асосланиб бази хулосаларга келинган ва кенг талқин қилинган.

РЕЗЮМЕ. В статье говорится о факторах и последствиях деструктивных и агрессивных идей и чужеродных идей, влияющих на воспитание молодежи, которые считаются одной из актуальных глобальных проблем, стоящих сегодня перед человечеством, и распространения чужеродных идей в стране, вызывающих негативные последствия. Также на основе мнений ряда ученых и писателей были сделаны и широко интерпретированы некоторые выводы.

SUMMARY. The article talks about the factors and effects of destructive and aggressive ideas and foreign ideas that affect the education of youth, which are considered one of the urgent global problems facing humanity today, and the spread of foreign ideas into the country, causing negative consequences. Also, based on the opinions of several scientists and writers, some conclusions were drawn and widely interpreted.

МАЛАЙЗИЯ ДАВЛАТИДА ИЖТИМОИЙ-МАЪНАВИЙ МУҲИТ ҲОЛАТИ

М.Кахарова – *фалсафа фанлари бўйича фалсафа доктори*
Ижтимоий-маънавий тадқиқотлар институти

Таянч сўзлар: глобаллашув, инқироз, мафкура, маънавият, ғоя, давлат, оила, кексалар, рамзлар, миллий минталитет, халқ, тафаккур, япон руҳи, этник гуруҳ, таҳдид.

Ключевые слова: глобализация, кризис, идеология, духовность, идея, государство, семья, старики, символы, национальный менталитет, народ, мышление, японский дух, этнос, угроза.

Key words: globalization, crisis, ideology, spirituality, idea, state, family, elderly, symbols, national mentality, people, thinking, Japanese spirit, ethnic group, threat.

Ҳозирги глобаллашиб бораётган дунёда инсоният жамоаларининг табақаланиши чуқурлашиб, ички ҳаёт ва халқаро майдонда ижтимоий-иқтисодий, сиёсий-маънавий қарама-қаршиликлар кескинлашмоқда. Цивилизация инқирози шароитида жамиятнинг мафкуравий кайфияти ўзининг янги тарихий босқичига ўтмоқда. Сиёсий ва ижтимоий тизим кўз ўнгимизда ўзгармоқда. Ижтимоий тараққиётнинг ноаниқлик, стихияли ва беқарорлик омили муттасил ортиб бормоқда. Бир томондан, умуминсоний ҳаёт тамойиллари, иккинчи томондан, миллий, диний, ижтимоий, технологик манфаатлар тўқнашуви билан бирга жамиятнинг янги параметрларини, ҳатто глобал миқёсда ҳам изланиш айниқса кескинлашмоқда. Бу каби ҳолатларни бир қатор давлатларда кўришимиз мумкин. Масалан, Малазия давлати. Унинг аҳолиси бугунги кунда 33 641 920га етгани ушбу давлатнинг расмий манбаларида берилди ва 60 дан ортиқ турли этник гуруҳларни ўз ичига олади. Жумладан, малайзияликлар (62,4%), хитойлар (24,6%), ҳиндлар (7,1%), аборигенлар (5,9%). Ушбу ҳолат истиқомат қилувчи мамлакат аҳолисининг бирдамлигини таъминлашда тўсиқдир. Бундан ташқари, молиявий оқимларнинг нотекис тақсимланиши ва маҳаллий малайзияликларнинг имтиёзли ҳолати миллатлараро қарама-қаршилик учун замин яратади.

Малайзиядаги давлат қурилиши жараёни уларнинг умумий мафкурасини бирлаштириш орқали аҳоли ўртасида ватанпарварлик ва ҳамжиҳатлик руҳини ривожлантиришга асосланади. Мустақилликка эришгунга қадар “Негара-Сита Мелау” тушунчаси “Мелаю-Рая” шиори билан ишлаб чиқилган бўлиб, унда Малая ва Индонезиядан келган миллатчиларнинг бирлашиши кўзда тутилган эди. Бироқ, маданият, дин, тил, урф-одатлар ва аҳоли фаровонлиги масалаларида тафовут ушбу концепцияни амалга оширишга тўсқинлик қилди.

1970 йилда Малайзиянинг умумий аҳолининг 56 фоизини ташкил этувчи этник аҳолисига миллий бойликнинг атиги 2,4 фоизи тўғри келар эди. “Янги иқтисодий сиёсат” ушбу кўрсаткични 1991 йилда 30% га, малайзиялик бўлмаганлар (хитойлар ва ҳиндлар) улушини 34,3% дан 40% гача етказиш ва чет элликлар улушини 63,3% дан 30% гача камайтиришни назарда тутганди. Ушбу лойиҳалар Малайзиянинг ўрта муддатли истиқбол режаларига киритилган эди. Хусусийлаштириш дастури кенг миқёсда Япония ва Жанубий Корея тажрибаси асосида амалга оширилди. Асосий мақсад нафақат давлат мулки самарадорлигини ошириш, балки корхоналарни ўз қўлларига топшириш орқали этник малайзияликларнинг салоҳиятини кучайтириш эди.

Жамиятдаги вазиятни барқарорлаштириш ва миллатлараро ўзаро муносабатларни нормаллаштириш учун 1970 йилга келиб миллий мафкура – “Рукунегара” (давлат асослари) ишлаб чиқилди, бу миллий мақсадларнинг жамоа мақсадларидан устунлигини таъкидлади. Ушбу мафкуранинг асосий қоидалари ягона Малайзия миллатини тарбиялаш ва қашшоқликни йўқ қилиш ва барча миллий жамоалар вакилларининг иқтисодий аҳволини тенглаштиришга қаратилган Янги Иқтисодий Сиёсат (ЕП) эди.

Шу билан бирга, давлатнинг этник таркибида катта хилма-хиллик мавжудлиги мамлакат раҳбарларини аҳолини давлат қурилиши ва мамлакатни ривожлантириш учун бирлаштиришни кўзлаган “Ягона Малайзия” мафкурасини ишлаб чиқишга мажбур қилди. Шунинг учун ҳар бир фуқаро аҳолининг ижтимоий-сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ва ижтимоий-маданий ҳаётини бирлаштиришга қаратилган ягона миллат тушунчасини қабул қилиши керак. Шу билан Малайзия раҳбарияти миллатидан қатъи назар, ўз фуқароларининг мамлакатга содиқлигига эришишга ҳаракат қилмоқда эди.

Миллий ўзига хосликнинг кейинги босқичи Малайзия тажрибасига зид бўлган мафкурани ўзлаштиришни англатувчи малай маданиятини қўллаб-қувватлаш орқали кўп миллатли аҳолининг маданий ва миллий ўзига хослигини бирлаштириш эди. Бироқ, ҳукумат турли қарашлар ва мафкуралар орқали жамиятни бирлаштиришга уринаётганига қарамай, Малайзияда хозирги вақтда турли этник гуруҳлар орасида этноцентризм кенг тарқалган.

Ҳозирги босқичда Малайзиянинг аввалги Бош вазири томонидан ишлаб чиқилган Ислом Хадхарий (ислом цивилизацияси) концепцияси мамлакат мафкуравий ҳаётида муҳим ҳодисага айланди. Концепция ўнта тамойилни ўз ичига олади: ишониш. ягона Оллоҳ, адолатли ва ишончли ҳукумат, эркин ва мустақил халқ, илмга фаол интилиш ва уни такомиллаштириш, мувозанатли ва инклюзив иқтисодий ривожланиш, юқори ҳаёт сифати, озчилик ва аёллар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, маданий ва маънавий бирлик, атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва асраш табиий ресурслар, мудофаа қобилияти [3].

Шубҳасиз, концепция асосидаги тамойиллар Малайзия ва бутун мусулмон дунёси сўнгги ўн йилликларда дуч келган асосий сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий муаммоларнинг мафкуравий акси бўлди. Концепциянинг асосий қоидаларида ислом дини экстремизм ва зўравонлик билан боғланмаган дин эканлиги, терроризм эса цивилизациявий ёки диний эмас, балки сиёсий ҳодиса эканлиги таъкидланган. Шу

билан бирга, таъкидланишича, Малайзия жамиятининг кўплаб муаммоларини ўзига хос анъана ва маданий хусусиятлардан воз кечмаган ҳолда самарали бошқарув тизимини яратиш орқали ҳал қилиш мумкин.

Ислом дини мамлакатда давлатни ташкил этувчи доимий дин бўлиб, унга Малайзиянинг 70 фоиз туб аҳолиси эътиқод қилади. Шундай қилиб, ушбу динни ҳимоя қилиш ва тарғиб қилиш давлат сиёсатининг устувор йўналиши сифатида белгиланган. Мазкур вазиятда мамлакатда исломий сиёсий ва Исломнинг турли хил оқимлари эркин фаолият кўрсатмоқда, бу эса Малайзия аҳолиси орасида тарқоқликка олиб келди. Масалан, Малайзия Исломий партияси, Бирлашган Малайзия миллий ташкилотининг (БММТ) собиқ ҳукмрон партияси аъзоларини ғайридинлар (кофирлар) деб эълон қилиб фатво чиқарди. Шунингдек, БММТ ҳукуматига қарши чиққанлар шаҳидлик мақомига кўтарилиши, партия аъзоларининг никоҳлари ҳақиқий эмаслиги, шунингдек, улар сўйган гўштнинг ҳалол эмаслиги ҳақида баёнотлар бериш ҳоллари учрамоқда.

Террористик ва экстремистик ташкилотлар, Малайзиядан ёлланганларни ўз сафларига жалб қилиш учун, шахсга тизимли ва босқичма-босқич психологик ишлов беришни амалга оширмоқдалар. Шундай қилиб, турли хил вайрон қилувчи диний гуруҳлар, ваҳҳобийлик ва салафизмнинг аралашган илоҳиётига асосланади. Бунинг сабаби келтирилган оқимлар таълимотининг мослашувчанлиги, зўравонликни қўллаш гўё ғайридинларга қарши кураш (жиҳод) ва Исломни янгиликлардан (бидъат) тозалаш билан оқланади.

Шунингдек, Малайзиянинг 2021-2025 йилларга мўлжалланган “Ўн иккинчи режаси” ўзгаришларга қаратилган. Ўн иккинчи режа олдинги режалар асосида қурилган бўлса-да, Келуарга Малайзия руҳини рўёбга чиқариш учун тубислоҳотларни амалга оширади. Бу эса фаровон, инклюзив ва барқарор Малайзия томон ривожланиш траекториясини чинакамига ўзгартиради. Турли инқилобий ва радикал ташаббуслар амалга оширилади. Булар камбағалларга ёрдам бериш ва аҳолининг турмуш даражасини яхшилаш дастурларини ўз ичига олади. Уй хўжаликлари даромадлари ўнлик гуруҳининг (Б1) энг қуйи 10% қисмидаги ўта камбағалларга алоҳида эътибор қаратилади. Ўн иккинчи режа жинси, этник келиб чиқиши, ижтимоий-иқтисодий ҳолати ва жойлашувидан қатъи назар, барча малайзияликларнинг оғир аҳволини кўриб чиқади.

Малайзиянинг кейинги 10 йилдаги ривожланиш йўли мамлакатни бирлашган, фаровон ва обрўли давлатга айлантиришга қаратилган Wawasan Kemakmuran Bersama 2030 (WKB 2030) томонидан белгиланади. Малайзия иқтисодиёти 1971 ва 2015 йиллар оралиғида йилига 6,2% юқори ўсиш суръатини қайд этди. 2016 йилдан 2020 йилгача ўсиш йилига 2,7% гача секинлашган бўлса-да, Малайзия ривожланаётган бозор ва ривожланаётган мамлакатларга қараганда яхшироқ ўсишда давом этди. Нисбатан юқори иқтисодий ўсиш ракиятлар фаровонлигининг яхшиланишига ва даромадлар тенгсизлигининг камайишига олиб келди.

Янги минг йиллик глобаллашув, либераллашув ва ахборот-коммуникация технологияларининг тез тарқалиши нуқтаи назаридан муаммоларни келтириб чиқарди. 2001-2010 йиллардаги Миллий қараш сиёсати (НВП) HWПнинг давомчиси сифатида ишлаб чиқилган бўлиб, у қатор янги жиҳатларни, жумладан Малайзияни билимга асосланган иқтисодиётга айлантиришни ўз ичига олган. Vision 2020 Малайзияни юқори даромадли ривожланган мамлакатга ҳар томонлама айлантириш бўйича миллий йўл харитаси бўлган ва у 2011-2020 йилларга мўлжалланган Миллий Трансформация сиёсати (НТП) томонидан қўллаб-қувватланди. НТП бошқарув, иқтисод ва сиёсат каби муайян соҳаларни такомиллаштиришга қаратилган бир қатор трансформация дастурларини жорий қилди [2].

Малайзияда мафкуравий иммунитет ва ижтимоий ҳамжиҳатликни шакллантириш жараёнида оммавий ахборот воситаларида тарғибот-ташвиқот ишлари, диний мавзуларда Интернет сегментини қаттиқ назорат қилиш, аҳоли билан тизимли профилактика ишлари “бегона” мафкуранинг тарқалишининг олдини олишда ҳал қилувчи рол ўйнайди. Диний вакилларда ғайритабиий мафкураларга қарши кураш услубларининг мавжудлиги муҳим ўрин эгаллайди. Экстремистик мафкурага эга бўлган ва исломнинг бузғунчи оқимлари кенг тарқалган давлатлардан қайтганлар билан профилактик ишларни олиб бориш учун Малайзияда “ал-Васатия” (диндаги мўътадиллик) марказларини яратиш амалиёти мавжуд. Ушбу мафкурага қарши яна бир самарали восита маҳаллий аҳоли орасида катта обрўга эга бўлган ислом умматини “ислом илоҳиёшуноси”ни шакллантиришдир.

Малайзиядаги жамиятнинг хилма-хиллиги ва маданиятнинг хилма-хиллиги мамлакатда яшовчи турли этник гуруҳларнинг урф-одатлари ва анъаналарини намоён қилди. Ярим орол ҳудуди аҳолисининг асосий қисмини малай, хитой ва ҳинд жамоалари ташкил этади. Саравак ва Сабаҳда сон жиҳатдан Ибанлар, Меланаулар, Кадазанлар ва бошқа даяклар устунлик қилади; Катта Хитой диаспораси мавжуд. Саравакда катта малай аҳолиси бор. Асрлар давомида Малайзия Ҳиндистон, Жава ва Суматрадан келган илк буддист ва ҳинду тсивилизатсиясининг таъсири остида бўлган. Ислом бу ерга ҳинд ва араб савдогарлари билан бирга кириб келди, кейинчалик португаллар, голландлар ва инглизлар орқали Европа маданияти шаклланади.

Малайзияларни ҳар доим тили, ислом дини, султонга садоқат ва умумий маданий қадриятлар бирлаштириб келган. Бироқ, нисбатан яқинда пайдо бўлган ижтимоий қарама-қаршиликлар тобора муҳим аҳамият касб этмоқда. 1971 йилдан бошлаб жамиятни қайта қуриш мақсадида янги иқтисодий сиёсат олиб борила бошланди. 1970 йилда умумий аҳолининг 59% ни ташкил этган малайлар капиталнинг 1,5% дан камроғига эгалик қилган, уларнинг катта қисми хорижликлар ва хитой жамияти ихтиёрида эди. Малайзиялар, хитойлар ва ҳиндлар ўзларининг касблари бўйича осонгина таниб олинади. Малайзиялар деҳқонлар ёки давлат хизматчилари, хитойлар тадбиркорлар ёки фрилансерлар, ҳиндлар эса плантацияларда ёлланган ишчилар эди.

Малайзия Буюк Британиядан фақат XX асрнинг ўрталарида мустақилликка эришганини ҳисобга олсак, бу ерда яшовчиларнинг аксарияти инглиз тилини яхши билишади ва баъзи Ғарб анъаналари ҳатто илдиз отишига муваффақ бўлди. Барча сўров ва истакларингизни инглиз тилида баён қилиш мумкин, сизни тушунишади ва муаммоларингизни ҳал қилишда ёрдам беришади.

Малайзиядаги доимий хитойларнинг 80% дан ортиғи шу мамлакатда туғилган бўлса-да, улар доимо ота-боболаридан мерос бўлиб қолган ўз тиллари ва касбларини сақлаб қолишади. Хитойликлар ўртасида яқинда пайдо бўлган фарқлар, биринчи навбатда, таълим ва Ғарб маданияти билан танишиш даражаси билан белгиланади. Малайзия хитойлари буддизм, даоизм ёки насронийликка содиқ қолишади.

Малайзия ҳиндуларининг аксарияти ҳиндулар бўлиб, асосан жанубий Ҳиндистондан бўлиб, тамил тилида гаплашади. Шунингдек, кўплаб шифокорлар ва ҳуқуқшунослар бўлган ҳиндулар иқтисодий ҳаётнинг барча соҳаларида жойлашган бўлса-да, маҳаллий каучук плантацияларида асосан ҳинд ишчилари мавжуд.

Саравак ва Сабаҳнинг Пенан каби кичик халқлари бу штатларнинг ички кам ривожланган ҳудудларидаги кичик қишлоқларда яшайди ва ўзбошимчалик билан қишлоқ хўжалиги билан шуғулланади. Улар турли хил тилларда гаплашади ва анъанавий анимистик эътиқодларни сақлаб қолишади, гарчи кўплаб маҳаллий аҳоли насронийлик ёки исломни қабул қилган бўлса ҳам. Ибанлар ва хитойлар ўртасидаги никоҳлар кенг тарқалган.

Малайзиянинг Ижтимоий таъминот вазирлиги ва бошқа давлат идоралари кам таъминланган фуқароларга ёрдам кўрсатади. Маоши 250 доллардан ошмайдиган шахслар даромад солиғидан озод қилинади ва уларнинг фарзандлари мактаб китобларини бепул олади. Бугунги кунда аҳоли саломатлигини таъминлашга хизмат қилувчи 120 касалхона, 500 дан ортиқ стационар ва кўчма поликлиника, 1000 дан ортиқ қишлоқ шифокорлик пунктлари мавжуд. Саравак ва Сабаҳда ижтимоий таъминот тизими мамлакатнинг ярим орол қисмига қараганда камроқ ривожланган.

Малайзиядаги тиббиёт соҳасининг баъзи ўзига хос хусусиятларига эътибор қаратиш лозим. Шундай қилиб, тез ёрдам хизмати кам ривожланган – одатда у фақат оғир аҳволда бўлган одамларга тақдим этилади. Ўткир оғриқлар билан оғриган, лекин ҳаракатлана оладиган беморлар кўпинча такси ёки шахсий тез ёрдам машиналарида касалхоналарга боришлари керак. Бундан ташқари, навбатчи дорихоналар муассасаси мавжуд эмас, фақат оз сонли хусусий дорихоналар кечаю кундуз ишлайди.

Шу билан бирга, Малайзияда тиббиёт юқори даражада ва жадал ривожланишда давом этмоқда. Фуқаролар асосий даволанишни бепул олишади, бошқа резидентлар суғурта сотиб олишлари керак, аммо агар чет эл фуқароси Малайзия компаниясида ишласа, у SKHPPA дастурида қатнашади. Умумий турмуш даражаси ҳали ҳам Гонконг, Сингапур ва бошқа кучли Осиё йўлбарсларидан ортда қолмоқда. Тиббиёт у қадар ривожланмаган бўлса-да, ўртача умр кўриш доимий равишда ўсиб бормоқда ва ҳозирда 74-76 ёшга яқинлашмоқда.

Малайзияда 11 йиллик бепул таълим жорий этилди. Бошланғич мактаб охирида ўқувчиларнинг тахминан 60% ўрта мактабда ўқишни давом эттиради. Беш йиллик ўрта мактабни битирганлар кириш имтиҳонини топширадилар. Университетга кириш учун тайёргарлик курсларига яхши натижаларга эришган талабалар қабул қилинади. Расмий таълим тили малай тилидир, гарчи баъзи мактабларда хитой ва тамил тилларидан фойдаланишга рухсат берилган. Мусулмон оилалар фарзандлари мактабда Ислом асосларини ўрганишлари шартлиги белгиланган. Шунингдек, Малайзияда 10 та давлат университети ва 28 та техникумлар мавжуд. Энг қадимги Малая университети ва Халқаро ислом университети Куала-Лумпурда, Малайзия Миллий университети Бангуи шаҳрида, Малайзия қишлоқ хўжалиги университети Серденгда жойлашган. 1987 йилда бир нечта хусусий олий таълим муассасалари ташкил этилган [4].

Мамлакатнинг ғарбий қисми шарқийдан замонавийроқ ҳаёт ритми, аҳолининг юқори зичлиги, ривожланган инфратузилмаси ва унинг ҳудудида истиқомат қилувчи кўп сонли чет элликлар билан ажралиб туради. Айнан шу ерда кўпгина халқаро университетлар инглиз тилида ўқув дастурлари ва чет эллик талабалар учун халқаро дипломларни тақдим этадилар.

Малайзияликлар муҳожирларга яхши муносабатда бўлади. Қоида тариқасида, кўп миллатли давлатлар аҳолиси ташриф буюрувчиларга нисбатан бағрикенглик кўрсатади. Қолаверса, маҳаллий аҳоли самимий, меҳмондўст, керак бўлса ёрдам беришга тайёр. Шу сабабли, Малайзияда сиз ўзингизни хотиржам ҳис қилишингиз ва хавфсизлигингиз ҳақида қайғурмаслигингиз мумкин. Кўпгина мусулмон мамлакатларида бўлгани каби, бу ерда спиртли ичимликлар жуда қиммат, шунинг учун бу ердаги ҳуқуқбузарликлар сони минималлаштирилади. Тўғри, баъзида чўнтак ўғрилари ҳам бўлади.

Жиноий вазиятнинг умумий даражасини қонунбузарлар қурбони бўлиш хавфи нуқтаи назаридан мамлакатда яшаш қанчалик хавфсиз эканлигини кўрсатадиган "жиноят индекси" ёрдамида баҳоланиши мумкин (индекс қиймати қанчалик юқори бўлса, хавф шунчалик юқори бўлади). 2020 йил ҳолатига кўра, Малайзияда жиноятчилик индекси 58,55 баллни ташкил қилган (таққослаш учун, Россияда – 40,6 балл).

Мамлакатда қамоққа олиш жойларида содир этилган қотилликлар ва аҳоли сони тўғрисидаги маълумотлар ҳам аҳолининг қонунга итоаткорлиги, ҳуқуқ-тартибот идоралари фаолиятининг жадаллиги ҳақида фикр шакллантиришга ёрдам беради. Малайзияда ҳар йили ҳар 100 минг аҳолига 2,11 қасддан қотиллик содир этилади.

Шунга қарамай, Малайзия ўзининг ижтимоий-маънавий ҳаёти тарзини асл ҳолича сақлаб қолишга муваффақ бўлган. Урф-одат ва қадриятларига содиқлигини ҳозирги ўтказаётган байрамларида ҳам кўриш мумкин.

Шу билан бирга, Шарқий Малайзия кўпроқ экзотик ва "медитатив" минтақа ҳисобланади, Ғарб маданиятидан унчалик таъсирланмаган ва Осиё маданияти ва ёввойи табиатининг гўзаллигини тўлиқ ҳис қилишни хоҳлайдиганлар учун жуда мос келади.

Малайзия ҳақиқатан ҳам ажойиб мамлакат бўлиб, у ерда ноёб табиат ва бузилмаган жойлар замонавий архитектура билан чегарадош ва мустамлака даврининг ҳанузгача "акс-садолари" сезиларли даражададир.

Бироқ, нафақат маҳаллий гўзалликлар ва тарихий диққатга сазовор жойлари ва мазкур ҳудудларда чет элликларнинг Малайзияда дам олишлари ва яшашлари учун чинакам қулайликлар яратган. Бу туризмни яхши ривожлантирилганидан далолат. Халқи эса буни бағрикенглик деб атайди.

Шу билан бирга, тарихан Малайзияда жуда кўп этник гуруҳлар яшайди ва бу ерда малай ва инглиз тилларидан ташқари кўплаб лаҳжалари ҳам мавжуд. Буларнинг барчаси бугун Малайзияни турли миллат ва дин вакилларини самимий кутиб оладиган давлатга айлантирди. Аксарият этник малайлар, хитойлар ва ҳиндлар бўлган маҳаллий аҳоли анъанавий тарзда дўстона ва меҳмондўстлиги билан ажралиб туради.

Малайзиядаги ҳаёт муҳитининг ёркин намунаси – бу мамлакатга келган кўплаб хорижликлар узоқ вақт давомида ҳатто кўчада мутлақо нотаниш одамларнинг доимий табассумлари, саломлари ва дўстона суҳбатлари ажаблантиради ҳамда ушбу ҳолатга бироз кўникишга ва ўрганишга қийналадилар. Малазия халқи эса буни одамлар бир-бирларига яхши муносабатда эканликларини кўрсатишга урунадилар.

Бундан ташқари, Малайзиядаги чет эл фуқароси ижтимоий хавфсизликнинг юқори даражаси туфайли ўзини жуда қулай ҳис қилиши мумкин. Бу ерда ўғирлик ва бошқа жиноятлар жуда кам учрайди, гиёҳвандлик ва спиртли ичимликларни суиистеъмол қилиш ҳам қабул қилинмайди, бу давлат аҳолисининг турмуш даражаси ва хулқ-атвор сифатига сезиларли таъсир қилади. Балки ажойиб Шарқ маданияти ва табиатининг ўзига хос хусусиятларидан баҳраманд бўлишингиз мумкин [4:21-25].

Барча миллатдаги малайзияликлар оилавий ва ижтимоий қадриятларга қатъий риоя қиладилар. Аммо ёшлар учун модернизация жисмоний ва ижтимоий

ҳаракатчанлик билан ривожланиб борар экан, бу қадриятлар аста-секин заифлашиб боради. Малайзиялик шаҳарликларнинг қишлоқдаги оилалари билан алоқада бўлиш қийинроқ бўлиши аниқ, аммо барибир улар буни энг яхши ҳаёт тарз деб билишади.

Малайзияликлар билан танишганингиздан сўнг, улар сизни ўз оиласи ва дўстлари даврасига жалб қилмоқчи бўлиб, сизни малай тилида "ака", "сингил", "хола", "амаки" деган номлар билан чақираётгандек туюлиши мумкин. Севги туйғуси нафақат қариндошларга, балки оила билан боғлиқ ижтимоий мажбуриятларга риоя қилиш Малайзия жамиятининг ўзига хос хусусияти ҳисобланади.

Малайзияликлар мустаҳкам оилага йўналтирилган, улар ўз фарзандлари билан фахрланадилар ва уларга катта қизиқиш билдирадилар. Кичкина болалар бу ерда шунчаки меҳр-муҳаббат билан чўмилишади, улар ҳамма нарсада эркалашади ва завқланишади. Малайзияликлар ўз оилангиз ҳақида, айниқса фарзандларингиз бўлса, хушмуомалалик билан саволлар беришлари аниқ. Малайзияликлар кучли бирдамлик туйғусига эга, бу эса шахсий манфаатларни жамоавий ишлар ва эҳтиёжларга бўйсундириш тенденциясидан келиб чиқади. Бундай вазиятда ижтимоий меъёрлардан четга чиқиш қийин бўлади. Шунинг учун Малайзияда мувофиқлик даражаси Ғарб мамлакатларига қараганда юқори, ҳамкорлик ва жамоат ҳаётида иштирок этиш юқори баҳоланади.

Малай тўйлари ранг-баранг тадбирлар кўринишида ўтади. Одатда тўй келиннинг уйида ўтказилади ва куёв у ерга тўй совғаларини кўтариб, қўшиқ куйлаш ва дафлар жўрлигида бутун кортеж билан келади. Таклиф этилган меҳмон сифатида сиз тўй конвертида ёки уй-рўзғор буюмларидан совға беришингиз мумкин, буни келиннинг уйида унинг оила аъзоларига (кўпинча ота-оналарга) эҳтиёткорлик билан тақдим этишингиз мумкин.

Тўй одатлари минтақадан минтақага фарқ қилиши мумкин ва кўп нарса тўй шаҳарда ёки қишлоқда ўтказилишига боғлиқ. Келин ва куёв одатда мўл-кўл ишланган ипак брокар либосларида кийинадилар, келин кўплаб анъанавий малай олтин ва кумуш безаклари билан безатилади.

Меҳмонлар учун маросимнинг асосий элементи, овқатдан ташқари, берсандинг ("ўтириш" ёки тахтга ўтириш). Бу маросимда келин ва куёв ёнма-ён жим ва осойишта, кўзлари пастга қараган ҳолда ўтиришади. Улар одатда безакли стулларда ёки баланд платформада ёки безакли диванда ёки каравотда ўтиришади. Катта оила аъзолари ва дўстлари эр-хотинни дуо қилиш учун бирма-бир олд томондан уларга яқинлашадилар.

Фахрий меҳмонлардан, одатда, аввал куёв, кейин келин учун ўтказиладиган тепонг-тавар маросимида иштирок этишлари сўралади. Куёвнинг пешонасига олтин узук суртилади, сўнгра бу жойга бир бўлак гуруч уни ёки хушбўй сандал пастаси ёпиштирилади, шундан сўнг қўллар ва бошлар гул барглари ва гуруч доналари озгина сепилади. Баъзан эр-хотин хушбўй сув билан сепилади. Эр-хотин атрофида тўпланган кекса аёллар сизни маросим қадамларини тўғри кетма-кетликда ўтказишади ва маросим жиҳозлари билан нима қилиш кераклигини кўрсатадилар.

Адабиётлар

1. Кинг Виктор. Малайзия: обычаи и этикет. 2021. 21-25-б.
2. Малайзия. Источник https://pages.malaysiakini.com/may13/en/. Дата обращения 27.06.2020.
3. Политический атлас современности. Малайзия / Официальная идеология, идеологические расколы и конфликты. http://www.hyno.ru/tom2/994.html
4. Универсальная научно-популярная энциклопедия Кругосвет. 1997-2022 https://www.krugosvet.ru/enc/strany_mira/MALAZIYA.html.

РЕЗЮМЕ. Мазкур мақолада Малайзиядаги ижтимоий-маънавий муҳит ҳолати ва аҳолини маънан соғломлаштиришга хизмат қилувчи ташкилотлар фаолияти ҳақида ёритилди. Шунингдек, урф-одат ва қадриятлари, аҳолининг ижтимоий-маънавий ҳаёти таҳлил этилди.

РЕЗЮМЕ. В данной статье описывается состояние социальной и духовной среды в Малайзии и деятельность организаций, служащих улучшению психического здоровья населения. Также были проанализированы традиции и ценности, социальная и духовная жизнь населения.

SUMMARY. This article describes the state of the social and spiritual environment in Malaysia and the activities of organizations that serve to improve the mental health of the population. Traditions and values, social and spiritual life of the population were also analyzed.

NÍZAM ÚSTEMLIGI HÁM KORRUPCIYAǴA QARSÍ GÚRESIW – PUQARALÍQ JÁMIYETIN RAWAJLANDÍRÍWDÍŃ ÚSTEM SHÁRTI

T.K.Kudaybergenova – *pedagogika ilimleriniń kandidatı, docent*

Ajiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

Tayansh so'zlar: korruptsiya, halollik vakcinasi, qonun ustuvorligi, agentlik, murojaatnoma, konventsiya.

Ключевые слова: коррупция, "вакцина честности", верховенство закона, агентство, обращение, конвенция.

Key words: corruption, key of integrity, principle of law, agency, application, convention.

2020-jıl 29-dekabr kúni Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń Oliy Majlis hám de Ózbekstan xalqına jollaǵan Múrájatnamasında mámleketimizdiń usı jıl hám onnan keyingi jıllardaǵı strategik rawajlanıw baǵdarları boyınsha ayrıqsha wazıypalar belgilendi. Ondaǵı ideya hám baslamalar deputatlar, senatorlar hám de xalqımız tárepinen kóterinki ruwxta kútip alındı. Sebebi, Múrájatnamada kóterilgen máselelerdi ámelge asırıw mámleketimizdi jáne de rawajlandırıw, Háreketler strategiyasında belgilengen keń túrdegi wazıypalardı ámelge asırıwdıń tiykarǵı basqıshı , logikalıq dawamı esaplanadı.

Múrájatnamada nızam ústemligin támiyinlew hám de onıń huqıqıy, ekonomikalıq, sociallıq, shólkemlestiriwshilik tiykarların jáne de kúsheytiwge qaratılǵan ideyalar ilgeri súrildi.

Nızam ústemliginiń támiyinleniwi huqıqıy mámleket-tiń tiykarǵi belgileriniń biri bolip, ol Ózbekstanda mámleket-huqıqıy qurılısınıń eń tiykarǵı principi bolıp ta esaplanadı.

Sol sebepten, Jańa Ózbekstandı qurıwda Konstituciya hám nızam ústemligin támiyinlew mámleketimizdi rawajlandırıwdıń baslı miyzanı sıpatında belgilep alındı.

Nızam ústemligi, ápiwayı qılıp aytqanda, nızamlarǵa ámel etiw degeni. Bul princip hár qanday rawajlanǵan mámlekettiń tırnaǵın quraydı. Nızam ústemliginiń áhmiyeti Ózbekstan Respublikası Konstituciyasınıń III bap, 15-hám 16-statyalarında belgilep qoyılǵan. *Konstituciyanıń 15-statyasına muwapıq, «Ózbekstan Respublikasında Ózbekstan Respublikasınıń Konstituciyası hám nızamlardıń ústemligi sózsiz tán alınadı. Mámleket, onıń organları, hámeldar shaxslar, jámáát birlespeleri, puqaralar Konstituciya hám nızamlarǵa muwapıq is kóredi».*

Nızam ústemligi - demokratiyalıq jámiyet qurıwdıń tiykarı bolıp esaplanadı. Sonıń menen birge, ádalat ólshemi esaplanadı. Sebebi, nızam ústemligi támiyinlense ǵana ádalat qarar tabadı, insanlar milleti, tili, úrp-ádeti, dástúri, qádiriyatları, diniy isenimi, jınısı, sociallıq jaǵdayı sıyaqlılardan da teńlikke erisedi.

Sol orında Konstituciya hám nızamlar ústemligin támiyinlewdiń ekonomikalıq, siyasiy, ideologiyalıq, sociallıq, huqıqıy kepillikleri de bar ekenligin esten shıġarmawı kerek.

Sonıń ushın da, Múrájatnamada joqarıdaġı faktorlardıń hár birin kúsheytiwge qaratılġan anıq usınıslar ilgeri súrildi.

Nızam ústemligin támiyinlewdegi eń úlken tosıq bul korrupciya bálesi esaplanadı. Sol ushın da korrupciyaġa qarsı gúresiw máselesi Múrájatnamada itibar qaratilġan oraylıq máselelerden biri boldi. Mámleketimiz basshısı bul haqqında "Korrupciya – bul mámleketimizdi ish-ishinen jep, milliy qáwipsizligimizge iritki salatuġın júdá qáweterli kúsh hám oġan qarsı keri gúres alıp barıw – barlıġımızdıń minnetimiz esaplanadı" degen edi.

Xosh, korrupciya ózi ne?

«Korrupciya» termini latınsha «corruptio» sózinen kelip shıqqan bolıp, etimologik mánisi «buzıw, satıp alıw» bolıp tabıladı. Usı eki sóz korrupciyanıń túsinigin belgilep beredi.

Korrupciyanı keń (sociallıq-filosofiyalıq) hám tar (sociallıq-yuridikalıq) táreplerine qaray úyreniw múmkin. Keń mániste «Korrupciya» – buzılıw, krizisti bildiredi. «Korrupciya»: 1) jaman jolġa baslaw, para ornına óz tárepine awdırıw; 2) buzılıw, kriziske júz burıw; 3) buzıqlıq; 4) shaxs ruwxıy jaġdayınıń buzılġanı, aynıġanın ańlatadı.

Jáne basqa ensiklopedik dereklerde korrupciya «siyasat yaki mámleket basqarıwı tarawındaġı jınayıy iskerlik bolıp, hámeldar shaxslar ózlerine berilgen huqıqlar hám hákimiyat imkaniyatlarınan jeke baylıq arttırıw maqsetinde paydalanıwdan ibarat», dep táriyplengen.

Biraq, Respublikamız nızamshılıġı hám shet el mámleketler nızamlarında da «Korrupciya» túsiniginiń anıq anıqlaması joq. Korrupciyaġa hámeldar shaxstı para ornına óz tárepine awdırıw sıpatında qaraw kerek, degen pikirdi kópshilik qollap-quwatlaydı.

Usı táriypten kórinip turıptı, hámeldar shaxslardıń paraxorlıq islewi, qumarlıq maqsetlerde xızmet dárejesin ózimshelik penen talan-taraj etiwi, ózgeler múlkin talan-taraj etiwi hám ózlestiriwi korrupciya kórinisleri esaplanadı.

Joqarıda «korrupciya» túsinigine berilgen táriyplerdi ulıwmalastırġan halda, oġan sonday táriyp beriw múmkin: korrupciya – mámleket xızmetindegi hámeldar hám juwapker hámeldar shaxslardıń óz ámel dárejesi hám iyelep turġan hám de ol menen baylanıslı bolġan abroyınan jeke payda kóriw yaki bir topar shaxslardıń mápleri jolında jeke mápi maqsetlerinde paydalanıwdan ibarat sociallıq qáwipli qılmıslar jıyındısı bolıp tabıladı. Ámelden paydalanıw arqalı múlkti talan-taraj etiw yaki paraxorlıq jınayatları korrupciya jınayatshılıġınıń eń qáwipli kórinisleri esaplanadı.

Korrupciya – bul jámiyetti túrli jollar menen iskenjege alatuġın qorqınıshlı illet bolıp tabıladı. Ol demokratiya hám huqıq ústemligi tiykarlarına zıyan jetkeredi, insan huqıqları buzılıwına alıp keledi, bazarlar iskerligine qarsılıq etedi, turmıs sapasın jamanlastıradı hám adamlar qáwipsizligine abay etetuġın jámlengen jınayatshılıq, terrorizm hám basqa hádiyseler tamırlasıp, gúllewi ushın sharayat jaratıp beredi.

Korrupciya sonısı menen qáwipli, ol sociallıq teńsizlikti júzege keltiredi, biznes júrgiziw qárejetlerin asıradı, demek, milliy ekonomikanı qarsılasqa shıdamsız etedi, arnawlı bir dárejede siyasiy qararsızlıqtı keltirip shıġaradı. *Korrupciyanıń sociallıq qáwipliligi tómendegilerde kórinedi:*

– ol jámiyettiń ruwxıylıq tiykarlarına zıyan jetkeredi, mámleket hákimiyatın xalıq aldında abroysızlandıradı hám narazılıqqa sebep boladı;

– ósip kiyatırġan jas áwlad sanasın záhárleydi, «turmıs aldawshılıq hám jalataylıqtan ibarat eken», degen pikirdi payda etedi;

– sociallıq ádalatqa bolġan isenimdi sóndiredi, puqaralardıń huqıqları hám nızamlıq mápleri buzılıwına alıp keledi;

– xalıqaralıq birgelikli jámiyette arnawlı bir mámleket haqqında jaman qıyallardı júzege keltiredi;

– jámlengen jınayatshılıqtıń mámleket xızmeti iskerligine kirip barıwına alıp keledi;

– Ádil sudlaw sistemasın izden shıġaradı;

– jámiyetti demokratlastırıw hám jańalaw, mámleketti modernizaciyalaw processlerin páseytedi;

– ekonomikanıń rawajlanıwı hám bekkemleniwine jaman tásir kórsetedi;

– basqa kóplegen jaman sociallıq hádiyseler sıyaqlı, óziniń keń tamırlasıwına orın ajratadı, korrupsiya qansha tereń tamırlasqan bolsa, oġan qarsı gúresiw hám onıń aqıbetlerin joq etiw sonshelli qıyınlasadı.

Hesh bir mámleket – ol meyli bay bolsın, meyli kámbaġal – usı zıyanlı hádiyseden putkilley saqlana almaydı. Korrupsiya mámleketlik sektorda, jeke sektorda da ózin kórsetiwi múmkin. Biraq onnan tek ġana bir tárep, yaġnıy jámiyet zıyan kóredi. Sonı ayrıqsha atap ótiw kerek, korrupciyanıń rawajlanıp atırġan mámleketlerde kámbaġal adamlarġa jetkizetuġın ziyanı oġada úlken.

Rawayatlarġa kóre, ótken zamanda bir patsha óz elindegi awhaldı, adalattı sınaw ushın sonday buyrıq beripti: "Bugin qaranġı túskennen keyin tań atqansha hesh bir shańaraq qalmastan, barlıq er jetken puqaralar hár kim bir keseden qazanġa sút akelip salsın!" Sóytip úlken eki qazan qurılıptı. Kún batqannan hámme qolında kesesi menen qazanġa sút ákelip salıp baslaptı. Tań atıptı. Patsha óz xızmetkerleri menen qazandı ashıp kóriw ushın barıptı hám qazandı ashıwġa buyrıq beripti. Qazandı ashıp qarasa eki qazanda da tek ġana suw tolı eken. «Qaranġıda meni heshkim kórmeydiġo» dep hámme suw salıp ketken eken. Demek, hadallıqtı hár kim aldı menen ózinen, shańaraġınan, basshı bolsa ózi hám kollektivinen baslawı kerek. Sonda ġana jámiyetimizde bul illetiń aldın alamız.

Mámleketimizde ótken dáwir dawamında korrupciya hám jınayatshılıqqa qarsı gúresiw hám de onıń aldın alıwġa qaratılġan bekkem huqıqıy baza qáliplestirildi.

2008-jıl 7-iyul kúni Prezidentimiz tárepinen Ózbekstan Respublikasınıń «Birlesken Milletler Shólkeminiń korrupciyaġa qarsı gúresiw Konvensiyasına (Nyu-York 2003-jıl 31-oktyabr) qosılıwı haqqında»ġı nızamı imzalandı. Sol sıyaqlı usı sociallıq emes hádiyseniń aldın alıw, oġan qarsı gúresiw boyınsha xalıqaralıq májbúriyatlar qabıl etilgenligi belgili.

Ózbekstan Respublikasında kóp ġana huqıqtı qorġaw organları quramında korrupciya hám jámlengen jınayatshılıqqa qarsı gúresiwshi ayrıqsha dúzim hám bólimler qáliplestirildi.

Házirgi kúnde mámleketimizde korrupciyaġa qarsı gúresiw boyınsha huqıqıy ólshemler jetilisip barmaqta.Usı jónelistegi itibarġa tán isler qatarında korrupciyaġa qarsı gúresiwdiń tolıq sisteması jaratılġanın ayrıqsha atap ótiw kerek.

Jurtbasımız SH.Mirziyoev tárepinen bul illettiń aldın alıw boyınsha qatar usınıslar berildi. Ásirese, 2017-2021-jıllarda Ózbekstandı rawajlandırıwdıń bes turaqlı jónelisi boyınsha háreketler strategiyasında orın alġan ekinshi turaqlı jónelis «Nızam ústemligin támiyinlew hám sud-huqıq sistemasın jáne de reformalawdıń ústem jónelisleri» dep atalıp, onıń 4-bántinde jınayatshılıqqa qarsı gúresiw hám huqıqbuzarlıqlardıń aldın alıw sistemasın jetilistiriwde korrupciyaġa qarsı gúresiwdiń shólkemlesken - huqıqıy mexanizmlerin jetilistiriw hám korrupciyaġa qarsı gúresiw ilajlarınıń nátiyjeliligin asırıw wazıypası qoyılġan.

Al, 2017-jıl 17-yanvarda 34 statyadan ibarat «Korrupciyaġa qarsı gúresiw haqqında»ġı Nızamnıń qabıl etiliwi bolsa, mámleket apparatı hám puqaralıq jámiyeti institutlarınıń usı qáwipli illet penen gúrestegi kúsh hám imkanıyatların birlestiriw imkanın berdi.

Mámleketimiz basshısı ***"Hadallıq vakcınası"*** hám korrupciyaġa qarsı gúresiwge tikkeley juwapker bolatuġın ayırım organ shólkemlestiriw haqqında dáslep óziniń

Parlamentke Múrájatnamasında aytıp ótken edi. Keyinshelik bul pikirler 2020-jılǵı Mámleketlik dástúrde de óz sáwleleniwin taptı. 2020-jılǵı "Ilim, aǵartıwshılıq hám sanlı ekonomikanı rawajlandırıw" Mámleketlik dástúrdiń 53-bántine muwapıq, Ózbekstan Respublikası Prezidenti Sh.Mirziyoevtıń 2019-jıl 27-mayda (PF-5729-sanlı) Ózbekstan Respublikasında **"Korrupciyaǵa qarsı gúresiw dizimin jáne de jetilistiriw is-ilajları haqqında"**ǵı pármanı qabıllandı. Usı hújjet tiykarında mámleketimizde korrupciyaǵa qarsı gúresti dizimli ámelge asırıw maqsetinde 2020-jıl 29-iyunda Ózbekstan Respublikasında Korrupciyaǵa qarsı gúres agentligi iskerligin shólkemlestiriw haqqında PQ-4761-sanlı Prezident qararı qabıl etildi hám de **Korrupciyaǵa qarsı gúresiw agentligi** shólkemlestirilip, házirgi kúnde nátiyjeli jumıs alıp barmaqta. 2020-jıl 29-iyulda Akmal Burxanov Korrupciyaǵa qarsı gúresiw agentligi direktori etip tayınlandı.

Agentliktiń tiykarǵı wazıypası korrupciyanıń aldın alıw hám de oǵan qarsı gúresiw salasında mámleketlik siyasattı qáliplestiriw hám onı ámelge asırıw bolıp esaplanadı. Agentlik óziniń wazıypasın nızamlılıq, esapdarlıq, qalıslıq, ashıqlılıq, ashkaralıq principleri tiykarında mámleketlik organlar ham de hámeldar shaxslardan ǵarezsiz túrde ámelge asıradı. Agentlik óz wazıypaların ámelge asırıwda puqaralıq jámiyeti institutları menen birgelikte tıǵız baylanısta jumıs alıp baradı. Ózbekstan Respublikası **Korrupciyaǵa qarsı gúresiw Milliy keńesi** qararına muwapıq búgingi kúnde den-sawlıqtı saqlaw ham de mámleketlik sawda-satıq tarawı diziminde "**Korrupciyasız taraw"** joybarı ámelge asırılmaqta. Agentlik Konrad Adenaur jamǵarması, Evropa awqamı menen tıǵız baylanısta jumıs alıp barmaqta. Agentliktiń anıqlawına qaraǵanda 2020-jıldıń 9 ayı dawamında huqıqtı qorǵaw uyımları xızmetkerleri tárepinen 838 korrupciya jaǵdayları boyınsha jınaıy isler qozǵatılǵan. Bir ǵana 2020-jıl noyabr ayınıń ózinde agentlikke 209 múrájat kelip túsken.

Hár jılı 9-dekabr dúnyada "Korrupciyaǵa qarsı gúres kúni" sıpatında belgilenedi. Usıǵan baylanıslı 2020-jıl noyabr-dekabr aylarında Ózbekstan Respublikası Korrupciyaǵa qarsı gúresiw agentligi tárepinen **"Korrupciyanı birgelikte jeńemiz!"** atamasında tańlaw ótkerildi. Bul tańlawdıń **"Eń jaqsı socialliq videorolik ushın"** nominacıyasında Qaraqalpaqstanlı jerlesimiz Nurmuxammed Jumagulov óziniń **"Pora+qargʻish"** roligi menen tańlaw jeńimpazı dep tabıldı.

Ózbekstan Respublikası Prezidenti Shavkat Mirziyoevtıń 2020-jıl 29-dekabrdegi Oliy Májliske Múrájatnamasında usı illetke qarsı gúresiwge barlıq mámleketlik organlar, siyasiy partiyalar, jámáátlik shólkemler, ǵalabalıq xabar quralları, ulıwma, hár bir puqara juwapker ekenligi ham de hár bir puqara ***"Hadallıq vakcınası"*** menen qurallanıwı kerek ekenligi aytıp ótilgen. Sebebi, jámiyette korrupciyaǵa qarsı kúshli immunitet qáliplespes eken jámiyet bul illetten qutıla almaydı.

Usı baǵdarda tómendegi tiykarǵı wazıypalar belgilep berilgen. Bular:

Birinshiden, korrupciyaǵa qarsı gúreste úgit-nasiyatlawdan nátiyjeli paydalanıw kerek ekenligi aytılǵan.

Ekinshiden, korrupciyaǵa qarsı gúreste ashıqlıq hám ashkaralıq mexanizmlerinen nátiyjeli paydalanıw kerek.

Úshinshiden, mámleketlik xizmetlerge kadrlardı tańlaw hám de jumısqa qabıllawdıń ashıq dizimin jolǵa qoyıw sisteması tolıq iske túsiriliwi kerek. Bul korrupciyaǵa qarsı gúresiwdiń nátiyjeli qurallarınıń biri.

Demek, usı sistema tiykarında kadrlardı tańlawda eski usıllardan waz keship, olardıń intellektual jetiskenligin, ruwxıy pázıyletlerin bahalaytuǵın ashıqlıq hám áshkara tańlaw sisteması járiyalanadı. Sonday-aq, korrupciyanıń aldın alıw boyınsha mámleketlik xızmetshilerdi turaqlı túrde oqıtıw hám bahalap barıw sisteması jolǵa qoyıladı. Múrájatnamasında belgilengenindey mámleketimizdiń korrupciyaǵa qarsı gúresiw siyasatı turaqlı túrde dawam etedi. Bunda, álbette mámleketlik xızmetshilerdiń ádep-ikramlılıǵı, hadallıǵı, korrupciyaǵa kelisim bermewi ayrıqsha rol oynawı lazım.

Ádebiyatlar

1. Oʻzbekiston Respublikasi Prezidenitining 2017 yil 7 fevraldagi "Oʻzbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish boʻyicha Harakatlar strategiyasi toʻgʻrisida"gi Farmoni. / "Xalq so'zi", 2017, 8 fevral.
2. Oʻzbeksiton Respublikasining "Korruptsiyaga qarshi kurashish toʻgʻrisida"gi qonuni. 2017 yil 3-yanvar, Oʻzbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi – www.lex.uz.
3. Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining "Oʻzbekiston Respublikasida korruptsiyaga qarshi kurashish tizimini takomillashtirish boʻyicha qoʻshimcha chora-tadbirlar toʻgʻrisida"gi Farmoni. // Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 30.06.2020 y., 07/20/4761/1001-son.
4. Oʻzbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi. 2020 yil 29dekabr. // Manba: www.president.uz.

REZYUME. Maqolada qonun ustuvorligi va korruptsiyaga qarshi kurashish-fuqarolik jamiyatini rivojlantirishning ustuvor shartli ekanligi, korruptsiyaga qarshi kurash, uning ahamiyati hamda natijalari haqida so'z yuritilgan.

РЕЗЮМЕ. В статье рассказывается о верховенстве закона и о противодействии коррупции, как о приоритетном условии развития гражданского общества, о значении и результатах противодействии коррупции.

SUMMARY. This article discusses the rule of law and the fight against corruption as a prerequisite for the development of society, the fight against corruption, its necessity and consequences.

ҚАРАҚАЛПАҚ ТЕАТРЫНЫҢ ПРОФЕССИОНАЛЛЫҚҚА ӨТИЎИНДЕ ДӘСЛЕПКИ АДЫМЛАР (1930-1939)

С.М.Пирназаров – *ассистент оқытыўшы*
Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Таянч сўзлар: театр, режиссёр, режиссура, томоша, санъат, тарих, драматург, драматургия.
Ключевые слова: театр, режиссёр, режиссура, спектакль, искусство, история, драматург, драматургия и др.
Key words: theater, director, directing, performance, art, history, playwright, drama.

1930-жылдан баслап, усындай театр турмысында үстемлик сүрип келген, сахналық саўатсызлыққа тыйым салына баслады. Бунының тийкарғы себеби, 1930-жылы Қарақалпақ театр тарийхында кескин өзгерис жылы болды. ВХП (б) оныншы съезди қарарына муўапық ески советлер аўқамының қарамағындағы барлық миллий Республикаларда миллий театрлар пайда бола баслады. Соның менен бирге, оларға барлық мәмлекетлик мәкемелер қатары, мәмлекетлик театр деген лаўазымлар (статуслар) бериле баслады. Мине, усы пүткил аўқамлық тарийхий ҳүжжетке муўапық, 1930-жылы декабрьде, бурынғы "Таң нуры" труппасының тийкарында Қарақалпақ мәмлекетлик театры пайда болды. Қарақалпақ театрының мәмлекетлик театр дәрежесине көтерилўи оның бәринен де бурин профессионаллық театрлар басқышына өтиўине тийкар салды [1].

Әне онннан соң Ә.Өтепов үлкен сахнаға шыға баслады, Ә.Өтепов 1934-жылға шекем көплеген спектакльлерге режиссёрлық етип келди. 1930-жылға

шекем режиссёр деген арнаўлы штаттың өзи болмаған еди, бирақ режиссёрлық ўазыйпасын атқаратуғын қәнигелер болды. Ол 30-жылларға шекем де режиссёрлық етип келген, бирақ труппа директоры лаўазымында. Жоқарыда айтып өткенимиздей қарақалпақ мәмлекетлик театры статусы берилгеннен соң театрымызға бир қанша штат бирликлери ажыратыла басланды.

Усындай қоллап-қуўатлаўлар нәтийжесинде театрға бир қанша жаңалықлар киртилиўи күтилген еди, деген менен үрп-әдетлер елеге шекем сақланып қалынар еди. Бул болса, театрдың ҳәзирги заман тили менен айтқанда урвинине (дәрежесине) туўра келмес еди.

Театрдың алдағы мақсети кадрларды қайта оқытыў болды ҳәм кадрларды қайта оқытыў мәселеси глобал машқалаға көтериледи. Сол ўақытлардың өзинде тил мәселеси, драматургия мәселеси, режиссура мәселеси ҳ.т.б. да мәселелер айқын көринип турар, көрингени менен ол жайлы бас қатыратуғын адам болмаған еди. Әне оннан соң кадрлар мәселесине үлкен итибар қаратыла басланды, 1934-жылы Қарақалпақстанлы бир қанша жаслар Москвадағы Луначарский атындағы мәмлекетлик театр институтына оқыўға жибериледи.

Оларға устазлық еткен О.И.Пыжова болды. Профессор Н.Аңсатбаевтың 2020-жыл баспадан шығарған "Театр ҳәм актёр" китабында Пыжованың жазған күнделигинен үзиндилер келтирип өтеди: "Есимде биринши миллий студия менен ислеп баслаған ўақытларымнан баслап мен бир нәрсени абайлаған едим: профессионал артистке өзиниң режиссёрысыз, драматурглерисиз ислеў жүдә қыйын болатуғынын түсиндим, себеби олар ҳәр ўақытта да артисттиң ең жақын жәрдемшилери есапланады. Усы пикирден келип шығып, мен олардың ҳәр бириниң өзи индивидуал уқып – қәбилетлерине қарап еки киши режиссёрлық ҳәм драматургиялық группа уйымластырдым. Режиссёрлар менен Художественный театр мениң келисимим бойынша В.И.Немирович – Данченконың репитицияларына қатнаса баслады, ал, драматурглер менен жүдә жағымтай минезли, әжайып жазыўшы В.Г.Ян сабақлар алып барды... мениң бул исим жүдә дурыс болып шықты, көп ўақыт өтпей Қарақалпақстанда әдеўир күш топланып, өзлериниң миллий режиссёрлары, драматурглары табыслы ислей баслады" [2] – деп жазады. Шынын айтыў керек, О.И.Пыжова таңлаған бул жол қарақалпақ искусствосына әдеўир тәсир көрсетти. Егер де, сол ўақытлары усы ислер әмелге асырылмай қалғанында биздиң мәдениятымыз әдеўир дәрежеде арқада қалып кеткен болар еди.

"О.Пижова балаларды оқытыўда басында бираз қыйншылықларға дус келеди, ҳәттеки қарақалпақ студиясында ислей алмайман деген шешем менен А.Н.Фурмановаға бармақшы болады. (А.Н.Фурманова ГИТИСтиң директоры) Себеби, оқыўға барғанлардың дерлик ҳәммеси тил билмейтуғын, қыялында Москва каласын көрип қайтыў болған. 1934-жылғы студияға қабыл етилгенлердиң айырымлары оқыўдан қуўылыўына байланыслы 1936-жылы группаға қайтадан қабыллаў болады, бул қабыллаўда ҳақыйқый театр көрген, театрда көзге көринип киятырған Ю.Шарипов ҳәм Т.Жолымбетоваларды қабыллайды" [3]. Солай етип студия толық қалпине келтирилип оқыў даўам еттириледи.

Қарақалпақлардың комедияға тән характерлери жүдә бай болған, О.И.Пыжова өзининң «Призвание» шығармасында былай келтиреди: «Булардың оқыў дәўиринде жүдә қызықлы ўақыялар көп болған, бир аудиториядан екинши аудиторияға өтерде бақшаның балаларындай бир-бириниң қолынан услап дизилисип жүрген, егер ортадан биреў бөлип өтсе, оны ҳәммеси жыйылып сабаған, гейде класқа киргизип, есикке столды тиреп қойып өлтире сабаған. Булардың мәселеси қаралған жийналыста А.Н.Фурманова "Каракалпакский народ скандальний народ, но способный народ", - деп айтқан [4].

Қарақалпақ халқында ески дәўирлерде комедия жанр сыпатында раўажланбағаны менен оның аўыз еки әдебиятында, ертек, дәстан, айтысларында комедияға тән күлкили ўақыяларды көплеп ушыратамыз. Әсиресе, халқымыздың бай мәдений тарыйхына, аўыз еки әдебиятына, халық ойынларына нәзер салсақ буны көплеп ушыратыўымызға болады. Мәслен, халкымызда бурыннан киятырған «Бет ашар», яғный баласын үйлендирген шаңарақ той берип халықты жыйнап келинниң бет ашыў бул миллий дәстүрлеримиздиң бири. «Бет ашар»да сол аўылдың сөзге шешен, қосық айтатуғын жигитлери ашқан. Сол жигит келинге сәлем бердирип атырған ўақтында, сол адамның қандайдур қәте кемшиликлерин зыянсыз етип адамларды күлдирген. Және бир көркем-өнердиң бир тури гештеклерде «Айтыс», қыз-жигитлер бир-бири менен сөзге шешенлик етип күлкили айтыслар айтқан. Мысал етип келтирсек комедияның элементлери барлық халық арасындағы аўызеки әдебиятта да, халық ойынларында да көплеп ушырасады.

Ал, қарақалпақ драматургиясында комедия жанры өткен әсирдин 20-жылларынан кейин қәлиплести. 1926-жылы «Таң нуры» қарақалпақ миллий труппасының пайда болыўы менен қарақалпақ әдебиятында, драма жанры пайда болды. Қарақалпақ драматургиясының раўажланыўы усы дәўирден басланды. Сол дәўирде, мәмлекетлик искерлер ҳәм әдебиятта да қәлем тербетти. Қасым Әўезов, С.Мажитов, Р.Мажитов, Ә.Өтепов, М.Дарибаев, Ж.Аймурзаевлардың бир актли, еки актли шығармалары сахналастырыла баслады. Спектакльлерге халық алыс аўыллардан келип көре баслады. Әсиресе, «Ерназар Алакөз», «Бағдагул» тарийхый шығармалары халықтың сүйип тамашалайтуғын спектакллерине айланды. Ол дәўирлерде ўақыт шегараланбады, бир неше саатлар даўамында спектакллер көрсетилер еди.

Бул дәўирлерде театрымызда бир қанша спектакльлер сахналастырылып, шериклескен режиссуралық пайда болды, яғный "Еле жетерли тәжирийбеге ийе болмаған қарақалпақ театрына, бул сахналық жаңа методты бирден ийелеп алыў, оны әмелий ис жүзинде иске асырыў, әлбетте, қыйын еди. Неге десеңиз театр жетерли қәнийгели кадрларға ийе емес еди. Усы мәселеде бизиң миллий театрымызға жақыннан жәрдем қосқан, әмелий көмек көрсеткен Москвалы режиссёр Каринман, Қазақстанлы режиссёрлар Омаров, Ҳаймулдинлер, Өзбекстанлы режиссёр Зухир Кабулов, Әзербайжанлы режиссёр Гасановлар болған. Олар менен бирге ислескен қарақлпақ театрының ески актёр-актрисаларының еске түсириўлерине қарағанда, бул профессионал режиссёрлар: өзлериниң ис-тәжрийбелери менен, театр әлеминде режиссёрлардың ким екенлигин, онаң орнын, атқаратуғын хызметлерин таныстыра билген. Мине усы режиссёрлардың жәрдеминде, Садулла Жуманиязов, Жийен Машарипов, Абдулла Сапарғалиев, Исақ Шадиев ҳәм Гумиров деген жергиликли режиссёрлар жетилискен".

Деген менен ески үрп-әдет, яғный театрдың елеге шекемги саўатсызлықларына тыйым салынбады. 1939-жылы Луначарский атындағы Москва халық театрын табыслы тамамлап келген 26 жас жетик кадрлар, театрымыз қурамына қосылып, театрдың саўатсызлық эрасына нокат қойды десек қәтелеспеймиз. Бул жаслар театрға келип көплеген жаңалықлар киргизди, драматургиялық, режиссуралық усылларды қоллай баслады.

«О.Пижова ҳәм оның өмирлик жолдасы, яғный студияның екинши басшысы В.Бибиков, художник О.И.Романовскийлер қарақалпақ актёрлары менен үш

спектакль сахналастырған болып, олар: Мольердиң «Скапенниң ҳийлеси», А.Н.Островскийдиң «Жарлылық айып емес», В.Вишневскийдиң «Биринши атлы армия», спектакллери еди. Спектакллердиң биреўин О.Пижова сахналастырған болса, бирин В.Бибиков, жәнe биреўин О.И.Романовскийлер сахналастырады. «Биринши атлы армия» спектакли Төрткүл қаласында ойналғанында халық тәрепинен жақсы күтип алынбады, себеби халықта көбирек комедия жанрына қызығыўшылық жоқары еди».

"Усы үш спектакльди халыққа көрсетип, театрды профессионал актёрлар менен тәмийинлегени ушын республика басшылары ҳәм халқымыз буларға разы болып, алғыслар айтқан. О.И.Пижоваға "Қарақалпақстан АССР халық артисти" атағын береди" Бул жас әўладтың сахналастырған үш спектаклинен кейин, жаңаша көз қараслар пайда бола баслады. Театрдың ишки тәртип-интизамын, ондағы режиссёр ҳәм драматурглерге хүрмет қаратыў, театрда қойылатуғын ҳәр қайсы спектакльге ҳәммениң күши теңдей жумсалыўына итибар әдеўир дәрежеде өсти. Театрдың ески түрдеги афиша орнына жаршылардың шығап дағазалаўына шек қойылды, суфлёрлар түп тамыры менен алып тасланды, драматургтиң күш қүдиретин көрсетиўде режиссёрлар үлкен роль атқаратуғынлығы сол дәўирде айқын көзге түсе басланды.

Әдебиятлар

1. Алланазаров Т. "Қарақалпақ театрында миллий режиссураның қәлиплесиўи" – Нөкис: «Билим», 14-15-б.
2. Ансатбаев Н. "Театр ҳәм актёр". – Ташкент: «Наврўз», 2020, 30-31-36-б.
3. Баяндиев Т. пенен сәўбет. 2018-жыл 28-ноябрь.
4. Пыжова О.И. "Призвание" –Москва: «Искусство», 1974. –С. 320-323. (Н.Ансатбаев "Театр ҳәм актёр". –Тошкент: «Наврўз», 2020, 35-б.)

РЕЗЮМЕ. Ушбу мақолада Қорақалпоқ театрининг профессионалликка ўтишида дастлабки одимлар, ГИТИСда қорақалпоқ театр студиясининг очилиши ва унда таълим олган қорақалпоқ ёшларининг хатти-ҳаракатлари, Пижова ва Бибиковларнинг студия учун борини берганлиги атрофлича тадқиқ қилинган.

РЕЗЮМЕ. В данной статье подробно исследуются первые шаги перехода каракалпакского театра к профессионализму, открытие каракалпакской театральной студии в ГИТИСе и поведение обучавшейся там каракалпакской молодежи, посвящение Пижовой и Бибикова студии.

SUMMARY. This article is thoroughly studied the first steps in the transition of the Karakalpak theater to professionalism, the opening of the Karakalpak theater studio at GITIS and the behavior of the Karakalpak youth who studied there, Pijova and Bibikov's dedication to the studio.

ҚАРАҚАЛПАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА ЭКОНОМИКАЛЫҚ РЕФОРМАЛАРДЫҢ БАСЛАНЫЎ ҲӘМ ЖӘМИЙЕТЛИК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ДҮЗИЛИСТИҢ ӨЗГЕРИЎИ

А.К.Сарыбаев – *тарийх илимлериниң кандидаты*

Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: бозор иқтисодиёти, ижтимоий-иқтисодий вазият, Орол экологик ҳалокати, иқтисодийислоҳот, миллий иқтисодиёт, бозор инфратузилмасини шакллантириш, давлат мулкини хусусийлаштириш, кичик бизнес ва тадбиркорликни ривожлантириш.

Ключевые слова: рыночная экономика, социально-экономическое положение, Аральская экологическая катастрофа, экономическая реформа, народное хозяйство, формирование рыночной инфраструктуры, приватизация государственной собственности, развитие малого бизнеса и предпринимательства.

Key words: market economy, socio-economic situation, Aral ecological catastrophe, economic reform, National economy, formation of market infrastructure, privatization of state property, development of small business and entrepreneurship.

Өзбекстан Республикасы сиясий ғәрезсизликке ерискеннен соң бурынғы совет дүзими дәўириндеги экономика тийкарын қураған режелестириўши сиясаттан ўаз кешти ҳәм экономикалық ғәрезсизликке ерисиў мақсетинде базар қатнасықларына өтиўдиң өз моделин ислеп шықты. Онда экономиканы реформалаўдың тийкарғы стратегиялық мақсети – адамлар турмысы ҳәм хызмети ушын зәрүр шәрт-шараятларды тәминлейтуғын, күшли ҳәм турақлы раўажланып барыўшы экономикалық хожалық системаны пайда етиў Өзбекстанның алдында турған әҳмийетли ўазыйпалардың бири болды. Бирақ бул илажларын әмелге асырыў ғәрезсизликтиң дәслепки жылларында ансат емес еди. Суверенитетке ерисиў жолында Өзбекстан Республикасы ҳәм оның қурам бөлеги сыпатында Қарақалпақстан Республикасы қыйыншылықларға дус келди.

Аўқамның экономикалық сиясаты натийжесинде бурынғы советлик хожалық системаның экономикадағы аўыр ақыбетлери – административлик-буйрықпазлық басқарыўдың методлары, экономиканы қатаң жобаластырыўы ҳәм улыўмалық меншиклестириў принциплери бул барлығы өз нәўбетинде елдиң экономикасын турақлы раўажланыўы ушын унамсыз кери тәсирин тийгизди. Сондай-ақ, сол дәўирдеги республика экономикасы бир тәреплеме, тийкарынан аўыл хожалық шийки зат өндирисине бағдарланыўы, Арал экологиялық апатшылығының аўыр ақыбетлери бул региондағы жағдайды буннан да бетер кескинлестирди.

Ғәрезсизликке ерискен ўақытта Қарақалпақстан экономикасында дерлик барлық тараўларда өндиристиң пәсейиўи көзге тасланды. Экологиялық апатшылық ақыбетинде балық аўлаў ҳәм қайта ислеў тараўы жоғалып, аўыл хожалығы топырақтың күшли шорланыўы ҳәм оның қурамында пестицид пенен химикатлардың жоқары концентрацияға жетиўи салдарынан дағдарысқа ушырады. Республика экономикасы оғада аўыр дәрежесине түсиў нәтийжесинде, халықтың, әсиресе аўыллық жерлерде жасаўшылардың күн-көриси ҳәм турмыс шараятлары төменледи, онысыз да жетилиспеген социал-мәдений инфраструктураның тозыўы жетти, аўыл хожалығының егислик жерлериниң мелиоративлик жағдайы ҳәм өнимдарлығы пәсейди.

Аўыл хожалығы өнимлерин жетилистириўге бағдарланған өндирис тараўлары да халықтың талапларын илимий тийкарланған азық-аўқат нормаларына сай түрде қанаатландырылмады. Халықтың аўқатланыў рационының надурыс баланста болыўы, ишимлик суўы сапасының төменлиги, экологиялық жағдайдың төменлесиўи - булардың барлығы халықтың турмыслық шараятлары менен ден саўлығына унамсыз тәсир жасады.

Аўыл хожалығы менен тығыз байланыслы болған Қарақалпақстан санааты ғәрезсизликтиң қарсағында халықтың жан басына санаат өнимлерин ислеп шығарыў бойынша улыўма көрсеткишинен артта қалды. Оның алған қатаң Аўқамның орайласыў сиясаты ақыбетинен бай минерал-шийки зат ресурсларының болыўына қарамастан, республика өндирис күшлериниң ең, әўеле аўыл хожалығына бағдарланып бир тәреплеме раўажланыўына алып келди. Сол ўақытта Қарақалпақстанға сырттан 80% тен аслам халық хожалығы ҳәм тутыныў буйымлары алып келинди [1:125]. Бирден-бир экономикалық дүзимниң ыдыраўы барлық аўқамлық республикаларды кескин экономикалық кризиске дуўшар етти. Бул ўақытта Қарақалпақстанда финанс ҳәм стратегиялық жақтан, әҳмийетли ресурсларының дефицитин бастан кеширмекте еди. Хожалық байланысларының үзилиўи, дәстүрий базарлардағы талаптың төменлеўи, төлемлер

менен қыйыншылықлар үлкениң экономикасын аўыр аўҳалға салды.

Базар экономикасына өтиў дәўиринде Қарақалпақстан Республикасы халық хожалығын турақластырыўдың илажларын әмелге асырыўда экономикалық реформаларды турмысымыздың барлық тараўларында енгизиўге қаратылды. Қабыл етилген базар қатнасықларын раўажландырыўдың хукыкый тийкарын курайтугын нызамлардын турмысқа асырылыўын тәмийнлеўге қаратылган бир қатар хукимет қарарлары турмыска асырылды.

Жоқарыда келтирилген республиканың экономикасының аўыр басланғыш жағдайларын есапқа алып Қарақалпақстан Республикасы Өзбекстан Республикасының ажыралмас бир бөлеги есабында ғәрезсизликтиң дәслепки жылларындағы қатаң кризис шәраятларында қаржы ҳәм кредит системасын турақластырыўға мүмкиншилик беретуғын нәтийжели базар механизмлерин орнатыў, хожалық өндирисиниң пәсеңлеў пәтлерин тоқтатыў, оны структуралық жақтан өзгертиў ҳәм экономиканың бир тәреплеме раўажландырыўына бағдарланғанлығынан кутылыў жетекши бағдар болды. Бул 1993-жылы Жокарғы Кенесинин XIII сессиясында кабыл етилген «1993-2000-жылларда хәм 2005-жылға шекемги дәўирде Қарақалпақстан Республикасынын экономикасы ҳәм социаллық тараўын раўажландырыўдың тийкарғы бағдарлары» ҳүжжетинде өз сәўлелениўин тапты [2:1]. Усы концепция социаллық тараўдағы өзгерислерди аңлатып ғана қоймай, сондай-ақ Қарақалпақстандағы өндирис структурасын өзгертиўдиң, республиканың социал-экономикалық раўажланыўда алдыңғы қатарларға шығыўын тийкарлап бериўши бағдарлама болды. Концепция халық хожалығы системасындағы советлик режимниң аўыр мийрасын жеңип шығыўда миллий экономиканың шийки затқа бағдарланған бир жақлама бағытын өзгертиўди және де жергиликли минерал - шийки зат ресурсларын ҳәм аўыл хожалығы өнимлерин терең қайта ислеўди шөлкемлестириў тийкарында тайын өним жетистириўди мақсет етти.

Қарақалпақстан Республикасында ғәрезсизликтиң дәслепки жылларында-ақ жаңа сиясий ҳәм экономикалық шараятларды атқарыўшы хәкимият органларында структуралық ҳәм кадрлар өзгерислердин әмелге асырылыў, экономиканы реформаластырыў сыяқлы системалық қайта қурыўлар менен бир қатарда, базар инфрадүзилисин, базар қатнасықлары орталығын, оған тийисли шәраятлар дүзиў бойынша институционаллық қайта қурыўлар да белсене жүргизилди. Бунда халықтың өсиўшилик пәтлери, аўыл хожалығы тараўындағы фермер ҳәм дийқан хожалықлары, киши ҳәм орта бизнестиң раўажланыўы, мийнетке өз ўақтында ҳақы төлеў шараларының жаңа системасын ислеп шығыўды есапқа ала отырып, экономика дүзилисин қайта қарап шығыўды белгиледи. Әдетте базар инфраструктурасы элементлерине ҳәр қыйлы банклер, биржалар, мәмлекетлик қаржы, салық системасы, бәнтликти тәртиплестириў системасынан ибарат. Олар, хожалық субъектлериниң меншик түринен ғәрезсиз, ресурслардың товарлық, финанслық, информациялық түрлеринен теңдей пайдаланыў механизмин дөретиўге бағдарланған еди.

Экономикалық басқарыў усыллары өзгертилип, административлик буйрықпазлык принциплерин өзин-өзи басқарыў усыллары менен алмастырыў илажлары алып барылды. Бир қатар министрликлер ҳәм кәрханалар – концернлерге, бирлеспелерге ҳәм акционерлик жәмийетлерге айландырылды. Бас салык басқармасы дузилди. Базар инфраструктурасын реформалаў барысында Мәмлекетлик мүлкти басқарыў ҳәм исбилерменликти қоллап-қуўатлаў бойынша Қарақалпақстан Республикасы Мәмлекетлик комитети, оның бөлимшелери ҳәмме қала ҳәм районларда ҳәрекет етип баслады.

Базар экономикасы жағдайында банк дүзилисин қайта қурыў әҳмийетли бағдарларының бири болып, Қарақалпақстанда Өзбекстан бирлескен дүзилисине киретуғын, еки дәрежедеги банк тармағы дүзилди. Онда Өзбекстан Республикасының орайлық банкиниң Қарақалпақстан Республикасы бойынша бас басқармасына муўапықластырыў ўазыйпалары жүкленген еди. Усының менен бир қатар коммерциялық банклер басқармасы агросанаат ҳәм санаат-курылыс акционерлик-коммерциялық арнаўлы банклер болып қайта дүзилди. Сыртқы экономикалық хызметтиң миллий банк бөлими пайда болды. Мийнет аманаты ҳәм республика халқына қарыз бериў мәмлекетлик-коммерциялық банки «Халық банки» болып өзгертилди. Арнаўлы акционерлик-коммерциялық банклердиң, «Тадбиркорбанк», «Асакабанк», «Алоқабанк», «Сабзавотбанк», «Заминбанк», «Туранбанк», «Савдогарбанк», «Ғаллабанк» Қарақалпақстан бөлиминиң баскармалары дүзилип, Республиканың қала ҳәм районларында усы банклердиң бөлимлери хызмет етип баслады.

Республикада товар өндириўшилер, тутыныўшылар ҳәм исбилерменлер товар ресурслары базарында еркин ҳәм тең ҳуқықлы болып қатнасыўы ушын зәрүр болған инфрадүзилисти дөретиўге бағышланып, Республикалық көтере ҳәм биржалық саўданың акционерлик ассоциациясының кең тармағы ҳәрекет етип баслады. 2000-жыллардын басында Қарақалпақстанда жетпистен аслам майда көтере саўда кәрханалары ҳәрекет етти, олардың ишинде: 4 саўда үйи, 35 майда көтере саўда дүканы, 32 көтере саўда базарларының складлары ҳәм Өзбек товарлы-шийки зат биржасының Қарақалпақстан филиалы, 2 супермаркет халыққа хызмет көрсетти [3:450-451].

Мүлк ийелери санының өсиўине бағдарланған республикада жүргизилип атырған экономикалық реформалардың барысы базар инфрадүзилисин буннан былай да раўажландырыўға, қорлар, баҳалы қағазлар базарын дүзиўге алып келди. Республикалық көшпес мүлк биржасының, қорлар биржасының филиаллары, «Ўақыт» миллий депозитарийдиң филиалы дүзилди. Қымбат баҳалы кағазлар менен операция жүргизилетуғын брокер кеңсеси, Бизнес-инкубатор, консультациялық-аудиторлық ҳәм информациялық хызмет көрсететуғын агентлик, «Мадад» қамсызландырыў агентлиги, Бизнес-қоры, Товар өндириўшилер ҳәм исбилерменлер палатасы ҳәрекет етип баслады. Киши ҳәм орта бизнестиң раўажланыўын қоллап-қуўатлаў Фонды шөлкемлестирилип, оның тийкарғы ўазыйпалары – киши ҳәм орта исбилерменлик субъектлерине женилдетилген кредит ажыратыў, бәсекилик орталығын жаратыў мақсетинде жергиликли ҳәм сырт ел инвестицияларын тартыў, киши ҳәм орта бизнес ушын зәрүр болған инфрадүзилмени раўажландырыў есапланады [4:100].

Солай етип базар системасына өтиў дәўиринде экономиканың ҳәр қыйлы секторларында хожалық субъектлериниң жаңа шәраятларда ҳәрекет етиўине тәсир етиўши базар инфраструктурасы қәлиплести ҳәм раўажланды. Сол ўақытта Қарақалпақстан экономикасында биринши гезекте хожалық жүргизиўдиң жаңа түрлери пайда болып, бунда экономикада базар қатнасықларына басқышпа-баскыш өтиўди сәўлелендириўши басқарыўдың тийкарғы принциплери сақланып қалды. Миллий раўажланыўдың ҳәзирги дәўиринде базар инфраструктурасы базар системасының талап дәрежесине сай түрде хожалық жүргизиўши ҳәм институционаллық жақтан қайта қурылған, жумыс ислеўши ҳәм хызмет көрсетиўши түрли кең тармақлы шөлкемлер (компаниялар, фирмалар, кәрханалар) тараўына айланды.

Қарақалпақстан Республикасында базар экономикасына өтиў дәўиринде приватизация тийкарында меншик түрлерин өзгертип меншик ийеси класын кәлиплестириў, исбилерменликти раўажландырыў ҳәм экономикалық мүнәсибетлерди либералластырыўға айрықша итибар берилди. Мәмлекет мүлкин меншиклестириў зәрүрлиги базар экономикасы

қатнасықларына тийкарланған жәмийетти дүзиўдиң тийкарғы шәрти болып есапланады. Сонлықтанда Республикада базар қатнасықларына өтиў көп укладлы экономиканы ҳәм бәсекилес орталықты қәлиплестириўдиң хуқықый, шөлкемлестириў шәраятларын дүзиў мақсетинде, меншик ҳуқықы нызам менен тән алынған ҳәм қорғалады. Қарақалпақстан Республикасы Конституциясының 34-статьясында: «ҳәр бир адам меншик хуқықына ийе» деп көрсетилген, ал 51-статьясында: «Базар қатнасықларын раўажлан-дырыўға бағдарланған Қарақалпақстан экономика-сының тийкарын меншиктиң ҳәр қыйлы түрлери қурайды» - деп анық белгилеп берилген [5:17, 19].

Қарақалпақстанда ғәрезсизлик жылларындағы экономика тараўындағы биринши гезектеги ўазыйпаларынын бири мүлкти мәмлекет меншигинен шығарыў ҳәм приватизация мәселелери болып, Қарақалпақстан Республикасының «Мүлкти мәмлекет меншигинен шығарыў ҳәм приватизациялаў ҳаққында»ғы Нызамы 1992-жыл 14-декабрде қабыл етилди. Оннан алдын 1991-жыл ноябрьде Өзбекстан Республикасы Жоқарғы Совети тәрепинен «Мәмлекетлик кәрханаларды приватизациялаў ҳаққында»ғы Нызамы қабылланған еди [6:79]. Бул базар экономикасы тийкарларын жаратыўдың биринши гезектеги илажларынан болды, өйткени бул объектив рәўиште меншиктиң ҳәр қыйлы формаларының жүзеге келиўин нәзерде тутады. Сондай-ақ 1994-жыл 21-январьда қабыл етилген экономикалық реформаларды тереңлестириў илажлары ҳаққындағы ҳәм 1994-жыл 16-мартта қабыл етилген мүлкти мәмлекет қарамағынан шығарыў ҳәм меншиклестириў процессин еле де раўажландырыўдың шешиўши бағдарлары ҳаққындағы пәрманлар меншиклестириў процессине сапалық тәрептен жаңа түртки болды.

Қарақалпақстанда базар экономикасына өтиў менен ҳәр қыйлы меншик түрлери пайда болыўы ҳәм раўажланыўына кең жол ашылды. Меншиклестириў бойынша бир қанша жумыслар избе-из алып барылмақта. Экономиканың түрли салаларында ҳәм республика аймағында мүлкти мәмлекет қарамағынан шығарыў ҳәм меншиклестириў бойынша жигирмадан аслам мәмлекетлик бағдарлама қабылланып, ол бир неше басқышларда иске асырылды. Биринши басқыш – 1991-1993-жылларда жергиликли саўда кәрханалары, жәмийетлик аўқатланыў, халыққа хызмет көрсетиў тараўларының объектлери меншиклестирилди, солардан 242 объект жеке меншикке өткерилди, 92 объект - жәмийетлик меншик ҳәм арендаға берилди, ал 165 объект болса акционерлик жәмийет мүлкине айланды. Бул дәўирде жеке қурылыс фонды толығы менен приватизацияланды. Приватизациялаўдың екинши басқышы 1994-жылы басланып, жергиликли санаат ҳәм жеңил санаат, транспорт ҳәм байланыс, қурылыс ҳәм аўыл хожалығы комплексиниң объектлери, сондай-ақ ден саўлықты сақлаў тараўының объектлерин мәмлекет ийелигинен шығарыў ҳәм приватизациялаў нәзерде тутылды [7:7-8].

2000-жылға келип Қарақалпақстанда 2932 кәрхана меншиклестирилди. Бул дәўирде Республикамызда кәрханалардың 87 проценти мәмлекет системасынан шығарылып, олар тәрепинен санаат өнимлериниң 94,4 проценти, аўыл хожалығы өнимлериниң 98,6 проценти жетистирилди, қурылыс-монтаж жумысларының 90 процентке шамаласы орынланды, саўда, жәмийетлик аўқатланыў, турмыс жағынан хызмет көрсетиў тараўларындағы жумыслардың барлығын дерлик мәмлекетлик емес системадағы кәрханалар әмелге асырылды [8:2].

Солай етип мәмлекетлик мүлкти меншиклестириў бойынша алып барылған әмелий жумыслар нәтийжесинде Қарақалпақстанда меншик түрлери бойынша экономикалық дүзилислер әдеўир өзгерип, көп укладлы экономика ҳәм мүлкдарлар класы жүзеге келди. Реформалар басланғанға шекем экономика мәмлекетлестирилген ҳәм меншиктиң мәмлекетлик жәмәәтлик түрлери үстинлик қылған болса, енди меншиктиң мәмлекетлик емес түри бир қанша раўажланды ҳәм оның әхмийети күшейди.

Қарақалпақстанда ғәрезсизлик жылларындағы реформалар дәўиринде мәмлекет ийелигинен шығарыў процесси менен бирге жеке исбилерменликти әсиресе, киши ҳәм орта бизнес кәрханаларын раўажландырыў бойынша да жумыслар алып барылды. Мәмлекетте 1995-жылы 5-январда қабыл етилген «Жеке исбилерменликти қоллап-қуўатлаўды күшейтиў ҳаққында» Пәрманы ҳәм 2000-жылы қабылланған «Исбилерменлик хызмети еркинлигиниң кепилликлери ҳаққында»ғы нызамы киши ҳәм жеке исбилерменликтиң раўажланыўы ушын және де кең имканиятларды ашып берди. Онда жеке меншик хызмети ҳәм киши бизнестиң раўажланыўы ушын жеңилликлер бериліўи белгиленген еди. Хожалық жүргизиўдиң жаңа шәраятларында бул тараўда ислеп шығарыў, товар айланысы ҳәм хызмет көрсетиў көлеми кеңейди. Бул илажлар жеке исбилерменлик ҳәм киши бизнестиң раўажланыўы ушын мүмкиншилик жаратты. 1990-жылы Қарақалпақстанда 226 киши жеке исбилерменлик субъектлери есапқа алынған болса, 2004-жылдың ақырына келип киши бизнес субъектлеринин саны 13686 ға шекем жетти, солардың ишинде 12324, яғный 90,0% киши бизнес субъектлери ҳәрекет етип турды. Сондай-ақ 1993-жылдан 2004-жылға шекемги дәўирде киши бизнес кәрханаларында бәнт болған адамлар саны 5,2 есеге өсти (9: 8). Бул илажлар исбилерменлер ушын хожалық искерлигин асырыў, сондай-ақ мийнет базарының тойыныўына унамлы тәсир етти. Меншик ийесиниң ҳуқықлары ҳәм хожейинлик сезими жеке меншик хожалығында, сондай-ақ өндиристе товар ислеп шығарыўшылардың психологиясы және минез-қулқында айтарлықтай өзгерислердиң жүз бериўине алып келди.

Әдебиятлар

1. Рзаев К. Республикалық социал-экономикалық раўажланыўының перспективасы. //«Вестник ККО АН РУз. 1993, №1
2. / «Вести Каракалпакстана». 1993 год 14 августа.
3. Қарақалпақстан жаңа тарийхы. – Н.: 2003.
4. Қарақалпақстан тарийхы. – Н.: 2018.
5. Қарақалпақстан Республикасының Конституциясы. – Н.: 1993. 17, 19-б.
6. Қарақалпақстан тарийхы. – Н.: 2018.
7. ТА Министерство экономики Республики Каракалпакстан. Қорақалпоғистон мустакиллиқ йилларида. (1991-2004 йй.). – Н.: 2005.
8. / «Еркин Қарақалпақстан». 22 февраль 2000.
9. ТА Министерство экономики Республики Каракалпакстан. Каракалпакстан за годы независимости (1991-2004 гг.). – Нукус: 2005.

РЕЗЮМЕ. Ушбу мақолада Қорақалпоғистон Республикасининг бозор иқтисодиётига ўтишнинг дастлабки давридаги оғир ижтимоий-иқтисодий аҳволи кўрсатилган. Иқтисодий ислоҳотлар жараёнида вилоят халқ хўжалигида иқтисодий бошқарув тизимининг вужудга келиши ва бозор инфратузилмасининг шаклланиши жараёнлари ўз аксини топган. Унда мулкчилик шаклини ўзгартириш, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ривожлантириш чора-тадбирлари ҳам ёритилган.

РЕЗЮМЕ. В данной статье показано тяжелое социально-экономическое положение Республики Каракалпакстан в начальный период перехода на рыночную экономику. Отражены процессы возникновения экономической системы управления и формирование рыночной инфраструктуры в народном хозяйстве края в ходе экономических реформ. Также освещаются мероприятия по изменению форм собственности и развитию малого бизнеса и предпринимательства.

SUMMARY. This article shows the difficult socio-economic situation of the Republic of Karakalpakstan in the initial period of transition to a market economy. The processes of the emergence of an economic management system and the formation of a market infrastructure in the national economy of the region in the course of economic reforms are reflected. It also highlights measures to change the form of ownership and the development of small business and entrepreneurship.

TIL BILIMI HÁM ÁDEBIYATTANÍW

Til bilimi

ФОНОСТИЛИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ РУССКИХ И УЗБЕКСКИХ ПОСЛОВИЦ

С.Н.Абдуллаева – *доктор философии по педагогическим наукам*

Наманганский инженерно-строительный институт

Таянч сўзлар: мақол, аллитерация, диссонанс, ассонанс, ономатопея, анафора, эпифора.

Ключевые слова: пословица, стихотворный размер, аллитерация, диссонанс, ассонанс, звукоподражания, анафора, эпифора.

Key words: proverb, alliteration, dissonance, assonance, onomatopoeia, anaphora, epiphora.

В.И.Даль в предисловии к первому изданию сборника «Пословицы и поговорки русского народа», названном им удивительным словом «Напутное», писал: «В пословице можно различать одежду внутреннюю и внешнюю; первая относится к риторике, вторая – до грамматики. Грамматика не только могла бы и должна бы многому научиться у пословиц, но должна бы быть по ним вновь переверстана. Частое непонимание нами пословицы основано именно на незнании языка, тех простых, сильных и кратких оборотов речи, которые исподволь утрачиваются и вытесняются из письменного языка, чтобы сблизить его, для большей сподручности переводов, с языками западными. Кто бы взялся рассмотреть пословицы и поговорки в этом отношении, тот написал бы претолстую и преполезную книгу» [1]. Нельзя не согласиться с В.И.Далем, ибо языковая составляющая пословиц, действительно, во многом уникальна.

Одним из важнейших аспектов поэтики русских и узбекских пословиц является их фоностилистические характеристики.

В художественных произведениях, и, главным образом, в поэзии, используются различные приемы усиления фонетической выразительности речи. Особым образом организованная поэтическая речь получает яркую эмоционально-экспрессивную окраску. В этом – одна из причин того, почему содержание стихов не допускает «пересказа в прозе».

Эвфония поэтического текста, т.е. его благозвучие, достигается целым комплексом средств и приемов. Одно из них – движение тона, стихотворный размер. Многие пословицы, как это уже отмечалось выше, представляют собой стихи-фразовики (раешный стих или дольник) либо одностишия, в звучании которых можно усмотреть один из существующих силлабо-тонических размеров.

Примеры раешного стиха:

Доброму вору всякий сапог впору;

Макар да кошка - комар да мошка;

Утро вечера мудренее, жена мужа удалее;

У меня хлеб чистый, квас кислый, ножик острый, отрежем гладко, поедим сладко.

Примеры дольника:

Золото́е вре́мя - молоды́е ле́та.

Молоды́е деру́тся - те́шатся, ста́рые деру́тся - бе́сятся.

В ряду исследованных нами пословиц были обнаружены такие, в которых наблюдается равномерное чередование «сильных» и «слабых мест», т.е. движение тона, соответствующее требованиям силлабо-тонического стихосложения. Характерно, что двухсложные размеры – ямб и хорей – в пословицах представлены достаточно редко. Ср. использование четырехстопного ямба:

Хозя́ин до́бр - и до́м хоро́ш; хозя́ин худ - и в до́ме то́ж.

Гораздо чаще встречаются два трехсложных размера – анапест и дактиль. Случаи использования амфибрахия нами не выявлены.

Примеры использования анапеста:

Смерть о са́ване не ту́жит.

Недору́бленный ле́с скоро вы́растет

Примеры использования дактиля:

Мо́лод с игру́шками, ста́р с поду́шками.

Ста́р, что соба́ка, а ма́л, что щено́к.

Мы предполагаем, что использование силлабо-тонических размеров в пословицах носит неосознанный, стихийный характер, чем и объясняется его спорадичность.

В пословицах широко используется звукопись. Звукопись - прием усиления изобразительности текста с помощью повторения ударных и безударных слогов, гласных и согласных звуков.

В авторской художественной литературе наиболее распространенной формой звукописи являются поэтические повторы, образующие особое построение текста. Это придает тексту своеобразную симметрию. Ср. в песне В.С.Высоцкого, где параллельно используется сразу несколько фоностилистических приемов:

Душу, сбитую утратами да тратами,
Душу, стертую перекатами,-
Если до крови лоскут истончал,-
Залатаю золотыми я заплатами -
Чтобы чаще Господь замечал!

Очевидно, что фоностилистические приемы не являются принадлежностью собственно художественной литературы. Они возникли еще в фольклоре, прежде всего, в народной поэзии.

К числу фоностилистических приемов речи можно отнести различные виды рифмы, аллитерацию, ассонанс, диссонанс, звукоподражание, ономатопею, а также эпифору и анафору. По нашим наблюдениям, все перечисленные приемы достаточно широко представлены в русских и узбекских пословицах. Приведем и проанализируем конкретные примеры.

Рифма – яркая особенность большинства пословиц, что особенно удивительно, учитывая тот факт, что рифма отсутствует в русских народных песнях, былинах, исторических песнях. Крупные жанровые формы русской народной поэзии, как правило, избегают рифмы, в то время как малые жанры (заговоры, пословицы и загадки) используют ее достаточно последовательно. Ср. текст заговора от зубной боли:

Месяц в небе, солнце в дубе, замри, червяк в зубе. Аминь

Также загадка:

Летит зверок через божий домок, говорит: "Моя сила горит" (пчела, церковь, свеча).

Рифма в пословице – явление достаточно распространенное. В количественном отношении превалируют рифмы мужские, несколько реже встречаются рифмы женские, и очень редко – рифмы дактилические. Случаев использования гипердактилических рифм нами обнаружено не было. Приведем примеры:

Мужская рифма: *Хоть денег ни **гроша́**, зато слава **хороша́**.*

Женская рифма: *Поживи с **на́ше** - увидишь еще **кра́ше**.*

Дактилическая рифма: *Муж любит жену **бога́тую**, а тещу **торова́тую**.*

В традициях узбекской пословицы рифмы представлены столь же широко. Заметим, однако, что в отличие от традиций русского фольклора, в крупных жанрах узбекской народной поэзии рифма используется прак-

тически всегда, в то время как в малых жанрах ее использование признается желательным, но необязательным.

Важной особенностью узбекского языка, отличающей его от русского, является то, что ударение в нем, является не динамическим (силовым), а политоническим (музыкальным). Кроме того, оно является свободным, но в исконно узбекских словах оно, как правило, стремится на последний слог слова. В связи с этим, в пословицах представлены только мужские рифмы. В авторской узбекской поэзии и в крупных поэтических жанрах фольклора бывают представлены женские и дактилические рифмы, однако именно в пословицах как порождении стихии живой народной речи, главенствует мужская рифма, ср.:

*Ит ҳури**ши́** – гумон тури**ши́*** – Собака лает – подозрение возникает;

*Душманнинг кулга**ни́** — сирингни билга**ни́*** - Если враг смеется, значит ему известна твоя тайна;

*Билдим дедим – тутил**ди́м**, билмадим дедим – қутул**ди́м*** - Сказал, что знаю – попался, сказал, что не знаю – спасся;

*Болани ишга бу**ю́р**, орқасидан ўзинг юг**ý́р*** - Ребенку дело поручи, сам следом беги.

Другой фоностилистический прием, широко используемый в пословицах – аллитерация. Термину «аллитерация» в «Литературоведческом энциклопедическом словаре» дано следующее определение: «Аллитерация – (ср.-век. лат. alliteratio, от лат. ad – к, при и littera – буква), повторение согласных звуков, преимущественно в начале слов, основной элемент фоники. В древнегерманском, тюркском и некоторых других стихосложениях аллитерация предсказуема и является организующим приемом стиха, в большинстве других – орнаментальным приемом выделения и скрепления важнейших слов (“Пора, перо покоя просит...”, А.С.Пушкин)» [2:21]. Аллитерация – самый распространенный тип звукового повтора, что объясняется доминирующим положением согласных в системе звуков русского языка. Согласные звуки играют в языке основную смыслоразличительную роль. Гласные же, подвергаясь в безударном положении редукции смыслоразличительную функцию выполняют не безусловно, поэтому шесть гласных в этом отношении значительно уступают тридцати семи согласным.

В собственном смысле слова, аллитерация как средство звукописи представляет собой повтор опорного согласного, т.е. непосредственно предшествующего ударному гласному, хотя определенную роль могут играть повторяющиеся согласные и в иных позициях, ср. у А.С. Пушкина:

*Не**ва** взду**ва**лась и ре**ве**ла,*
*Кот**ло**м **кл**окоча и **кл**убясь...*

В пословицах прием аллитерации представлен достаточно широко. Ср. в русских пословицах:

По Сеньке шлык, коли косенько сшит

Бабий ум - бабье коромысло: и криво, и зарубисто, и на оба конца;

Которая корова умерла, та и к молоку добра была;

По службе - ни друга, ни недруга;

Вор ворует, а мир горюет.

Аналогично, в узбекских пословицах:

Кўр кўрни қоронғида топади - Слепой узнает слепого и в темноте;

Сигир сийлаганни билмас, ёмон — сийпаганни - Корова не признает того, кто с ней ласков, а того, кто с ней груб, признает;

Жиннини «жинни» десанг, терак бўйи сакрайди - Если назвать дурака "дураком", подпрыгнет до высоты тополя.

В пословицах достаточно часто находит свое применение диссонанс – «**Диссонанс** (от фр. - разнозвучие) — неточная, неполная рифма, в которой совпадают только согласные звуки, а ударные гласные не совпадают (например: *дула - дола - дело* (В.В. Маяковский); *грига - нега - сага - бога - юга* (И. Северянин); *тающая - лик - веющая - снег* (А.А.Блок)» [2:98]. Примеры пословиц:

На службе не без тужбы (не без нужды)

Мужик - проказник, работает и в праздник.

Не велика бы напасть, да спать не даст.

Многому научишь, сам без хлеба будешь.

Пример из узбекских пословиц:

Бирники – мингга, мингники – туманга - Из-за одного может пострадать тысяча человек, а из-за тысячи — десятки тысяч.

Поэтика многих пословиц построена на ассонансе. «Ассонанс (фр. *assonance*, от лат. *assono* –звучу в лад) – приём звуковой организации текста, особенно стихотворного: повторение гласных звуков – в отличие от аллитерации (повтора согласных)» [2:39]. Ассонанс встречается в русских и узбекских пословицах столь же часто, как и аллитерация. Ср. русские пословицы:

Перемерено** и **переверено** - **верно** и **мерно;

*Хлеб**о**м не к**о**рми, тольк**о** с печи не г**о**ни!*

*За чужим хм**е**л**е**м что-нибудь см**е**л**е**шь.*

*Лг**а**ть не **у**ст**а**ть, не **у**ст**а**ли б сл**у**ш**а**ть*

*Смерть сосле**пу** **лю**тует.*

Ср. также узбекские пословицы:

Пули борнинг оғзи ўйнар, пули йўқнинг кўзи ўйнар - У кого деньги — скачет, кто без денег — плачет;

Ишликнинг иши битар, ишсизнинг куни ўтар - У того, кто работает, работа кончается, а у того, кто бездельничает — день проходит попусту.

В числе фоностилистических приемов, часто применяемых в пословицах можно указать также звукоподражания. Ср. в русских пословицах:

Быкай не быкай, а быка не будет;

Шулды булды закоулды. Шушукаются да шумаркаются;

Живучи, не улыбнешься, помирать станешь - крякнешь;

Старый ворон не каркнет даром: либо было что, либо будет что;

Меньше дрязгу, так меньше звяги.

Такой прием, как анафора (единоначатие) в пословицах представлен редко:

<u>Не нами</u> стала (или: началась) неправда, <u>не нами</u> и кончится.

<u>Не нами</u> уставлено, <u>не нами</u> и переставится.

Примеры узбекских пословиц:

Бир туп ток эксанг, бир туп тол. - Если посадишь куст винограда, посади также куст ивы

<u>Бир</u> бошга бир ўлим - На одну голову одна смерть

Эпифора, (от др.-греч. ἐπιφορά – *добавка*) – стилистический приём, заключающийся в повторении одних и тех же звуковых сочетаний в словах или слов в синтагмах в конце смежных или близко расположенных друг к другу ритмических рядов: стихов, строф и т.п. Противоположна анафоре. Эпифора в чистом виде в русском фольклоре и литературе встречается крайне редко. Однако она в изобилии представлена в узбекской стихотворной традиции. Так, например, такой крупный литературный жанр, как газель, полностью построен на эпифоре. Узбекские пословицы в этом смысле не составляют исключения и очень часто используют этот стилистический прием. Например:

Иш билганга бир танга, гап билганга минг танга - Деловому человеку — одна теньга, красноречивому — тысячу теньга;

Дард бошқа, ажал <u>бошқа</u> – Страдание – одно, смерть – другое;

Бақироқ туянинг бори яхши, бақириб турғани ундан <u>яхши</u> – Хорошо, что есть крикливый верблюд,

еще лучше, что он покрикивает;

Овчи ов қидирар, кончи кон қидирар - Охотник ищет дичь, горняк — рудник.

Таким образом, пословица как жанр активно использует практически все существующие фоностилисти-ческие средства, что объясняется, на наш взгляд, её стремлением к тому, чтобы быть яркой, запоминающейся, а, следовательно, и звучной.

Литература

1. Даль В.И. Пословицы русского народа [Электронный ресурс] –URL:http://vdahl.ru/бог-вера/ (дата обращения 13.11.2022).
2. Литературный энциклопедический словарь / Под общ. ред. В.М. Кожевниковой и П.А. Николаева. -М.: Сов. Энциклопедия, 1987. –С.758.
3. Узбекские пословицы: электронный каталог на сайте FMC/UZ [Электронный ресурс] – URL: http://fmc.uz/maqollar.php?page=o (дата обращения 13.11.2022 г).

РЕЗЮМЕ. Мақола рус ва ўзбек мақолларининг фоностилистик хусусиятларини қиёсий ўрганишга бағишланган. Муаллиф кўпгина мақоллар ямб, анапест ва дактил асосидаги бир мисра эканлигини таъкидлайди. Рус ва ўзбек мақолларида аллитерация, диссонанс, ассонанс, ономатопея, анафора каби фоностилистик воситалардан бирдек фаол фойдаланилади. Ўзбек мақолларида келтирилган эпифора рус тилида учрамайди.

РЕЗЮМЕ. Статья посвящена сопоставительному исследованию фоностилистических особенностей русских и узбекских пословиц. Автор указывает на то, что многие пословицы представляют собой одиночные стихи, основанные на ямбе, анапесте и дактиле. В русских и узбекских пословицах в одинаковой степени активно используются такие фоностилистические приемы, как аллитерация, диссонанс, ассонанс, звукоподражания, анафора. Эпифора представлена в узбекских пословицах не встречается в русских.

SUMMARY. The article is devoted to a comparative study of the phonostylistic features of Russian and Uzbek proverbs. The author points out that many proverbs are single verses based on iambic, anapaest and dactyl. Russian and Uzbek proverbs equally actively use such phonostylistic devices as alliteration, dissonance, assonance, onomatopoeia, and anaphora. The epiphora presented in Uzbek proverbs is not found in Russian.

X.DÁWLETNAZAROV ShÍǴARMALARÍNDA FRAZEOLOGIZMLERDIŃ QOLLANÍLÍW ÓZGEShELIGI

E.E.Allanazarov – *filologiya ilimleriniń kandidatı*
G.Qadirbergenova – *magistrant*
Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

Tayanch so'zlar: lingvistika, frazeologiya, valentlik, ekvivalent, kontekst, obraz, semantika, shakl.
Ключевые слова: лигвистика, фразеология, валентность, эквивалент, контекст, образ, семантика, форма.
Key words: linguistic, phraseology, valence, equivalent, context, character, semantics, form.

Tildiń leksikalıq quramı basqa leksikalıq birlikler qatarında ózine tán ornı bar frazeologizmlerden de ibarat bolıp kelip, sózdiń, sóz dizbekleriniń hár túrli awıspalılıq penen, obrazlı tásirsheńlik penen qollanılatuǵın til birligi esaplanadı.

Xalıqlıq leksikada frazeologizmler erteden-aq orınlı, milliy tilimizge, mádeniyatımızǵa tán birlikler sıpatında orınlı paydalanıladı. Ilimpaz A. Pirniyazova: "Tildegi frazeologizmlerdiń tiykarǵı bólegi semantikalıq jaqtan insanǵa, onıń háreketin súwretlewge qaratılǵan: olar insannıń fizikalıq, psixologiyalıq, etikalıq, intellektual qásiyetlerin bahalaydı, insannıń jámiyetlik jaǵdayın, kásibin, jasın, ómir tájiriybesin, tuwısqanlıq baylanısların xarakterleydi",- dep pikir bildiredi [1:34].

Qasraqalpaq tiliniń frazeologizmlerdi qollanıwdaǵı ózine tán milliy ózgesheligi ásirese sóz ustasınıń kórkem kontekstlerde frazeologiyzmlerdi paydalanıwınan anıq kórinedi. Frazeologizmler kópshilik jaǵdaylarda belgili bir túsinikti bildiriwshi dara sózdiń sınarı, yaki ekspressivlik obrazlılıqqa iye ekinshi bir ataması sıpatında kórinedi. Mısalı «qorqıw» degen uǵımdı ańlatıwshı «júregi suwlaw, jan iymanı qalmaw, júregi suw etiw, janı tas tóbesine shıǵıw, janı shıǵıw» frazeologiyalıq sóz dizbekleri túrindegi sıńarlarına iye.

Dúnya júzlik lingvistikada birinshi ret fransuz ilimpazı Sharl Balli óziniń «Fransuz stilistikası» miynetinde tildegi frazeologizmler hám olardı klassifikaciyalaw máselesin tiykarlap berdi [2:60]. Ol frazeologizmlern ańlatıw ushın birinshi ret «idioma» terminin qollandı. Frazeologiyalıq sóz dizbeklerin ján-jaqlama tereń izertlegen ilimpaz akademik V.V.Vinogradov boldı. Ol óziniń miynetlerinde tildegi frazeologizmlerniń tiykarǵı tiplerin anıqlaydı hám til biliminde frazeologiyalıq mekteptiń qáliplesiwine tiykar saldı. Bunnan soń N.M.Shanskiy, V.L.Arxangelskiy, V.P.Jukov, A.V.Kunin, L.I.Royzenzon h.t.b. ilimpazlar frazeologizmlern izertlew menen shuǵıllandı [3:76].

Túrkiy tillerdegi frazeologizmlern izertlegen miynetlerde de usı halattı kóremiz. Qazaq ilimpazı S.I.Keńesbaev hám ózbek ilimpazı Sh.Rahmatullaevlar túrkiy frazeologiyanıń irge tasın salawshılar esaplanadı [4:78].

Kórkem shıǵarmalarda frazeologizmlerdiń qollanıw ózgesheligi boyınsha orıs til biliminde A.I.Efimov, qazaq tilinde X.Qojaxmetova, ózbek til biliminde B.Yuldashovtıń miynetlerinde sóz etilgen. Onda qaharmanlardıń psixologiyasın, portretin, minez-qulqın beriwde frazeologizmlerdiń kórkem ádebiyattaǵı ornı ayrıqsha ekenligin atap ótedi. Sonday-aq, Ózbekstan hám Qaraqalpaqstan xalıq jazıwshısı T.Qayıpbergenov shıǵarmalarınıń ózbekshe awdarması tiykarında Sh.Abdullaev «Tarjima asarlarda frazeologizmlar semantikası» degen temada kandidatlıq dissertaciya jaqladi. Túrkmen tili frazeologiyası boyınsha K.Babaevtıń «Túrkmen tiliniń idiomaları» miynetin atap ótsek boladı. Al Qırǵız tilinde bolsa frazeologiya máselesine arnalǵan D.Shukurovtıń bir qansha miynetleri jarıq kórdi. Ol óziniń «Qırǵız tiliniń frazeologiyalıq sóz dizbekleri haqqında» degen miynetinde frazeologizmlerdi naqıl-maqallardan, jumbaqlardan, terminlerden, qospa sózlerden bólek qaraydı.

Qaraqalpaq til biliminde frazeologizmler boyınsha dáslepki izertlewler prof. E.Berdimuratovtıń leksikologiya boyınsha bir qatar miynetlerinde «Házirgi zaman qaraqalpaq tiliniń leksikologiyası» miynetinde frazeologizmlerge ayrıqsha toqtap ótkenin kóremiz [5:123]. Sonıń menen bir qatarda qaraqalpaq til bilimindegi dáslepki frazeologizm boyınsha arnawlı miynet sıpatında T.S.Nawrızbaeva «Qaraqalpaqsha-russha sózlikte atawısh frazeologizmlerdiń tipleriniń beriliwi» temasındaǵı kórsetsek boladı [6:66].

Qaraqalpaq til biliminde frazeologizmlerdi arnawlı túrde izertlegen G.Aynazarova bolıp tabıladı. Onıń kandidatlıq dissertatsiyasında qaraqalpaq tilindegi teńles eki komponentli frazeologizmler komponentleriniń fonetikalıq, grammatikalıq, semantikalıq jaqtan sáykes keliwi, sonday-aq, stillik jaqtan ózgeshelikleri hár tárepleme ashıp kórsetilgen. Usınday izertlew jumıslarınan A.Pirniyazovanıń «Qaraqalpaq tili frazeologiyalıq sisteması hám onıń stilistikalıq imkaniyatları» degen atamada doktorlıq dissertatsiyasın atap ótsek boladı. Frazeologizmlerdiń sóz shaqaplarına qatnası boyınsha J.Tańirbergenovtıń "Qaraqalpaq tilinde feyil frazeologizmlerdiń lingvistikalıq analizi" degen temada filologiya ilimleri boyınsha filosofiya (PhD) ilimiy dárejesin aldı. Kórkem

shıǵarmalarda frazeologizmlerdi úyreniw máselesi boyınsha qaraqalpaq tilinde G.Allambergenovanıń “I.Yusupov shıǵarmalarında frazeologizmlerdiń stillik qollanılıwı” temasında ilimiy jumısın qorǵap shıqtı. Kórkem shıǵarmalarda frazeologizmlerdiń qollanılıwı qaraqalpaq til biliminde arnawlı túrde házirge deyin jeterli dárejede izertlenilmey kiyatırǵan másele bolıp esaplanadı.

Jazıwshı, shayırlar xalıq tiliniń frazeologizmlernen kerek jerinde paydalana otırıp, óziniń súwretlew sheberliginen hám stillik maqsetine iykemlestiredi. Sebebi, «Jazıwshı – milliy sóz mádeniyatın dóretiwshi, onı rawajlandırıwshı. Ol óz dáwirindegi xalıq tilin paydalana otırıp, óz dóretiwshiliginiń tiykarǵı maqsetine ılayıqlap ana tiliniń hár túrli usılların tańlap alıp, jańartıp jıynaqlap jumsaydı». Awızeki sóylew tiliniń elementleride, frazeologiyalıq sóz dizbekleride kórkem ádebiyattıń prozalıq stili ushın da, poeziyalıq stili ushın da xarakterli leksikalıq birlikler sıpatında paydalanıla beredi. Sonlıqtanda, biz óz maqalamızda X.Dawletnazarov shıǵarmalarında frazemalardıń qollanılıw ózgesheligine toqtap ótemiz.

X.Dáwletnazarov shıǵarmalarında frazeologizmler ózine tán tábiyǵıy obrazlılıǵı arqalı ulıwma oy-pikirdi janlandırıp shıǵarma tiliniń kórkemligin arttırıp, júdá sheber paydalanılǵanın kóremiz Mısalı: *Bunıń ushın sorlılarda ayıp bolsa... Ǵam tıyıǵı* ***jan lipasın sótti*** *desem!?(D os bolıw hám meniń qolınan kelmes 6-b);... Zaman qayda baratır, zań qanday ya Rább? Qarapayım xalıqqa* ***qabaq shıtıp*** *desem!(Dos bolıw hámmeniń qolınan kelmes 6-b; Hár dayım jolımız usı jerden túser eken,* ***janımız bir uwıs bolıp****, padasınan adasıp qalǵan janlıq ushırassa da* ***zárremiz qalmas****(Álwidaǵ muhabbat, álwidaǵ!... 13-b); Ákemiz namaz oqır, ol hár otırıp turǵanda hár qaysısımız hár jaǵınan jabıla jarmasıp, túrgelgen waqta arqasına,iyinlerine asılısıp, shadlıqtan ǵárqátiziy bolıp,* ***jılqımız tawǵa shıqqanday*** *(Álwidaǵ muhabbat, álwidaǵ!... 20-b);Tek Ayboljanımdı qutlı jayına qondırsam... kóp qayıǵıp, jabılıp ósken usı qızıldıń erteńi tolǵandırıp* ***júregime as batpaydı*** *(Álwidaǵ muhabbat, álwidaǵ!... 88-b)*

Berilgen mısallarda frazemalar «*jan lipasın sótiw*» – qıynalıw, *«qabaq shıtıp»*–ashıwlanıw, «*janı bir uwıs bolıw*» – qorqıw, qáweterleniw, «*zárresi qalmaw*» – qattı qorqıw, «*jılqımız tawǵa shıqqanday*» – quwanıw, «*júregime as batpaydı*» – qayǵırıw mánilerinde sheber súwretlengen. Bul mısallardaǵı frazemalardıń ornın basqa sózler menen almastırıp qollansaq onıń kórkemligi, tásirsheńligi, obrazlı bolıp kelmes edi. Joqarıda berilgen frazeologizmlerdiń ayırımlar xalıq awızeki tilinde basqa varianttada jumsaladı. *Janı bir uwıs bolıw* frazemasınıń *«janı bir qısım bolıw» túri de bar.* Al mine usı *«janı bir uwıs bolıw»* frazeması menen *«zárresi qalmaw »* frazeması arasında gradaciyalıq ósiw bar ekenligin kórsek boladı. Sebebi olardıń mánileriniń kúshliligin biz kontekst arqalı kóriwimizge boladı.

Bunnan basqada jazıwshı ózi aytpaqshı bolǵan pikirdi elede ótkirlestirip, kórkemlep beriw maqsetinde tómendegidey frazeologizmlerdi de qollanılǵan. Bul frazeologizmler kúndelikli ómirimizde kóp ushırasatuǵın, awızeki sóylew tilinine say frazeologizmler bolıp tabıladı. Mısalı: *Kelissin-kelispesin* ***bir ayaǵı jerde, bir ayaǵı górde*** *turǵan men aytsam saǵan bul gápti basqa kim aytadı, balam- aw! (Álwidaǵ muhabbat, álwidaǵ!... 78-b); Bir ókinishlisi – úydiń ishiniń aytıwınsha usı erik baǵ penen teń binyat etilgen alma, shabdal baǵımız teperishlerimiz* ***shash al dese, bas alıp*** *turǵan zamanında túp tamırınan qoparıp jiberilgen (Álwidaǵ muhabbat, álwidaǵ!...76-b); Ózimdi* ***appaq xojanıń aqlıǵı*** *etip sizlerdi jamanatlı etiw niyetinen pútkilley awlaqpan(Álwidaǵ muhabbat, álwidaǵ!... 18-b); Sonda úydiń ishindegiler hesh* ***qabaq shıtpas*** *sirá-awishley qınjılatuǵın shıǵar-aw, biraq biziń* ***kóńilimizdiń qabarǵanın*** *qálemes (Álwidaǵ muhabbat, álwidaǵ!... 21-b)*

Bunda birinshi *mısaldaǵı «bir ayǵı jerde, bir ayaǵı górde» frazeması «ábden qartayǵan»*mánisinde berilgen bolsa, ekinshi mısalda keltirilgen*«shash al dese, bas alıw»– «jumıstı terisine islew»,* úshinshi hám tórtinshi gáptegi *«appaq xojanıń aqlıǵı» – «biygúná», «qabaq shıtpaw»– «ashıwlanbadı»,«kóńilimizdiń qabarıw»– «qapa bolıw»* sıyaqlı mánilerde kelgen.Sońǵı mısaldaǵı «kóńil» sózi biziń ádebiy tilde onsha ushıraspaydı, onıń ornına «kewil»sózi jumsaladı. Álbette shayır hám jazıwshılar kórkem ádebiyat stilinde shıǵarma dóretkennen keyin olar obrazlılıqtı, tásirlilikti arttırıw maqsetinde sózlerdi awıstırıp qollanıp otıradı.

Frazeologizmler tildegi turaqlı, qáliplesken ornı – kórkem ádebiyat. Kórkem shıǵarmalarda belgili waqıya qalay bolǵan bolsa, sol halında aytılıp qoymaydı. Jazıwshı, shayır bolǵan waqıyanı óziniń oy eleginen ótkerip, oǵan túrli boyaw berip, kórkemlep súwretlewi kerek. Usınday sulıw, kórkem sóz baylıǵı frazeologiyalıq sóz dizbekleri bolıp esaplanadı. Frazeologizmlersiz kórkem shıǵarma jazılmaydı. Belgili bir oydı jarıqqa shıǵarıp bayanlawda, ásirese onı kórkem til menen jetkeriwde somantikalıq fraznologizmlerdiń ornı úlken.

Anatomiyalıq atamalar óziniń kóp mániligi menende ajıralıp turadı, kóbinese turaqlı sóz dizbegin jasawda aktiv qollanıladı. Sol sebebten frazeologizmlerdiń ishinde ayırım sózler semantikalıq jaqtan ayrıqsha kózge túsip, onıń uytqısı retinde xızmet etedi. Qaraqalpaq tilinde adamnıń dene músheleriniń atamalarına (somatizmlerge) baylanıslı bir qansha frazeologizmler ushırasadı. Sebebi tilimizdegi qollanılıp júrgen frazeologizmlerdiń derlik kópshiligi mine usı toparǵa kiredi. Mısalı: kózine shóp salıw, kózi jetiw, til alǵısh, til tiygiziw, tili shıǵıw, tisinen shıǵarmaw, tis qaqqan, awzı ashılıw, awzına qum quyıw, awzınan túskendey, murnınan jip ótkerip alıw, moynına miniw, basına kóteriw t.b.

Shayır shıǵarmalarında qollanılǵan somatikalıq frazeologizmlerdi kórip shıqsaq. Mısalı: Hár insanǵa tuwısqanday, Ámenger bolıp dárt eńgergen qádirdanlardı, Bárhá, *-****Gór awzınan alıp qaytasız!*** (Xat, 7-b). Meniń qara kókiregimdi, Jaqtırtalmas,- Mına altınlar! ***Sipse bolǵır, bul súegimdi****,* Joqlawshı dashıqpas. Xalqımnan (Xat, 13-b). Izlew túwe, baspas tiline, Boldım aqır, -***Betlerge shúyel!***.. Suw quyıldı,Sol sát únine, Jel uyıtqıdı, Quyıp ótti sel (Xat, 14-b).

Biz keltirgen mısallar tek qana teńizden tamshı ǵana, shayırdıń nasrıy hám dástúriy qosıqlarında bunday frazeologizmler júdá kóp jumsalǵan. Bundaǵı *«gór awzınan alıp qaytıw»-qutqarıw, «súyegi sipse bolıw »- azıp tozıw, qıynalıw, «betine shúyel bolıw»- abıraysız bolıw, uyatqa qalıw* mánilerinde kelgen frazeologizmler inversiyalanıp pikirdiń kórkemliligin arttırıwǵa xızmet etedi. Joqarıdaǵı frazeologizmler quramındaǵı awız, súyek, bet sıyaqlı (komponent) dene-múshe atamaları sol qaharmannıń ishki sezimlerin, psixikalıq xalatın, is-háreketin súwretlewde orınlı paydalanılǵan.

Solay etip, X.Dáwletnazarov óz shıǵarmalarında frazeologiyalıq sóz dizbeklerin ıqsham, orınlı hám sheber paydalanǵan. X.Dáwletnazarov til baylıqların kórkem sóz sheberi sıpatında obrazlı, tásirli etip qollanǵanlıǵınıń jáne bir kórinisi. Avtordıń qaysı shıǵarmasın alıp qarasaqta frazeologizmler eń áhmiyetli bolǵan súwretlew quralı retinde qollanǵan. Onıń barlıq shıǵarmalarınan sóz tańlawda, frazeologizmlerdi stillik maqsette paydalanıwda sheberlik ayqın sezilip turadı.

Ádebiyatlar

1. Абдулаев Ш.Д. Таржима асарларда фразеологизмлар семантикаси (Т.Қайипбергенов асарларининг ўзбекча таржимаси асосида). Филол. Фанлари номзоди. … дис. –Тошкент: 2007.
2. Berdimuratov E. Qaraqalpaq ádebiy tili. Leksikologiya. –Nókis: 1998.
3. Кеңесбаев С.И. Қазақтілі қалыптанған сөз топтары (қос сөздер, идионімдер мен фразалар). Автореф. дисс. ...-д-ра филол. Наук. - Алма-ата: 1944.

4. Раҳматуллаев Ш.У. Основные грамматические особенности образных глагольных фразеологических единиц современного узбекского языка: Автореф. дисс...канд. филол. наук. –Москва: 1952.
5. Ефимов А.И. О языке художественных произведений. – Москва:1954, - С.181-216.
6. Қожахметова Х. Фразеологизмдердиң көркем әдебиетте қолданылыўы. -Алматы: 1972, 54,58-б.
7. Йўлдашов Б. Фразологик услубият асослари. –Самарқанд: 1999. «СамДУ нашри», 200-б.

REZYUME. Maqolada tilimizdagi lingvistik birliklardan biri frazeologizmlarning badiiy tildagi qo‘llanilishi hodisasiga bag‘shlangan bo‘lib, shoir Q.Davletnazarov asaralrida qo’llanilishdagi so‘z ma’nolarining ta’sirchanligidagi o‘ziga xos xususyatlari va ayrim tafsilotlar bayon etiladi.

РЕЗЮМЕ. В статье одна из языковых единиц нашего языка посвящена событию употребления фразеологизмов в художественном языке. В произведениях К.Давлетназарова приводятся некоторые подробности, касающиеся особенностей значения слова в употреблении.

SUMMARY. In article, one of the linguistic units of our language is devoted to the event of the use of phraseological units in an artistic language. In the works of K.Davletnazarov, some details are given concerning the peculiarities of the meaning of the word in use.

PEDAGOGIK OLIY TA’LIMDA BO‘LAJAK INGLIZ TILI MUTAXASSISLARI-TALABALARNING YOZUV KOMPETENSIYASINI TAKOMILLASHTIRISH KONSEPSIYASI

S.Azizov – *tayanch doktorant*
O‘zbekiston davlat jahon tillari universiteti

Tayanch so‘zlar: yozuv kompetensiyasi, oliy ta’lim, ingliz tili, yozma nutq, konsepsiya, yozish ko‘nikmasi, produktiv ko‘nikma, pedagogik ta’lim, til ta’limi, matn, kontekst, linvistik kompetensiya.

Ключевые слова: письменная компетенция, высшее образование, английский язык, письменная речь, понятие, навык письма, продуктивное умение, педагогическое образование, языковое образование, текст, контекст, языковая компетенция.

Key words: writing competence, higher education, English language, writing, concept, writing skill, productive skill, teacher education, language education, text, context, language competence.

Avvalo, oliy ta’limni ta’lim jarayonlarining yakuniy bosqichi, ya’ni mehnat bozori uchun kadrlarni har tomonlama yetuk tayyorlab beruvchi muhim amaliyot davri sifatida e’tirof etish mumkin va bu uning bugungi zamon va makon nuqtayi nazaridan shiddat bilan rivojlanib borayotgan dunyo talablari asosida uzluksiz taraqqiy etishi lozimligini belgilab beradi. Jumladan, ta’limda tatbiq etiluvchi har qanday islohotning asosiy negizi globallashuv sharoitida shiddat bilan rivojlanib borayotgan mehnat bozorining talablariga monand shakllantirilishi maqsadga muvofiqdir. Bundan tashqari, O‘zbekiston misolida oliy ta’limga qamrov ko‘rsatkichlarining yil sayin oshib borayotganligi va fanlar tarkibining yangilanayotganligi mazkur ta’lim bosqichiga bo‘lgan e’tiborning sezilarli darajada oshganligini ko‘rsatadi. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonunining 2020-yil 23-sentabrda qabul qilingan yangi tahririda oliy ta’limga quyidagicha izoh berilgan: “Oliy ta’lim bakalavriat ta’lim yo‘nalishlari va magistratura mutaxassisliklari bo‘yicha yuqori malakali kadrlar tayyorlanishini ta’minlaydi… Bakalavriat oliy ta’lim yo‘nalishlaridan biri bo‘yicha chuqurlashtirilgan bilim, malaka va ko‘nikmalar beradigan, o‘qish davomiyligi kamida uch yil bo‘lgan tayanch oliy ta’limdir” [1]. Demak, chuqurlashtirilgan bilim, malaka va ko‘nikmalarning o‘zaro uyg‘unlashuviga asoslangan ta’limiy bosqichning doimiy tahlillar va izlanishlar asosida isloh etilib borilishi amalda fanlarni o‘qitish metodikasiga ham ta’sir o‘tkazadi. Chet tillarni o‘qitish bo‘yicha mutaxassis kadrlar – pedagoglarni tayyorlashga ixtisoslashtirilgan pedagogik oliy ta’limda talabalarning chet tilida yozuv kompetensiyasini, yozish ko‘nikmalarini va yozma nutq janrlarini yaratish mahoratini takomillashtirishning nazariy va amaliy asoslari xususida maqolaning quyidagi qismida atroflicha so‘z yuritiladi.

Umuman olganda, yozish – bu talabalarning akademik yozma topshiriqlarga qanday javob berishlari va ularda ishtirok etishlari asosida oliy ta’limdagi fanlarga oid yakuniy nazorat va imtihonlardan o‘tishlari yoki ularda muvaffaqiyatsizlikka uchrashlarini baholab beruvchi asosiy vositadir [7]. Yozuv kompetensiyasi to‘g‘risidagi ayni izohni oddiy qilib talabalarning deyarli barcha fanlardan oraliq va yakuniy nazoratlarni yozma shaklda topshirishlari belgilanganligi va bu uning amaldagi dolzarb maqomini ko‘rsatmoqda. Shuningdek, yozma topshiriqlarning ona tilida, ikkinchi yoki chet tilida bajarilishi ham ta’lim metodikasining o‘ziga xos tarzda amaliyotga tatbiq etilishi kerakligini ko‘rsatadi. Eng asosiysi esa talabalar yozuvi oliy ta’limda o‘qitish va o‘rganishning markazida bo‘lib, unda sodir bo‘ladigan turli kontekstlarga ko‘ra u bir qator maqsadlarni amalga oshirishga yordam beradi [2]. Mazkur jarayonda maqsad tushunchasi muhim ahamiyatga ega, chunki chet tili ta’limida talabalarning bo‘lajak mutaxassis sifatida asosiy linvistik kompetensiyalari oldindan belgilangan amaliy maqsadlarga ko‘ra takomillashtiriladi. Binobarin, chet tilni amaliy maqsadda o‘rganish ushbu til yordamida kerakli axborot olish va boshqalarga yetkazish ma’nosini anglatadi [5]. Vaholanki, talabalarning yozuv kompetensiyasi ***baholash***, ***o‘rganish*** va ***muayyan bir fanga oid jamoalarga qo‘shilish*** singari maqsadlarga erishishda o‘qituvchi va talabalarga ko‘mak beradi. Birinchidan, *baholash* maqsadi – talabalardan insholar, yozma imtihonlar yoki laboratoriya hisobotlarini tayyorlab topshirish talab qilinishi mumkin va bu ularning fanlarning mazmunini qay darajada egallaganliklarini namoyish eta olishlarida yuzaga chiqadi [2]. Ingliz tili ta’limi misolida olib qaralsa, talabalarning so‘z birikmasi, gap va uning turlari, paragraf, insho, rasmiy va norasmiy xatlarni yozish kabi yozma nutq janrlarini baholash ularning asosiy o‘rganilayotgan chet tilida mavjud bo‘lgan qonun-qoidalarni, ayniqsa, o‘tilgan har bir mavzuni o‘zlashtirib borish ko‘rsatkichlarini yuzaga chiqarishda yordam beradi. Ikkinchidan, *o‘rganish* maqsadi – ayni maqsad talabalarga mutaxassislikka oid bilimlar bilan murosa qilishga yordam beradi, shuningdek, umumiy fikrlash va tanqid qilish qobiliyatlarini rivojlantirishlariga xizmat qiladi [4]. Bu amaliy maqsad bevosita yozishning nutq faoliyati turlari orasidagi maqomini yanada aniq ko‘rishga imkon beradi, ya’ni gapirish, tinglab tushunish va o‘qish orqali o‘zlashtirilgan bilim, ko‘nikma va malakaning yozish ko‘nikmalarida umumlashtirgan holda amaliyotda mustah-kamlashlariga zamin yaratadi. Jumladan, talabalarning bo‘lajak mutaxassis sifatida turli kontekstlarga tayyorgarlik ko‘rishlarida yozma nutqni takomillashtirishga oid topshiriqlarni bajarish barcha olingan nazariy va amaliy bilimlarni sinovdan o‘tkazishda qo‘l keladi. Uchinchidan, *muayyan bir fanga oid jamoalarga qo‘shilish* maqsadi (muloqot me’yorlari akademiklar g‘oyalarini yetkazish va baholashning asosiy vositasi bo‘lgan insonlar jamoasi ma’nosida [6]) – talabalarning oliy ta’limdagi akademik fanlar asosida ta’lim olishlari ularning har qanday kontekstda muayyan bir tartib va tizimga ega bo‘lgan nutqdan foydalanishlariga ko‘mak berib, ularning mutaxassislik sohasiga tegishli jamoaning bo‘lajak vakillari – pedagoglar sifatida bosqichma-bosqich shakllanib borishlarida yuzaga chiqadi.

Yozuv kompetensiyasini takomillashtirish pedagogik oliy ta’limda chet tilini o‘qitishdan ko‘zlangan amaliy maqsadlarga asosan olib borilishi talabalarning real kasbiy faoliyatda ularning duch kelishi mumkin bo‘lgan turli muammolar-u qiyinchiliklarga oldindan tayyor

bo'lishlariga xizmat qiladi, biroq amaliyotda kutilmagan muammoli holatlarning yuzaga kelishi umumiy ta'lim konsepsiyasining faqatgina yangilanishiga va tarkiban boyishiga sabab bo'ladi. Xususan, chet tillarini o'qitish metodikasining bosh mazmun-mohiyatini o'zida aks ettiruvchi metod (*method*), yondashuv (*approach*) va texnologiya (*technology*) kabi tushunchalar yozma nutqni o'qitish ta'limotida ham o'z kuchiga ega. Zero, insonlar yozishga turli yo'llar bilan yondashadilar va har bir talaba o'ziga mos keladigan yondashuvni topishi kerak iloji boricha, ya'ni shaxsiyati, turmush tarzi va yozma nutq janriga mos bo'lgan [3]. Umuman olganda, ingliz tili misolida yozuv kompetensiyasini takomillashtirishda u yoki bu yondashuv va metodning to'laqonli muvaffaqiyatli natijalar keltirishini oldindan aytib bo'lmaydi, chunki o'qituvchi tomonidan tatbiq etiluvchi barcha metod, yondashuv va texnologiyaning samarali bo'lishida talabalarning ham ikkinchi tomondan individual faol ishtiroki muhim rol o'ynaydi. Misol uchun, talabalar chet tilida yozma nutq janrlariga oid topshiriqlarni bajarishlaridan ko'zlangan maqsad ularning bilimlarini tekshirishdir mazmunidagi umumiy bir qarash mavjud, ammo bu xato [3], ya'ni yozma nutq topshiriqlari orqali talabalarga taqdim etilgan turli kontekstlarga ularning til qoidalari (grammatika, punktuatsiya kabi) va birliklari (leksikologiya) dan qay darajada to'g'ri va aniq foydalanib, namunadagi matn yarata olganliklari nazoratga olinadi. Bundan tashqari, chet tilda bilim maxsus tekshirilmaydi, chunki u ko'nikma tarkibida o'rganiladi, binobarin, ko'nikma tekshiriladi [5]. Shunday qilib, yozuv kompetensiyasini takomillashtirishga oid pedagogik oliy ta'lim konsepsiyasini shakllantirishda yuqorida tilga olingan barcha jihatlar muhim ahamiyat kasb etadi.

Xullas, oliy ta'lim uzluksiz va uzviy isloh etiluvchi ta'limning eng muhim ham nazariy, ham amaliy bosqichi sifatida bo'lajak mutaxassis kadrlarni tayyorlashda o'z dolzarbligini oshirib bormoqda. Shuningdek, bugungi kunda yozma nutq talabalarning ko'nikma, malaka va bilimlarining mustahkam va samarali bo'lishiga hamda ta'limning turli xil kontekstlari asnosida chet tillarini o'qitish metodikasining bosqichma-bosqich yangilanib borishiga yo'l ochmoqda.

Adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni (23.09.2020). https://lex.uz/docs/-5013007.
2. Caroline C., Mary J., Sharon G., Ann H., Joan S. (2003). Teaching academic writing. London: Routledge.
3. Gavin J., Christopher W. (2011). Reading, writing and reasoning: a guide for students (3rd ed.). -New York: Open University Press.
4. Hilgers T.L., Hussey E.L., Stitt-Bergh M. (1999). As you're writing, you have these epiphanies: what college students say about writing and learning in their majors. Written Communication, 16(3), 317–53.
5. Jalolov J. (2012). Chet til o'qitish metodikasi. -Toshkent: "O'qituvchi" NMII.
6. Prior P. (1998). Writing/Disciplinarity: a sociohistoric account of literate activity in the academy. Mahwah, NJ: Erlbaum.
7. Theresa M.L. (2001). Student writing: access, regulation, desire. -New York: «Routledge».

REZYUME. Til ta'limida nutq faoliyati turlari ichida yozuvning o'rni bir qator amaliy jihatlariga ko'ra farqlanadi va mazkur amaliy jihatlar pedagogik oliy ta'limda tahsil oluvchi talabalarning asosiy chet tilidagi yozuv kompetensiyasini takomillashtirishlaridagi dolzarb ahamiyatini belgilab beradi. Makur maqolada ayni jarayonda yozma nutqning o'rni, uni o'qitishga doir ta'lim muhitining bugungi zamon talablari asosidagi konsepsiyasi xususida muallif tomonidan so'z yuritiladi.

РЕЗЮМЕ. Среди видов речевой деятельности в языковом образовании роль письма различается по ряду практических аспектов, и эти практические аспекты определяют фактическую значимость письменной компетенции студентов по основному иностранному языку, обучающихся в педагогическом вузе. В данной статье автор рассматривает роль письменной речи наряду с понятием образовательной среды в едином процессе исходя из требований сегодняшнего дня.

SUMMARY. Among the types of speech activity in language education, the role of writing differs in a number of practical aspects, and these practical aspects determine the actual significance of the writing competence of students in the target foreign language studying at a pedagogical university. In this article, the author examines the role of a written speech along with the concept of the educational environment in the same process based on the requirements of today.

TERMINOLOGIYA SOHASI TARAQQIYOTIDAGI TERMINLARNING SHAKLLANISH BOSQICHLARI, TURLARI VA AMALDAGI MUVAFFAQIYATLI NATIJALAR

M.Badalbayeva – *katta o'qituvchi*
O'zbekiston Respublikasi favqulodda vaziyatlar vazirligi akademiyasi

Tayanch so'zlar: terminologiya, til, termin, maxsus soha, struktura, til taraqqiyoti, nutq, tor ma'no, leksika, terminologik tizim, maxsus lug'at, umumadabiy til, atama, tushuncha, til vositasi.

Ключевые слова: терминология, язык, термин, специальное поле, состав, развитие языка, речь, узкое значение, лексика, терминологическая система, специальный словарь, общелитературный язык, термин, концепция, языковой инструмент.

Key words: terminology, language, term, special field, composition, language development, speech, narrow meaning, vocabulary, terminological system, special dictionary, general literary language, term, concept, language tool.

Ma'lumki, til insonlarning o'zaro axborot-ma'lumot almashish vositasi sifatida talqin etiladi va bu omil uning jamiyat taraqqiyoti bilan bevosita bog'liq tarzda rivoj topishining bosh mazmun-mohiyatini o'zida aks ettiradi. Jumladan, har bir tilning tarkiban bosqichma-bosqich boyib borishi va turli islohotlarga duch kelishi aynan yuqorida tilga olingan umumiy bir ta'sirga nisbatan bo'lgan aks ta'sir, ya'ni javobdir. Umuman olganda, tildagi barcha o'zgarishlar inson aql-idrokining tabiiy bir mahsuli sifatida nafaqat ijtimoiy hayotda bo'layotgan yangiliklarning, balki tilga oid lisoniy voqeliklarning yangi yo'nalishlar asnosida shakllanishiga zamin yaratadi. Masalan, tilshunoslik fanida terminologiya sohasining ochilishi tildan foydalanuvchilar hamda til ustida tadqiqot ishlarini olib boruvchilar uchun to'g'ridan-to'g'ri barcha yangiliklarni kuzatib borishga yordam beradi. Ayniqsa, terminologik leksika umumxalq tili leksikasining ajralmas qismi sifatida u bilan birga rivojlanadi, jamiyat va til taraqqiyotidagi barcha jarayonlarni boshdan kechiradi [3]. Jumladan, terminologiya sohasi tilshunoslik fanida lisoniy birliklar orasida muayyan bir tartib va tizim yaratish taqozosi bilan yuzaga chiqdi. Bundan tashqari, V.P. Danilenkoning fikriga ko'ra, terminologiya deganda umumadabiy tilning mustaqil funksional turi, ya'ni an'naviy fan tili (fan, ilm yoki texnika tili ma'nosida) [9].

Muayyan soha vakillari misolida olib qaralganda, nutqiy faoliyatda muloqot ishtirokchilarining o'zaro samarali va undan ko'zlangan kommunikativ maqsadlarga erishishlarida ham terminologiya sohasida olib borilayotgan ilmiy va amaliy izlanishlarning o'rni dolzarb ahamiyatga egadir. Ayni jarayonda terminologiya sohasi so'zlar orasida tadqiqot ishlarini olib borish yo'lida tilga oid izchil izlanishlarning to'liq bo'lishini ta'minlaydi. Misol uchun, terminologiya ma'lum bir fanga oid terminlar yoki texnika sohasida qo'llaniluvchi so'zlar yig'indisi bo'lib, ayni vaqtda terminlar ma'nolari bilan birgalikda ular ifoda etadigan tushunchalar ham qayd etiladi [7]. Shu bois terminlarni sohalar bo'yicha jamlashda ayni murakkab jarayon olib boriladi va ko'zlangan nazariy va amaliy natijalar olish harakati davom ettiriladi.

Umuman olganda, terminologiyaning tilning lug‘at tarkibidagi ahamiyati to‘g‘risida ikki xil g‘oya, ya’ni qarash mavjud: birinchi g‘oya terminologiyani adabiy til leksikasining mustaqil qatlami sifatida ifoda etsa, ikkinchi g‘oya uning adabiy til so‘z boyligi tarkibidan ajratilishi, “alohida turuvchi” obyekt tarzida baholanib, nutqning turlari (sheva, jargon, jonli so‘zlashuv) ga tenglashtirilishi to‘g‘risidagi fikrni ilgari suradi [2]. Lisoniy birliklarning bu shaklda paydo bo‘lishi til taraqqiyotida undan foydalanuvchilarning nutq tarkibining ham muayyan bir tizimga asosida taqdim etilishiga ko‘mak beradi. Jumladan, termin sifatida terminologiya so‘ziga ham izoh berilsa, uning ma’no ko‘lamini nechog‘lik keng ekanligiga guvoh bo‘lish mumkin. Jumladan, ko‘pchilik «terminologiya» so‘ziga uning terminlar jamlanmasi sifatida tushunilishini e’tirof etishadi, ammo bu uning faqatgina tor ma’nosini o‘zida aks ettiradi. Bundan tashqari, unga terminlarni o‘rganishga bag‘ishlangan tilshunoslik fanining bir sohasi sifatida ham qarash mumkin umumiy holatda, ya’ni *terminus* (lot. chegara) va *logos* (yun. fan, ta’limot) ko‘rinishida. Biroq, ayni masalada izchil tahlil olib borgan argentinalik professor Xuan Sagar unga uch xil ma’no berish mumkinligini ko‘rsatib o‘tgan: 1) terminlar; 2) terminlarni standartlashtirish amaliyotlari va metodlari; 3) atamalar va tushunchalar o‘rtasidagi munosabatlar nazariyasi [5]. Demak, terminologiya tildagi terminlarni faqatgina o‘rganibgina qolmaydi, balki ularni qay tartibda muayyan fan, ishlab chiqarish, texnika kabi sohalar miqyosida kirib kelishi, tartibga – tizimga solinishi amaliyoti va metodlarini ham tadqiq etadi. Natijada, mazkur yo‘nalishlarda ayni yo‘nalishning tilshunoslikdagi dolzarbligini oshirar ekan, uning amaliy maqsadlari ham bevosita belgilab olinadi. Masalan, tahliliy izlanishlar doirasida olingan natijalarga ko‘ra, terminologiya sohasining maqsadi, umuman so‘zlardan farqli o‘laroq, terminlarning tabiatini o‘rganish va texnik fanlar uchun standartlashtirilgan terminologiyani yaratish va shu bilan, ayniqsa, tillararo vaziyatlarda, tarjima ekvivalentlari orqali aniq muloqotni osonlashtirishdan iboratdir [1]. Ko‘rinib turibdiki, jamiyatning turli sohalariga oid nutqiy kontekstlar uchun lisoniy birliklar – so‘zlarni o‘rganishda tilshunoslikka oida barcha bilimlar va amaliyotlar ishga solinadi va bu uning bir vaqtda bir nechta fanlar bilan bevosita uyg‘unlashgan holda ish ko‘rishini isbot etmoqda. Terminlar orasida tahlilar olib borishda «termin» va «tushuncha» o‘rtasidagi farqni bilish ham muhim ahamiyatga egadir, chunki terminologiya sohasi tilda terminlardan foydalanishning tartib va tizimini ishlab chiqishni eng bosh vazifa sifatida belgilab oladi. Vaholanki, termin ilm-fan taraqqiyotining muayyan bosqichida mavjud tushunchalarning asosiy xususiyatlarini aniq va to‘laligicha aks ettiruvchi maxsus terminologik ma’noga ega tabiiy va sun’iy til birligi, ya’ni so‘z yoki so‘z birikmasi [8] talqinida ham e’tirof etish mumkin.

Tushuncha to‘g‘risida umumiy fikr shuki, bir qarashda tushunchalar birlamchidir, ya’ni g‘oya uning nomidan oldin vujudga keladi va bu terminologiya sohasidagi asosiy qoidadir [4]. Bu qoidani oddiy shaklda tushunish mumkin, ya’ni termin tushunchaga shakl beradi, yana ham aniqrog‘i, biror bir predmet haqidagi g‘oya – tushuncha dastlab inson ongida paydo bo‘ladi, ammo unga nom berish uchun termin lozim bo‘ladi. Xususan, ayni shu holat terminologiya sohasida terminlarning paydo bo‘lishiga zamin yaratadi. Natijada, terminlar va tushunchaning o‘zaro bir-biriga bog‘liq ekanligini ko‘rish mumkin. Binobarin, terminlar uch kategoriyaga bo‘linadi: (1) yuqori darajadagi yoki sof texnik terminlar; (2) texnik terminlar banki; (3) subtexnik terminlar [6]. Mazkur terminlarning qo‘llanilish doirasi va ko‘lamiga ko‘ra turlarga bo‘linishi tilga oid kontekstlarda ma’nolarning samarali tatbiqi uchun xizmat qiladi. Zero, terminlar fan, texnika va ishlab chiqarish sohalari kabi amaliy jarayonlarning lisoniy konteksti uchun xizmat qilishlari doirasida ham bir necha turlarga bo‘linadi.

Xullas, terminologiya sohasi tildan foydalanuvchi insonlarning nutqiy kontekstlarda axborot va ma’lumotlarni aniq va to‘g‘ri ifoda etishlariga sharoit yaratib, turli fan, texnika va ishlab chiqarish sohalarida mavjud bo‘lgan terminlar tartibini tizimlashtirilgan holda uzluksiz va uzviy tahlil qilib borilishida dolzarb amaliy ahamiyatga egadir. Vaholanki, terminlarning paydo bo‘lishi, faol nutq tarkibiga kirib borishi va tan olinishi jamiyatda ayni yo‘nalishdagi sohalarning ham taraqqiy etishi asnosida amalga oshadigan ijtimoiy voqelikdir.

Adabiyotlar

1. Berry R. Terminology in English language teaching. – Switzerland: Peter Lang Publisher, 2010. –P. 275.
2. Dadaboyev H. O‘zbek terminologiyasi: o‘quv qo‘llanma. –Toshkent: «Yoshlar nashriyot uyi», 2020. 136-b.
3. O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi (T harfi). –T.: “O‘zbekiston milliy ensiklopediyassi” Davlat ilmiy nashriyoti, 2002. 867-b.
4. Pearson J. Terms in context. – Amsterdam: «Benjamins», 1998. –P. 243.
5. Sager J. A practical course in terminology processing. –Amsterdam: John Betjemans, 1990. –P. 258.
6. Trimble M.T., Trimble L. The development of EFL materials for occupational English: the technical manual. –USA: Oregon State University, 1978.
7. Whewell W. The philosophy of the inductive sciences founded upon their history (Vol. I-II). – London: J.W. Parker, 1967.
8. Герд А.С. Значение термина и научное знание. Научно-техническая информация (серия 2). –М.: 1991. №10, –С. 1-4.
9. Даниленко В.П. Русская терминология: опыт лингвистического описания. –Москва: «Наука», 1977. –С. 248.

REZYUME. Jamiyat rivojining natijalari bevosita tilda aks etar ekan, tilning taraqqiy etish hodisasi uzluksiz davom etadi. Sohalararo shiddat bilan rivojlanib borayotgan globallashuv omillarining til taraqqiyotidagi ta’siri terminologiya sohasining paydo bo‘lishi, rivojlanishi va taraqqiy etishiga zamin yaratdi. Maqolada ayni jarayondagi terminlarning tatbiqi, shakllanish usullari, qo‘llanilish doirasiga ko‘ra turlari, o‘z navbatida, amaliyotda erishilayotgan muvaffaqiyatli natijalar xususida so‘z yuritilgan.

РЕЗЮМЕ. Поскольку результаты развития общества непосредственно отражаются в языке, феномен языкового развития продолжается непрерывно. Влияние быстро развивающихся междисциплинарных факторов глобализации на развитие языка заложило основу для возникновения, развития и прогресса в области терминологии. В статье говорится о применении терминов в одном процессе, способах формирования, видах по сфере применения, в свою очередь об успешных результатах, достигнутых на практике.

SUMMARY. Since the results of the development of society are directly reflected in the language, the phenomenon of language development continues uninterrupted. The influence of rapidly developing interdisciplinary factors of globalization on the development of the language laid the foundation for the emergence, development and progress in the field of terminology. The article illustrates the use of terms in one process, methods of formation, types by scope, in turn, about successful results achieved in practice.

ТИЛ БИРЛИКЛАРИНИНГ ҲИССИЙЛИК ТАБИАТИ

Д.М.Бузрукова – *ўқитувчи*
Фарғона давлат университети

Таянч сўзлар: ҳис-туйғулар, ҳиссий концепт, интеграл, этник ва касбий фарқланиш, типология, вербал ва новербал, лексик, фразеологик.

Ключевые слова: чувства, эмоциональная концепция, интеграл, этническая и профессиональная дифференциация, типология, вербальные и невербальные, лексический, фразеологический.

Key words: emotions, emotional concept, integral, ethnic and professional differentiation, typology, verbal and non-verbal, lexical, phraseological.

Тилшунослик нуқтаи назардан В.И.Шаховскийнинг фундаментал тадқиқотларида тилда ҳиссиётларни ифодаловчи тил бирликларининг борлиги илмий асосланган. Тилшунос олим инсонларга хос бўлган когниция жараёни лисоний шахснинг тафаккури ва онги инсон ҳиссиётлари билан узвий боғлиқлигини таъкидлайди.

Инсон ҳис-туйғулари оламини ангалтувчи ҳиссий-концептлар ҳис-туйғулар билан бирга ҳар даврга хос бўлган миллат ва жамиятнинг ижтимоий-маданий кўрсаткичларидаги ўзгаришларни, ахлоқий қарашлар тизимидаги афзалликларни ўзида акс эттириб келмоқда.

Рус тилшунослигида ҳиссий концептлар универсал деб тавсифланади, чунки айнан ҳиссий концептларгина турли этник гуруҳ вакилларини бир-бирига кўпроқ ёки камроқ ўхшаши мумкинлигини сезиларли даражада кўрсатиб туради [3:86]. Шу билан бирга, ҳиссий концептлар этноспецификлиги билан ажралиб туриши аҳамиятли бўлиб, бу эса “индивидуаллик” билан боғлиқ ҳолда ҳиссий тенденцияни маълум бир маданиятнинг миллий кўрсаткичи деб тавсифлашга имкон беради.

Шундай қилиб, оламни ҳиссий концептуаллаштиришнинг ажралмас таркибий қисми сифатида, инсонларга хос бўлган ҳиссиётларни ифодаловчи концептлар тушунилади.

Концептларни ўрганишга бўлган интеграл ёндашув “ҳиссий концепт” атамасини қайта кўриб чиқишни, аниқлаштиришни талаб қилади. Юқоридагиларни ҳисобга олган ҳолда ҳиссий концепт деганда, бир томондан дунёни билишнинг ҳиссий шакли бўлган ва тажрибалар орқали фикр шакллари билан боғлиқ бўлган кўп даражали, полиструктурали (маълум ёш, жинс, этник ва касбий фарқланишларга эга) ҳиссий шаклланиш тушунилади.

Бундай таъриф ҳиссий концептларни бир неча аспектда кўриб чиқишга имкон беради. Ҳиссий концептларни ўрганишда когнитив жараёнлар ҳам иштирок этади. Бунда лисоний шахснинг она тили луғат бойлиги тўғрисидаги билимлари ва онгда ичкилаштирилган воқелик объектлари, ҳамда ҳодисаларни ифодаловчи концептуал тузилмани шакллантиришни ўз ичига олган лингвистик қобилиятни алоҳида ажратиб кўрсатиш мумкин.

М.А.Красавскийнинг докторлик диссертациясида ҳиссий концептлар типологияси ишлаб чиқилган бўлиб, у концептларни рамзийлаштириш усулига кўра (рамзий маънога эгалигига кўра) вербал ва новербал турларга ажратилади. Олим ҳиссий концептларни биринчи бўлиб концептуал асосига кўра, яъни ифодаланиш воситаларига (лексик, фразеологик) ва фаолият доирасига кўра ҳам бир неча гуруҳга бўлади. Ижтимоий хусусиятларига кўра тадқиқотчи универсал ва индивидуал ҳиссий концептларни фарқлайди [1:374].

Ҳиссий концептлар - маданий концептларнинг бир тури бўлиб, улардан қўшимча ҳиссий қийматга эгалиги ва субъектив баҳоловчи хусусиятлари билан ажралиб туради. Ҳар бир ҳиссий концептлар хусусан, *“ғазаб”, “даҳшат”, “қўрқув”, “нафрат”, “муҳаббат”, “қувонч*” кабиларнинг семантик-психологик ва ҳиссий-эстетик реаллашуви тил ташувчиси бўлган лисоний шахс ҳиссий-лисоний онгида индивидуал, маданий ва фаол коммуникатив хатти-ҳаракатларининг ўзига хос хусусиятлари билан фарқланади.

Когнитив фаолиятнинг асоси бўлган ҳиссий концептлар таркиби ва мазмуний тузилиши индивидуал ёки жамоавий тасаввурда ҳосил бўлган ва маълум бир этнос, унинг вакиллари хотирасида сақланадиган элементар концептуал ва мажозий маънолар билан шаклланади.

В.И.Шаховский ҳиссий маъно, ҳиссий коннотация ва ҳиссий салоҳият тушунчаларини фарқлашга асосланган эмоционал лексика типологиясини ишлаб чиқди. Бу компонентларнинг турли бирикмалари, олимнинг фикрига кўра, ҳиссий лексиканинг уч гуруҳини ташкил этади: аффектив сўзлар (ҳиссий маъноси бу сўзлар семантикасининг ягона компоненти бўлган ундовлар, вулгаризмлар ва ҳиссий-баҳоловчи сифатлар); коннотатив маънога эга сўзлар (асосий мантиқий-объектив маъно билан бир қаторда ҳиссий маъноларни ўз ичига олган сўзлар); потенциал ёки контекстуал ҳиссиётларни (мулоқот контексти ва вазиятига қараб ҳиссий маъно касб этадиган сўзлар) [4:20-21]. Шунга кўра, олим сўзларнинг ҳиссий семантикасининг уч хил тури мавжудлигини таъкидлайди: айнан ҳиссиётнинг ўзи, ҳиссётлар сўз маъноларини реаллаштирувчи сифатида ва вазият билан боғлиқ ҳиссийлик [5].

Бундан ташқари В.И.Шаховскийнинг фикрича, сўз семантикасида маънонинг учта компонентини ажратиб кўрсатиш мумкин:

1) мантиқий объектив;
2) ҳиссий;
3) функционал-услубий.

Тил бирликларининг ҳиссийлик табиати ана шу компонентлар бирикмасига боғлиқ. Агар сўз таркибида ҳиссий ва функционал-услубий компонентлар бўлса, бу сўзнинг лексик маъноси ҳиссий-афекктив; ҳар уччала компонент қатнашганда сўзнинг лексик маъноси ҳиссий-коннотатив бўлади; агар сўз семантикаси мантиқий-объектив ва функционал-услубий компонент билан ифодаланган бўлса, у ҳолда бу сўз семантикасида ҳиссийлик бўлмайди, яъни сўз ҳиссий маъно ифодаламайди [5].

Шундай қилиб, олим тилнинг ҳиссий бирликларига маъносида ҳиссий компонент - “эмосема” ни ўз ичига олган сўзларни киритади. “Эмосема” тушунчаси В.И. Шаховский томонидан семантик хусусияти ва маъно аниқлаштирувчинининг комбинацияси сифатида сўзловчининг ҳис-туйғулари билан боғлиқ бўлган ҳамда сўз семантикасида ифодаланган “эмотивлик” ва “сема” нинг алоҳида турини белгилаш учун киритилган.

Ҳиссий концептларнинг таркибий тузилиши ҳақида Г.Носирова кўплаб тадқиқотчилар фикрини ўрганиб, ЭК бошқа тушунчаларга қараганда анча мураккаб ва нозик тузилишга, бой концептуал таркибга эга, улар субъектив, уларнинг моҳияти ноаниқ, натижада ЭК тузилиши ва таркибини аниқлаш анча муаммоли деган хулосага келади.

Бизнинг кузатишларимизга кўра, ҳиссий концептлар турли тизимли тилларда, яъни маълум бир лингвомаданият вакиллари онгида умуминсоний ёки этник жиҳатдан шартланганлиги сабаб ўзига хос ҳиссий-лисоний манзарани ҳосил қилади.

Ҳиссий концептларни турли тизимли тилларда ўрганиш, мураккаб ва кўплаб омилларни ҳисобга

олишни талаб қилади. Ҳиссиётлар таснифи асосида ҳиссий концептларни кўриб чиқиш эса алоҳида субъективлик билан ажралиб турадиган ҳиссий кечинмалардаги чалкашликни олдини олади.

“Муҳаббат” ҳиссий концепти ҳар қандай лингвомаданиятнинг асосий тушунчаларидан бири ҳисобланади. Инглиз тилида “*love*”, рус тилида “*любовь*”, ўзбек тилида эса “*севги*” ёки “*муҳаббат*” концепти инсон онги ва ҳис-туйғуларининг асосий категорияси сифатида ўрин эгаллайди. Инглиз ва руслар ҳиссий-лисоний олам манзарасини чуқурроқ таҳлил қилиш учун ҳар икки тилда “муҳаббат” концептига энг яқин “симпатия”, “sympathy”, “страсть” “passion” сўзларини танлаш керак бўлади. Ушбу тушунчалар универсал таърифга эга эмас ва уларнинг ҳар бири ўз талқинига эга. Шундайлигига қарамай, бу тилларда сўзлашувчилар ҳиссий-лисоний манзарасида “муҳаббат” концептига юқорида келтирилган сўзлар маъно жиҳатдан боғланган.

Тадқиқотчи Г.Носированинг таъкидлашича, эмоционал концептларнинг функциялари каби хусусиятларини ажратиб кўрсатиш мумкин: тил – маданият ва менталитет маҳсули бўлиб, эмоционал концептлар нафақат инсоннинг эмоционал оламини акс эттиради, балки ҳис-туйғуларнинг намоён бўлишини тартибга солади, ҳис-туйғуларни бошдан кечириш жараёнида одам учун хатти-ҳаракатларнинг айрим стратегияларини белгилайди. Одатда, бундай стратегиялар миллатнинг, жамиятнинг тарихий ривожланиши жараёнида шаклланади ва турли мамлакатларда турлича бўлади. Масалан, ўзбеклар учун умуман нотаниш бўлган "Вендетта"ни олсак, бу Италия жамияти томонидан қасос олиш нияти – белгиланган хатти-ҳаракатлар стратегияси сифатида тушунилишини эслашнинг ўзи кифоя [2].

Бошқача айтганда, маданий жиҳатдан шартланган ҳиссий концептларни ҳиссий семиотикани ҳисобга олган ҳолда ўрганиш зарур.

Адабиётлар

1. Красавский Н. А. Эмоциональные концепты в немецкой и русской лингвокультурах : монографія. – Москва: «Гнозис», 2008. –С. 374.
2. Носирова Г.М. Оламнинг лисоний манзарасида эмоционал концептлар. Филол.фан. д-ри. ...(DSc) дисс. –Тошкент: 2021. 21-б.
3. Шаховский В. И. Эмоциональные культурные концепты: параллели и контрасты. // Языковая личность: культурные концепты: Сб. науч. тр./ВГПУ, ПМПУ. - Волгоград – Архангельск: 1996. - С. 86.
4. Шаховский В.И. Типы значений эмотивной лексики // Вопросы языкознания. 1994. № 1. – С. 20–21.
5. Шаховский В.И. Эмотивная лингвоэкология: комплексный подход к изучению языка, речевой деятельности и человека // Вопросы психолингвистики. 2014. № 1 (19). – С. 13–22.

РЕЗЮМЕ. Мақолада ҳиссий концептлар семантик – психологик ва ҳиссий-эстетик реаллашуви тил ташувчиси бўлган лисоний шахс ҳиссий – лисоний онгида индивидуал, маданий ва фаол коммуникатив ҳаракатлар ўзига хос хусусияти билан фарқланиши кўриб чиқилади.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматривается семантико-психологическая и эмоционально-эстетическая реализация эмоциональных концептов в эмоционально-языковом сознании языковой личности - носителя языка, отличающегося характеристикой индивидуально-культурных и деятельностных коммуникативных действий.

SUMMARY. In the article, the semantic-psychological and emotional-aesthetic realization of emotional concepts is considered in the emotional-linguistic consciousness of the linguistic person who is the carrier of language, which is distinguished by the characteristic of individual, cultural and active communicative actions.

KIYIM-KECHAK NOMLARINING TURKIY TILLARDAGI TASNIFI MASALASI

(bosh kiyimlar misolida)

G.Danabayeva – *magistrant*

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so‘zlar: kiyim, kiyim-bosh, bosh kiyim, qalpoq, do‘ppi, taqiya, kalapo‘sh, quloqchin, bo‘rk, telpak.

Ключевые слова: одежда, головной убор, шапка, тюбетейка, калапуш, ушанка, бурк, тельпак.

Key words: clothes, headwear, cap, skullcap, kalapush, earmuff, burk, telpak.

Kiyim insoniyat tarixining ilk davrlarida tashqi ta’sirlardan muhofaza qilish vositalaridan biri bo‘lgan bo‘lsa, keyinchalik uning vazifasi doirasi kengayib, boshqa xususiyatlar ham kasb etdi. Ayni damda kiyim insonni tashqi ta’sirlardan muhofaza qilish bilan birga, uning ijtimoiy taraqqiyot faktorlari majmuini o‘zida aks ettiruvchi, inson tanasini u yoki bu darajada berkitib, o‘rab, bezab turuvchi narsalar yig‘indisidir. U ijtimoiy hodisa bo‘lib, jamiyat taraqqiy etgan sayin u ham taraqqiy etib, rivojlanib boradi.

Insonning kiyinish ehtiyojini o‘tovchi buyumlar majmuining umumiy nomi o‘zbek adabiy tilida *kiyim, kiyim-kechak*, so‘zlashuv nutqida *yengil, yengil-bosh* (*yengilvosh*), *kiyim-bosh* (*kiyimvosh*), *ust-bosh* (*ustvosh*) kabi atamalar bilan ifodalanadi. Kiyimlar inson tanasining qaysi qismiga kiyilishiga, ya’ni turiga qarab kiyim-kechak nomlarining turkiy tillardagi leksik-semantik xususiyatlarini ko‘rib chiqamiz.

Dastlab kiyim-kechak nomlariga xalqimiz qarashlarining har xil diniy tushunchalarga, irimlarga bog‘liq ma’no anglatishi haqida, xususan bosh kiyimlar borasida ozgina to‘xtalib o‘tmoqchimiz. Turkiy xalqlarning aksariyatida bosh kiyim hozirgi kungacha kiyeli deb uni yuqoriga ilib qo‘yish, yerga qo‘ymaslik, oyoqqa bosmaslik lozimligi haqida ko‘p ishonch bilan irimlar mavjud. Xalqimizda: «erkak kishilarning dasturxon boshida yalangbosh o‘tirmasligi, ovqatdan keyin fotiha qilganda bosh kiyim kiyib qur’on o‘qishi lozim, yo‘qsa uyning barakasi qochadi. Ayol kishi yalangbosh yurishga bo‘lmaydi, elning baxti qaytadi» -degan irimlar bor [1:27-28]

O‘zbek tilida bosh kiyim guruhiga kiruvchi kiyimlar ikki qismga ajraladi: a) boshga kiyiladigan kiyimlar b) boshga o‘raladigan kiyimlar

Erkak kishilarning bosh kiyimi nomlari o‘zbek tilida*: qalpoq, do‘ppi,(taqiya, kalapo‘sh), quloqchin, bo‘rk, telpak;* qoraqalpoq tilida: *bo`rik, soppas, qurash, degeley, telpek, sho`girme, qulaqshi`n, yshqulaq, iytqulaq* va rus tilidan kirgan: *kubanka, furajka, pilotka* nomlari eskirgan nomlar bo‘lsa, *qalpaq, papaq, toppi, tumaq, malaqay, taqiya* atamalari esa hozirgi qozoq va qoraqalpoq adabiy tilida unumli ishlatiladi. Shuningdek, bosh kiyimlar orqali erkak kishilarga nisbatan yigitlik vazifasini bajarishda ramziy ma’nolarga ishora qilinib «*boshingda telpaging bor, yigit kishisan, bir so‘zli bo‘l*» degan ma’noda qo‘llaniladi. Qoraqalpoq tilining lug‘at tarkibida *bo`rik, oramal* obrazli motivda xalqimiz dasturiga xos ramziy ma’nolar ham keng qo‘llaniladi. Masalan: Qiz o`sse eldin` ko`rki, Ul o`sse eldin` *bo`rki*. *Oramal* ton bolmaydi, jol boladi (Xalq naql-maqollari). Yuqorida keltirilgan bosh kiyim nomlari *telpek, bo`rik* kiyimlari orqali erkak kishilarning yigitlik or-nomusi, ro‘mol ayollarning turmush yo‘lini belgilab beradigan ramziy xarakterga ega.

Ayol kishilar bosh kiyimi nomlarining deyarli ko‘pchiligi bosh o‘rash va yopinchiq xizmatini bajaradi.

O‘zbek tilida boshga o‘raladigan kiyimlar asosan *ro‘mol, peshonabog‘, lachak, durra, durracha* deya nomlangan. Ayollarning boshiga yopinadigan narsalarining kirib kelishi ko‘pincha islom dini bilan bog‘liq bo‘lgan. Boshga yopinadigan *paranji* (o‘zbek tilida), keyinchalik *yopinchiq, jawliq, kiymeshek, jegde* (qoraqalpoq tilida) kelinchakning yuzini boshqa insonlarning nazaridan saqlagan va erkak kishilarga yuzini ko‘rsatmaslik uchun boshlariga yopingan. Masalan: Bet-a`lpetin biyge ko`rsetiwge iybe yetip, *jegdesin* ko`zine sa`l tu`sirin`kiredi de, a`ste g‘ana so`ylep, bolg‘an ha`diysenin` ushli`g‘i`n bayan qi`ldi`.

Darvoqe, *ro‘mol* so‘zi dastavval *ro‘mol<ro‘yimol* yuz-qo‘lni artish uchun mo‘ljallangan atama sifatida ishlatilgan. Keyinchalik esa bu so‘z buyum nomi boshga o‘raladigan kiyim turi nomiga ko‘chgan. Bet-qo‘lni artish uchun mo‘ljallangan buyum turi *ro‘molcha* yoki *sochiq* so‘zlari bilan ifodalangan. Masalan: *Ro‘molchani elkaga solib, nonvoylikka qarab yugurdim* (“Shum bola”, 261-bet)

Qadimgi davrlarda turkiy tillarda ro‘mol burunchuq tarzida ishlatilgan. Bu so‘z Mahmud Qoshg‘ariy “Devonu lug‘otit turk” asarida ikki xil ma’noda: 1) peshonabog‘ (ro‘mol); 2) boshga o‘raladigan, yopinadigan yopinchiq [5:467]. Bu qadim davrlarda, paranji urf bo‘lmagan paytda, *ro‘mol* asosan yopinchiq vazifasini o‘tagan. Bunday holatni yaqin o‘tmishgacha O‘rta Osiyoning ayrim tumanlarida paranji o‘rnida ro‘mol yopinib yurganlaridan bilsa bo‘ladi.

Turkiy tillarda ro‘mol *yovliq // jovliq ro‘mol* so‘zining o‘ramol, vo‘ramol shakllari qipchoq tip tillarining ichki fonetik xususiyatlarini ko‘ramiz. Bu so‘zning eski o‘zbek tilining turkiycha variantida *yog‘liq* tarzida uchratamiz. Qozoq, qoraqalpoq tillarida bu *mayli`q//dasmal* tarzida ishlatiladi. Alisher Navoiy asarlarida bu so‘z uchraydi. Masalan: *Jola binafshaga urub toshini, bog‘lab ko‘k yog‘lig‘ ila boshini*.

O‘zbek xalqida azaldan bosh kiyim sifatida asosan *ro‘mol* o‘ralgan. Yoshi va mavqeiga, oilaviy ahvoliga qarab turli xil ro‘mol — *doka ro‘mol, shol ro‘mol, g‘ijim ro‘mol* va boshqa xil ro‘mollar o‘ralgan, o‘ralish usuli ham turlicha bo‘lgan. Qizlar uchun qulay bosh kiyim *do‘ppi* hisoblangan. Do‘ppilardan *iroqi chorgul, yo‘rmado‘zi, munchoq gulli, zardo‘zi, iroqi do‘ppilar* mashhur. Bosh kiyimlari ustidan chiroyli naqshlar bilan bezatilgan tillaqosh, bo‘yinga ularga mos bo‘yintumor, zebigardon, qo‘lga bilaguzuk, uzuk va boshqa taqinchoqlar taqilgan.

Keyinchalik bu so‘z ma’no taraqqiyotiga ko‘ra vazifasi o‘zgarib, *ro‘mol* faqat boshga o‘raladigan buyum turining nomi sifatida qolgan. Ilgari ro‘molning bu turini boshga yoyib, yopinib, yopinchiq sifatida foydalanishgan. Balki shu formadan kelib chiqib *bosh yaylig‘i* kelib chiqqan bo‘lishi mumkin. *Yog‘liq* – qozoqlarda *jawli`q*. Ammo jawli`qni qozoq kelinchaklari o‘zlari kiyadigan *kiymachak* (kimeshek)ning ustidan o‘raydilar. Bu tipdagi buyumlar o‘ralish usuliga ko‘ra qozoqlarda turlicha nomlangan. Jumladan, *qos jawli`q* (qo‘sh yog‘liq) - qo‘shqavat yog‘liq); *burama jawli`q*, (ikki qavat qilib burab o‘raladi); *asti`ng‘i` jawli`q* – (ro‘mollarning ostidan o‘raladi); *ustingi jawli`q* (ust ro‘mol); qirg‘izlar shu tipdagi bosh kiyimini *kiyma elechek* deyishadi. Aksariyat turkiy til lug‘atlarida va ayrim manbalarda ro‘mol o‘rnida yuqorida ta’kidlanganidek, *yovliq* so‘zi uchraydi.

Mazkur *kiymachak* so‘zi qoraqalpoq xalqida ham keng turda ishlatiladi. *Kiymeshek* – qoraqalpoq ayollarining eng mashhur bo‘lgan dasturiy bosh kiyimi hisoblanadi. XIX asr oxiri XX asr boshida kashtalab ishlangan ayollar bosh kiyimlaridan biri. Kiymeshek so‘zi «kiyim-kechak» degan negizdan kelib chiqqan va qisqartirib *kiymeshek* bo‘lib shakllangan [3:102-104].

Bundan tashqari qoraqalpoq xotin-qizlari kiyimlarini to‘liqtiradigan va estetik chiroy bag‘ishlaydigan turi – ziynatli bosh kiyim *sa`wkele* bo‘lib hisoblanadi. *Sa`wkele* – eron tilidan kirgan «*sho*-(podsho), *kulo*-(bosh kiyim) – podshoning toji» degan ma’noni anglatadi [6:134-138]. Shuningdek, I.V.Bogoslovskaya «desyat karakalpakskix saukele» maqolasida *sa`wkele* haqida E.V.Rtveladze fikrini keltiradi: «Eski xorazm va so‘g‘d tillarida *sau* «qora», *kala, kele* – «bosh kiyim» deb, bu berilgan ma’lumot qoraqalpoq etnonimining etimologiyasiga yaqin ekanligini ta’kidlaydi. Shuningdek, mil. avv. VIII asrda eng so‘nggi Xorazm shohi kiygan *Shau* (Sau) *Shafan* so‘zidagi *saw* «qora» so‘zi bilan bog‘liq [4:111] deb keltirgan. Bu atamani qozoq xalqida ham uchratish mumkin.

Turkiy tillarda ro‘molning hajmiga qarab ham har xil qo‘llanganligini ko‘rishimiz mumkin. Masalan, o‘zbek tilida ro‘molning kichik hajmdagi turlari *durra//durracha* (Andijon, Namangan); *dakana, peshonabog‘* (Toshkent); *sallacha* (Andijon); *manglaycha* (Shovot tumanida); *peshanavat//peshanavot* (Surxondaryo) kabi nomlar yuritiladi.

Tilimizda ro‘mol atamasi so‘nggi davrga kelib o‘rash so‘zidan kelib chiqqanligi ko‘rsatilgan. Bosh o‘rash deganda har xil uzun matodan, gazlamalardan boshni aylantirib o‘rash tushuniladi. Qoraqalpoq ayollari bosh o‘rashning chevari bo‘lib, qizlarga hayvonsimon bosh o‘rash usulini o‘rgatgan. Qoraqalpoq xalqining ro‘mollarni o‘rash namunalari tilimizda *haywanqas, haywanshaq* deb nomlangan. Masalan: Qi`z jen`gesi basi`na *haywanqaslap oralg‘an aydi`nli`si`ni`n`* iyninen to`men tu`sip turg‘an ushi`n tislep, oylani`p qaldi` (K.Karimov). Ro‘molni boshiga o‘ragan payt oldi hayvon shoxiga o‘xshab chiqib turganligi bois shunday nomlangan. Masalan: Tek anasi` *bas orag‘an* gezde Jumagu`l qasi`nda oti`ri`p *shaqi`n* sa`l ko`terin`kiredi. (T.Qayipbergenov).

Bu kabi nomlash bizning o‘zbek xalqida ham uchragan. *Durra* – ro‘molning kichikroq turi. Uning ipakdan to‘qilgani *ipak durra*, ro‘mol ustidan cho‘chchaytirib o‘rab olinadigan kichikroq xili *durracha* deyilgan. Masalan: *Durrachani dol qo‘yib o‘ynaydi gulyor-gulyor* (Ashula). *Durra* turkiy so‘z bo‘lib, o‘zbeklar bilan aralash yashaydigan tojiklar xiliga ham kirgan. *Lokki* – keksa ayollar boshidan tushib ketmasin uchun uning ustidan buklab-buklab o‘rab oladigan ro‘mol *lokki* deyiladi. Buxoro, Samarqand va Toshkentda *lokki* o‘rnida peshonabog‘ so‘zi ishlatiladi. Peshonabog‘ so‘zining ma’nosi keng. U ro‘molning har qanday kichik turini ifodalayveradi. Lokki va uning fonetik variantlari lakki/lokkidir. Bu so‘z Zomin, Hulkar, Bog‘ishamol, Cholqishloqda ro‘molning buklab-buklab, tepasini cho‘chchaytirib peshonaga bog‘lanadigan turini anglatadi [2:30].

Tilimizda ro‘mollarning bir nechta turlari mavjud va ular o‘ziga xos nomlanish xususiyatiga ega. Rus tilidan kirib kelgan *kosinka ro‘mol* – (kosinka ot kosoy) tilimizdagi qiyiq ro‘mol degan ma’noni anglatadi. Ro‘mollar ipak iplardan yoki qo‘y-echki junidan to‘qilganligi bois, ularning *jun ro‘mol (o‘zbek tilida), tu`bit oramal (qozoq tilida), puxli` oramal (qoraqalpoq tilida)* va h. nomlari bor. *Geji* – ipak ro‘molning bir turi. Ro‘molning bu turini ko‘proq qozoq va qoraqalpoq tillarida, xususan, *qara geji, aq geji, qi`zi`l geji* turlari uchraydi. Uning hajmi 8,10,12 chorak bo‘lib, xalqimiz ro‘mollar ko‘lamiga qarab: *on eki shereklik geji oramal, on shereklik geji oramal, segiz shereklik qi`zi`l geji oramal* deb nomlagan.

Bosh kiyim turlaridan *bo‘rk, qalpoq, do‘ppi* turkiy so‘zlardir. Leksikografik manbalardan *qalpoq* so‘zi qozoq, qirg‘iz, turk, tatar tillariga oidligi aytiladi.

Xulosa qilib aytganda turkiy tillarda har bir millatning yashash sharoit, mentalitetidan kelib chiqib bosh kiyim o‘ziga xos qadrlanishining guvohi bo‘ldik.

Adabiyotlar

1. Абдиев А. Қарақалпақ ырымлары. –Нөкис, 2014.
2. Асомутдинова М. Кийим-кечак номлари изоҳли луғати., Т., “Фан” нашриёти, 1981

3. Аўҳадиева З.Ж. Қазақ тіліндегі улттық киімдер атаўының этнолингвистикалық сипаты. – Алматы технологиялық университетиниң хабаршысы. 2017, №1(114)

4. Богославская И.В. Десять каракалпакских саукеле. // Этнографическое обозрение. №4, 2014

5. Кошғарий М. Девону луғотит турк. I том

6. Морозова А.С. Каракалпакский женский шлемовидный головной убор «Саукеле», Научные труды ТашГУ, выпуск 200, Археология Средней Азии, VI. –Ташкент, 1963

7. Содиқова Н. С, Ўзбек кийими, Т., 2002; Занятия и быт народов Средней Азии, Л., 1971;

8. Сухарева О. А., История среднеазиатского костюма. Самарқанд (2-пол. 19 – нач. 20-в.), М., 1982;

9. Чориев Б. Ғафур Ғулом шеърияти тили. – Т., 1994

10. Ундерова Л. В., Ўзбекская народная одежда конца ХИХ-ХХ в., Т., 1994.

REZYUME. Mazkur maqolada kiyim-kechak nomlarining turkiy tillardagi leksik-semantik xususiyatlari bayon qilingan. Xususan, erkak va ayol kishilarning bosh kiyimlarining turkiy xalqlarda ishlatilish jarayonlari, kelib chiqish tarixiga alohida diqqat qaratilgan .

РЕЗЮМЕ. В данной статье рассмотрены лексико-семантические особенности названий одежды в тюркских языках. В частности, особое внимание уделяется истории использования наименований мужских и женских головных уборов у тюркских народов.

SUMMARY. This article describes the lexical-semantic features of clothing names in Turkic languages. In particular, special attention is paid to the history of the use of men and women's headdresses in Turkic peoples.

O‘ZBEK XALQ MAQOLLARIDA ANTITEZANING IFODALANISHI

B.X.Eshmanova – *magistrant*

Chirchiq davlat pedagogika universiteti

Tayanch so‘zlar: paremiologik birlik, ko‘chma ma’no, tazod, maqol, grammatik qurilish, qarama-qarshilik, antonomiya, ziddiyat, sodda gap, hikmatli ibora, differensial sema.

Ключевые слова: паремиологическая единица, переносное значение, противопоставление, пословица, грамматическая конструкция, антонимия, конфликт, простое предложение, мудрая фраза, дифференциальная сема.

Key words: paremiological unit, figurative meaning, analogy, proverb, grammatical structure, contradiction, antonymy, contradiction, simplicity, wise phrase, differential sema.

Kirish. Har bir xalq o‘zining ma’naviy-ma’rifiy qadriyatlarini chuqurroq anglashga, oz tarixini ko’proq bilishga intiladi. Shuningdek, har bir millat va elatning o‘ziga xos urf-odati, an’analari, milliyligi, qadriyati shu xalq tarkib topgan ya’ni shakllana boshlagan davrlardan balki, undan ham avval shakllangandir. Aynan mana shunday urf-odat va marosimlar xalqning kim ekanligini ko‘rsatib beradi. Yozuvchi Tog‘ay Murod aytganidek: *«Xalq nimasi bilan xalq! O’zining urf-odatlari bilan xalq! Otabobosidan qolgan milliy an’analari bilan xalq!* [1:47].

Maqollar esa bizga qadim o‘zbek xalqining eng botiniy urf-odatlari, an’analari, marosimlari, his-tuyg’ulari, afsonalari, rivoyatlari, yurish-turishi, turmushi, mehnat faoliyati, jamiki moddiy va ma’naviy olamini aks ettirib beradi. Bunda maqollarning afzallik jihati shundaki: Maqol oddiy so‘z yoki gap orqali ifodalangan fikrdan ta’sirli va ixcham shaklga egaligi, shuningdek, xulosa yo’sinida berilishi, hukm ya’ni rad etilmaydigan, to‘g‘ridan to‘g‘ri qabul qilinadigan paremiologik birlik sifatida tilimizda muhim o‘rin egallaydi.Bu xususiyatlar ayniqsa ichki qarama-qarshi semali maqollarda juda ham ta’sirli aks etadi.Differensial semali maqollar kuchli hukmni ifodalab,tinglovchining tuyg’ulariga ta’sir qiladi va uni junbushga keltiradi.Xuddi shunday maqollar orqali ifodalangan fikr va mazmunda so‘zning butun qudrati namayon bo‘ladi.Bunday maqollar ko‘chma ma’noda yoki o‘z ma’nosida ham qo‘llanishi mumkin. Differensial semali maqollar ko‘pincha qo‘shma gap ko‘rinishida, ba’zan sodda gap shaklida ham namoyon bo‘ladi.

Adabiyotlar tahlili va metodlari. Maqolada bugungi o‘zbek tilshunosligida differensial semali maqollar ifodalangan bo‘lib,bunda bir nechta maqollar orqali ular tarkibidagi leksik-semantik qarama-qarshilik xususiyatlari xususida so‘z boradi. Jahon tilshunosligida maqollar tadqiqiga berilgan baho va mazkur hodisaga turlicha yondashuvlar mavjudligi haqida fikr yuritiladi. Adabiyot sifatida matnning lingvistik mohiyati bilan bog‘liq bo‘lgan ilmiy adabiyot, monografiya va dissertatsiyalar tahlilga tortilgan.

Muhokama va natijalar. M.Qoshg‘ariy XI asrdayoq turkiy xalqlarning hikmatli iboralaridan juda katta qismini o‘zining “Devon”iga kiritib, ularni qanday vaziyatda, qaysi mazmunda qo’llanishini arab tilida izohlagan edi. “Devonu lug‘otit turk”da xalq og‘zaki ijodiga oid 300dan ortiq she’riy parchalar, 291ta maqol va matallar keltiriladi [2:49].

Keyinroq o‘zbek tilshunosligida xalq maqollari boshqa bir yo’nalishda tadqiq etila boshlandi, ya’ni yozuvchi va shoirlar asarlarining tili va uslubiga oid ko‘pgina ishlarda, nomzodlik dissertatsiyalarida xalq maqollarining ma’noviy, uslubiy xususiyatlarini o’rganishga alohida e’tibor berildi. Bu borada A.Rustamov, H.Sulaymon, Sh. Shomaqsudov, Sh.Shorahmedov, H.Berdiyorov, R.Rasulov, S.Asqarov, A.Jo’raxonov, M.To‘ychiyev, M.Hakimovlarning [3:85-87] ishlarini keltirish mumkin. O‘zbek tilshunosligida xalq maqollarining to‘laqonli sinonimik lug‘atini yaratish kabi muhim vazifa B.Jo’raeva tomonidan uddalandi [4:79].

Maqol-hayotiy tajriba asosida xalq tomonidan yaratilgan, odatda pand-nasihat mazmuniga ega bo’lgan, ixcham obrazli, tugal ma’noli va hikmatli ibora yoki gapdir [5:569]. Biz bu maqol va matallarni qanchalik ko’p o‘rgansak ham ozdir,chunki biz maqollar orqali o’tmish ajdodlarimizning butun bir hayotiy faolyati ularning sezimlari,orzu o‘ylarini his etamiz va ulardan kerakli darajada xulosalar chiqaramiz. “Maqol” atamasi arabcha qavlun-gapirmoq, aytmoq so’zidan olingan**.**Maqol orqali aytilgan fikr kishiga juda qattiq ta’sir qilishi bilan ham inkor etib bo‘lmaydigan haqiqatga aylagani bois ham bu janrga e’tibor kuchlidir.

«Maqol kamida bitta gapga teng keladi, hukm xarakterida bo‘lib, Grammatik fikr ifodalaydi, o‘z ichki Grammatik qurilishi jihatidan ham doim gapga teng bo‘ladi, undan anlashilgan mazmun faqatgina tasviriy yo’l bilan ochiladi» [6:24]. Lekin maqollarning orasida oppozitsion munosabat ifodalaydigan turlari alohida ahamyatga molikdir.

Jaloliddin Rumiy aytganidek: «Har qanday «ashyo»ning qimmati zidi bilan ayon bo‘ladi, zidi bo’lmagan narsani ta’rif etish imkoniyatdan tashqaridadir. Tangri nurning oshkor bo’lishi uchun qorong’u etib yaratilgan mana bu olamni mavjud ayladi [7:74], – deydi. Mana shunday ziddiyat, qarama-qarshilik tushunchasi maqollarning leksik-semantik asosida ham uchraydi. Bunday maqollar orqali berilgan ibratomuz fikr kishiga kuchliroq ta’sir qiladi. Uni o’yga toldiradi, fikrlashga majbur qiladi.

Masalan shunday maqollardan biri: ***Achchiq bilan chuchukni totgan bilar, uzoq bilan yaqinni yurgan*** [8:24]. Bu maqoldagi ***achchiq-chuchuk, uzoq-yaqin*** so’zlari o’zaro ma’noviy antonimlikni yuzaga chiqaryapti va qarama-qarshilik orqali maqol mazmuni yanada ta’sirliroq ifodalanyapti. Bu maqol xalq orasida ko’pincha ko’chma ma’no ifodalab, biror bir voqea hodisani o’zining boshidan o’tkazgan, o’z hayotida ko’rgan, sinagan, o’sha vaziyatga tushgan inson biladi. Undan boshqa odam bu holatni to’la

his qila olmaydi degan ma'no bor. Shuningdek, bu maqol ko'pni ko'rgan tajribali kishi ma'nosini ham ifodalaydi.

Ahmoqlarga bosh bo'lguncha, donolarga yosh bo'l. Bu maqolda esa ***ahmoqdono, bosh-yosh*** so'zlari ma'noviy qarama-qarshilikni yuzaga chiqaryapti. Maqolda ibratomuz nasihat aks etgan bo'lib, bu oddiy nasihat bo'lmay, bu maqoldagi butun bir mazmun mohiyatni kuchaytiryapti va ifodaviylik, ta'sirchanlikni yanada kuchliroq yuzaga chiqishini taminlayapti. Bu maqol orqali ba'zi nodon, aqlsiz, ilmsiz, johil odamlar orasida o'zingni ko'rsatib, ularga bosh bo'lib yurgandan ko'ra, o'zingdan aqlli va bilimli, dono insonlar orasida yosh bo'l ya'ni tajribasiz bo'l va ulardan o'rgangin ma'nosini beradi, chunki bilimning, ilmu ma'rifatning chegarasi yo'q. Faqatgina ahmoqlargina har narsani bilaman deb o'ylaydi. Aksincha, inson qanchalik ko'p bilsa, shuncha bilmasligini his qiladi.

Shakar ham tida, zahar ham. Bu maqolda ***shakar va zahar*** bir-biriga qarama qarshi so'zlar. Bizga ma'lumki, har qanday kasallikka da'vo bo'lsa ham til zahridan zaharlangan insonga da'vo yo'q, chunki insonda ko'ngil, qalb nomli azolar, borki, bu insondagi eng nozik azolardir. Agarda inson qalbi yomon so'zdan yaralansa, hech qachon tuzalmaydi. Tuzalsa ham, yanggilanib ketaveradi, Shuning uchun ham ko'ngil mumtoz adabiyotining asosiy tasvir manbai hisoblanadi. Chunki tasavvuf ta'limotiga ko'ra, Alloh kishining ko'nglidagina aks etadi. Ishq ham ko'ngil ishidir. Shuning uchun ham bu maqol xulosa yanglig' insonni shirin tillilikka, boshqalarga tili bilan ozor bermaslikka undaydi.

Kattaga hurmatda bo'l, kichikka-izzatda. Bu maqolda ***katta va kichik*** so'zlari o'zaro antonimlikni yuzaga chiqarib, hissiy ta'sir yuqoriligini ta'minlab bermoqda. Maqolda o'zbek xalqiga azal-azaldan xos bo'lgan kattalarni hurmat qilish, kichiklarni izzat qilib doimo ularga g'amxo'r bo'lish kabi insoniylik xislatlari aks etgan. Kattalarga hurmat ular gapirganda gapini bo'lmasdan tinglash, ulardan oldin dasturxonga qo'l uzatmaslik, o'zidan yoshi ulug'larga salom berish, ular agar nohaq bo'lsa ham gap qaytarmaslik va yana bir qancha o'zbeklarga xos odatlar kattalarga hurmatning bir ko'rinishidir. Kichiklarga izzat esa ularni yaxshi ko'rish, ularni himoya qilish, ularning tarbiyasiga e'tibor berish, ularni shirin so'zlar bilan ruhlantirish va boshqalardir. Qisqa qilib aytganda bu maqol o'zbek millatining mentalitetiga har jihatdan xos va mosdir.

Maqollardagi bunday qarama-qashilikni yuzaga chiqarayotgan so'zlar badiiy adabiyotda **tazod** deb atalgan alohida san'atini yuzaga chiqaradi.

«Aksariyat maqollarda ikki mantiqiy markaz o'zaro ziddiyatli munosabatda beriladi, bunda tazod san'ati asosiy badiiy-tasviriy vosita sifatida estetik vazifani o'taydi: *«Avval o'yla, keyin so'yla», Ko'p o'yla, oz so'yla», Avval bahor, oxir xazon», Bas etgan o'zar, qasd etgan to'zar», Boyning o'g'li kelsa to'rga-to'rga, kambag'alning o'g'li-go'rga», Yomon o'g'il - molga o'rtoq, Yaxshi o'g'il- jon-ga»,* Ishlagan yerni yashnatar, ishlamagan qaqshatar» singari maqollarda o'git mag''i yaxshi va yomon nisbatlarining o'zaro qarama-qarshi qo'yilishi natijasida yarqirab turibdi va bu maqollarda antonomiya hodisasi tarzida qaraladi [9:297].

Qarama-qarshilik antik davrdanoq faylasuflar e'tiborini o'ziga jalb etib kelgan kategoriya sifatida xarakterlanadi. Sokrat, Platon, Aristotel, Protagor, Demokrit kabi faylasuflarning ilmiy qarashlarida bu kategoriya turlicha talqin etib kelingan [9:5]. Ayniqsa, Aristotelning qarama-qarshilik haqidagi ilmiy qarashlari alohida e'tiborga molik. T. F. Chursunova Aristotelning falsafiy qarashlariga baho bera turib, shunday deydi: «Antanomiyaning o'rganilishi qadimgi yunon faylasufi Aristoteldan boshlangan. [9:5]. Qarama-qarshilik borliqdagi asosiy mezonlardan hisoblanadi.

Olamni anglashda qarama-qarshilik kategoriyasining o'rni beqiyos. Falsafiy nuqtayi nazardan har qanday hodisaning o'rganilishi, ertami-kechmi, ularning qarama-qarshi tomonga murojat qilinishiga olib keladi. Masalan, B. Spinoza «Etika» asarida histuyg'ularning tabiatini ochishda qarshilantirishdan unumli foydalanadi va ularning ifodasini so'zlarni qarshilantirish orqali tushuntiradi. Faylasuf hodisalarga kontrast asosida yondashayotganini quyidagi fikrlar orqali asoslaydi: «Aniqlash-bu qarshi qo'yish demakdir» [9:6].

Gegel shunday degan: *«Qarama-qarshilik – haqiqat mezoni, Qaramaqarshilikning yo'qligi esa xatolar mezoni».* Bunday fikrlar orqali Gegel falsafada qarama-qarshilikning g'oyat muhim hodisa ekanligini isbotlagan. Qaramaqarshilikning tildagi ahamiyati ayniqsa maqollarda yaqqol seziladi.

Xulosa. Xulosa qiladigan bo'lsak, maqollardagi differensial semalar maqollarning mazmuni va ta'sir doirasini yanada orttiradi. Insonga ta'sir doirasi oddiy so'z yoki gapga qaraganda kuchli va bo'yoqdor bo'lib, badiiylikni ifodalab, ixcham va xulosalash yo'sinida jarangdor eshitiladi. Tilimizda bu kabi maqollarning ko'pligi o'zbek xalqining naqadar ko'pni ko'rgan, hayot tajribasi nihoyat darajada yuqori ekanligidan dalolatdir. Shuningdek, bunday maqollarda fikrimizni yana bir bor foydalanib, uning tub mag'zini chaqib ko'rishimiz esa ota-bobolarimiz, ajdodlarimiz aytgan har bir ibratli va purma'no firlarga amal qilib, ularga hurmat bilan qarashimizning nishonasidir. Bundan ko'rinadiki, o'zidan kattalarni hurmat qilish, bobolar pandiga amal qilish o'zbek xalqining qon-qoniga singib ketgan muqaddas tuyg'ular hisoblanadi.Shuning uchun so'zlash jarayonida so'zlarni o'rinli qo'llash va ularning uslubiy bo'yoqdor-ligiga e'tibor qaratmoq lozim. Shiralilik, bo'yoqdorlik, tasirchanlik,esa aynan zid ma'noli maqollarin o'z nutqimizda qatnashtirib so'zlashda namoyon bo'ladi.

Adabiyotlar

1. Tog'ay Murod. "Yulduzlar mangu yonadi". Qissalar. -Toshkent: «Sharq», 2009. 47-b.
2. Abdurahmonov G'. "Devonu lug'otit turk"asarining o'rganilish tarixidan. // O'zbek tili va adabiyoti. 2009, № 6. 49-b.
3. Jo'rayeva B. O'zbek xalq maqollarining qisqacha sinonimik lug'ati. –T.: «FAN», 2006.
4. O'zbek tilining izohli lug'ati A.Madvaliyev tahriri asosida. –Toshkent: 1981. 569-b.
5. O'zbek xalk maqollarining lingvistik asoslari [matn] B. Jo'rayeva. – Toshkent: Akademnashr, 2019. 24-b.
6. Mavlono Jaloliddin Rumiy. Ichingdagi ichingdadir: Falsafiy asar. // Tarjimon Ulug'bek Hamdam; Mas'ul muharrir Najmiddin Komil. –Toshkent: «Yozuvchi», 1997. 74-b.
7. O'zbek xalq maqollari. (Tuzuvchilar: T. Mirzayev, A. M Usoqulov, B.Sarimsoqov; Mas'ul muharrir: Sh.Turdimov. – Toshkent: «Sharq», 2005. 281-b.
8. Safarov Oxunjon. O'zbek xalq og'izaki ijodi: pedagogika oliy o'quv yurtlari uchun darslik. – Toshkent: «Musiqa», 2010. 297-b.
9. Abdullayeva D. O'zbek tilida antisemiya Filol. Fanlar nomzodi diss. . . avtoref. – Toshkent: 2010. 5-b.

REZYUME. Maqolada differensial sememali (antiteza) maqollar ifodalangan bo'lib, bunda bir nechta maqollar orqali ular tarkibidagi leksik-semantik qarama-qarshilik xususiyatlari ochib berilgan. Aynan mana shunday qarama-qarshliklar maqollardagi hissiy-mazmuniy ta'sir doirasini yanada orttirishi ifoda etib o'tilgan.

РЕЗЮМЕ. В статье представлены пословицы с дифференциальными семемами (антитезисами), а также описана характеристика лексико-семантических противоречий в них. Именно такие противоречия увеличивают диапазон эмоционального и смыслового воздействия в пословицах.

SUMMARY. The article describes the differential semantic proverbs, which reveal the features of lexical-semantic contradictions in them through several proverbs.

ТИЛ ВА МЕНТАЛИТЕТ ТУШУНЧАЛАРИ МУШОҲАДАСИ

И.Р.Казаков – *филология фанлари номзоди, доцент*
Бердақ номидаги Қорақалпоқ давлат университети

Таянч сўзлар: менталитет, урф-одат, анъана, миллий характер, вербал ва новербал воситалар, паремия.
Ключевые слова: менталитет, обычай, традиция, национальный характер, вербальные и невербальные средства, паремия.
Key words: mentality, custom, tradition, national character, verbal and non-verbal means, paremia.

Менталитет тушунчаси турли илмий адабиётларда турлича таърифланган. Баъзи ишларда «менталитет – анъанавий, миллий одатлар, турмуш тарзи, фикрлаш, ахлоқ билан аниқланувчи дунёни ҳис қилиш, дунёни қабул қилишдир» [1] деб изоҳланса, кейинги ўринда «менталитет – жамоавий ва индивидуал онгнинг чуқурлигидир, у ўз ичига онг остини ҳам қамраб олади. Менталлик – индивид ёки ижтимоий гуруҳнинг ҳаракат қилиш, фикр қилиш, ҳис қилиш ва дунёни муайян жиҳатдан тушуниш, англаш майли ва йўналишлари мажмуидир» [2:72] каби тавсифланади. Менталитет маданиятшунослик фанининг ҳам ўрганиш объекти ҳисобланади. Бу эса унинг ўз ичига миллат ва халқларнинг маданий ҳаётига дахлдор кўпгина жиҳатларни камраб олишидан келиб чиқади.

Менталитет – бу жамиятнинг ҳар бир аъзоси ҳис-туйғулари, онги ва шуури, иродасида намоён бўлади. У тилга, тарбияга асосланади. Шу тариқа миллий маданиятнинг бир қисмини ташкил этади. Зеро, маданиятнинг миллий хусусияти унинг қадимдан мерос бўлиб келаётган урф-одатларида, халқ менталитетида кўзга ташланади. Менталитет тарихийликка эга бўлиб, асрлардан асрларга, аждодлардан авлодларга ўтиб келаётган тарбия натижасидир.

Дунёдаги ҳар бир халқ ўзига хос руҳияти, маданияти, тарихи, тили, шунингдек, менталитети билан ажралиб туради. Менталитет (немисча «mentalitat» – «тафаккур», «фикрлаш услуби») [3:370], (инглиз тилида «mentality» – «тафаккур», «фикрлаш») [4:587] маъноларини англатади. «Менталлик – бир инсон ёки бир неча инсонга тегишли бўлган билимлар мажмуи, миллий урф-одатлардир. Менталитет инсонларнинг ахлоқи ва хулқидан келиб чиқиб, уларнинг муомала маданиятида ўз аксини топади, унинг доирасида ақлий ва жисмоний тайёрликни кўриш мумкин. Менталитет инсонларни оламга ва атроф-муҳитга нисбатан фикрларини намоён этади» [5:148]. Қуйидаги манбада: «Менталитет (лотинча mentalis – ақлий) – айрим киши ёки ижтимоий гуруҳга хос ақлий қобилият даражаси, маънавий салоҳиятдир. Жамият, миллат ёки шахснинг менталитети уларнинг ўзига хос тарихий анъаналари, урф-одатлари, диний эътиқодини ҳам қамраб олади. Ҳар бир миллатнинг менталитети унинг тарихи, яшаб турган шарт-шароити, ижтимоий фаоллиги ва бошқа бир қанча омиллар билан боғланган бўлади» [6:595] деган таъриф берилган. Бошқа бир манбада «менталитет – жамият, миллат, жамоа ёки алоҳида шахснинг тарихий таркиб топган тафаккур даражаси, маданий салоҳияти, уларнинг ҳаёт қонунларини таҳлил этиш кучи, муайян ижтимоий шароитлардаги ақлий қобилияти, руҳий қуввати» деб изоҳланган [7:580]. Демак, менталитет – асрлар оша бизга қадар етиб келган қадр-қиммат, урф-одат, анъана, одоб-ахлоққа бевосита алоқадор тушунча. Инсон ҳаётининг дастлабки босқичларидан ўз халқи ёки ўзга миллат менталитетини тушунишга, уни англашга интилиб, шунга ҳаракат қилиб яшайди. Унинг тафаккурида оламни идрок эта билиши орқали бутун олам манзараси шакллана бошлайди.

Менталитет тушунчаси тилшуносликка оид манбада инглиз, немис, француз халқларида XX асрнинг 20-йилларидан тарих, маданият соҳалари доирасида қўлланила бошлагани, бугунги кунда эса у оммалашиб, қамров доираси кенгайганлиги, номоддий тушунчаларга нисбатан ишлатилаётганлиги қайд қилинади [8:25]. Менталитетга ўзбек тилшунослигида ҳам муносабатлар билдирилган. Шу ўринда, миллий менталитетга алоқадор Б.Тошбоевнинг қуйидаги фикрини келтириш жоиз: «Миллий менталитет – бирор миллатнинг этник тарихи, тили, диний эътиқоди, характери, дунёқараши, расм-русум ва анъаналари, табиат, инсон ва жамиятга бўлган муносабатини ифодалайдиган турмуш ва тафаккур тарзидир» [9:12]. А.Аширова ўзбек халқи урф-одатлари, анъаналари билан махсус шуғулланган бўлиб, унинг фикрича, «Менталитет миллатларнинг ақлий имкониятлари ва руҳий ўзига хосликларини ҳам қамраб олади. Характердаги ўзига хосликларнинг негизини эса шу халқнинг тарихий тажрибалари, урф-одатлари, маросим ва маъракаларининг яхлит тизими ташкил этади. Улар менталитетнинг харакатлантирувчи кучлари вазифасини ўтайди» [10:189]. Тилшунос Ш.Абдиназимов менталитет тушунчасини шундай изоҳлайди: «Менталитет – маълум бир миллатнинг менталлиги, ақлий салоҳияти, маънавият ҳазинасининг ички тузилиши ва ўзига хослигини акс эттирувчи категория бўлиб ҳисобланади. Унда маънавий интеллект, турли ҳудуддаги тил соҳибларининг қиёфаси, маданий гуруҳ ўз аксини топади» [11:77].

Миллий менталитет тушунчасини миллий характердан фарқламоқ зарур. Бир қарашда улар замирида умумий маънолар мужассамдек туюлади. Аммо, «миллий характер – миллат босиб ўтган узоқ тарихий тажриба, уни ўраб турган ижтимоий-иқтисодий, маданий муҳит таъсирида шаклланган, миллат қалби, руҳига синген ва унинг менталитетини, тафаккур тарзини, ўзига хослигини, урф-одатини, дид ва орзуларини ифода этувчи ва замон руҳига ҳамоҳанг такомиллашиб борувчи типик хусусиятлар мажмуасидир» [12:11]. Демак, таъкидлаш керакки, менталитет анча кенг тушунча. Миллий характер эса менталитетни вужудга келишида муҳим асос вазифасини ўтовчи, менталитет таркибида қаралиши керак бўлган тушунчадир.

Тил ва менталитетнинг доимий ҳамроҳлиги ҳақиқат. Улар ҳамиша «тил – менталитет» ва «менталитет – тил» механизми асосида иш кўради. Тил орқали халқларнинг менталитетига хос хусусиятлар таърифу-тавсиф қилинади. Натижада ўша миллат миллий-маданий, ментал дунёсининг жозибадорлиги, тароватини кашфиётига эришилади, менталитетнинг янги манзараси яратилади. Менталитетнинг англаниши ва янги ҳосил бўлган тасаввурлар асосида инсон кўз ўнгида урф-одат, анъана ва ҳоказолар гавдаланади. Бу билан тилнинг нақадар муаззам ва мўътабар ҳодиса эканлиги ҳис қилингани ҳолда инсон тафаккурида тилга доир янги-янги имкониятлар забт этилади. Шунингдек, менталитетга хос хусусиятлар вербал ёки новербал воситалар орқали ифодаланиши мумкинлигини эътибордан соқит қилмаслик керак. Бу ҳақида сўз юритилишича, «Менталитет вербал ва новербал воқеланади, унинг авлоддан-авлодга ўтиши – ворисийлик механизми ҳам шундай. Агар новербал воқеланиш халқнинг урф-одатлари, анъаналари, эътиқоди, санъати билан бўлса, вербал воқеланиш тил орқали кечади» [13:44].

Халқимизда каттага ҳурматда, кичикка иззатда бўлиш азалий қадрият, қон-қонимизга сингиб кетган одат. Хоҳ катта ёки хоҳ кичик ёшдаги киши бўлсин, бир-бирига мудом шундай мулозамат кўрсатишга ҳаракат қилади, ҳурмат-эътибори зиёдалигини намойиш этади. Шу одат, менталитетимизга хос фазилат тилимизда самимият билан *«Ассалому алайкум»* деб юзланишда ўз ифодасини топади. Ана шу жумланинг ўзи ўзбек ва қорақалпоқ миллатининг менталитетидан, қиёфасидан дарак беради. Масалан, меҳмонлар ўтирган

хонага маданиятли кишининг кириб, салом бериш ҳолатини кузатадиган бўлсак, у эшикдан қаддини сал эгиб, қадамларини майдалаган ҳолда, ўнг қўлини чап кўкси устига қўйиб, бошини эгиб, енгилгина таъзим билан *«Ассалому алайкум»* дейди [14:10]. Бу ўринда тасвирланган ҳар бир вербал ва новербал ҳолатдаги ифода ўзбек ва қорақалпоқ халқлари менталитетининг ажралмас қисмидир.

Ўзбек ва қорақалпоқ халқи азал-азалдан ён қўшниларини жуда ҳурмат қилишган, уларга чексиз эҳтиром кўрсатишган. Шу аснода *«Ён қўшним – жон қўшним»* паремияси вужудга келган. Биз бу паремияни шундай шарҳлаймизки, аслида бир ота ва онадан туғилган қиз ёки ўғил фарзандлар, шунингдек, қариндошлар *«қондош», «жондош»* деб таърифланади. Чунки улар бутун умри давомида бир-бирига қўлқанот бўлади, керак бўлса, бир-биридан жонини ҳам аямайди. Қарангки, бир жойда яшаб, қўшни сифатида истиқомат қиладиган кишиларни ҳам ўтмишда *«жон қўшним»*, яъни *«жондош»* деб эътироф этилганлиги бежиз эмас. Сабаби, қадимги даврлардан ота-боболаримиз қўшнилари билан ана шундай қондош, жондон бўлишган. Қўшниси учун, ҳаттоки, жонларини кечиб юборишга тайёр бўлган. Ушбу паремиянинг моҳияти шу. Демак, тилдаги паремиологик ёки бошқа бирликлар мушоҳадаси орқали ўтмишга саёҳат қилиш мумкин. Мазмуннинг туб-тубигача кириб бориш, натижада маъно мукаммаллигини ҳис қилиш орқали тилимиз сарҳадлари ниҳоятда кенглиги ва имконияти чегарасизлиги ўз тасдиғини топади.

Халқимизда яна *«Гилам сотсанг, қўшнингга сот, бир чеккасида ўзинг ўтирасан»*, деган паремия бор. У ўтмишдаги ота-боболаримизнинг ҳаёт тарзидаги қатъий белгилаб қўйилган мезон, талабдек кўз ўнгимизда намоён бўлади. Аждодларимиз қадимги даврдан-оқ ана шу паремияни ўзлари учун дастуриламал қилгандек гўё. Чунки бир хонадон гилами бошқа бировга, узоқ манзилда яшайдиган кишига сотилса, ундан наф йўқлиги ҳақ гап. Агар яқинига, қўшнисига сотилса, унинг уйига кириш, чиқиш бор, албатта, бир бурчагида ўтириш, туриш мумкин. Бу ҳам ўзбек, шу каби қорақалпоқ халқи менталитетига хос одат. Шу билан бирга яна, меҳнатни улуғлаш, меҳнатдан қочмаслик, бирор ишни бошлаш олдидан етти ўлчаб бир кесиш, бошланган юмушни сабр-тоқат билан, шошилмасдан пишиқ-пухта қилиб адо этиш, кичик ёшдагиларнинг катталарга ҳамиша салом бериши, келинларнинг тонг саҳардан ҳовлисини супуриши, меҳмонларга алоҳида тавозе билан ҳурмат кўрсатиш, айниқса, байрам кунларида бетоб ва қийналганлар ҳолидан хабар олиш, хашар орқали кишиларнинг бир-бирига ёрдам беришлари сингари одатлар ҳар икки халқ менталитетига хос хусусиятлар қаторига киради.

Қорақалпоқ халқи учун хос, улар маданиятига мансуб ўзига хосликни вербал ҳамда новербал шаклларда ифодаловчи, меҳмонга бўлган самимий муносабатни намойиш қилувчи битта урф бор. Айтиш жоизки, қорақалпоқ халқи уйига меҳмон келса, уларни самимият билан кутиб олади. Меҳмонни ўтказгани жой топа олмайди. Шунинг учун улар ҳамиша *«Меҳмон худодан бир ёш кичик»* деб таъкидлаб юришади. Халқ орасида меҳмонга бўлган ҳурматнинг ҳаддан зиёдалиги шунда кўринадики, «Етти яшар меҳмон келганда етмиш яшар кекса ўрнидан туриб, саломлашиб, ўзининг ёнига ўтказади. Агар имкони бўлса, меҳмоннинг ҳурматига мол сўйиб, олдига унинг калласи ва ёнбошини пиширилган ҳолда қўяди. Меҳмон калла гўштидан озгина татиб кўриб, ёнида бошқа ёши улуғ киши бўлса, унга илинади. Баъзан уй соҳибининг ёши улуғ киши бўлса, калладан озроқ татиб кўргач, у меҳмонга берилади» [15:148]. Шуни ҳам айтиш керакки, табаррук ёшли меҳмон калла қулоғидан озроқ кесиб, *«ҳаётда зеҳнли, зийрак бўлгин»* деб таъкидлаб, уйнинг кенжатой фарзанди қўлига тутқазади. Калланинг кўз қисмидан *«кўзинг янада ўткир бўлсин»* деб ёнидаги бирор даврадошига беради. Бошқа ҳар бир меҳмонга ҳам калла гўштлари майдаланиб, инъом этилади. Шунингдек, қорақалпоқлар ота-онаси, туғишганлари ва ўзига яқин инсонларга *«сен»* деб мурожаат қилишга одатланишган. *«Сиз»* лаш уларнинг бир-биридан узоқлиги ва ўртасидаги яқинлик йўқлигини билдиради [16: 347]. Ўзбек ҳалқида эса ота-онага ёки ёш жиҳатидан катта кишиларга, яқинларга *«сен»* лаб юзланиш ўта ҳурматсизлик, одобсизлик саналиши маълум. Бу ҳолатни ҳам ҳар икки халқ менталитетига хос хусусиятнинг лисонда акс этиши деб баҳолаш мумкин.

Қорақалпоқлар маданиятининг ажралмас бир қисми сифатида азалдан мавжуд яна битта одат борки, у ўзбек халқи менталитетида учрамайди. Яъни, уйга келган меҳмонларга энг тансиқ таомлардан тайёрлаб, улар олдига лаганларда *(товоқларда – таъкид бизники)* қўйилади. Лаган бу – тоғора, идиш; шам-дон деб изоҳлангани ҳолда унинг иккита маъноси келтирилган. 1. Қуюқ таомлар солиш учун мўлжалланган, тарелкадан катта ясси идиш. Мис лаган. Сопол лаган. Чинни лаган. *Анвар ўртага дастурхон ёзиб, икки лаган манти чиқариб қўйди* (А.Қодирий, Меҳробдан чаён). 2. Косадан катта, ичи чуқур сопол идиш; товоқ. *Бошларида қатиқ ивитиладиган лаган билан ялангоёқ, кир, жулдур кийимли болалар шипиллаб ўтади* (М.Исмоилий) [17:563].

Энг аввал, меҳмонлардан улуғининг олдига овқат *(бош товоқ – таъкид бизники)* киритилиши керак. Меҳмонлар таомни тановул қилиб бўлгач, улар олдидаги бўшаган товоқлар олиниши лозим. Ана шундай вазиятда уйдаги овқатни тайёрлаган келин меҳмонлар олдига кириб, тик турган ҳолатда ҳар бир товоқ узатган меҳмонга таъзим бажо келтириб, товоқларни битта-биттадан олади. Мартабали, ёши улуғ меҳмоннинг товоғида озроқ гўшт, қисман овқат қолдирилади. Ўша товоқда қолдирилган гўшт, овқат қорақалпоқларда *«меҳмондан сарқит»* деб аталади. Товоқларни олаётган келин ушбу сарқитдан айни товоқларни олаётган дамда ёки ошхонасига келгач, бошқа оила аъзолари, фарзандлари билан бирга бир чимдим татиб кўради. Шу ўринда, «*сарқит*» сўзи чиқинди маъносини англатмаслигини қайд қилиш ўта муҳим. Чунки овқатдан оила аъзоларига қолдирилган «*сарқит*» рамзий характерга эга бўлиб, унинг замирида *«биз каби табаррук ёшга кириб юриш бахти сизга ҳам насиб қилсин»* деган мазмун мужассам.

Меҳмонлар олдидаги барча товоқлар келин томонидан олиб бўлингач, мартабали меҳмоннинг фотиҳасини олиш мақсадида уларнинг олдида хизмат қилиб юрган ёшлар, оила аъзолари хонага кириб, тик ҳолатда туради. Меҳмонлар орасидаги ҳалиги табаррук ёшли киши қўлини фотиҳага очиб, атрофидаги бошқа меҳмонларнинг ҳам дилидаги энг эзгу ниятларини изҳор қилади. Яна шуни айтиш муҳимки, баъзан оила соҳиби мартабали меҳмондан таом пиширган келини учун яна, алоҳида фотиҳа беришни сўрайди. Чунки ўша келиннинг ҳаётда тўла-тўкислик бахтидан мосуво эканлиги, масалан, унинг анчадан бери фарзанд кўриши кечикаётганлиги хонадоннинг энг кемтик нуқтаси бўлиши мумкин. Мартабали меҳмоннинг чин дилдан берган фотиҳаси қайсидир маънода ана шу бўшлиқни тўлдиришга ўз ҳиссасини қўшишига бўлган ишонч, умидворлик уларни шунга ундайди. Ушбу вазиятда меҳмон келин учун қайтадан, махсус фотиҳа беради, унга тилаклар билдиради. Қорақалпоқ миллий таомлари кўпчилик ҳолларда қўлда истеъмол қилиниши сабабли фотиҳа ўқилгач, меҳмонлар қўлини ювиши учун келин обдастада сув олиб киради. Бундай

вербал ва новербал ҳолатлар фақат қорақалпоқ, қозоқ халқи менталитетида учрайдиган, уларнинг меҳмонга бўлган ҳурмати ниҳоят даражада юқори эканлигини кўз-кўз этувчи жиҳатлардир.

Хуллас, биз таҳлил этган ўзбек ва қорақалпоқ менталитетига мансуб урф-одат, анъаналарнинг лисон орқали тавсифланиши ушбу тиллар тилла сандиғидаги жавоҳирларга тенг лексик бирликларнинг лисоний манзара яратиш сарҳадлари бағоят кенглигини далолатлайди.

Адабиётлар

1. Колесов В.В. Русская ментальност в языке и тексте. СПб., 2006. –С.624.
2. Гуревич А.Я. Жак Ле Гофф и «новая историческая наука» во Франции. –Екатеринбург: 2005.
3. Блинова Л.С., Лазарева Е.И. Немецко-русский словарь (Deutsch-russisches Worterbuch). –М.: «Астрель», 2012.
4. Инглизча-ўзбекча луғат. –Тошкент: «Тафаккур бўстони», 2009.
5. Щукин А.Н. Лингводидактический энциклопедический словарь: более 2000 единиц. –М.: Астрель: АСТ: Хранитель, 2008.
6. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 5-жилд. –Тошкент: ЎзМЭ, 2003.
7. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 2-жилд. –Тошкент: ЎзМЭ, 2006.
8. Радбиль Т.Б. Основы изучения языкового менталитета. –М.: Флинта: «Наука», 2010.
9. Тошбоев Б. Миллий характер шаклланиши ва такомиллашувининг ижтимоий-фалсафий масалалари: Филол. фан. фалсафа док-ри дисс (PhD). –Самарқанд: 2018.
10. Аширов А. Этнология. Иккинчи нашр. –Тошкент: «Янги нашр», 2015.
11. Abdinazimov SH., Tolibayev X. Lingvokulturologiya. –Nokis: «Qaraqalpaqstan», 2020.
12. Тошбоев Б. Кўрсатилган иш.
13. Одилов Ё. Тил ва менталитет. // Ўзбек тили ва адабиёти. –Т.: 2021. №3.
14. Сафаров Ш., Тоирова Г. Нутқнинг этносоциопрагматик таҳлили асослари. –Самарқанд: СамДЧТИ нашри, 2007.
15. Мамбетов К. Қарақалпақлардың этнографиялық тарийхы. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1995.
16. Низанов М. Қорақалпоқлар. Иккинчи китоб. –Нукус: «Билим», 2021.
17. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 2-жилд. –Тошкент: ЎзМЭ, 2006.

РЕЗЮМЕ. Ушбу мақолада тил ва менталитет тушунчалари шарҳланиб, уларнинг доимий ҳамроҳлиги кўрсатилган, шунингдек, ўзбек ва қорақалпоқ халқлари менталитетига хос тасаввурларнинг лисонда акс этишига доир мулоҳазалар умумлаштирилган.

РЕЗЮМЕ. В статье интерпретируются понятия языка и менталитета, показывается их постоянное сосуществование, а также обобщаются размышления об отражении в языке представлений, характерных для менталитета узбекского и каракалпакского народов.

SUMMARY. In this article, the concepts of language and mentality are interpreted, their constant companionship is shown, and the reflections are summarized of the imaginations specific to the mentality of the Uzbek and Karakalpak peoples in the language.

ОЛАМ ПАРЕМИОЛОГИК МАНЗАРАСИДА МИФОЛОГИК КОНЦЕПТОСФЕРА БИРЛИКЛАРИНИНГ ВОҚЕЛАНИШ ХУСУСИЯТЛАРИ

Г.К.Кдырбаева – *филология фанлари бўйича фалсафа доктори, доцент*

Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти

Таянч сўзлар: миф, мифология, мифологик концептосфера бирликлари, когнитив-дискурсив ёндашув, олам паремиологик манзараси.

Ключевые слова: миф, мифология, единицы мифологической концептосферы, когнитивно-дискурсивный подход, паремиологическая картина мира.

Key words: myth, mythology, units of mythological conceptual sphere, cognitive-discursive approach, proverbial worldview.

Сўнгги ўн йилликда лингвистик факт ва жараёнларни чуқуррок ўрганиш имконини берувчи бир қатор тадқиқот метод ва ёндашувлари ишлаб чиқилди, улар орасида лингвомаданий таҳлил методи ва когнитив-дискурсив ёндошув муҳим ўрин тутади. Бизнинг фикримизча, рақам номларининг таркибий-семантик тавсифини ва мифологик дискурсдаги концептосфера бирликларин воқелантирувчилар сифатида ўрганиш, ракамларнинг ҳозирги кундаги мавжуд хусусиятларин қўшимча элементлар билан тўлдириш имкониятини пайдо қилади, чунончи, таққосланадиган бирликларнинг семантикасини, қисман тузилиши ва дискурсдаги гавдаланиш хусусиятларин аниқлаштиришга имкон беради.

Миллий-маданий ҳодиса бўлган мақолларнинг ўзига хос хусусиятларидан бири шундаки, уларда халқнинг борлиққа, яъни, динга, табиатга муносабатлари белгиланади. Мифологик концептосфера бирликлари одам, жинс, оила, ижтимоий ҳаёт, одоб-аҳлоқ, эстетика, хис туйғу ва бошқа ҳодисаларда ҳар хил гавдалантирувчилар воситасида воқеланади. Бу жиҳатдан концептлар умуминсоний категориялар вазифасини бажара оладилар, чунки улар амалда барча тилларда миллий маданият тушунчаси сифатида мавжуд, зеро улар муайян маданият замирида вужудга келиб, миллий ўзига хосликларга эга.

Мазкур ишимизда, этнолингвистика, мифология, когнитив тилшунослик ва лингвомаданиятшунослик йўналишлари наздида ўрганишни мақсад қилиб қўйганмиз, ва олдинги шу йўналишдаги кўп сонли тадқиқотларда ўрганилмаган масалалар ва очиқ қолган саволларга жавобларни топишга харакат қиламиз. Жумладан, паремиологик бирликлар тил ва маданиятнинг лексико-семантик бирлиги сифатида муайян мавзуий гуруҳлар асосида тадқиқ қиламиз, чунончи борлиқ ва инсон фаолиятининг турли кўринишларининг ўзига хос хусусиятлари уларнинг мифологик концептосфера билан боғлиқликда ўрганиш мақсадга мувофиқдир.

Мақол ва маталлардаги таянч компонентларни фарқлаш асосида уларнинг майдон структурасини ва мифологик концептосферани ташкил қилувчи воқелантирувчиларни аниқлаш ҳамда шу орқали мазкур бирликларни таснифлаш тамойилларини белгилаб олиш зарур.

Инсон интеллекти: мақолларни когнитив-дискурсив ёндашув наздида таҳлил қилиш қорақалпоқ ва инглиз ҳалқининг интеллектга, ақлга, доноликка муносабатини аниқлашга ёрдам беради. Қорақалпоқ тилида интеллект концептин воқелантиручи паремиологик бирликлар сони инглиз тилидаги мақоллардан бир мунча кўп миқдорни ташкил қилиниши аниқланди. Бу ҳолат қорақалпоқ олам лисоний ва миллий манзарасида бой инсон интеллектуал жиҳатдан бой инсон сифатида идрок қилинишидан дарак беради: *A great ship asks deep waters; A wise man changes his mind, a fool never will; Brevity is the soul of wit; If things were to be done twice all would be wise; Reason does not come before years; Knowledge in youth is wisdom in age; Have an old head on young shoulders; Who knows most, speaks least; Out of the mouths of babes* [https://hallofpeople.com/en/proverbs/a1.php]; Мақоллар

тузилишининг энг муҳим ва доимий тамойиллардан бири бу зиддиятли ўхшатишдир, яъни *ақллилик* ҳақида фикр юритиладиган бўлса, унинг қарама-қарши хусусияти – *ахмоқлик, тентаклик, ақлсизлик* ҳақида ҳам албатта эслатилади. Таҳлилга тортилган нақл-мақоллар интеллект концептин воқелантиради, зеро улар имплицит маънода гавдаланган, мазкур паремиологик бирликларнинг таркибий қисмида мифологик концептосфера бирликлари иштирок этади: *ship, waters, soul, years, youth, age, an old head, shoulders, mouth.*

Кема мифологик концептосферада мавҳумликни гавдалантирувчи идентификатор ҳисобланади, кема билан боғлиқ Тесей кемаси, Крейсер Аврора, Нагльфар ҳақида мифлар мавжуд бўлиб уларнинг ҳаммасида "мавҳумлик" воқеланган. Сув қадим замонлардан одамлар учун энг табиятнинг ғайритабий элементлардан бири бўлиб келган. Сув сеҳрли манбадан пайдо бўлган деб ҳисобланган. Сув мифологик концептосфера бирлиги сифатида "сеҳр", "куч", "макр" каби концептларни воқелантиради. Сув ҳақидаги япон мифида Дзингу императрицаси Рюдзиндан Кореяни босиб олиш учун ёрдам сўрайди. Аждаҳо хабарчиси унга икки марваридни олиб келди: тошқин ва сувнинг қайтиши. Дзингу Япония флотининг Кореяга олиб боради, денгизда уларга Корея ҳарбий кемалари қарши чиқади. Дзингу сувга тош отди ва корейс кемалари қуруқликка чиқиб қолади. Кореялик жангчилар пиёда ҳужум қилиш учун кемаларидан сакраб тушаётганларида, Дзингу денгиз тубига тош отди. Ҳамма сув орқага югурди ва душманларни сув тубига ғарқ қилди. Мазкур миф рус тилидаги "Большим кораблям большое плавание" нақл-мақоллари тўлиқ воқелантирувчиси ҳисобланади.

Таъкидлаганимиздек қоракалпоқ олам апремиологик манзарасида "интеллект" концептин воқелантирувчи "ақыл" компонентли нақл-мақоллар сони 83тани ташкил қилади, жумладан мазкур концептнинг *"билимли", "дана", "саналы", "если", "баслы", "парасатлы"* каби компонентлари мавжуд, зеро биз айнан "ақыллы" вербализаторин таҳлилга торттик: *Өгизди өрге салма, Канатың сынар, Аҳмаққа* ***ақыл*** *айтпа, Сағың сынар;* ***Ақыллының*** *белгиси, Алтыннан келер сөзлери. Ақылсыздың белгисин, Айтып турар көзлери; Басында* ***ақылы*** *жоктың, Еки аяғыңда тынымы жок;* ***Ақылға*** *— ишарат, Аҳмаққа — касапат; Қанша әстен журсе де, Тасбақа жолды өндирер.* ***Ақыл*** *менен айтылган сөз, Биймазаны көндирер; Ашыў-душпан,* ***ақыл****-дос,* ***Ақылыңа ақыл*** *қос;* ***Ақыллыда*** *ашыў болмас;* ***Ақыл****-жастан шығады, Хасыл-тастан шығады, Жүйрик тай ғунаннан шығады;* ***Ақыллының*** *сөзи қысқа, Айтағойса болар нусқа;* ***Ақылсыздың*** *тили бай,* ***Ақыллының*** *қолы бай;* ***Ақылсыз*** *достан,* ***Ақыллы*** *душпан артық; Тынықлық қандай, суўды көр, Шайқала берсе былғанар, Былғанса өмир қәдири,* ***Ақыллы*** *буған ойланар; Жаўдырап шалған көк өсик Қуяшлы жазы болмаса, Сулыўлықтан пайда жоқ,* ***Ақыл****-хуўшы болмаса.*

Мазкур гуруҳдаги мақолларнинг таҳлилида асосан инсоннинг интеллектуал хусусиятлари эътиборга олинди ва инглиз тилида "wise, wit, wisdom, head, knowledge" каби вербализаторлар воситасида, қоракалпок тилида эса мазкур мавзуий гуруҳнинг асосий компоненти "ақыл" воситасида гавдалантирилган мисоллар танлаб олинди. Ваҳоланки, ушбу гуруҳда*"билимли", "дана", "саналы", "если", "баслы", "парасатлы"* каби компонентлар жадал қўлланиладиган лисоний бирликлари бўлгани билан, мазкур гуруҳнинг семантик майдонига кирувчи нақл мақоллар сони инглиз тилидаги мисолларга қараганда кўпчиликни ташкил килади. Айнан шу сабаб биз қорақалпоқ тилида "ақыл" компонентли интеллектни воқелантирувчи нақл-мақолларга тўхталдик. Таҳлил қилинаётган семантик гуруҳ компонентлари нақл-мақолларнинг таркибий қисмида бир бирларига таққосланяпти, аксарият ҳолларда инглиз ва қорақалпоқ тилларида компонентларнинг қиёсий қўлланилиши синтактик сатҳда амалга оширилиши аниқланди, бунда мақолларнинг антонимик жуфтликлари келтирилади: *A* ***wise*** *man changes his mind, a fool never* ***will;*** *Who knows* ***most****, speaks* ***least;*** ***Ақыллының белгиси****, Алтыннан келер сөзлери.* ***Ақылсыздың белгисин****, Айтып турар көзлери;* ***Ақылға*** *— ишарат,* ***Аҳмаққа*** *— касапат; Ашыў-****душпан****, ақыл-****дос****, Ақылыңа ақыл қос;* ***Ақыллы жигит*** *ел қорғайды,* ***Ақмақ жигит*** *елди хорлайды;* ***Жақсы болса қатының****, Келип турар жақының.* ***Жаман болса қатының****, Басыңнан кетер ақылың;*

Бу ўринда ҳар иккала тилда паремик заҳирадаги қарама – қаршилик, бир-бирига зидлик кўзга ташланади. Шу каби ҳодисалар инглиз тилига караганда қорақалпоқ тилида кўп учрашини алоҳида таъкидлашимиз керак.

Ташқи кўриниш: Қорақалпоқ ва инглиз маданиятидаги мифологик концептосфера бирликларининг баҳоловчи структураси қатор кўрсаткичлар билан ифодаланади. Бунда концептосферадаги биринчи гуруҳ мақолларга «ташқи кўриниш», «ҳаракат (муомила) тарзи», «хулқ-атвор» универсал белгиларни ифодаловчи мақоллар кирса, иккинчи гуруҳ «шахснинг хусусиятлари», масалан, «қалб», «юрак», «кўнгил», «қобилият» ва ҳоказоларни ифодаловчи мақолларни ўз ичига олади. Кейинги ўринларда ҳар иккала тил соҳиблари маданиятида ва тилида муҳим рол ўйновчи ва конкрет тилнинг ўзига хос хусусиятларини очиб берувчи хусусий характерни ифодаловчи белгига эга мақолларни киритиш мумкин.

Бу мисолда одамга хос универсал белги сифатида унинг ташқи кўриниши ва ҳаракат тарзи, яъни кўзнинг ишвалилиги, ғамзалилиги таърифланмоқда. Қиёсланаётган тилларда одамнинг ташқи кўринишини баҳоловчи таснифда юз, қомат, қадам ташлаш, кийими каби эмоционал таъсир тушунчаларини ифодаловчи омиллар устуворлик қилади*:* ***A black hen*** *lays* ***a white egg****; Don't judge* ***a book*** *by its cover; All are not* ***hunters*** *that blow* ***the horn****; All that glitters is not* ***gold****; Appearances are deceitful; You cannot judge* ***a tree*** *by its bark; You can't tell* ***a book*** *by its cover; Good* ***clothes*** *open all doors; Speak of* ***the devil*** *and he will appear;* ***A monkey*** *in silk is a monkey no less;* ***Clothes*** *do not make the man;* ***A blind man's*** *wife needs no paint; There is many* ***a good cock*** *come out of a tattered bag; What you see is what you get* [https://hallofpeople.com/en/proverbs/a1.php].

Ташқи кўриниш мавзуий гуруҳни воқелантирувчи мифологик концептосфера бирликлари: *a black hen, a white egg, a book, hunters, horn, gold, a tree, clothes, a door, devil, a monkey, cloth, a blind, a tattered bag.*

Қора товуқ ҳақидаги эртак рус адабиётида Антони Погорелский муаллифлигида мавжуд. Ява оролида маҳаллий аҳоли учун қора товуқ умуман хаёлий қаҳрамон эмас. Улар Индонезияда, Марказий Ява оролида яшайдилар. Бу зотнинг хўрозлари одатда ҳашаматли узун думга эга, аммо бу товуқларда ҳам ажойибдир. Қора товуқнинг ватанида маҳаллий аҳоли худоларга қурбонлик қилишади. Бу қуш унумдорлик ва омаднинг рамзи ҳисобланади. Қора товуқнинг ташқи кўриниши хунук бўлганлиги сабаб дуал компонетлар ва маънолар ифодаланганлиги берилади.

Ҳаёт дарахти кўплаб маданиятларда мифологик тасвирдир. Халқ оғзаки ижодида ва Библияда таърифланган жаннат ўртасидаги ҳаёт дарахти концептини воқелантирувчи мотивдир. Дин, фалсафа ва мифологияда ҳаёт дарахтининг мифологик концептосферани гавдалантиради. Сайёрадаги барча ҳаётнинг ўзаро боғлиқлигини билдиради ва эволюцион

маънода умумий келиб чиқиши учун метафора бўлиб хизмат қилади.

Осмон ва ер ости дунёсини боғловчи билим дарахти ва ҳаётнинг барча шаклларини боғловчи ҳаёт дарахти иккаласи ҳам дунё дарахти ёки космик дарахтнинг шакллари бўлиб, олам диний ва фалсафий манзараларида бир дарахт сифатида тасвирланган. Туркий мифологияда ҳаёт дарахти туркий халқлар санъатида кенг тарқалган мотивлардан биридир. Умр дарахти туркий маданиятнинг муҳим объекти бўлиб, туркий мифологияда ҳам тилга олинади.

Жумладан, қадимги туркий халқларнинг мифларидаги “одам” концептосферасининг яқин сарҳадига кирувчи “аёл” концептини воқелантирувчи “Умай она” мифонимин таҳлил қиламиз. Умай она Тангри эркакнинг севимли ёри сифатида ифодаланади, инсониётнинг яратилишидаги Одам Ота ва Момо Ҳаволарнинг образлари «одам» концептосферасининг дастлабки воқелантирувчи идентификаторлари деб биламиз. Ушбу Умай она Тангри эркак мифоантропонимлари тоғли алтай фольклорларидан туркий халқлари мифологиясига кириб келган хисобланади, ва мазкур мифнинг бизга етиб келган бир вариантида инсон дарахтдан яратилганлиги айтилади. Чунончи инсон зотининг отаси Олған (Улган), онаси Имай (Ымай яъний Умай) деб берилади, келтирилган мифолегемалар айрим туркий халқларининг мифларида икки дарахт сифатида таърифланади. Айнан шу сабаб бўлса керак, тоғли олтай халқларининг урувлари шажараси символи *дарахт* хисобланади. Шу каби қорақалпоқ ҳалқида ҳам ҳозирги кунгача сақланиб келган дарахт мифоними мавжуд бўлиб, унинг ифодаси юқорида келтирилган урувларнинг шажараси сифатида берилади.

Скандинавия мифологиясида ҳаёт дарахти Иггдрасил, жаҳон дарахти, массив дарахт (баъзан Шумтол ёки Тол) каби синонимлар билан маълум, инглиз адабиётдаги кўплаб мифлар у билан боғлиқ. Игепарастлик давридан бошлаб, муқаддас дарахтларга сиғинишнинг қолдиқлари ҳали-хануз айрим фолклор жанрларида ва маросимларда сақланиб қолган. Масалан, Тор эмани, муқаддас Уппсала дарахти ва Ирминсул ёғоч устуни. Скандинавия мифологиясида Идунннинг саватидаги олма худоларни ўлмаслик билан таъминлаши айтилган.

Олтин қадимги дунёда одамлар учун ҳар доим алоҳида мифологик маънога эга бўлган. Миф ва афсоналарда олтин энг кенг тарқалган металл, худоларнинг доимий ҳамроҳи сифатида ифодаланган. Кўпинча қадимги одамлар олтинни бойлик, қудрат ва куч билан боғлашган. Мифларда одатда олтиндан ясалган кўплаб рамзий буюмлар ҳақида таърифланади. Олам миллий ва лисоний манзараларида олтин ҳар доим Қуёш билан таққосланиши характерли ҳолат ҳисобланади.

Қадимги Миср мифларига кўра узоқ вақт олдин Қуёш ерга ёмғир томчилари бўлиб ёғилган ва олтин сифатида қолиб кетган деб юритилади. Қадимги мисрликлар учун Қуёшнинг рамзи олтин бузоқ бўлиб, уни осмон маъбудаси Нут тонгда туғади. Тушгача бу бузоқ катталашади ва буқага айланади - Ра худосининг мужассамланиши. Кечқурун Нут маъбуда қуёш буқасини ютиб юборади ва эрталаб яна олтин бузоқ - Қуёшни туғади.

Қадимги инклар олтинни қуёш худоси Инти билан боғлашган, у одатда олтин диск сифатида тасвирланган. Инклар мифологиясида афсонавий Мансо Куско шаҳрин яратувчи ва ўзини қуёш худоси Инти болалари деб атайди. Скандинавия мифологиясида момақалдироқ ва бўрон худоси Торнинг олтин сеҳрли болғаси бор эди. У билан у одамларни дев ва йирткич ҳайвонлардан ҳимоя қилган. Унинг рафиқаси Сив, унумдорлик маъбудаси, гномлар томонидан ясалган жуда узун олтин сочлари бор эди. Ирландия фолклорида афсонавий мавжудот - лепреконлар тасвирланган. Бу кичкинагина туппалак одам бироз гномга ўхшайди, аммо бутунлай яшил рангда кийинган. Мифга кўра, ҳар бир леприконда олтин хўмча бор экан. Қадимги славянлар тинчлик ва сукунат маъбудаси - Олтин Хотин (Золотая Баба)ни билишарди. Ғарбий Сибирнинг шимолида, Ханти ва Манси халқларида ажойиб ва сирли зарҳал бутга сиғинишади. Бу одамлар уларга юзлаб йиллар олдин Сибирда яшаган ва унинг ўлимидан кейин олтинга айланган маъбуда ёрдам берганига ишонишади. "Олтин аёл" учун ов бугунги кунгача давом этмоқда, баъзилари бебаҳо афсонавий ёдгорликни қидирмоқда, бошқалари эса шунчаки олтин.

Масалан қадимги туркий халқларга бирдек яқин мифлардаги мифолегема «Уммай она» образи «она ва болаларнинг химоячиси» ёки «Аёл Худоси/Тәңір-әйел» маъноларида қўлланилиб келган. Уммай она/Ұмай ана меҳр-шафқат эталони сифатида туркий халқларнинг когнитив онг базасин шакллантирган. Умай она символи уч бурчак, Ой, тароқ, қайчи ва ўқ ҳисобланган. Унинг ранглари оқ ва кумуш ранг бўлган. Ташқи кўринишига кўра “Умай” оқ-сариқдан келган, қунғироқ-тилла ранг сочли, чиройли аёл, жумладан аскарлар ва хоқоннинг хотинига ҳомийлик қилувчи маъбуда бўлган.

Айнан юқорида келтирилган мифологик маълумотларга кўра “ташқи кўриниш” мавзуий гуруҳига оид мисоллардаги асосий компонентларнинг тадқиқ килинаётган ҳар иккала тилда умумий хусусиятлари мавжуд, масалан: ***Сулыў-сулыў*** *емес, Сүйген* ***сулыў****; Перинің өзи* ***сулыў****, Курбақаның көзи* ***сулыў****; Ўатан күннен* ***сулыў,*** *Алтыннан қымбат; Көркимди керсең көринер, Масайраған* ***арыўдай****, Өзиниң пикири туп-туўры өз баласы* ***сулыўдай****;* ***Түси*** *келиспегенниң, Иси келиспейди;* ***Қара кисиниң*** *қаны шыққанша,* ***Сары кисиниң*** *жаны шығады; Жаманның пайдасын айтсаң,* ***Түси*** *оңып сала береди;* ***Алтын-гүмис*** *абзалын өлгеннен соң не керек;* ***Алтын*** *отта белли, Адам мийнетте белли; Арпа, бийдай ас екен,* ***Алтын,*** *гүмис тас екен; Алтын ериң атқа тийсе,* ***Алтынын*** *алда отқа сал; Жаман достан мал татлы,* ***Алтынлы*** *үйден жан-татлы; Ийтин мойныңа* ***алтын*** *қарғы байласаңда, Ийт жумысын ислейди;* ***Алтының*** *болса азбайсаң, Сандалып бийкар саспайсаң; Ақыллының белгиси,* ***Алтыннан*** *келер сөзлери, Ақылсыздың белгисин, Айтып турар көзлери; Аспанда* ***алтын*** *айдың нуры кетпес; Дәнекер менен қайнатып қурыта алмас оны мыста,* ***Алтын*** *менен алып болмас қалған кеўилди; Шәҳәрдиң сәни-****терек****; Ат не болар жалдан соң, Ер не болар малдан соң; Қубылып турған* ***байтерек****, Куўрай болар деседи; Өскен* ***теректиң*** *тамырын шаппа;* ***Шаштың*** *кирин тарақ алады, Жақсы аты тараққа қалады; Аман болса бул басың, Тағы шығар бул* ***шашың****;*

Қорақалпоқ олам паремиологик манзарасидаги мифологик концептосфера бирликларидан “алтын”, “байтерек (терек)”, “сулыў” каби умумий воқелантирувчилар аниқланди, зеро “шаш”, “арыў”, “қара”, “сары” каби лисоний бирликлар фарқли компонентлар учрайди. Жумладан, мазкур компонентлар ичида шаш мифологик концептосфера бирлиги хисобланади ва унинг ҳар иккала тадқиқ қилинаётган маданиятларда ўзига хос хусусиятлари мавжуд. Скандинавия мифологиясидаги Тор худосининг рафиқаси Сивнинг сочи Локи томонидан олиб ташлангандан сўнг гномлар томонидан ясалган жуда узун олтин сочлари бўлган. Туркий халқларининг мифологиясида Уммай онанинг қунғироқ-тилла ранг узун сочи бўлиб, аёллар туғадиган пайт Уммай она узун

сочларин ейиб аёл ва чақалоқни ҳимоялайди. Сочлар сакрал дискурсда ҳам ифодаланади.

Тадқиқотчиларнинг фикрича, «миллий - маданий белгилар баҳоловчи ахборот орқали воқеланади. Маданий белгилар нафақат мазмуний планда, балки лисоний нуқтай назардан ҳам образли кўриниш олиши мумкин. Паремияларнинг бу хусусияти воқеликни кенг миқёсда тасвирлашга йўл қўймасдан, иложи борича қисқа ва образли ифодалашда гавдаланади.

Мифологик концептосфера бирликлари олам паремиологик манзараси ботинан ва зоҳиран гавдалантирувчи паремиялар одамнинг умумий «паремиологик портрети» ин ҳосил қилади ва мифологик онг реликтларин когнитив-дискурсив ёндашув ёрдамида идрок қилишга мумкин яратади. Шу билан бирга, қадимги одам ҳайвонлар дунёсини инсонга ўхшатиб, тимсол қилган. Ҳайвонлар ҳақидаги энг оддий мифлар ҳайвонларнинг индивидуал белгиларини сақлаб қолган ва одамларга тушунтиради. Атроф-муҳитни инсон томонидан талқин қилиш унда содир бўлаётган ҳодиса ва ҳолатларни тушунтириш орқали содир бўлганлиги сабабли, бу мифларнинг асосий хусусияти этиологизмдир. Кейинги даврдаги ҳайвонлар ва қушлар ҳақидаги мифлар тотемик характерга эга.

Хулоса қилиб, таҳлил асосан икки ёндашув воситасида амалга оширилади: 1) маданий қадриятлар мифологик концептосфералар доирасида таҳлил қилиш, 2) олам паремиологик манзарасида мифологик концептосфера бирликларин воқелантирувчи бирликларни когнитив-дискурсив ёндашув асосида таҳлил қилиш. Паремиялар ифодалайдиган маънолар таҳлилида уларнинг ўзи мансуб этномаданиятга, ўзига хос хусусиятларига алоҳида эътибор берилди. Бундан мифологик концептосфера бирликларининг воқелантирувчилари мақол таркибида ифодаланганда унинг деривацион базасига мос келмаслик ҳолати аниқланди. Ҳар бир паремиядаги мифологик концептосфера бирликларининг компонентлари унинг таянч сўзларига боғлик. Аммо тил соҳиблари онгида концептосфера марказий қисмининг муайян лексик ва фразеологик бирликлар билан боғлиқ бўлиши у ёки бу сўзнинг паремия таркибида мавжуд бўлишига ҳар доим ҳам олиб келавермайди ва имплицит маънода қўлланилади.

Литература

1. Байбурина А.К. Мифологема. //Народные знания. Фольклор. Народное искусство. -М.: 1991. -С.78.
2. Мелетинский Е.М. Избр.статьи. Воспоминания. -М.: РГГУ, 1998, 576-б.
3. Попова Н.С. Мифопоэтический концепт как вид когнитивной метафоры: автореф.дис…канд.фил.наук. –Воронеж: 2001.
4. Топорков А.Л. Мифологема//Восточнославянский фольклор: Словарь научной и народной терминологии. –Минск: 1993.
5. Шафранская Э.Ф. Устное народное творчество: учеб.пособие. -М.: Академия, 2008.
6. Юнг К.Г. Архетип и символ. -М.: «Канон», 1991. –С. 330.
7. https://www.textologia.ru/slovari/literaturovedcheskie-terminy/mifologema/?q=458&n=348.

РЕЗЮМЕ. Мазкур мақола лингвистик факт ва жараёнларни чуқуррок ўрганиш имконини берувчи лингвомаданий таҳлил методи ва когнитив-дискурсив ёндашув наздида олиб борилган тадқиқотни ёритади. Мақоланинг мақсади рақам номларининг таркибий-семантик тавсифини ва мифологик дискурсдаги концептосфера бирликларини воқелантирувчиларини ўрганиш. Тадқиқот рақамларнинг ҳозирги кундаги мавжуд хусусиятларини қўшимча элементлар билан тўлдириш имкониятини пайдо қилади.

РЕЗЮМЕ. В данной статье рассматриваются исследования, проведенные в рамках метода лингвокультурологического анализа и когнитивно-дискурсивного подхода, позволяющего глубже изучить языковые факты и процессы. Цель статьи заключается в изучении структурно-семантического описания числовых названий и создателей понятийных единиц в мифологическом дискурсе. Исследование открывает возможность дополнения существующих признаков чисел дополнительными элементами.

SUMMARY. This article discusses the studies carried out within the framework of the method of cultural linguistic analysis and the cognitive-discursive approach, which allows a deeper study of linguistic facts and processes. The purpose of the article is to study the structural-semantic description of numerical names and representations of conceptual units in mythological discourse. The study opens up the possibility of supplementing the existing signs of numbers with additional elements.

OLAM TIL ORQALI SHAKLLANADI

F.Q.Qodirova – *katta o'qituvchi*
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti

Tayanch so'zlar: aloqa vositalari, til, tilshunoslik, belgi, gap.
Ключевые слова: средства общения, язык, языкознание, знак, речь.
Key words: means of communication, language, linguistics, sign, sentence.

Til muloqot va ifoda vositasi bo'lib, ko'pincha o'z yaqinlari va umuman jamiyat bilan aloqada "tabiiy ravishda" olinadi. Bu bizga dunyoni shubha ostiga qo'yish-ga, e'tiqodlarimiz bilan muloqot qilish va rivojlantirishga, e'iqodimizni tasdiqlashga va da'volarimizni tasdiqlash yoki rad etishga yordam beradi. Natijada, bu bizning shakllanishimizga va identifika-tsiyamizga to'liq hissa qo'shadi. Aslida, biz asosan tilni ongsiz ravishda mashq qilamiz, chunki bu muntazam faoliyat tabiiydir.

Til - real bilan jonli aloqada "men"ning ifodasi yoki namoyon bo'lishidir. Til - murakkab aloqa tizimlarini ishlab chiqish, egallash, saqlash va foydalanishni o'z ichiga olgan tizim bo'lib, bu jarayonlarni ta'minlaydigan inson qobiliyatlarini bildiradi. Inson tili mahsuldorlik va ko'chish xususiyatlariga ega va butunlay ijtimoiy konventsiyalar va o'rganishga bog'liq [1:25]. Tilni aloqa tizimi sifatida ilmiy tadqiq qilish tilshunoslik sohasiga kiradi. Tilshunoslikning eng yirik namoyandalari orasida Ferdinand de Sossyur va Noam Xomskiy bor. Til va uning tafakkur bilan aloqasi sotsiologiya, falsafa, psixologiya va nevrologiya, filologiya kabi boshqa fanlar ham qiziqtiradi.

Inson miyasidagi tilning fiziologik asoslari neyrolingvistika tomonidan o'rganilmoqda. Nutqning artikulyatsiyasi fonetika tomonidan o'rganiladi. Tilshunoslik til va tillarni to'g'ri tavsiflash imkonini beradi. Barcha tillar ma'lum belgilarni ma'nolar bilan bog'laydigan semioz jarayoniga tayanadi. Shunday qilib, og'zaki, ishorali va teginish tillari fonologik tizimni o'z ichiga oladi, bu belgilar so'zlar, morfemalar va sintaktik tizim kabi ketma-ketlikni shakllantirish uchun qanday ishlatilishini belgilaydi, bu esa so'zlar va morfemalarning jumlalarni yaratish uchun qanday birlashishini aniqlaydi. va ifodalar [2:298].

Tilni o'zlashtirish odamlarda erta bolalik davrida ijtimoiy muloqot orqali boshlanadi. Til millat, xalq, qabila boyligidir. Unda xalqning butun ma'naviy tajribasi, madaniy qadriyatlari, tarixiy taraqqiyot yo'li, turmush sharoiti, atrof-muhit, mamlakat tabiati o'z ifodasini topadi. Tildan foydalanish insoniyat madaniyatida chuqur ildiz otgan bo'lib, u o'zining kommunikativ funktsiyasidan tashqari, guruh bilan identifikatsiya qilish, ijtimoiy tabaqalanish, ijtimoiy kontekstga bog'lanish va ko'ngil ochish kabi turli funktsiyalarni bajaradi [3:139]. Lingvistik tadqiqot ob'ekti sifatida "til" atamasi ikkita ma'noga ega: mavhum tushuncha va til tizimi, masalan, rus tili. Tilshunoslikning zamonaviy intizomini belgilab bergan shveytsariyalik tilshunos Ferdinand de Sossyur uchta atama o'rtasidagi farqni

aniq ifodalagan: til -kontseptsiyani belgilash uchun; til tizimining o‘ziga xos namunasi; va nutq. Til umumiy tushuncha sifatida qaralganda, qo‘llaniladigan ta’riflar hodisaning turli tomonlarini ta’kidlaydi. Bu ta’riflar tilga oid turlicha yondashuv va tushunchalarni aks ettiradi va ular turli va ba’zan bir-biriga mos kelmaydigan lingvistik nazariyalarni hosil qiladi.

Tilning tabiati va kelib chiqishi haqidagi bahslar antik davrlarga borib taqaladi. Gorgias va Platon kabi yunon faylasuflari so‘zlar, tushunchalar va voqelik o‘rtasidagi munosabatni muhokama qilganlar. Gorgiasning fikricha, til ham ob’ektiv tajribani, na inson tajribasini ifodalay olmaydi; shuning uchun aloqa va haqiqat imkonsizdir. Platon esa tildan mustaqil ravishda mavjud bo‘lgan va undan oldin bo‘lgan g‘oya va tushunchalarni ifodalaganligi sababli muloqot mumkin, deb ta’kidlaydi [4:27].

Ma’rifat davri va uning insonning kelib chiqishi haqidagi bahs-munozaralari davrida tilning kelib chiqishi haqidagi nazariyalar odatiy holga aylandi. Russo va Gerder kabi mutafakkirlar til his-tuyg‘ularning instinktiv ifodalanishidan kelib chiqadi va u aqliy fikrni ifodalash mantig‘idan ko‘ra dastlab musiqa va she’riyatga yaqinroq bo‘lgan degan g‘oyani ilgari surgan. 20-asr boshida mutafakkirlar dunyo haqidagi tasavvurimizni shakllantirishda tilning rolini shubha ostiga qo‘yishdi. Ular til shunchaki dunyoning ob’ektiv tuzilishini aks ettiradimi yoki u bizning ob’ektiv dunyoni idrok etishimizga ta’sir qiluvchi tushunchalarni yaratadimi, degan savol tug‘iladi. Bu mulohazalar falsafiy muammolar maxsus til muammolari emasmi degan savol tug‘dirdi. Til tushunchalarni yaratish va tarqatishda muhim rol o‘ynaydi, falsafani o‘rganish mohiyatan tilni o‘rganishdir. Ma’no va murojaat, bilish va ong bilan bog‘liq holda til haqidagi bu bahs davom etmoqda. Tilning ta’riflaridan biri uni odamlarga tillarni o‘rganish, so‘zlarni ishlab chiqarish va tushunish imkonini beradigan aqliy qobiliyat sifatida tavsiflaydi.

Savol tug‘iladi: til aqliy qobiliyatmi, organmi yoki instinktmi? Bu ta’rif barcha odamlarda til mavjudligini ta’kidlaydi va inson miyasining noyob rivojlanishi natijasida odamlarda bu qobiliyatning biologik asoslarini ta’kidlaydi. Insonning tilga tug‘ma kirish imkoniyatini taxmin qiluvchi faylasuflar va tadqiqotchilar til mavjud muhitda o‘sgan, normal kognitiv rivojlanishiga ega bo‘lgan har qanday bola rasmiy ko‘rsatmasiz tilni o‘zlashtirishiga tayanadi. Tillar odamlar umumiy tilsiz birga yashaydigan yoki o‘sadigan muhitda ham o‘z-o‘zidan rivojlanishi mumkin.

Ushbu turdagi ta’riflar ko‘pincha kognitiv fan va neyrolingvistika sohasida qo‘llaniladi. Tilning yana bir ta’rifi uni ma‘noni bildiruvchi grammatik qoidalarning kombinatsiyasi bilan boshqariladigan rasmiy belgilar tizimi nuqtai nazaridan ko'rib chiqadi. Ushbu ta’rif inson tillarini ma’lum belgilarni ma’nolar bilan bog‘laydigan qoidalardan iborat yopiq tizimli tizimlar sifatida tasvirlash mumkinligini ta’kidlaydi. Ushbu strukturalistik yondashuv birinchi marta Ferdinand de Sossyur tomonidan kiritilgan bo‘lib, uning strukturalizmi tillarga nisbatan ko‘plab zamonaviy yondashuvlarning asosi bo‘lib qolmoqda. Sossyurning til haqidagi g‘oyalarini qo‘llab-quvvatlovchilarning bir qismi tilning asosiy elementlarini aniqlashdan boshlab, uning tuzilishini o‘rganuvchi rasmiy yondashuvni yoqlaydi. Keyinchalik, ushbu tadqiqotda elementlarning so‘z va jumlalarga birlashtirilishi qoidalarini tasvirlashga harakat qilinadi. Bu nazariyaning asosiy tarafdori generativ va transformatsion grammatika nazariyasi muallifi Noam Xomskiy bo‘lib, u tilni transformatsion grammatikalar yordamida tuzilgan gaplar qurilishi deb ta’riflagan. Xomskiy bu qoidalarni inson ongining tug'ma xususiyati va til nima ekanligining boshlanishi deb biladi [5:21].

Tilning quyidagi ta’rifi tilga odamlarga so‘zlarni og‘zaki yoki ramziy ravishda almashish imkonini beradigan aloqa tizimi sifatida qaratiladi. Ushbu ta’rif tilning ijtimoiy funktsiyalarini va odamlarning o‘zlarini ifodalash va o‘z muhitidagi ob’ektlarni boshqarish uchun foydalanishini ta’kidlaydi. Inson tili o‘ziga xos xususiyatlarga ega. Inson tili ochiq va samaralidir, chunki u odamlarga cheklangan elementlar to‘plamidan keng ko‘lamli gaplar yaratish va yangi so‘z va iboralar yaratish imkonini beradi. Bu hodisa inson tilining ikki tomonlama kodga asoslanganligi tufayli mumkin bo‘ldi, unda tovushlar, harflar yoki imo-ishoralar kabi elementlar so‘zlar va jumlalar kabi yangi ma’no birliklarini hosil qilish uchun birlashtirilishi mumkin. Til ko‘plab fanlar bo‘yicha ilmiy yoki akademik tadqiqot mavzusi bo‘lib, bir nechta nazariy nuqtai nazardan ko‘rib chiqiladi, ularning har biri tilshunoslikka zamonaviy yondashuvlarni yaratishga imkon beradi [6:243].

Shunday qilib, tillar belgini ma’no yoki uning mazmuni bilan bog‘lash orqali ma’noni ifodalaydi. Belgilarning shakllari, masalan, tovush, tasvir yoki imo-ishora bilan idrok etilishi kerak, so‘ngra ular ijtimoiy konventsia orqali aniq ma’no bilan bog‘lanishi kerak. Ko‘pgina til belgilari uchun asosiy ma’no munosabatlari ijtimoiy konventsiyaga asoslanganligi sababli, til belgilarini belgining alohida shakli va uning ma’nosi o‘rtasidagi tabiiy munosabat emas, balki ijtimoiy va tarixiy jihatdan o‘rnatilganligi ma'nosida o‘zboshimchalik deb hisoblash mumkin.

Til xabarlarni ishlab chiqaradi. Til bizga narsalarga nom berish imkonini beradi. Olam til orqali shakllanadi. Narsalarni belgilash faqat xavfsizlik uchun emas, balki aloqani uzaytirish va vaqt, vaqt va joyga ko‘ra vositalarni cheksiz ko‘paytirish uchun amalga oshiriladi. Til muloqot vositasidan ko‘proq narsadir.

Adabiyotlar

1. Asif Agha, Til va ijtimoiy munosabatlar, Kembrij universiteti nashriyoti, https://hmong.ru/wiki/Sociolect/2007.

2. Gen Aitchison, Til o'zgarishi: taraqqiyot yoki pasayish?, Kembrij, Nyu-York, Melburn, Kembrij universiteti nashriyoti, 2013 yil, 4-nashr. (1-nashr. 1981), 298-b.

3. Allerton D. J. “Til shakl va naqsh sifatida: Grammatika va uning toifalari”, N.E.Kollinjda, Til entsiklopediyasi, London, Nyu-York: Routledge, 1989.

4. Ferdinand de Saussure (Roy Xarris tomonidan tarjima qilingan), Kurs umumiy tilshunoslik, La Salle, IL, Open Court, 1983 (1-nashr. 1913) (ISBN 0-8126-9023-0).

5. Noam Chomskiy. Til arxitekturasi. -Oksford, Oksford universiteti nashriyoti, 2000.

6. Qodirova F. K. Tilshunoslik va adabiyotshunoslik muammolariga zamonaviy qarash. -Nyu-York: AQSh https://conferencea.org 28-may, 2022.

REZYUME. Til muloqot va ifoda vositasi bo‘lib, ko‘pincha o‘z yaqinlari va umuman jamiyat bilan aloqada “tabiiy ravishda” olinadi. Bu bizga dunyoni shubha ostiga qo‘yishga, e’tiqodlarimiz bilan muloqot qilish va rivojlantirishga, e’iqodimizni tasdiqlashga va da’volarimizni tasdiqlash yoki rad etishga yordam beradi.

РЕЗЮМЕ. Язык является средством общения и выражения и часто усваивается «естественным образом» в отношениях с близкими людьми и обществом в целом. Это помогает нам подвергать сомнению мир, сообщать и развивать наши убеждения, подтверждать наши убеждения и подтверждать или опровергать наши заявления.

SUMMARY. Language is a means of communication and expression and is often acquired "naturally" in relationships with loved ones and society at large. It helps us question the world, communicate and develop our beliefs, validate our beliefs, and confirm or refute our claims.

O‘ZBEK ADABIY TILI VA SHEVA MUNOSABATLARI

Sh.T.Mo‘minova – *magistrant*
A.M.Shofqorov – *filologiya fanlari nomzodi, dotsent*
Chirchiq davlat pedagogika universiteti

Tayanch so'zlar: adabiy til, sheva, dialekt, dialektalizm, badiiy adabiyot, tayanch dialekt, fonetik dialektalizm, leksik dialektalizm.

Ключевые слова: литературный язык, диалект, говор, диалектизм, художественная литература, основной диалект, фонетический диалектизм, лексический диалектализм.

Key words: literary language, dialect, dialect, dialectalism, fiction, basic dialect, phonetic dialectalism, lexical dialectalism.

Til tafakkur bilan bog‘liq: jamiyatdagi ayrim hodisalar va o ‘zaro muloqot tufayli kishilarda bir-biriga biror narsa deyish ehtiyoji tug‘iladi. Bu fikr so‘z, til orqali ma’lum bo‘ladi va o‘zgalarga izhor qilinadi va o‘zaro aloqa kelib chiqadi. O‘zaro aloqa imo-ishora, hushtak va rasmlar orqali ham bo‘lishi mumkin. Temiryo‘l va mashina yo‘llarida turli belgi chiziqlar juda ko‘p. Lekin ularning xizmati cheklangan. Masalan, hushtak faqat signal uchun yaroqli. lmo-ishoradan qorong‘ida foydalanib bo‘lmaydi. Rasmlar vositasida hamma narsani ham ifodalayverish mumkin emas. Bundan tashqari qo‘l hafakatlari ham mavjud lekin ular orqali ham hammaga birdwk yetkazib bera olmaymiz.. Til esa har qanday sharoitda istalgan fikrni ifodalash imkoniyatiga ega. Shuning uchun til jamiyatning yagona va eng qulay aralashuv vositasi sanaladi.So‘zlar orqali inson his tuyg‘ularini, kechinmalarini ham bemalol yuzaga chiqarib boshqalarga yetkazib bera olishi mumkin.

Tilni inson yaratadi, o‘zaro munosabatda tildan foydalaniladi, ana shu munosabatlarda til rivojlanadi. O‘zaro aralashuv jarayonida insonning aqliy va jismoniy fazilatlari taraqqiy eta boradi. Til faqat insonga xos hodisa, ne’mat, u inson jamiyatida kelib chiqadi va shu jamiyatda qo‘llanadi [1].

Insonlarning boshqa tirik mavjudotlardan farqi ham mana shundadir. Chunki boshqa joni mavjud jonzotlar ichidan faqatgina insonga tafakkur qilish imkoni berilgan. Inson tafakkur qiladi va o‘sha o‘ylagan narsasini tili ya’ni so'zlar orqali yuzaga chiqaradi. So‘zlar orqali fikrini yetkazib bera oladi.

Ma’lumki, har bir adabiy til milliy (xalq yoki elat) tilning yuqori bosqichi bo‘lib, u me’yorlashgan yoki me’yorlashtirilgan til hisoblanadi. Adabiy tilga manbalarda quyidagicha ta’rif beriladi. Adabiy til leksik jihatdan nisbatan barqaror, fonetik-fonematik va grammatik jihatdan muayyan qolipga tushgan, yagona orfografik va orfoepik normalarga amal qiladigan, so‘z ustalari tomonidan sayqal berilgan milliy tilning yuqori bosqichidir. O‘zbek adabiy tili ham shu qoidaga amal qiladi.

O‘zbek adabiy tili ikki shaklda bo‘ladi: og‘zaki va yozma. Og‘zaki adabiy til orfoepik me’yorlarga bo‘ysundiriladi. Og‘zaki adabiy til davlat ahamiyatiga ega bo‘lgan barcha sathdagi rasmiy majlislar, o‘qish – o‘qitish ishlari, ommaviy majlislarda qo‘llanadi. Yozma adabiy til esa orfografik qoidalar asosida shakllantiriladi va orfografiya qoidalari joriy o‘zbek alifbosiga asoslanadi. Unda bir necha tamoyillardan foydalaniladi: fonetik, fonematik, morfologik, grafik, tarixiy-an’anaviy, ramziy va boshqalar.

Adabiy tilning tayanch dialekti. Har bir adabiy til o‘zining tayanch dialektiga ega bo‘ladi. To‘g‘ri, o‘zbek adabiy tilining shakllanishida shevalarning barchasi u yoki bu darajada ishtirok etadi, lekin ma’lum shevalar adabiy til uchun asos, tayanch (baza) vazifasini bajaradi, ya’ni o‘zbek adabiy tili muayyan sheva va shevalardan leksik, fonetik, grammatik xususiyatlarni adabiy til fakti sifatida oladi hamda o‘sha sheva va shevalar guruhi taraqqiy etishi bilan birga taraqqiy etadi, chunki sheva jonli til bo‘lib, u doimo rivojlanishda, o‘zgarishda bo‘ladi, shu tufayli ham adabiy til shu sheva yoki shevalar guruhi rivojlanishi bilan bog‘liq ravishda taraqqiy etib boradi, aksincha, adabiy til o‘zining tayanch dialektiga ega bo‘lmasa, u bora-bora muomaladan chiqib ketadi. Muomaladan chiqqan til fanda “o‘lik til” degan termin bilan yuritiladi. Tillar tarixida “o‘lik tillar” mavjudligi haqida ma’lumotlar ko‘p. O‘zbek adabiy tili shartli ravishda fonetik jihatdan Toshkent shahar dialektiga, morfologlk jihatdan esa Farg‘ona dialektiga tayanadi. Ma’lumki, Toshkent shevalari 6 ta unli dialektdir. Farg‘ona dialektidagi so‘z shakllari, xususan, fe’l shakllari asosan o‘zbek adabiy tiliga norma sifatida qabul qilingan. Aslida adabiy tilni bir yoki ikki sheva yoki dialekt bilan bog‘lab qo‘yish juda ham to‘g‘ri emas, balki o‘zbek adabiy tili shevalar hisobiga boyib, mukammallashib boradi. Shu ma’noda shevalar adabiy tilning boyish manbasi bo‘lib qoladi.

Garchand, adabiy tilda qarluq-chigil-uyg‘ur lahjasining unsurlari ko‘p uchrasada, unda qipchoq va o‘g‘uz lahjalarining xususiyatlari ham norma sifatida ishtirok etgan o‘rinlar mavjud. Masalan, adabiy tildagi jun, jo‘natmoq, jo‘ni, jo‘nalish so‘zlari qipchoq lahjasiga xosdir. Bu so‘zlarning ayrim qarluq-chigil-uyg‘ur lahjasiga oid shevalarda yun, yo'nat, yo‘ni, yo‘natmoq variantlari bor.

Badiiy adabiyot va dialektizm. Badiiy adabiyotda shevaga oid fonetik, morfologik va leksik xususiyatlarning aks etishi dialektizm deyiladi. Bunda shevadagi qaysi yarusning aks ettirilishiga qarab dialektizmlar fonetik dialektizm, morfologik dialektizm va leksik dialektizm turlariga ega.

Fonetik dialektizm badiiy asarda muayyan shevaga oid fonetik xususiyatlarning aks etishidir. Masalan, o‘n akki / ikki (Marg‘ilon), galdi / keldi (Xorazm).

Morfologik dialektizm badiiy asarda shevaga xos morfologik elementlarning qo‘llanishidir. Masalan, Shotto - shu yerda “Qora ko‘zlar, Dim(juda) gech geldingiz (Xorazm).

Leksik dialektizm shevaga oid so‘zlarning badiiy asarlarda qo‘llanishidir. Masalan, darponmanlar (Xorazm) - bezovtalanmanglar.

Badiiy adabiyot tili xalq (millat) tili boyliklarining qayta ishlangan ko‘rinishidir. Shu jarayonda badiiy so‘z ustalarining voqea yoki qahramon sarguzashtlari o‘tadigan shevaga murojaat qilishlari e‘tirof etilgan.

Adabiyotda mahalliy kolorit degan tushuncha bor. Bu esa adiblarga mahalliy kechinmalarini ifodalashda sheva xususiyatlaridan keng foydalanishga imkoniyat yaratadi. Badiiy adabiyotda adib dialektizmlardan ikki o‘rinda foydalanadi, ya‘ni dialogik nutqda qahramonning muayyan sheva vakili ekanligini ko‘rsatish, mahalliy koloritni berish maqsadida hamda adabiy tilda sinonimi bo‘lmagan so‘zlarni majburan qo‘llaydi. Hatto butun boshli badiiy asarda mahaliiy sharoit, mahalliy mentalitetni, ruhiyatni ifodalashda to‘lig‘icha sheva xususiyatlaridan foydalangan holda tasvirlaydi. Bunga J.Sharipovning “Xorazm”, Tog‘ay Murodning “Otamdan qolgan dalalar” asarlarini keltirish mumkin [2:31].

Badiiy asarlarda qancha ko‘p dialektlardan foydalanilsa, badiiy asarni yanada ta’sirchan va ommaga tushunarliroq qilib taqdim etilgan bo‘ladi. Ya’ni qancha ko‘p shevalarimizdagi so‘zlarni qo‘llasak shunchalik badiiy asarning saviyasi oshadi va shunga yarasha o‘quvchini ham o‘ziga jalb qiladi. Asardagi badiiylik va ta’sirchanlik oshadi.

Shuni ta’kidlash lozimki, dialektlar adabiy tilning boyishi uchun tabiiy manbalardan biri bo‘lib qoladi. Dialektizmlarning adabiy tilga singib ketish jarayoni dastlab qiyin kechadi, lekin badiiy adabiyotning ta’sirchan kuchi orqali bir asarda qo‘llangan dialektizm keyingi asarlarga o‘tadi va shu tariqa umumxalq mulkiga aylanadi va adabiy tilda o‘zlashib ketishi mumkin.

Adabiyotlar

1. Abdurahmonov G., Xo‘jayeva D. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. -Toshkent: «O‘qituvchi», 2003.
2. Ashirboyev S. O‘zbek dialektologiyasi. -Toshkent: 2013.
3. Rajabov N. O‘zbek shevashunosligi. -Toshkent: 1996.
4. www.ziyonet.uz.

REZYUME. Ushbu maqolada o‘zbek adabiy tili va sheva munosabatlari, shuningdek, badiiy asarlar ya’ni badiiy adabiyotda dialektizmlarning o‘rni va ahamiyati haqida so‘z yuritiladi.

РЕЗЮМЕ. В данной статье рассматриваются взаимоотношения узбекского литературного языка и диалекта, а также место и значение диалектизмов в литературных произведениях, т.е. художественной литературе.

SUMMARY. This article discusses the relationship between the Uzbek literary language and dialect, as well as the place and importance of dialectisms in literary works, i.e. fiction.

ZOOMORF TIZIMLARNING MILLIY VA MADANIY XUSUSIYATLARI

D.Sh.Norkuziyeva – *tayanch doktorant*
Samarqand davlat universiteti

Tayanch so‘zlar: frazeologik birliklar, zoomorfik tasvir, qiyosiy tahlil, majoziy tasvir, milliy va madaniy xususiyatlar.

Ключевые слова: фразеологические единицы, зооморфный образ, сравнительный анализ, метафорический образ, национально-культурные особенности.

Key words: phraseological units, zoomorphic image, comparative analysis, figurative image, national and cultural characteristics.

Kirish. Jahonning ko‘plab tillarida hayvon nomlari bilan ifodalangan frazeologik iboralar orqali insonlardagi majoziy tasvir ochib beriladi va bu o‘xshatish badiiy adabiyotda keng qo‘llaniladi. Frazeologik birliklarni o‘rganishda har ikki tilning etnolingvomadaniy xususiyatlari inobatga olingan holda keltirilgan. Zoomorfizmlar an’anaviy va o‘ziga xos konseptosfera hosil qilib muayyan millatning tili va madaniyatining o‘ziga xos va umumiy xususiyatlarini ochib berishning nazariy asosini ilmiy o‘rganishga imkon yaratadi.

Asosiy qism. O‘zbek va nemis frazeologik birliklarida ifodalangan ayiq *(der Bär)* tasviri har ikkala tilda ham ko‘plab umumiy xususiyatlarga ega. Ma’lumki, ayiq bahaybat va qo‘pol yovvoyi hayvon hisoblanadi. Badiiy adabiyotlarda bu hayvon tasviri katta jismoniy kuchga ega bo‘lganligi uchun yovuzlardan atrofdagilarni va o‘zini himoya qiluvchi sifatida gavdalantiriladi. Ayniqsa, g‘azablangan ayiq barcha to‘siqlarni supurib tashlashga, har qanday raqibni yengishga qodirligini ko‘rishimiz mumkin. Nemis tili va adabiyotida mard, jasur va kuchli insonlarga nisbatan “*ein Bär von einem Menschen*” - haqiqiy ayiq, “*er ist stark wie ein Bär*” - u ayiqdek kuchli, u haqiqiy ayiq iboralari qo‘llaniladi. Shuningdek, o‘zbek adabiyotida ham ayiq obraziga nisbatan shunday o‘xshatishlarni uchratishimiz mumkin. Masalan, “*Ba’zan nozik siyosiy masalalarda, qaltis vaziyatlarda go‘yo shisha buyumlar do‘koniga kirib qolgan ayiqdek hamma yerni chil - parchin qilib yuboradilar*”[1]. Yuqoridagi keltirilgan parchada ayiqni jahldor, kuchli va jasur kabi sifatlar bilan tasvirlagan. Lekin o‘zbek adabiyotlarida ayiq ko‘proq “*qo‘pol*”, “*qo‘rs*”, “*beso‘naqay*”, “*ovsar*”, “*dangasa*” insonlarga nisbatan ko‘proq ishlatilish holatlari kuzatiladi. Quyida keltirilgan parchalarda buni yaqqol ko‘rishimiz mumkin: *Bunaqa bo‘lishini kutmagan Musurmon uni tashlab yuborib, xona ichida ari talagan ayiqdek lapanglab qochar, ikki barmog‘i bilan burnining uchini qisib, ikki lunjini do‘mbiraday shishirib olgandi*[2], *Uning ro‘parasida o‘tirgan ayiqdek beso‘naqay, yuzi xunuk, lablari do‘rdoq yigit siyrak tishlari sarg‘aygan og‘zini ochib, sassiz kulardi* [3] *Grisha bolari uyasini kavlab qo‘yib ariga talangan ayiqdek, lapanglab qochdi* [4]. *Changalini ochib ayiqdek taypanglab kelayotgan Xudobandani ko‘rgan Jonnigor nimanidir sezib qichqirmoqchi bo‘lar, ammo ovozi chiqmadi* [5]. O‘zbeklar singari, nemislar ham, o‘zini qanday tutishni bilmaydigan, bezori, qo‘pol odamni tavsiflash uchun ham ayiq qiyofasiga murojaat qilishadi: “*ein ungeleckter Bär*”– qo‘pol, beadab odam, “*er ist plump wie ein Bär*”- u ayiq kabi qo‘pol ya’ni norozilik ohangida ishlatiladi.

Ma’lumki, ayiq butun qishni uyasida qish uyqusida o‘tkazadi va panjasini so‘rib yotadi. Shu munosabat bilan o‘zbek tilida ham, nemis frazeologiyasida ham ayiq dangasalik qiyofasi bilan bog‘liq: panjasini so‘rish ya’ni “*auf der Bärenhaut liegen*” ayiqdek dam olmoq, uxlamoq iborasi ishlatiladi. “*Tojulislomning qishlog‘ini olib berganimdan so‘ng, ul nafsi buzuq mullo bo‘lgan ayiqdek qo‘limni yalaydurgan bo‘lib qoldi* [6]. *O‘zi nazar bo‘lmasa shu ekan: ayiqdek barmog‘ingni so‘rib, yalpayib yotaverasan ekan* [7]. Yuqoridagi keltirilgan parchalardan ko‘rish mumkinki, ayiqdek ishlab, mehnat qilib dam olib yotgan insonlar tasvirlangan. Aslini olganda, o‘zbek adabiyotida ham bejizga “*Yaxshi dam – mehnatga hamdam*” deyilmagan. O‘zbek tili manbalarida ayiq tasviri bilan bog‘liq bo‘lgan zoomorfizimlar nemis tilidagidek ko‘plab uchramaydi. Yuqorida ko‘rsatilib o‘tilganidek o‘zbek madaniyatida ayiq dangasa hayvon sifatida namoyon bo‘ladi, lekin uning bu xususiyati bu tilning frazeologik birliklarida deyarli aks etmaydi. Ikkala tilning frazealogiyasida ham eng ko‘p uchraydigan hayvon tasviri bu it bo‘lib, bu hayvon har ikkala tilning ijtimoiy turmush madaniyatida o‘ziga xos ahamiyatiga ega. Masalan, it (*der Hund*) bilan bog‘liq bo‘lgan zoomorfizm o‘zbek va nemis adabiyotlarida o‘ziga xos bo‘lgan nomlar bilan kundalik turmush tarzida keng qo‘llaniladi. Nemis xalqi o‘zlarining itlarga bo‘lgan munosabati va g‘amxo‘rligi bilan boshqa xalqlardan alohida ajralib turadi. Chunki ular itlarni sevib, ularga o‘zgacha mehr bilan munosabatda bo‘lishadi. Nemis xalqi uchun itlar, birinchi navbatda, sodiq hamrohdir. U qadim zamonlardan to hozirgi kungacha insonlarga hamroh bo‘lib kelmoqda. Shunday bo‘lishiga qaramasdan, ba’zi bir nemis lingvistik madaniyat namunalarida itning tasviri noaniq va ba’zan salbiy xususiyatlar bilan ifodalangan. Buni quyidagi salbiy frazeologik birliklarda ko‘rishimiz mumkin: Masalan, “*Kein bunter Hund schaut dich an*” – sen hech kimga kerak emassan, hech kim senga e’tibor bermaydi. Bundan ko‘rinib turibdiki, it obrazi har doim ham ijobiy tasvirlanmaydi. Ba’zan “*der Hund*” zoomorfizmi orqali bu hayvonga xos bo‘lmagan dangasalik, ishonchsizlik kabi sifatlar insonlardagi ba’zi salbiy xusisiyatlarni ochib berish uchun qo‘llaniladi. Masalan, “*den Hund hinken lassen*” insonlardagi “dangasalik”, “makkorlik”, “ishonchsizlik” kabi xususiyatlarni ifodalash uchun ishlatiladi. O‘zbek xalqi uchun ham it - bu uy hayvoni, insonning eng qadimgi va birinchi do‘sti, ovda yordamchi, qo‘riqchi, yo‘lboshchi hisoblanadi. Shunday bo‘lishiga qaramasdan ba’zan ko‘plab salbiy o‘xshatishlar bilan ifodalanishi ham uchrab turadi. Masalan, “*Mana, yuribsan, itning keyingi oyog‘i bo‘lib*”[8] iborasi hamma ishda orqada qolgan, dangasa, ishyoqmas insonlarga nisbatan qo‘llaniladi yoki “*Qo‘tir itdek bir ko‘ylakda dildirab turibman*” [9] gapida nochor, yupun, bechorahol kabi holatlardagi insonlar tasvirlanadi. “*O‘zing Ibrohimbekni bu yerdan daydi itdek haydab yuborgan ekansan - ku*?” [10]. O‘zbek tilida boshpanasiz, hech kimga kerak bo‘lmagan, g‘arib kimsalarga nisbatan “daydi it” zoomorfizmi qo‘llaniladi.

Shu bilan birga, o‘zbek xalqida boshqalarga nisbatan g‘azablangan va tajovuzkor holatdagi odamlarni tavsiflash

uchun ham itning tasviriga murojaat qilishlari mumkin. Masalan: "*qoraxitoylar bilan mo'g'ullar ham ulardan qolishmaydigan darajada ko'ppakdek tajovuzkor ekan. Bo'lmasa, Chingizxonning mag'rib sari sudralib kelishi - ularning qonida bor. Bunda o'zlariga go'r topadilar! Yahudiylar raqibiga qopog'on itdek, to'satdan tashlanib qolishar ekan*". Keltirilgan misoldan ko'rish mumkinki, bu yerda ko'ppak-it obrazini salbiy bo'yoqdorligini yanada oshirgan. "J*angari ko'ppakdek tashlandi unga qoni ko'pirgan To'lqinboy*" [11]. "*Birovlarga laychadek yaltoqlangan bu xumpar, egasi olqishlasa , boshqalarni quturgan ko'ppakdek qopishdan toymaydi-da! Mana shunisidan qo'rqqulik*"[12]. O'zbek tilining izohli lug'atida keltirilishicha, "*ko'ppak*" so'zi ikki xil ma'noda qo'llaniladi:

1. *Qo'riqlovchi itlarning xashaki bir zoti. [Madina] Zanjirini uzib yuborguday tashlanib vovullayotgan so'qimdek ko'ppakning dag'dag'asiga ham qaramay, ichkariga kirdi* (Mirmuhsin, Chodrali ayol).

2. Shunday itga nisbatli haqoratni (nisbatlashni) bildiradi. Ali meshkobchi ichida: Sen ko'ppakning qo'lingdan shu ish keladi, albatta, dedi-yu, indamay jo'nab ketdi (Mirmuhsin, *Me'mor — Ha noinsof, ha ko'ppak! — Qoratoy boyni so'ka boshladi* (Oybek, Tanlangan asarlar) [13]. Shuningdek, o'zbek tilidagi singari nemis frazeologiyasida ham bu hayvonning tajovuzkorligini ko'rsatadigan iboralar uchraydi. Masalan, "*Stumme Hunde beißen gern*" iborasi jimgina yurib ishini bitiradigan insonlarga nisbatan qo'llaniladi: "*hat man so vor ihrem Zorn keine Not bellenden Hunden stopft man das Maul mit Brot es wird nichts so heiß gegessen, wie es gekocht wird hüte dich vor Katzen, die vorne lecken und hinten kratzen stumme Hunde beißen gern wer droht*" [14].

O'zbek va nemis madaniyatida ham it zoomorfizm sifatida "charchagan", "horg'in", "ishi ko'p" insonlarga nisbatan ham qo'llaniladi. Masalan, "*So'ng yovdan qochayotgandek og'zini kuydirib , shoshib - pishib ovqat ichayotgan eriga qarab , uning rostdan ham itdek charchab kelishiga ishonsa ham , shu safar dili og'ridi: Men o'ynab kelyapmanmi*?"[15]. Nemis tilida ba'zan boshqalar bilan kelisha olmaydigan, tezda murosaga kela olmaydigan odamlarga nisbatan "*leben wie Hund und Katze*" iborasi qo'llaniladi. O'zbek tilining izohli lug'atida keltirilishcha, "*it – mushuk*" iborasi bir - biri bilan hech chiqishmaydigan, janjalli munosabatga ega kishilarga nisbatan ishlatiladi: "*Aleksandr masala jiddiyligini tushundi, chunki er-xotin ikkovi it-mushuk bo'lib otasining avvalgi urishganda ham Mariya biron marta Aleksandrni nonushtasiz qoldirmagandi*" [16].

Shuni alohida ta'kidlash lozimki, nemis tilidagi ba'zi frazeologik birliklardagi nomlari keltirilgan hayvonlarning matn ma'nosi bilan bilan hech qanday aloqasi bo'lmaydi. Masalan: "*vor die Hunde gehen*" iborasi it bilan emas balki tog'-kon metallurgiyasi bilan bog'liq birlik hisoblanadi. Avvalgi paytlarda yaxshi ishlamagan konchilar jarimaga tortilgan. Ayblanuvchi orqasidan "*Hunte*" deb nomlangan og'ir aravani tortib yurishi kerak edi. Bunday anglashilmovchilik natijasida yuqoridagi ibora vujudga kelgan. Bunday xatoliklar nafaqat nemis balki boshqa xalqlarning tillarida ham uchraydi. V.Kramer va V.Sauyer kabi nemis tilshunos olimlari yuqorida keltirilgan etimologik noto'g'ri qo'llaniladigan tushunchalarni tadqiq qilganlar.

Bo'rsiqni ko'pincha mahalliy aholi qashqaldoq deb atashadi. U sut emizuvchilar turkumining susarsimonlar oilasiga mansub yirtqich hayvondir. Bo'rsiqlar aslida tabiatan juda ehtiyotkor hayvon hisoblansa-da lekin uning bu xislati zoomorfizm sifatida qo'llanilmaydi. Shuning uchun o'zbek adabiyotida bu hayvon nomi bilan bog'liq tasvirlar juda kam uchraydi. Balkim bu hayvon mamlakatimizda kam uchraganligi buning asosiy sabablaridan biridir. Shunday bo'lsada uning ko'rinishi tasviri insonlarga nisbat berish uchun qo'llaniladi. O'zbek tilining izohli lug'atida keltirilishicha, bo'rsiq haddan ortiq semiz va yumaloq insonlarni tasvirlash uchun qo'llaniladi: "*Otlarni dala boshida yotgan eski molaga qo'shib bo'rsiqday ko'pchib yotgan tuproqni molalashga kirishadi*" [17]. *Bo'rsiqday yum - yumaloq, bir savat paxta kabi* [18]. Aksincha, o'zbek tilidan farqli ravishda nemis tili va adabiyotida bo'rsiq hayvoni bilan bog'liq zoomorfizmlarni ko'proq uchratishimiz mumkin. Chunki bu hayvon butun Yevropa bo'ylab keng tarqalgan. Qolaversa, nemis xalq ertaklarida ham bu hayvonni ko'proq uchratishimiz mumkin. Bo'rsiq yer ostining kovak qismlarida yashab qish faslini "siyrak" uyqu bilan o'tkazadi. Uning aynan shu xislati tufayli u bilan bog'liq zoomofizmlar uchraydi. Masalan, "*schlafen wie ein Dachs*"- bo'rsiqdek uxlamoq kabi.

Yuqorida keltirilgan hayvon tasvirlari singari o'zbek va nemis tillarida ho'kiz (Ochse) tasviri ham keng qo'llaniladi. Ho'kiz dunyo xalqlari orasida qadim-qadimdan beri insonlar tomonidan boqilib va uning mehnatidan foydalanib kelingan. Shuning uchun mazkur qiyoslanayotgan tillarda bu hayvon xususiyati bilan bog'liq bo'lgan ko'plab zoomorfizmlar uchraydi. Masalan, o'zbek tilidagi "ho'kizdek ishladi" birikmasiga nemis tilidagi "*arbeiten wie ein Ochse*" iborasi mos keladi. Buni quyidagi badiiy adabiyotlarda keltirilgan namunalardan ham ko'rishimiz mumkin: "*Millionerlar! Zavodda ertadan kechgacha ho'kizdek ishlab, uch yuz so'm maosh olib ko'rchi, ming kishini to'plab to'y qila olarmikansan*"[1], "*Kechqurun kulbasiga kun bo'yi juvoz tortgan ho'kizday tolib qaytdi*". Bu yerda mehnatkash, og'ir mehnat qilib charchagan, horg'in holatdagi kishilar obrazini ochib berish uchun yuqoridagi zoomorfizmlar qo'llanilgan. Mazkur o'xshatishlar ho'kizning xususiyatiga nisbatan qiyoslangan bo'lsa, ba'zi quyidagi jumlalarda uning tashqi qiyofasiga nisbatan ishlatiladigan tasvirlarni uchratamiz. Ho'kizning bahaybat va qo'pol ko'rinishi inson harakati va qiyofasiga nisbatan qo'llaniladi. Ko'pincha ho'kizning tashqi ko'rinishiga qiyoslangan zoomorfizmlarda salbiy bo'yoqdorlik ko'zga tashlanadi. Masalan, "*Siyaman, desang o'lasanmi, ho'kizdek bola! Arillama! Otangdan nima rohat ko'rdimu, sen nima karomat ko'rsatarding*" [11], "Toshmamat uning badbashara yuzi, ho'kizdek bo'yniga qarab ko'ngli aynidi" [19] kabilar shular jumlasidandir. *"Er konnte arbeiten wie ein Ochse"*, "*Wenn sie arbeiten wie ein Ochse und das gut hinkriegen, können Sie über Ihren Leistungsgehaltsanteil ordentlich verdienen und eventuell aufsteigen*". Mazkur nemis tilidagi jumlalarni quyidagicha tarjima qilishimiz mumkin. "*U eshshakday ishlaydi, agar siz eshshakday ishlasangiz va o'z ishingizni mahorat bilan uddalasangiz, shunga yarasha maosh olishingiz va ishingizda yuqori marralarni qo'lga kiritishingiz mumkin*". Bu frazeoligizmni o'zbekchagasiga eshakdek ishladi deb tarjima qilsak ham maqsadga muvofiq bo'ladi. Yuqoridagi namunalardan ko'rinib turibdiki bu hayvon ikki tilda ham mehnatkash insonlarga nisbatan ishlatiladi.

Xulosa qilib aytganda, badiiy adabiyotda insonga xos xarakter va xususiyatlarni hayvonlar obrazi orqali tasvirlanishi asarga estetik zavq bag'ishlaydi hamda uning ta'sirchanlik darajasini oshirishga xizmat qiladi. Zoomorfizmlar insonlarning hayvonlardagi har doim ham ko'zga tashlanavermaydigan o'xshashliklarini hisobga olib yondoshishga asoslanadi. Muloqot jarayonida o'zga tilli zoomorfizmni qo'llashda uning lingvopragmatik xususiyatlaridan kelib chiqqan holda muloqot davomida o'ta ehtiyotkor bo'lish talab etiladi. Zero, har bir mamlakatning madaniyati, urf -odatlarini chuqur o'rgangan holdagina ushbu iboralardan foydalanish lozim. O'rganishlar natijasida olingan ma'lumotlar xorijiy tillarni o'rganuvchilarga zoomorfik frazeologik birliklarning ma'nosini yaxshiroq tushunishga va tarjimada xatolardan qochishga imkon beradi.

Adabiyotlar

1. Mansurov Shomuhiddin. Istiqlol yo‘li. –T.: «O‘zbekiston”, 1995. 157-b.
2. Islom Xolboy. Tanazzul: tuzoq. –Toshkent: 2020. 157-b.
3. Tarik Dursun. Dengiz komida. –T.: 1990. 271-b.
4. O‘tkir Hoshimov. Tushda kechgan umrlar. 1994. 52-b.
5. Muhammad Ali. Sarbadorlar. –T.: 1997. 290-b.
6. Ma’suma Ahmedova. Qaldirg‘ochlar. 1987. 154-b.
7. Said Ahmad. Qorako‘z majnun (hikoya). –T.: O‘zbekiston NMIU, 2001. 126-b.
8. Mixail Zoshchenko. Mojaro: Hikoyalar [Rus tilidan N. Aminov tarj.] –Toshkent: “Adabiyot va san’at”, 1988.
9. Mixail Zoshchenko. Mojaro. 1998. 110-b.
10. Shukur Xolmirzayev, Toxhir Usmonov. Ko‘chki:qissalar. -Toshkent: “Yosh gvardiya”. 1990. 106-b.
11. Yamin Qurbon. Qari qiz oyga chiqdi. -T.: “O‘zbekiston”, 2010. 124-b.
12. Rahimjon Otayev. “Surnay navolari” qissalar va turkum badialar to‘plami. -Toshkent: 1991. 124-b.
13. https://savodxon.uz/iz
14. //“Sharq yulduzi”.–Toshkent: “Sharq”. 1990. 137-b.
15. Abdulaziz Safiy. E’tiqod: fitratga qaytib. –Toshkent: «Hilol-nashr” 2022. 112-b.
16. Маковский М.М. «английская этимология». -М.: “Высшая школа”. 1986.
17. Madvaliyev A va boshqalar. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. –Toshkent: “O‘zbekiston”. 2021.
18. Nurali Qobul. Oq kaptarlar: hikoyalar, qissalar. –Toshkent: “O‘zbekiston”, 1990, 30-b.
19. G‘afur Ghulom. Tanlangan asarlar (2-tom). 1957.

REZYUME. Ushbu maqolada o‘zbek va nemis tillaridagi zoomorfizmlar va ularning milliy, madaniy xususiyatlari tahlil qilingan. Qiyoslanayotgan tillarning madaniyati va ijtimoiy turmush tarzidan kelib chiqqan holda o‘ziga xos bo‘lgan zoomorfizmlarning ishlatilishi keltirilgan. O‘rganilayotgan frazeologik birliklarni yaratish uchun asos bo‘lib xizmat qilgan zoomorfik tasvirlar ya’ni hayvonlarga xos bo‘lgan xususiyatlar qiyosiy tahlillar orqali ochib berilgan.

РЕЗЮМЕ. В данной статье анализируются зооморфизмы узбекского и немецкого языков и их национальные, культурные особенности. Приводится использование зооморфизмов, свойственных культуре и социальному образу жизни сравниваемых языков. Особенности, присущие животным зооморфным образам, послужившим основой для создания изучаемых фразеологизмов, выявляются путём сравнительного анализа.

SUMMARY. This article analyzes the zoomorphic of the Uzbek and German languages and their national, cultural characteristics. The use of zoomorphism peculiar to the culture and social lifestyle of the compared languages is given. The features inherent in animal zoomorphic images, which served as the basis for the creation of the studied phraseological units, are revealed by comparative analysis.

NAMANGANLÍ QARAQALPAQLAR

A.Prekeeva - *filologiya ilimleriniń kandidatı*
Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institutı Nókis filialı

Tayanch so‘zlar: turkiy tillar, qoraqalpoq tili, yuqori qoraqalpoqlar tarixi, Mingbuloqli qoraqalpoqlar, Qo‘qon xonligi, dialektologiya, ajiralgan sheva.

Ключевые слова: тюркские языки, каракалпакский язык, история верхних каракалпаков, мингбулакские каракалпаки, Кокандское ханство, диалектология, отдельный говор.

Key words: turkic languages, the Karakalpak language, history of the upper Karakalpaks, Mingbulak Karakalpaks, Kokand Khanate, dialectology, separate dialect.

Namangan wálayatınıń Mıńbulaq rayonında on bes mıńǵa jaqın qaraqalpaqlar jasaydı. Bul jerge Jiydeli baysınnan kóship kelgenimiz awızdan-awızǵa ótip, biziń kúnimizge jetip kelgen deydi. Ata-babalarımız dáriya jaǵalap jawgershilik, asharshılıq sebebinen hár jaqqa tarap, bólinip ketken dep túsindiredi ózleriniń tariyxın. Biraq qaysı jerde jasaytuǵın qaraqalpaqlar bolmasın ata jurtın Ámiwdáriyanıń Aral teńizine quyar ayaǵı dep túsinedi.

Ilimniń rawajlanıwı menen bul másele tilshi,tariyxshı,adebiyatshı ilimpazlardı qızıqtırıp, joqaǵı qaraqalpaqlardıń tariyxı, tili, awızeki adebiyatı boyınsha ilimiy hám publicistikalıq maqalalar, monografiyalar jazıldı, ilimiy izertlewler júrgizildi. Degen menen,bul izertlewler Ózbekstan aymaǵındaǵı barlıq qaraqalpaqlardıń tili, ádebiyatı, tariyxı qamtıp alındı dep ayta almaymız. Ele izertleniwi tiyis máseleler júdá kóp. Mine, Mıńbulaqlı qaraqalpaqlar da solar qatarında.

Qaraqalpaq til iliminde Qaraqalpaqstannan sırtta jasaytuǵın qaraqalpaqlardıń tili haqqında prof. D.S.Nasırovtıń miynetinde joqarı qaraqalpaqlardıń tilin „boleklengen soylesim”dep kórsetedi. Sonday-aq, ilimpaz Ferǵana, Samarqand, Tashkent hám Afǵanstan qaraqalpaqlarınıń til ózgeshelikleri boyınsha ózbek hám rus alımlarınıń miynetlerin birme-bir atap ótedi [1].

Ilimpaz L.Tolstova Ferǵana oypatını qaraqalpaqlarınıń 1897-jılǵı xalıqtıń esabın alıw waqtında 18500 qaraqalpaq,olar Ferǵana, Namangan, Andijan wálayatlarında jasaydı dep kórsetkenin aytadı. Sonnan Namangan wálayatınıń Zadárya (házirgi Mıńbulaq) rayonında Nayman, Jumashuy, Mamaxan, Dawduk, Yakka tut, Mexnat abat, Namangan rayonınıń Besh kepe, Shor qıshlaq, Narın rayonınıń Kema bashi awıllarında jasaydı [2].

Ándijannıń Moskva rayonınıń Qaraqalpaq, Siza awıllarında, Shınabad rayonınıń Shınabad, Xojabad, Etti Kashka, Axunbabaev, Qoshtepa saray, Balıqshı rayonınıń Alimbek,Ormanbek awıllarında, Ferǵana wálayatınıń Oymawıt, Shorqıshlaq, Eskiqıshlaq, Xojaqıshlaq, Alakamak, Mulkabad, Qudıq, Yangishek, Amidjan awılı Taypaq awıl keńesinde, Katta Aq tepa,Kishik Aq tepa, Telimıń, Jabı, Qapa – qalpaq - Kurǵansha Voroshilov awıl keńesinde, Katta Qaraqalpaq awılı Yangi hayot awılı Frunze rayonında bunnan tısqarı, Yazyaban hám Buvayda rayonlarında da qaraqalpaqlar jasaytuǵının atap ótedi. Ilimpaz bul dáwirde qaraqalpaqlardıń milliy sana-sezimin saqlap kelgenin, biraq keyingi jas áwladtıń ózbek tilinde bilim alǵanlıqtan ózbek tilinde sóyleydi, hátteki bazılarınıń pasportın ózbek dep jazılǵanlıǵın da atap ótedi [3].

L.S.Tolostova „Joqarı qaraqalpaqlar” hám “Каракалпаки Ферганской долины”degen miynetinde Ózbekstan aymaǵında hám Ferǵana oypatındaǵı qaraqalpaqlar, olardıń urıwları jasaw orınları, jaǵdayları haqqında keń tariyxıy maǵlıwmat beredi [2.3].

Buxara qaraqalpaqlarınıń tili boyınsha akademik H.Xamidovtıń maqalasında birinshi márte joqarı qaraqalpaqlardıń tilinen maǵlıwmatlar jıynaǵan [4].

Buxara qaraqalpaqlarınıń, Kenimex rayonınıń tili arnawlı izertlew obyekti bolıp, 2012-jılı „Kenimexli qaraqalpaqlardıń sóylesimi” dep ilimiy jaqtan dáliyllenedi [5]. Biraq Kenimex qaraqalpaqlarınıń tilinen basqa joqarǵı qaraqalpaqlardıń tili arnawlı izertlew obyekti bolmadı.

Mıńbulaqlı qaraqalpaqlar ata-babalarınıń bul jerlerge Sırdáriya átirapınan kóship kelgenine 300 jıllarǵa shamalas waqıt bolǵan dep shamalaydı.

Ata-babalarımız jawgershilik saldarınan ózleriniń ata mákanın taslap, Qoqanǵa kelip xanı Narbota biyden jer soraydı. Narbota biy xalıqtıń sharwashılıq penen shuǵıllanatuǵının bilgen soń, Sırdáriya átirapındaǵı otlaqlı jerlerden orın beredi. Sonnan ata-babalarımız usı jerge qonıslasadı.

Qaraqalpaqlardıń bul jerlerge kóship kelgen dáwirleri 1764-1800 jıllarǵa tuwra keledi. 1764 –jılda Qoqan taxtına Abdiraxmanbiydiń ulı Narbota biy otıradı [6]. Bizler esimizdi bilgeli Qaraqalpaqstan menen baylanıs bolǵanın esitpegenmen. Men tariyxıy kitaplardan oqıwım boyınsha 1723 - jıllardaǵı shabıwıllar sebepli xalqımız ján-jaqqa bolinip ketken. Bizlerdiń tariyxımız haqqında ilimpaz L.S.Tolstova degen ilimpaz «Ferǵana oypatı qaraqalpaqları» degen kitap jazǵan eken. Bul haqqında jurnalist Mamasali Abduraxmanov Mıńbulaq tariyxın jazǵanda paydalanǵan, biraq men bul kitaptı taba almay júrmen. Tolstovanıń kelgenin kórgenler ótip ketken. Bizlerdiń qıshlaǵımız haqqında da maǵlıwmat bar ekenligin jurnalist Abduraxmanov aytıp ótken. Men de tariyxımızǵa baylanıslı esitkenlerimdi, oqıǵanlarımdı kitap etip jazǵanman. Bul hákimiyat tapsırması menen jazıldı. Sebebi el aǵası marhum M.Erniyazov Prezidentimizge Namanganda bizlerdiń de elatlarımız jasaydı, solardan xabar alsańız, degen eken.Sonnnan Prezidenttiń járdemshileri kelip náwbetten tısqarı qıshlaǵımız abadanlastırıldı. Bul da bassılarımızdıń tariyxımızǵa qızıǵıwı hám qádirlewinen derek beredi. Bizlerdiń tilimiz ózgergen, sebebi jasaǵan ortalıq, qaraqalpaqlar menen baylanıstıń bolmawı, aralıqtıń uzaq bolıwı, bilimdi ózbek tilinde alıwımız, ǵalaba xabar quralları sıyaqlı kóplegen tásirlerdiń nátiyjesi dep esaplayman. Biziń qıshlaǵımızda qaraqalpaq urıwlarınan jiydeli, bessarı, mańǵıt, qıpshaq.iyiriwshi, nayman, keneges,qırq, jamashoy urıwları bar. Usı waqıtqa shekem jamashoy degen urıw atamasınıń kelip shıǵıwın tájik tili menen baylanıstırıp kóremen, jáne bul jerde tájikler jasamaǵan ǵo - dep juwap taba almay júrip edim. Bul qaraqalpaqlardıń jamansha degen urıwı eken. Sebebi bul jerlerde de qaraqalpaqlar jasaydı. Bul sóz fonetikalıq ózgeriske ushıraǵan. (inf. K.Mamatov, urıwı jiydeli, 1959- jılı tuwılǵan joqarı maǵlıwmatlı, Namangan pedinstitutınıń ózbek filologiyası fak. tamamlaǵan. Qalǵandáriya qısh).

Haqıyqatında da, til hár qıylı jaǵdaylar tásirinen ózgerip otırıwı tábiyiy qubılıs. Mıńbulaq rayonında jasaytuǵın qaraqalpaqlarda iyiriwshi degen urıw bar. Bul sheriwshi urıwınıń ózbekshe aytılıwı, sebebi qaraqalpaq tilinde sh hám j seslerinen baslanatuǵın sózler ózbek tilinde ye sesinen baslanadı. Mıs, sheshim-yechim, jel-yel,shesh-yech hám .t.b. (P.A)

Qara dáriya, Sırdáriya, Narın dáriyası boyındaǵı xalıqtıń barlıǵı qarılpaqlar Meniń anam sartlardan,anamnıń tórkinine barsaq bizlerge – Ha qarılpaqlar keldińiz be? - deytuǵın edi. Bizlerdi bul jerde heshkim ózbek demeydi. Biraq pasportımızǵa ózbek dep jazılǵan. Biziń APJ ımızda 3200 puqara jasaydı. Usı xalıqtıń barlıǵı qaraqalpaqlar. Sonday-aq, bizlerde joqarı oqıwǵa qızıǵıwshılıq júdá joqarı. Qıshlaǵımızdan oqımıslı adamlar kóp shıqqan.

Tilimiz ózgergen degenimiz benen qaraqalpaqshılıq belgiler ushırasadı. Kátte analarımızǵa elege shekem qayınukálari "jańasha" (jeńge) deydi. Bul bizlerdiń qaraqalpaqsha belgimiz, onnan soń bizler ata-analarımızǵa, ózimizden úlkenlerge sen dep múrájáát etemiz, usılay aytsaq, ózimizge jaqın alǵanımız dep esaplaymız. Keyin biziń analarımız atamnıń ukalarınıń isimlerin aytpaydı. Hay bala yamasa qara bala, málle bala dep aytadı, Ismin aytıw uyat bolǵan. Bul ózgeshelikler tek qaraqalpaqlarda bar. Jaqınǵa shekem basqaǵa qız berip, qız alıspadıq.Biraq endi-endi aralasıp atırmız. (inf. U.Hamdamov, urıwı qıpshaq, 1967-jılı tuwılǵan Mamaxan qısh, joqarı maǵlıwmatlı).

Bizlerdiń urıwımız mańǵıt bolıwı kerek. Ata-babalarımız mańǵıt bolǵan, - dep atam aytatuǵın edi. Bizler onsha itibar bermegenbiz, endi ballarımızǵa jeti atamızdı, urıwımızdı úyretip atırmız. Usı waqıtqa deyin qarılpaqpız dep júre bergenbiz. Urıwımız onsha aytıla bermeytuǵın edi. Úlken áwlad urıwların bilgen dá bizlerdiń kátte analarımız, atalarımız j menen sóyleytuǵın edi. Pasportımızǵa ózbek dep jazılǵanı menen, hámme bizlerdi qaraqalpaq deydi. (inf Álixanov Shákirali. urıwı mańǵıt, 1970 - jılı tuwılǵan, Mamaxan qısh, joqarı maǵlıwmatlı, tariyx páni oqıtıwshısı).

Bizler qarılpaqlardıń beshinshi áwladı bolamız, urıwımız nayman, qońıratlardan ekenbiz, bunı bizge atalarımız aytıp ketken. Sır boyına kelip ornalasqan, usı jerde mákan basıp, otırıqshı turmıs keshirgen. Bizdi tilimiz "j" lawshı shebada sóyleymiz. Bul qubılıs, ásirese, jası úlken áwladtıń tilinde sezirerli dárejede, keyingi jaslar ádebiy tilde sóylesedi. Biziń kátte atalarımız sap qarılpaq tilinde sóyleytuǵın edi. Máselen, jeysanmi, júr, je, sózlerin qollanatuǵın edi. Olar ótip ketti, eger maǵlıwmattı olardan alǵanıńızda basqasha bolar edi. Bári bir bizlerdiń tilimizde, úrp-ádet dástúrlerimizde ózgeshelik bar, lekin sizlerdiń dástúrlerińizdey me ol jaǵın bilmedik. Burın bizlerde babalarımızdıń dáwirinde qız urlaw dástúri bolǵan. Jigit penen qız bir-biri menen sóylesip júrip qızdı urlap keler eken, úyine qoyıp keyin sawshılıqqa barılar eken. Házir bul jaǵday ushıraspaydı. Eger qız benen jigit birin - biri unatıp qalsa, úyine sawshı baradı. Sawshı barǵannan birden ırazılıq berile qoymaydı, bir-eki ret sorap keledi. Kóshelerde soylesip júriw biziń qaraqalpaqlarda joq. Ata-anası az ǵana ırazılıq bildirse, kelgenlerge aq material beriledi. Bul kelisim berilgeninen derek beredi. Qız benen jigittiń bası baylanǵan boladı. Kúyew qızdı úyine alıp keledi. Ertesine kúyewdi ata úyine «kúyew shaqırdı» qıladı. Onnan soń ata kúyew úyine keledi. Ata qızın joqlap keledi. Qızına hár qıylı nársáler menen keledi, televizor, kir mashın. Biz qız bererde jeti áwladın ábden sorastıramız. Eger áwladlarında urlıq-ǵarlıq basqa da jaman illettegi adamlar bolsa qızımızdı bermeymiz. Ulımızǵa qız alarda da usılayınsha sorastıramız.

Biziń dáwirimizde aqlıq aldı, bas baylar, pátiya toy, káttá toy, tabaq qayttı sıyaqlı dástúrler bolatuǵın edi. Kelin shımıldıqqa kirgiziler edi. Házir bul dástúrler júdá ańsatlasıp ketti. Toylarımız zamanagóylesip ketken soń, dástúrler de ózgerip baratır. Men kelin kelgende aq kóylek emes ózimizdiń milliy kiyimlerimizdi kiyiwin qáler edim. Qaraqalpaqlarda qanday, milliy kiyimler kiyile me?

Mıńbulaqlı qaraqalpaqlar kempir apasın - káttá ana, anasın - ena, ákesin - ata, ájapasın-apa dep aytadı eken. Eki ta qaynaǵam bar, erimizdiń inilerin mırzaǵa, sińlilerin hay qız dep shaqıramız, birew bul kim dep sorasa qayın sińlim deymiz. Meniń atam aytar edi, bul jayǵa Qońırat elatı kóship kelatırǵan waqıtta qońırattıń bayları kóshken eken. Sonda qalǵan kámmaǵalları nege biziń baylarımızdı o tamanǵa jónetip jiberdiń dep aspanǵa balta atıp, qudaǵa nalıs etken eken - atam aytar edi. (inf Lutfiya urıwı nayman, 1959 - jılı tuwılǵan Nayman qısh. joqarı maǵlıwmatlı Namangan universitetinii filologiya fak pitkergen.)

Bizlerdiıń pasrortımızda milleti degen jayǵa ózbek dep jazılǵan, biraq bizlerdi bul jayda hesh kim ózbek demeydi. Házir qıshlaǵımızda 1940 – 1950 - jıllarda tuwılǵanlardıń pasportında barlıǵında qaraqalpaq dep jazılǵanın kóriwińiz múmkin. Biziń ata-analarımız qaraqalpaqsha sóyleytuǵın edi. Olardıń tili bizlerdiń tilimizden ádewir ózgeshelenetuǵın edi. Sol dáwirdegi hayal - qızlar ismlerin Júrsinay dep te qoyatuǵın edi, eger shaqalaǵı turmasa. Házirgi kúnde ádebiy tildiń tásiri hámme jaydı qamrap almaqta. Kem-kemnen til joǵalıp baratır, tek kátte jastaǵı kisilerdiń tiliniń fonetikasında qaraqalpaq tiliniń ózgesheliklerin seziwińiz múmkin. Bizlerdiń bala waqtımızdaǵı úrp - ádet dástúrlerimizdiń ózgeriske ushıraǵanın kóremiz. Qatnas baylanıs bolmaǵan soń, ózbeklesip ketkenbiz. (inf Qoshqarov Artıqali 1957 j, ózbek tili hám adebiyatı oqıtıwsnısı, Mamaxan qısh.)

Meniń atamnıń urıwları qırq bolǵan,qıshlaǵımızdıń atı da Qırqshek dep ataladı. (Bul atama qaraqalpaqlardıń qırq urıwı menen baylanıslı. Shek sózi qırq urıwına tiyisli, qırqlardıń payına tiygen jer mánisin ańlatqan bolıwı itimal. Sebebi qaraqalpaqlar dáriya boyına urıw-urıw bolıp jaǵalap qonıs basqan). Meniń anam Qırǵızstannıń ózbek

máhállesinen boǵan. Urıs dáwirinen keyin atam asharshılıq sebepli qırǵızlarǵa barıp, sol jaqta úylenip men 6 jasqa shıqqanımda jurtıǵa qaytıp kelgen. 1951 - jılı tuwılǵanman. Atamnıń anaları da qaraqalpaq bolǵan, Bayqozı baydıń qızları bolǵan. Atam ómir boyı qolqozda boyrashı bolıp, boyra toqıǵan. Buerdegilerdiń barlıǵı boyra toqıydı qamısh bolsa, házir qamısh joq.

Anamnıń jurtıǵa barǵanda jeyman, júr otır dep sóylesek, nimaga yeyman demaysizlar – deydi da hazil qılıp, - Ha bizler qaraqalpaqpız da - der edik.

Bizlerde qızlardı uzatıwda bittadan sandıq, bitta shalsha ottı aylandırıp, at arbada áketetuǵın edi. Ózimizdi káttá gruzaboy mashında áketken. Xojayınım ekewmiz apa-sińliniń nemerelerimiz, xojayınım apaniki, men sińliniń nemeresimen. Xojayınım turmıs qurǵanımızdan soń oqıdı, matematika páni oqıtıwshısı, házir pensiyada, qudaǵa shúkir, onta balanı úyli-jaylı qıldıq, men onınshı klasstı oqıǵanman.

Meniń káttá atam dál qaraqalpaqsha sóyleytuǵın edi. - Ata nege bunday etip sóyleysiz - der edik bizler bala waqtımızda. - Meniń ózimniń tilim dá, balam - der edi. Jası káttálardıń tilinde saqlanǵan edi dá, balam. Degen menen, jaslarda da qaraqalpaqshılıq belgiler ushırasadı. Olar sen dep sóylesedi. Bári bir tilimiz tartadı qaraqalpaq tili.

Atam dáriyadan káttá-káttá balıq tutardi. U balıqtı qazanǵa tuwrap salıp, qaynatar edik. Balıqtıń shorbasıǵa un salıp, qamır qılardık. Qazanǵa qamırdı kishkene - kishkene qılıp úzip-úzip taslar edik, onı kyrtik der edik. Keyin aq júgárini túyip, un qılıp zaǵara kúlshá (qq-sha júweri gúrtik) mayda - mayda qılıp, mınday-mınday qılıp domalaqlap kúlshsha qılıp, tawıq shurbaǵa, balıq shurbasına salıp ishine piyaz, shalǵam hámmesin salıp, pisken soń lágenge súzip alıp, góshin hámmesin tuǵrap - tuǵrap aralastırıp narınǵa usatıp jer edik. Aq júgarini un qılıp qazandaǵı balıq shurbadan quyıp qamır qılıp, qolımızda sıǵıp - sıǵıp, shurbaǵa salıp qaynatamız, sonday awqat qılardik. Bunı sıqman deymiz. Káttá analarımız sonday awqat qılar edi. Házir biz de bunday awqatlardı pisirip turamız, balıqtan, qoy góshinen, tawıq góshinen, qızım. Qanday qılıp úyrengensiz deydi kelinlerim, Káttá anamlardıń qasında otırıp kórip úyrengenmen deymen olarǵa. Tawıq soysaq, kúlshetay qılamız, shalım jaqsı kóredi.

Mal tuwsa uwız qılamız, qatıq uytamız, ayran qılıp pisip, suzmasini suzip qurt qılamız.Qurtı shirin boladı. Seperattıń qurtı shirin bolmaydı,suzmanıń qurtınday.

Jizzaqqa sanotoriyaǵa barǵanda Qaraqalpaqtan ekki sińli tawıp aldım. Telefonda sóylesip turamız.

Biziń analarımız qaynaǵa, mırzaǵa, qaymbiyke, qayınsińil der edi. Bizlerde erimizdiń jaqınlarınıń ismlerin aytpaymız. Hay qız, hay bala deymiz, atın aytpaymız. Aytsaq ayıp boladı. - Haliyam qız deysiz be - dep kúledi esitkenler. - Ha qızda deymiz. (inf. Matkarimova Ímıgúlsın urıwı qırq, 1951-jılı tuwılǵan, Qırq shek qıshlaǵı, sawatı 10-klass).

Men Seyitmuratova Maxsuda 1946-jılı Qoǵalı kólde tuwılǵanman. Házirgi kúnde Máhálle hám nuranıylardı qollap quwatlaw bólim baslıǵınıń orınbasarı másláhátshisi, nuranıylar keńesiniń baslıǵıman. Meniń turmısh ortaǵım vrach edi. 1968-jılı Nayman qıshlaǵına kelin bolıp túskenmen

Ol waqıtları kúlshetay qılar edik. Qamırdı tórt múyesh etip kesip, qazanǵa shurbaǵa salar edik, keyin súzip jer edik. Sonnan soń kóje as qılar edik. Qazanǵa suwdı qaynatıp, aq jugarini túyip salar edik. Bunı kóje as der edik, qatıq sap isherdi. Men kelin bop kegende mal kóp boǵan. Qatıqtan kúbi qılıp sarı yaǵ, ayrandan qurt qılardik. Bizde kelindi Anjanda kelinbuwi deydi dá. Naymanǵa barǵanımda meni jańasha der edi. Keyin men kóship Tashkenge kettim. Ballarım menen qıshlaqqa kelsek, jańasha dese olar túsinbey,sizdi sókip atır ma – dep sorap júrer edi. Biz kúler edik, onday emes dep. Naymanǵa kegenimde sóylesiwleri jep otır, júripsammá j benen sóyleser edi. Kiyiniwleri de ápiwayı boǵan, shashlarına teńgelerdi káttá kempirler kóyleklerine káttá pistalar taǵıp júrer edi. Olardıń tilinde qaraqalpaqshılıq ele bar, ásirese, Qalǵandáriya, Qırq shek, Mamaxan, Qoǵalı kólde de az bolsa da til bar. Qayraǵash awıl, Shardáne Kurtepa, balant Kurtepada da burın Xorezm kolxozı edi. Usı jaylarda da qaraqalpaqlar bar. Bul jayda jasawshı xalıqlardıń barlıǵı qaraqalpaqlar ekenin hámme biledi.

Xalqımızdıń bir párshesi bolǵan joqarı qaraqalpaqlardıń Namangan wálayatı Mıńbulaq rayonınıń Qalǵandáriya, Mamaxan, Nayman, Qırq shek awıllarında jasaytuǵın qaraqalpaqlar menen ushırasıp, olardıń tilinen, tariyxınan az bolsa da maǵlıwmatlar jıynaldı.

Juwmaqlastırıp aytqanda, til iliminiń leksika tarawı júdá ózgermeli taraw. Mıńbulaqlı qaraqalpaqlardıń tiliniń ortalıqqa beyimlesiwi tábiyiy jaǵday bolıp sanaladı. Degen menen, olar ózleriniń tilindegi ayırım ayrıqshalıqlardı qaraqalpaqshılıq belgimiz dep túsúnedi hám ózleriniń tariyxın, urıwların biledi.

Házirgi globallasıw dáwirinde til soylesimlerin úyreniw, olardı saqlap qalıw,ilimiy aylanısqa túsiriw qaraqalpaq dialektologiyası iliminiń aktual máseleriniń biri. Sonlıqtan joqarı qaraqalpaqlardıń tilin barınsha úyreniw sheshimin kútip turǵan wazıypalardan esaplanadı.

Ádebiyatlar

1. Насыров Д.С. Становление каракалпакского общенародного разговорного языка и его диалектная система. – Нукус: «Қарақалпақстан», 1976, 288-б; Поливанов Е.Д. Некоторые фонетические особенности каракалпакского языка. -Казань: -С. 27.; Yunusov G. A. Oʻzbek lahjalarini tasnifida bir tajriba. - Toshkent: 1935.; Ibragimov T. Qaraqalpaq shevasining bazi bir xususiyatlari. - Sb. Til problemalari, son II. – Toshkent: 1935, Samarkand. B. 3-41.; Боровков А.К. Вопросы классификации узбекских говоров. - Известия АН УзССР. -Ташкент: 1953, №5. -С. 72-73.; Решетов В.В. Некоторые замечания о каракалпаках Ташкентского оазиса и их яхыке. -Бюллетень АН УзССР. -Ташкент: 1947, № 3. -С. 18-19.

2. Толстова Л.С. Каракалпаки Ферганской долины. Каракалпакское государственное издательство. – Нукус: 1959, 4-5-б.

3. Tolstova L.S. Joqarǵı qaraqalpaqlar. – Nókis: «Bilim», 2021, 208-b.

4. Хамидов У. Бухара қарақалпақлардың тили бойынша бақлаўлар. //Вестник КК ФАН, УзССР. –Нукус: 1964, №3, 42-47-б.

5. Прекеева А. Конимех қорақалпоқлари шеваси. Филол. фан. ном. дисс. автореф. – Нукус: 2012. 19-б.

6. Eshov B.J., Odilov A.A. Oʻzbekiston tarixi. – Toshkent: «Donishmand Ziosi», 2020, 312-b.

REZYUME. Ushbu maqola Qoraqalpoǵiston Respublikasidan boshqa viloyatlarda yaʼni Namangan viloyati Mingbuloq tumani qopaqalpoqlari tarixiga,urf dasturlariga va tili masalasiga baǵishlanadi.

РЕЗЮМЕ. Это статья посвящена истории, обычаям и традициям, вопросам языка каракалпаков, живущих за пределами Каракалпакстана, в Мынбулакском районе Наманганской области.

SUMMARY. This article is devoted to the history, customs and traditions, language issues of the Karakalpaks living outside of Karakalpakstan, in the Minbulak district of Namangan region.

A.QOSIMOV, M.QOSIMOVA MUALLIFLIGIDAGI “INGLIZCHA-O‘ZBEKCHA-RUSCHA, O‘ZBEKCHA-INGLIZCHA-RUSCHA” ANATOMIK TERMINLAR LUG‘ATINING TUZILISH TAMOYILLARI

Sh.S.Ruzimov – *tayanch doktorant*
Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so‘zlar: terminologiya, polisemiya, ma’nodosh, anatomik, tamoyillar, tanqidiy, takliflar, ishlab chiqmoq, yaxlit tizim, ilmiy.
Ключевые слова: терминология, полисемия, синоним, анатомический, принципы, критически, рекомендации, разрабатывать, целая система, научный.
Key words: terminology, polysemy, synonym, anatomic, principles, critically, recommendations, work out, whole system, scientific.

Hozirgi kunda terminologik so‘zlarni oddiy izohli yoki boshqa turdagi lug‘atlardan topish qiyin yoki, umuman topib bo‘lmaydi. Bu esa o‘z navbatida terminologik ya’ni ma’lum soha doirasidagina ishlatiladigan so‘zlarni o‘z ichiga qamrab olgan lug‘atlarga bo‘lgan ehtiyojni yanada kuchaytiradi.

Bugun aynan Azimjon Qosimov va Muattar Qosimovalarning muallifligidagi respublikadagi ilk terminologik lug‘atlardan hisoblanmish qo‘llanmani tahlil qilishga bel bog‘laymiz. Bir qarashda oson ko‘ringan bu lug‘atni o‘rganish jarayonida shunga amin bo‘lish mumkinki, qo‘llanma yaratilishiga salmoqli kuch, sabr va soha hodimlari, olimlar bilan alohida hamkorlik talab qilingan desak, mubolag‘a bo‘lmaydi. Lug‘atni ko‘rib chiqar ekanman, mualliflar o‘z ishining uddasidan chiqa olganligiga guvoh bo‘ldim.

Lug‘at uch tilda inglizcha, o‘zbekcha va rus tilidagi muqobillari bilan berilgan va shu bilan bir qatorda “o‘zbekcha - inglizcha - ruscha” muqobilida ham 4500 dan ortiq anatomik tushunchalar berilgan. Lug‘at maqolachalari alifbo tartibida joylashtirilgan. Kitob boshida uchta tilning ham alifbosi keltirilgan. O‘zbek tili (kirill yozuvida, А. Б. В...Ҳ), ingliz tili (A. B. C…Z), rus tili (А. Б. В…ъ) ko‘rinishida.

O‘zbek, rus va yoki ingliz tilidagi ikki va ko‘p tilli lug‘atlar talaygina. Ammo ularning ko‘pchiligi o‘rganilayotgan tilning kundalik hayotda ishlatiladigan so‘zlardan tashkil topgan. Aynan A. Qosimov va M. Qosimovalarning ushbu lug‘ati boshqa lug’atlardan farqli o‘laroq tibbiyot sohasidagi terminlarning boshqa tillardagi muqobilini ochib berish bilandir. Ushbu lug‘at tibbiyot sohasidagi jamiyki talabalar, kollej va maktab o‘quvchilari, tibbiyot sohasida ilmiy ish olib borayotganlar va albatta, shifokorlarga ham anchayin foydali.

Lug‘at maqolachalari alifbo tartibida berilgan va so‘zlarning muqobili uchun qo‘yilgan birinchi tili ingliz tili va kitob yarmidan boshlab o‘zbek tilidagi maqolachalar ajralib turishi uchun qora rang bilan ajratib qo‘yilgan.

Joiz deb o‘tilgan joylarda atamalarning ruscha va o‘zbekcha muqobilining yonida og‘ma harflar yordamida so‘zlarga izoh berib ketilgan. Bu o‘z navbatida lug‘atning sohani endi o‘rganayotgan talabalar uchun yanada samarador ishlashiga imkon yaratadi.

Masalan: **amebocyte –** амебоцит (*адашган ҳужайра*) – амебоцит [1:8]

Ba’zi so‘zlarning ma’nolarini yanada yoritib berish uchun ushbu so‘z qatnashgan iboralar berilgan.

Masalan: **arch -** гумбаз …

arch of foot – оёқ панжа гумбази – свод стопы [1:11]

So‘zlarning boshqa tillardagi muqobili berilganda, masalan o‘zbek tilidagi muqobili berilganda uning ko‘p ma’noliligi aks ettirilib so‘zlarning boshqa tillarda bir necha ma’noni anglatilishi 1), 2), 3) holatida havola qilib ketilgan.

Masalan: **articulation** – 1) бўғим, диартроз, синовиал битишма; 2) битишма, зичлашма (тиш қаторларида); 3) артикуляция – 1) сустав, диартроз, синовиальная соединение; 2) смыкание; 3) артикуляция [1:12]

Ma’nodosh (sinonim) so‘zlar qatori keng yoritilib berilgan.

Ko‘p ma’noli so‘zlar juda ko‘p ishlatilgan va har bir ma’no yozilib ketilgan. Shu bilan birga ko‘p hollarda bir so‘zning turli xil atamalar bilan qo‘llanilish holatidagi so‘z yozilib, yonida () belgisi ichida uning boshqacha nomlanishi berilib ketilgan.

Masalan: **веноз қон** – black (blue) blood – венозная кровь [1:104]

Ko‘p hollarda so‘zlarning muqobili berilganda (asosan, o‘zbekchasida) uning rasmiy shakli va shu bilan bir qatorda aholi tushunadigan so‘z shaklida ham og‘ma harflarda berilib ketilgan. Bu esa lug‘at tuzishdagi yana bitta yutuqdan dalolat beradi.

Masalan: **olfactory region -** ҳид билиш соҳаси **(***бурун шиллиқ пардаси***)**-обонятельная область [1:69].

Ba’zi anatomik so‘zlar faqat maxsus a’zolargagina ishlatilishi mumkin. Ushbu lug‘atda esa aynan qaysi tana a’zosi uchun ishlatiladigan so‘z ekanligi () belgisi ichida og‘ma harflar yordamida ta’kidlanib o‘tilgan.

Masalan: **philtrum -** лаб нови **(***бурун остидаги***) -** губний желобок, подносовой желобок

plexus - чигал **(***нерв ёки томирники***)** – сплетение [1:63].

Ko‘plik shaklda kela oladigan atamalar so‘z yonida () belgisi ichida “*кўп.*” so‘zidan keyin berilib ketilgan: **plexus- (***кўп.* plexuses**), pollex (***кўп.* pollicis**)**

Shu bilan bir qatorda shuni aytib o‘tish joizki, qo‘llanmada lug‘atning asosiy shartlaridan bo‘lmish transkripsiya berilmagan. Bu esa o‘z navbatida to‘g‘ri talaffuz qilish bilan bog‘liq muommolarni keltirib chiqaradi. Lug‘atdagi har bir maqolachadan keyin uning o‘qilish (transkripsiyasi)ini havola qilib ketilsa maqsadga muvofiq bo‘lar edi.

Masalan, **apex** [ˈeɪ.peks] *noun* [C] *plural* **apexes** or **apices –** 1) чўққи, 2) ўпка чўққси, 3) тиш илдизи чўққиси – 1) верхушка, 2) верхушка лёгкого, 3) верхушка корня зуба.

Ushbu lug‘atda so‘zlarning qaysi so‘z turkumiga kirishi ham berilib ketilmagan. Terminologik lug‘atlarida ko‘pincha ot va sifat so‘z turkumiga oid so‘zlar beriladi. Buni ma’lum qilishda mualliflar sal boshqacharoq yo‘ldan foydalanishgan. Ot so‘z turkumida kelgan so‘zni o‘z holida qo‘yib aynan shu otdan yasalgan sifat ham yonida alohida berilib ketilgan. Va o‘zbekcha muqobilidan keyin uchta nuqta qo‘yilib ‘- i, (-si)’ kabi qo‘shimchalar qo‘yilib ketilgan.

Masalan, zygoma – 1) ёноқ суяги; ...

zygomatic – ёноқ ... -и (-си) - скуловой [1:92]

Bu holat lug‘at o‘rganuvchiga bir qarashda ozgina tushunmovchilikni yuzaga keltiradi.

A.Qosimov va M. Qosimovaning tuzgan lug‘atining ijobiy taraflari:

Ba’zi so‘zlarning ma’lum bir birikmalar bilan maxsus ishlatilish hollarida takrorga yo‘l qo‘yilgan ya’ni har bir ibora bilan qo‘llanilishi uchun so‘zni yana va yana takror yozilavergan. Takrorning oldini olish maqsadida ko‘plab lug‘atlardan andoza olgan holda takrorlanuvchi so‘z o‘rniga ‘~’ belgisi qo‘yib ketilsa maqsadga muvofiq bo‘lardi.

Masalan: **apex -** чўққи, ~ **of fand**- тиш илдизи чўққиси, ~ **of heart -** юрак чўққиси

bulb - пиёзча-луковица**, ~ of aorta -** аорта пиёзчаси **-** луковица аорты**, ~ of eye -** кўз соққаси **-** глазное яблоко**, ~ of penis -** сийдик чиқариш канали пиёзчаси **-** луковица мочеиспускательного канала.

Qo‘llanmada tilning eng kichik yoki ahamiyatsiz birligi bo‘lib ko‘ringan qismi ham keltirilib o‘tilmasa ba’zi muommolarga sabab bo‘lishi mumkin. Yana bir ko‘zga

ko‘rinarli kamchiliklardan biri shuki A.Qosimov va M.Qosimovaning lug‘atida mundarija berilmagan.

Kitob yarmidan boshlab “o‘zbekcha - inglizcha - ruscha” lug‘at berilib ketilgan. Mundarijaning foydali taraflaridan biri shuki biron bir terminni izlashda vaqtni tejashda yordam beradi.

Ushbu bo‘limda berilgan deyarli barcha o‘zbek tilidagi lug‘at maqolachalarida avvalgi tartib ya’ni ma’nodoshlik tartibi saqlab qolingan. Bir tarafdan olib qaraganda bu yaxshi lekin lug‘at maqolachasida bitta inglizcha so‘zning bir necha o‘zbek tilidagi muqobili berilib ketilmasligi aksincha o‘z holida alifbo tartibida o‘z navbati kelganda yozlib ketilsa maqsadga muvofiq bo‘lar edi.

Lug‘atda quyidagicha berilgan:

1) бош мия; 2) интеллект; ақл, ақлий қобилият, ақл-идрок - brain- 1) головой мозг; 2) интелект; ум; умственние способности; разум.

Bu yerda birinchi o‘zbekcha so‘z turibdi agar foydalanuvchi aynan “bosh miya” so‘zini emas balki “aql” so‘zining inglizcha muqobilini bilmoqchi bo‘lsa albatta uni alifbo tartibi bo‘yicha “A” harfi qatorini izlaydi natijada izlagan so‘zini topa olmasligi aniq. Ushbu muammolar “idrok”, “aqliy qobiliyat” so‘zlarida ham kelib chiqishi tayin. Agar “aql” so‘zini “A” harfi qatoriga yozsa va unga “-ga qaralsin” so‘zi bilan “brain' so‘ziga havola qilib qo‘ysa yanada qulayroq bo‘ladi. Ya’ni: **ақл - brain** ga qaralsin, **ақлий қобилият - brain** ga qaralsin kabi.

Xulosa o‘rnida shuni aytish kerakki, lug‘atdagi ba’zi kamchilklarga qaramasdan qo‘llanma yillar davomida o‘z foydalanuvchilariga ega va shuni aytib o‘tish joizki filologiya fanlari doktori, professor R. Doniyorov shunday ta’kidlagan: “Lug‘atda atigi 4500 ta anatomik termin va ularning o‘zbekcha, ruscha va inglizcha tarjimalari o‘z ifodasini topgan. Vaholanki, amalda odam 20 mingga yaqin katta-yu kichik a’zolardan tashkil topgan. Insonning birgina skeleti 200 dan ortiqroq suyaklardan iborat. Shunday ekan kelajakda ushbu sohadagi lug‘atlarning yanada yirikroq hajmdagilarining tuzilishi tarafdorimiz, albatta”.

Adabiyotlar

1. “Inglizcha - o‘zbekcha - ruscha, o‘zbekcha – inglizcha - ruscha” A. Qosimov, M. Qosimova (Maxsus muharrir: filol. fanlari doktori, professor R. Doniyorov, Taqrizchilar: tibbiyot fanlari doktori, professor N. H. Shomirzayev, filol. fanlari nomzodlari: S. S. Kim, Z. Mirahmedova, Dotsentlar: O. Mo‘minov, E. D. Murodova, K. Nabiyevalar bilan hamkorlik asosida) tuzilgan anatomik terminlar lug‘ati 2006-yil Toshkent “Mehrigiyo” nashriyoti O‘z.R.F.A. Alisher Navoiy nomidagi Til va adabiyot instituti Ilmiy kengashi maslaxati bilan nashr qilingan.

2. Shavkat Butayev “inglizcha-o‘zbekcha”. (80000 so‘z va ibora) “O‘QITUVCHI” nashriyot-matbaa ijodiy uyi. –Toshkent: 2013.

3. Ulug‘bek Isaqov, Mansur Rahimov, Burxon Sobirov, Sanjar Temirov, Shavkat Isaqov “inglizcha-o‘zbekcha” lug‘at. (20000 so‘z va fe’lli birikma) “Yangi asr avlodi” nashriyot-matbaa markazida tayyorlangan. “Yoshlar matbuoti” bosmaxonasida bosilgan. -T.: 2005.

4. Akbar Kholmuradov, R. Azizov INGLIZCHA-O‘ZBEKCHA LUG‘AT (20 mingga yaqin so‘z va ibora). -Toshkent: «Tamaddun», 2012. 504-b.

5. Jo‘rayev Lutfullo Husanovich “inglizcha-o‘zbekcha” lug‘at (8000 so‘z). –Toshkent: “Davr” 2013.

6. Sanjar Nazarov, Feruza Nazarova, Nigora Adizova, Dilbar Poltayeva. “inglizcha-o‘zbekcha” lug‘at. (35000 so‘z va ibora). –T.: “Niso Poligraf”. 2013.

7. Mirzarahimova M., Poltayeva D. “inglizcha-o‘zbekcha” lug‘at. (15000 so‘z va ibora). -Toshkent: “Akademnashr”. 2014.

8. Raxmonov G‘., A’zamov A., Kadirbekova D. “Inglizcha-o‘zbekcha” lug‘at. (15000 so‘z va ibora). –Toshkent: “Talqin”, 2014.

REZYUME. Maqolada inglizcha-o‘zbekcha-ruscha (A. Qosimov, M. Qosimova) lug‘at tuzilish tamoyillari tanqidiy tahlil qilindi va yutuq va kamchiliklarini misollar bilan ko‘rsatgan holda uni takomillashtirishga qaratilgan tavsiyalar ishlab chiqildi.

РЕЗЮМЕ. В данной статье исследованы принципы составления англо-узбекско-русского (А. Косимов, М. Косимова) словаря, показаны его преимущества и недостатки на примерах и выработаны практические рекомендации по совершенствованию принципов составления словарей следующего поколения.

SUMMARY. In this article compiling principles of English-Uzbek-Russian (A. Qosimov, M. Qosimova) dictionary were investigated and shown its advantages and disadvantages with examples Practical recommendations are presented for improving compiling principles of the next generation of dictionaries were worked out.

ЎЗБЕК-ҚОЗОҚ ДИАЛЕКТАЛ ФРАЗЕМАЛАРИНИНГ ТАРКИБИЙ ХУСУСИЯТЛАРИ

Б.Н.Сайфуллаев - *мустақил тадқиқотчи*

Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат Ўзбек тили ва адабиёти университети

Tayanch so‘zlar: frazeologiya, lug‘at, semantika, dialekt, ibora, paradigma, komponent.

Ключевые слова: фразеология, лексика, семантика, диалект, фраза, парадигма, компонент.

Key words: phraseology, vocabulary, semantics, dialect, phrase, paradigm, component.

Кириш. Диалектал фразеологизмларнинг маъно таркиби, маъно тараққиёти, ҳосил бўлиш йўллари кабилар ўз тадқиқотчиларини ҳанузгача кутмоқда. Шундай экан, диалектал фразеологизмларни монографик йўсинда тадқиқ этиш эса тилшунослик учун муайян аҳамият касб этади.

Ўзбек ва қозоқ тилшунослигида диалектал фразеологизмларни тадқиқ қилиш назарий ва амалий жиҳатдан долзарб аҳамиятга эга масалалардан биридир. Бугунги кунда фразеологик бирликлар келиб чиқиши жиҳатидан жуда қадимий бўлса-да, уларни илмий ва амалий тадқиқ этиш нисбатан ёш ҳисобланади.

Фразеология фан сифатида фразеологик бирликларнинг ўзига хос хусусиятлари бошқа тил бирликлари сатҳидаги ўрнини белгилайди, тилнинг бошқа бирликлари билан ўзаро алоқасини аниқлайди, шунингдек, фразеологик бирликларнинг семантик, структурал-грамматик, эмоционал-экспрессив, услубий моҳиятини, нутқда қўлланишнинг ўзига хос хусусиятлари, уларни таснифлаш, фразеологик бойликнинг манбалари ва уларни янада бойитиш йўлларини тадқиқ этади [5:21].

Асосий қисм. Кейинги йилларда ўзбек ва қозоқ адабий тили фразеологияси бўйича кўпгина илмий тадқиқотлар қилинди, бир неча фразеологик ва фразеологик изоҳли луғатлар яратилди, номзодлик ва докторлик диссертациялар ёқланди [9:97]. Лекин шевалар лексикасининг узвий қисми бўлган ва халқ орасида кўплаб ишлатиладиган фразеологик ибораларни ўрганиш олимларимиз эътиборидан четда қолиб келмоқда. Бу борада шевашунос олимларнинг айрим илмий мақолаларини кўрсатиш мумкин.

Шевалардаги фразеологизмларни ўрганиш, биринчидан, халқимизнинг тил бойлигини ва жавоҳирларини йиғиш бўлса, иккинчидан, қардош ўзбек ва қозоқ адабий тилида мавжуд бўлган фразеологик ва идиоматик бирикмаларнинг келиб чиқиши, уларнинг туб маъноларини аниқлашда ёрдам беради ҳамда ўзбек-қозоқ шевалари луғатини тузишда амалий аҳамият касб этади.

Қозоқ тилининг фразеологик бирликлари таркибида диалектал иборалар билан бир қаторда адабий тилда учрайдиган ва учрамайдиган шева сўзлари ҳам мавжуд. Диалектал сўзлар каби диалектал фразеологизмлар ҳам универсал эмас, фақат маълум бир маҳаллий ҳудудга хослари ҳам бор. Адабий тилдаги фразеологик бирликлар шу тилда сўзловчилар учун умумийдир. Диалектал фразеологизмларнинг қўлланиш доираси эса чегараланган.

Ўзбек ва қозоқ тилида фразеологик шаклланиш масалалари қатор тилшунос олимларнинг ишларида ўз ифодасини топган, жумладан, Ш.Раҳматуллаев, А.Маматов, А.Рафиев, Б.Йўлдошев, Я.Д.Пинхасов, Ш.Алмаматова, С.Кенгесбаев, Р.А.Авакова, А.Болғанбаев, Ғ.Қалиев, Ў.Айтбаев, Г.Смағулова ва бошқаларнинг илмий тадқиқотларини киритиш мумкин [1:15].

Айтиш жоизки, ўзбек ва қозоқ диалектал фразеологиясининг кўпгина жиҳатлари тилшунос олимларининг эътиборидан четда қолаётганлигини ҳам таъкидлаш лозим. Шулардан бири сифатида диалектал фразеологик қатламларини белгилаш, нутқ жараёнидаги ўзига хос қўлланиш хусусиятлари, фразеологизмлар ўзлаштириш каби масаладир.

Диалектал фразеологизмларнинг шаклланиши диалектал сўзларнинг шаклланишидан бир қадар фарқланади. Уларнинг шаклланиши турли даврларда ва ҳар хил ижтимоий-ҳаётий тажрибаларнинг умумлашуви асосида рўй беради. Диалектал фразеологизмлар ҳам маълум бир образ асосига қурилади ва шу образни гавдалантиришда ҳар хил предмет, воқеа-ҳодиса, тасаввурлардан фойдаланилади. Шунинг учун ҳам фраземаларни шаклланиш доираси жиҳатидан ўрганиш алоҳида аҳамиятга эга[4:28].

Диалектал фразеологик бирикмаларда адабий тил фразеологиясига семантик парадигмалари ўхшаш, лекин диалектал фразелогизм адабий тилдаги доимий ибoралардан таркибий қисмлардаги сўзлари ва маъноси билан фарқ қилади.

Ўзбек фразеологик шеваларини ўрганиш бўйича С.Аширбоев ва З.Хидралиевалар мақоласида қуйидагиларга асосий диққатни қаратади:

1. Ҳар бир шевада қўлланадиган барча фраземалар шу шеванинг хусусиятини акс эттиради, уларнинг катта қисми адабий тилда ҳам қўлланади ва муайян қисми эса фақат айрим шеваларгагина хос бўлади.

2. Шевалардаги фраземалар ўрганилганда, адабий тилда ҳам қўлланадиган, лекин фонетик структураси шева хусусиятини кўрсатадиган фраземалар тадқиқот материали сифатида олинмаслиги керак, бунда фраземанинг шу шевагагина хос эмаслиги эътиборга олинади.

3. Шева фразеологиясини ўрганишда адабий тилда қўлланмайдиган фраземалар тадқиқот материали сифатида олиниши мақсадга мувофиқ. Бундай фраземалар шеваларда кўплаб топилади, уларни йиғиш ва илмий тадқиқ қилиш долзарб масалалардан бири бўлади.

Қозоқ диалектологлари Ш.Сарибаев ва О.Нақисбековлар эса қозоқ тилининг минтақавий луғат таркибини таҳлил қилиб, диалектал фразеология адабий тилдаги оддий сўз бирикмаларидан таркибий қисмидаги сўзлар ва маъно жиҳатидан фарқ қилиши, шунингдек, диалектал фразеологик бирликларнинг луғавий таркибидаги ўзига хосликларни икки гуруҳга ажратади.

1. Умумий луғат элементларидан тузилган ва шевада бошқа маънода қўлланган фразеологик иборалар. Мисоли, *тиш қоққан* – кўп нарсани кўрган, *оягидан тозу* – ҳаддан ташқари кўп юриш маъносида. Бундай фразеологик бирликларнинг биз кўрсатган маъноси адабий тилда қўлланмайди, балки улар шевалардагина муомалада бор.

2. Адабий тилда умуман учрамайдиган, фақат диалектал элементлардан ташкил топган фразеологизмлар. Мисоли, *парт болу* – жаҳли чиқиш маъносида қўлланилган.

Кўранадики, диалектал фраземаларни ўрганишда шева хусусиятларини уни шева фраземаси деб белгилашда муаммо мавжудлигини қайд қилиш мумкин. Шу муносабат билан қуйидагиларни кўрсатиш мумкин.

1. **Шевалардаги фразеологик иборалар** таркибида ё ўзбек тилида, ёки ўрганаётган қозоқ шевасида адабий тилда учрамайдиган сўз бўлади, биз қозоқ адабий тилида учрамайдиган сўз мавжуд диалектал фраземаларни келтирамиз: оёғини бир этикка тиқмоқ - *зобалаң салу,* оғзи қулоғида - *авзы вочақадай,* ишнинг кўзи–*иштиң һәдиси,* димоғи баланд–*дабарасы ер йарады // дабарасы джер джарады, боши қотди - башы чақчадай қатув* ва бошқалар. *Зобалаң (*қисташ маъносини англатади), *вочақа* (катта оғиз маъносида), *иш* (жумис) сўзлари қозоқ адабий тилида йўқ.

2. **Шевалардаги фразеологик бирлашмалар таркибидаги сўзлар** адабий тилда бўлса ҳам, адабий тилдаги фразеологик бирлашма таркибидаги сўзлар билан тенг келмайди. Шу сабабдан уларнинг маъноси ҳам ўхшамайди: *гөзи дөрт болув* - кутмоқ, *тувбасына тайанмоқ* - бойнига олдирмоқ, *от басқандай* - чаққон ва бошқалар.

Туркий тиллар, унинг ичида ўзбек ва қозоқ тиллари ҳам фразеологизмларга бойлиги юқорида айтилди. Қадимдан халқ тилида қўлланиб келаётган фразеологизмларнинг, бинобарин, диалектал фразеологизмларнинг ўзига хос экспрессивлик буёқлари, ўткир маънолиги ва таъсирчанлиги билан нутқни безаши ҳам адабиётларда ўз аксини топган. [5:9].

Диалектал фразеологизмларнинг компонент таркиби умумхалқ ва диалектал сўзлардан иборат, аксарият ҳолларда фраземалар таркибидаги диалектал сўз фраземанинг белгиловчи маъносини ифодалашда таянч вазифа бажаради. Бунга ўзбек тилидан ўзлашган *тас кесе кемирип, сув кесе симирип* (қийинчиликларга бардош бермок) бирикмасини келтирамиз.

Диалектал фразеологизмларнинг шаклланиши ҳам ўзига хос тарихга эга. Уларнинг шаклланиши турли даврларда ва ҳар хил ижтимоий-ҳаётий тажрибаларнинг умумлашуви асосида рўй беради. Диалектал фразеологизмлар ҳам маълум бир образ асосига қурилади ва шу образни гавдалантиришда ҳар хил предмет, воқеа-ҳодиса, тасаввурларнинг номларидан фойдаланилади. Шунинг учун ҳам, "фраземаларни шаклланиш доираси жиҳатидан ўрганиш алоҳида аҳамиятга эга" [10:59].

Диалектал фразеологизмларнинг семантикасидаги ўзига хосликлар ҳамон тадқиқот ишини талаб қилади. Бунда уларни фарқлаш учун тилдаги турғун ибoраларнинг фразеологизм сифатида тан олинишига қўйиладиган талаблар сингари улар ифодалаган семантикасининг образлилигига, шунингдек, фразеологизмларнинг таркибидаги сўзларнинг маъно муносабатларига эътибор қаратиш лозим. Мисоли, шевада *ўтакаси ёрилмоқ сўзи* адабий тилда *юраги ёрилмоқ* деб *қўрқмоқ* маъносида қўлланилади.

Адабий тилдаги фразеологизмлар каби диалектал фраземаларнинг тематик-семантик гуруҳлари бир-бирига ўхшашдир. Шева маълумотлари сифатида тўпланиб, луғатларда қайд этилган фразеологизмлар халқ ва уларнинг турмуш тарзини, урф-одатларини, менталитетини акс эттириб, уни бошқа зоналардан ажратиб туради. Мисоли, *патир ушатмоқ, калла пиширмоқ, патаки пайтава бўлмоқ, кўкдан тўйган куррадай, калла қўймоқ, қырық ямов* сингари бир қатор иборалар фразеологизмларнинг мавжуд изоҳли луғатларида кузатилмасада халқ тилида кўп қўлланилмоқда.

Хулоса. Диалектал фразеологиянинг икки тил кесимидаги хусусиятларини ўрганиш, хусусан, ўзбек ва қозоқ умумхалқ адабий тилининг ички қурилишини, туркий тиллар ўртасида тутган ўрнини аниқлашда катта аҳамиятга эга.

Шунингдек, ўзбек, қозоқ тилларидаги лаҳжа ва шевалардаги фразеологизмлар ўтмиш тарихи, урф-одатлар, фольклор материаллари, топишмоқлар, мақоллар, ҳикматли сўзлар билан боғлиқдир. Лекин улар ҳар бир шеванинг ўз хусусиятларини ўзида акс эттиради ва уларнинг материаллари ҳисобланади.

Адабиётлар

1. Абдуллаев Ш.Д. Таржима асарларида фразеологизмлар семантикаси (Т.Қайипбергенов асарларининг ўзбекча таржимаси асосида): Филол.фан.ном....дисс.автореф. –Тошкент: 2006.
2. Ashirboev S. O‘zbek dialektologiyasi. - Toshkent: «Nodirabegim», 2021.
3. Болғанбаев А., Қалиев Ғ. Ҳозирги қозоқ тилининг лексикологияси ва фразеологияси. – Алмата: 2003.
4. Виноградов В.В. Об основных типах фразелогических единиц в русском языке. // В.В. Лексикология и лексикография: Избр. труды. -М.: 1986.
5. Йўлдошев Б. Ўзбек фразелогияси ва фразеографиясининг шаклланиши ҳамда тараққиёти. –Самарқанд: 2013.
6. Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. -Алматы:...., 1977.
7. Маматов А., Болтаева Б. Фразеологик бирликларнинг семантик-прагматик тадқиқи. Монография. –Т.: «Наврўз», 2019.
8. Маматов А.Э. Ўзбек тили фразелогизмларининг шаклланиши масалалари: Филол.фан.ном...дисс.автореф. –Т.: 2000.
9. Рахматуллаев Ш. Лексикология билан фразеология. //Ҳозирги ўзбек адабий тили. –Тошкент: 1992, 59-б.
10. Рахматуллаев Ш. Ўзбек фразеологиясининг баъзи масалалари. – Тошкент: «Фан», 1966.
11. Смағұлова Г. Фразеологизмдердің варианттылығы. – Алматы: «Санат», 1996.
12. Туркистон аҳолиси тилининг хусусиятлари. фил.ном.канд... автореф.: 10.02.02. – Алмата: 2003. 26-б.
13. Ҳожиев А., Бегматов Е. Ҳозирги ўзбек тили ва уни ўрганишнинг актуал масалалари. Ўзбек адабиёти, 1992.

РЕЗЮМЕ. Фразеология туркий тиллар, шу жумладан, ўзбек ва қозоқ тилшунослигида адабий тил нуқтаи назардан етарли даражада ўрганилган, лекин диалектал фразеология, айниқса, диалектал фразеологиянинг туркий тиллари шеваларида қўлланиши қиёсий планда ўрганилган эмас. Ушбу муаммо тақдим этилаётган мақолада ўзбек ва қозоқ тилларининг Юқори Чирчиқ туманидаги ўзбек ва қозоқ шеваларида қўлланиши мисолида ўрганиш тажриба қилинмоқда. Унда ўзбек ва қозоқ тиллари шеваларидаги фраземаларнинг ўрганилиши, диалектал фраземаларнинг таркиби, адабий тилдан фарқ қиладиган хусусиятлари, уларда сўз танлаш масаласи ёритилган.

РЕЗЮМЕ. Фразеология достаточно изучена в языкознании тюркских языков, в том числе узбекского и казахского, с точки зрения литературного языка, но диалектная фразеология, особенно употребление диалектной фразеологии в диалектах тюркских языков, сравнительно не исследована. В представленной статье эта проблема исследуется на примере использования узбекского и казахского языков и говорах Верхнечирчикского района. Она охватывает изучение фразеологизмов в узбекском и казахском диалектах, состав диалектных фразеологизмов, их особенности, отличные от литературного языка, и вопрос выбора слов в них.

SUMMARY. Phraseology has been sufficiently studied in the linguistics of Turkic languages, including Uzbek and Kazakh, from the point of view of literary language, but dialectal phraseology, especially the use of dialectal phraseology in of Turkic dialects, has not been comparatively studied. In the presented article, this problem is studied on the example of the use of the Uzbek and Kazakh languages and dialects of the Upper Chirchik district. It covers the study of phrases in the Uzbek and Kazakh dialects, the composition of dialectal idioms, their features that differ from the literary language, and the issue of word choice in them.

ТИЛЕЎБЕРГЕН ЖУМАМУРАТОВ ШЫҒАРМАЛАРЫНДА ФОНЕТИКА-СЕМАНТИКАЛЫҚ ҚУБЫЛЫСЛАР

И.Е.Сейтназарова – *филология илимлериниң кандидаты, доцент*
Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Таянч сўзлар: поэтик фонетика, позициявий товушлар ўзгариши, эмоционал-экспрессив маъно, аллитерация, ассонанс.
Ключевые слова: поэтическая фонетика, изменение позиции звуков, эстетический вкус, эмоционально - экспрессивный смысл, аллитерация, ассонанс.
Key words: poetic phonetics, change in the position of sounds, emotional -expressive meaning, alliteration, assonance.

Тилдиң материаллық тәрепин сеслер қурайды екен, тилдеги сөзлер, сөз дизбеклери, гәплер ҳәм сеслер арқалы пайда болады. Сөйлеўдеги сеслик қураллар айырым жағдайларда стильлик хызметлерди де атқарады. Әдетте, көркем шығармаларда, әсиресе, лирикалық шығармаларда сеслер, сеслердеги пәт, интонация − сөйлеўдеги тәсиршеңликти асырыўшы қураллар есапланады. Илимпазлар «сөздиң экспрессивлик, тәсирлилик дәрежеси менен оның сеслик формасын аңлататуғын фонетикалық мәни ортасында тиккелей байланыс болатуғынын» көрсетип өтеди [1:4].

«Сөйлеў сеслериндеги эмоционаллық, тәсиршеңлик, еситиўдеги жағымлылық, баянлаўдағы көтериңкилик, олардың көркемлилиги, эстетикалық роли – фонетикалық стилистиканың үйренетуғын объекти есапланады» [2].

Рус тил билиминде Л.В.Щерба, Р.И.Аванесов, М.В.Панов, Л.Р.Зиндер ҳәм т.б алымлардың мийнетлеринде фоностилистикаға байланыслы бир қанша илимий пикирлер берилген [3]. Қарақалпақ тил билиминде бул бойынша арнаўлы түрде изертлеўлер аз. Тек филология илимлериниң докторы Ш.Абдиназимовтың «Лингвопоэтика», Б.Юсупованың «Фоностилистика». (Ш.Сейтовтың «Халқабад» романы тили фразеологиясының фоностилитикалық анализи) мийнетлерин көрсетиў мүмкин [4]. Әдебиятшы илимпазлардан Қ.Жәримбетов, Қ.Оразымбетов, Б.Генжемуратов, А.Досымбетовалардың мийнетлеринде аллитерация, ассонанс, диссонанс қубылыслары әдебият теориясына байланыслы басқа да мәселелер менен бирге сөз етилгеу [5:188].

Фоностилистикалық қураллар аўызеки сөйлеўде толығырақ көринеди. Бирақ, сондай болса да, Т.Жумамуратов шығармаларында фонетикалық қураллардың стильлик хызмет атқарып, лингвопоэтикалық жақтан тексттиң тәсиршеңлигин арттырыўы өзине тән усыллар арқалы берилген.

Фонетика тараўы тилди системалы ҳәм структуралық бағдарда үйренеди. Поэтикалық тилдеги ең майда элемент – сес қосық қурылысындағы ырғақ, сеслик тәкирар, сеслик үнлесликти пайда етиў арқалы қосықтың қонымлылығын пайда етеди. Сеслерди арнаўлы түрде таңлап алыў ҳәм тәртиплестириў арқалы уйқасымлы қосық қәлиплеседи. Көркем текстте олар қатар, шөлкемлескен характерде қолланыўы, арнаўлы түрде таңлап алыныўы ҳәм сеслердиң жайласыўы менен өзгешеликке ийе болады. Бирақ бундай өзгешелик тек формалық жақтан болып қалмастан, поэтикалық тилде ҳәм оның тийкарында шөлкемлескен көркем тексттиң қурамалы идеялық-тематикалық, композициялық, поэтикалық- семантикалық қурылысында да әҳмийетли орын ийелейди. Бундай жағдайда фонетикалық факторлар экспрессивлик, эстетикалық, семантикалық мәниге ийе болып, поэтикалық мазмунды ашып бериўдиң бир түри сыпатында хызмет атқарады [6:23].

Көркем тексттиң қурылысындағы фонетикалық факторларға, басқаша айтқанда, тексттиң сеслик жақтан шөлкемлестирилиўин сестиң мәнилик ҳәм фонетика-семантикалық байланысларын сәўлелендирилиўши

түрлерине – аллитерация ҳәм ассонанс киреди. Сондай-ақ, паронимия да сеслик дүзилиске байланыслы пайда болатуғын қубылыс есапланады.

Аллитерация, ассонанс. Биргелкили даўыссыз сеслердиң қайталаныўы аллитерация қубылысы болып, бунда сеслик тәкирарлар вертикаль ҳәм горизонталь түрде қолланылып, фонетика-семантикалық байланыслардың пайда болыўында әҳмийетли мәниге ийе болады [7].

Т.Жумамуратов шығармаларында төмендеги даўыссыз сеслердиң тәкирары ушырасады:

1) «Б» даўыссыз сесиниң тәкирары:

Билгенлер де, **б**илмеслер де гәп табар,
Билимпаздың **б**ир қәтеси **б**илинсе. [9:26]
Биреў айтар: – **Б**үгин қызық көрдим, – деп,
Биреў айтар: – **Б**алықты көп **б**ердим, – деп. [9:75]

2) «Ж» даўыссыз сесиниң тәкирары:

Ядымда тур, мен баяғы **ж**етиммен,
Жетимлерден талай **ж**айсаң **ж**етилген. [10:84]
Балалықты ғаррылықтан **ж**ек көрдим,
Жек көрмедим, уўайымын **ж**еп көрдим.
Жүз **ж**астағы ғаррылықтың қайғысын,
Бес **ж**астағы балалықта өткердим. [10:84]
Жылан да **ж**ылжып киралмас,
Жаздың **ж**ақсы күнинде,
Жарғанат ушып **ж**үралмас [9: 121]

3) «К» даўыссыз сесиниң тәкирары:

Қуўдың **к**өрки – **к**өк шалғынлы **к**өл менен,
Елдиң **к**өрки адам менен ел менен
Еле талай қарызым **к**өп бермеген… [10: 84]
Егиз туўған қуўаныш ҳәм қапалық,
Күн артынан **к**үнлер **к**елер тақалып,
Күнлер өтти, **к**өрген түстей белгисиз,
Күнлер өтти қайтып оны **к**өргисиз [10:84]

4) «Қ» даўыссыз сесиниң тәкирары:

Қайғы оты туншықтырды анамды,
Қара үйди **қ**аплады тас **қ**араңғы.
Булағайлы **қ**арлы боран түнлерде,
Зарланады суў **қ**орғағай деп баламды. [10:82]
Қыяллардан **қ**ыял туўар шақалап,
Ели-журтым хызметимди баҳалап,
Қуўатыма **қ**уўат **қ**осып келмекте,
Қаршығадай гүрилдескен шапала**қ**. [9:134]

5) «М» даўыссыз сесиниң тәкирары:

Минези шеп бар екен деп,
Мың тоқсан бир семьяға.
Жаманынан жақсысы көп,
Мәлел тийер жақсыға да. [10:58]
Мүмкин бир нәрсени күткен,
Мәгар исти алмаспаққа [10:89]

6) «С» даўыссыз сесиниң тәкирары:

Сырттан қатты ура-ура,
Сындырды **с**ол терезени. [10:78]
Сағыныштың жалынына жанса да,
Сыр **с**андықта **с**ақлады қыз бар уўын. [10:38]

7) «Т» даўыссыз сесиниң тәкирары:

Таў баўырында жайсаң жыра,
Тармақ-**т**армақ қуўыслары.
Тарқалып қараңғы думан,
Төбемизге **т**үсти жақты [10:73]
Тарийхы – **т**еңиз Жайхунның Сырдың,
Туран деп бурын атапты атын,
Туркестан екен бул ата журтым,
Жутыпты сансыз өмирдиң татын. [10:136]

8) «Ш» даўыссыз сесиниң тәкирары:

Мийўе берди **ш**абытымның жемиси,
Нағыз **ш**ыңға **ш**ыққан гезим ең усы [11:134]
Ал **ш**алынды! **Ш**апшып қаны атылды,
Патша **ш**оршып, күшин жыйнап ақырғы. [10:15]

9) «Ҳ», «Х» даўыссыз сесиниң тәкирары:

Ҳадал адам болсын сениң шын достың,
Халық массасы пикириңе үн қоссын.
Халтурщиктиң **ҳ**ийлелерин талқанла,
Иси менен көринбесе гүм болсын. [12:14]

Т.Жумамуратов шығармаларында аллитерация төмендегише формаларда берилген:

1) Бирдей сеслердиң қосық қатарларының дәслепки үш қатарының басында қайталаныўы:

Бир ҳәриптен барып-барып,
Бир роман қуралар,
Бир гербиштен жалғанысып,
Питер бийик биналар. [13:15]

2) Биргелкили бирдей даўыссызлардың қосық қатарларының дәслепки еки қатарында қайталаныўы:

Жетим қалды жалғыз қызы,
Жаңа жеткен бес жасына,
Еңиреген соң жалғыз өзи,
Семен алған өз қасына [10:63]

3) Бирдей сеслердиң қосық қатарларының кейинги еки қатарында қайталаныўы:

Өткенликтен қызға қайғы-салмағы,
Радиоға да ол нәзер салмады.
Бир ўақытта шалып кетти қулағын,
Бир әжайып қуўаныштың салмағы. [10:31]

4) Биргелкили бирдей сеслердиң қосық қатарларының кейинги үш қатарында қайталаныўы:

Сезбеди душпан екен деп,
Қарайды қайта еркелеп.
Қыялы бузық сум қасқыр,
Қарсы жүрди ентелеп. [14:5]

5) Бирдей даўыссызлардың қосық қатарларының барлық қатарында қайталаныўы:

Тутасып жерлер шәҳәрлер менен мунардан,
«**Т**оқпақтан минген мышықлар шығып Бухардан,
Толысқан шақта, аждарҳа жутып ақырып,
Талай бир сапар ўайранын халықтың шығарған [10:228]

6) Қосық қатарларының даслепки еки қатарында бирдей даўыссызлар ҳәм соңғы еки қатарында да бирдей даўыссызлардың қайталаныўы:

Жан Москва! Сайран етип мен Сизде,
Жүргенимди умытпаспан ҳеш гезде.
Ҳәр музейиң үлкен тарийх арнасы,
Ҳәр бир көшең бир әжайып көргизбе. [13:9]

7)Қосық қатарларының 1-3-4-қатарларында бирдей даўыссызлардың қайталаныўы:

Қурал етип қурықты,
Суўға қулаш урыпты,
Қурықты белден илдирип,
Қырға қарай бурыпты. [10:34]

8) Қосық қатарларының 1-2-4-қатарларында бирдей даўыссызлардың қайталаныўы:

Сонлықтан қыз қуўанды алақайлап,
Соңынан былай деди бир ис ойлап:
- Қәйтеди Сизди утқан киси менен
Сынассам бир сапарға өзим ойнап? [10:146]

Аллитерация сөйлеўдиң экспрессивлиги, эмоционаллығы ҳәм эстетикалық тәсиршеңлигин күшейтиўши қурал болып хызмет етеди.

Қәўип **қ**азаны **қ**айнап-**қ**айнап,
Кекли **қ**ыял бийлеп **к**етер.
Қырағы **к**өз оттай жайнап,
Жигер артар оннан бетер. [10:43]

Бул қатарларда биргелкили «қ», «к» сеслериниң жийи қолланылып, горизонталь үнлесиўи ушырасады.

Бул мысаллар сеслик символизмди өзинде сәўлелендирип келген. Қатар келген сөзлердиң басында тәкирарланып келген сеслер жаңа мәнини пайда етпейди, олар тексттиң мазмунлық ҳәм фонетикалық тәреплериниң өз ара тәсири тийкарында акустикалық жақтан тәсиршеңликти күшейтип келген.

Дизбеклесип келген сөзлердиң басында бирдей ямаса уқсас даўыслы сеслерди көркемлик, стильлик

мақсетте тәкирарлап қолланыў усылы ассонанс термини арқалы аңлатылады. Б.Юсупованың илмий мийнетинде төмендеги пикирди ушыратамыз: «Қарақалпақ тилиниң лингвистикалық сөзликлеринде «Ассонанс – турақлы сөз дизбеклеринде гезлесетуғын даўыслылардың үнлеслиги», рус тил билиминдеги сөзликлерде «Ассонанс – тексттиң экспрессивлигин арттырыў ушын бирдей даўыслы сеслерди қатар фраза, строфада тәкирарлаў» деп анықлама берилген [8:27-28].

Т.Жумамуратов қосық қатарларында қарақалпақ тилиниң сеслик қурамында көркемлик, күшли экспрессияны, пайда етиў мақсетинде бирдей ямаса бир-бирине айтылыўы, еситилиўи уқсас болған даўыслы сеслердиң қатар келген сөзлердиң басында тәкирарланып қолланылыўы – ассонанс қубылысын көркемлеў қуралы сыпатында шебер пайдаланған. Оның төмендеги формаларын көриўге болады:

1) «А» сесиниң қайталаныўы:

Алып Иван түсти жолға,
Ал, Аяп дем алып жатты,
Аздан кейин жүрмек бул да. [10:50]
Алымларды **а**лдыртыпты **а**лыстан,
Араб, парсы, қытай, юнон, орыстан. [10:133]

2) «Е» сесиниң қайталаныўы;

Еринлери кемсең-кемсең,
Еңирегенде жас баладай,
Егленип кеп залым Хусен,
Күлди ғарқылдап ғарғадай [10:107]

3) «О» сесиниң қайталаныўы:

Он бес жигит, **о**н бес қыз,
Отырыспа қурыпты.
Олар бәри жарақсыз,
Бара салдық қурықты. [10:220]

4) «Ү» сесиниң қайталаныўы:

Үш жигирма бес жасты өткерип бастан,
Үш жүз жыллық тарийх көрген бүлбүлим [15:98]

5) «И» сесиниң қайталаныўы;

Ийеледиң неше түрли саласын,
Илимди бир дәрья десек мысалы,
Дүркин-дүркин қарақалпақ баласын,
Шарықлаттың ашып илим қушағын [15:104]

6) «Ө» сесиниң қайталаныўы:

Өскен еди бир гөззал болып,
Өткирлиги таўдың тасындай. [15:107]

7) «Е» хәм «Ө» сеслериниң қайталаныўы:

Ермен десең душпанға,
Еки көзди жумбағыл.
Өтип кеткен ис ушын,
Өкинип бала турмағыл [15:147]

Ассонанс қубылысы арқалы шайыр пикирди көркемлеп жеткериўге урынғанын, сөзлердиң тәсир етиўшилигин күшейткенин көремиз.

Солай етип биз, ҳәзирги қарақалпақ поэзиясының ең ири тулғаларының бири, Т.Жумамуратовтың шығармаларының тилин фонетика-семантикалық, стилистикалық аспектте лингвопоэтикалық жақтан үйрениў барысында төмендегидей жуўмақларға келдик:

- Шайыр өзиниң қосықларында тек сөз таңлаўға үлкен итибар берип қоймастан, ҳәр бир сести шебер қолланыў арқалы қосықтың идеялық-көркемлик дәрежесиниң артыўына ҳәм эстетикалық гөззаллық пайда етиўге, қосықтың эмоциональ-экспрессивлик тәсирлилигиниң артыўына ерискен.

- Шайыр биргелкили даўыссыз сеслердиң қайталаныўы – аллитерация, қатар келген сөзлердиң басында бирдей ямаса уқсас даўыслы сеслердиң қолланыўы – ассонанс қубылысларын вертикаль ҳәм горизонталь түрде қолланыў арқалы фонетика-семантикалық байланыслардың пайда болыўына ерискен.

Әдебиятлар

1. Ваулина И.А. Фоносемантическая экспрессивность русского слова: лингвистический и психо-лингвистический аспекти: Автореф.дисс. …канд.фил.наук. – Екатеринбург: 2017.
2. Қиличев Э. Ўзбек тилининг практик стилистикаси. –Тошкент: "Ўқитувчи", 1985.
3. Щерба Л.В. Избранные работы по русскому языку. – М: Учпедгиз, 1957; Аванесов Р.И. Русское литературное произношение. – М.: Просвещение, 1984; Зиндер Л.Р. Общая фонетика. – М.: «Высшая школа», 1979; Панов М.В. Современный русский язык. Фонетика. –М.: «Высшая школа», 1979.
4. Абдиназимов Ш. Лингвопоэтика. – Ташкент: 2020. ; Юсупова Б. Фоностилистика. –Тошкент: 2021.
5. Жәримбетов Қ. XIX әсир Қарақалпақ лирикасының жанрлық қәсийетлери ҳәм раўажланыў тарийхы. –Нөкис: «Билим», 2004; Әдебияттаныўдан сабақлар. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 2012; Оразымбетов Қ. Таңламалы шығармалар топламы. I, II том. –Нөкис: «Билим», 2018.; Генжумаратов Б. Әжинияз лирикасының поэтикасы. –Нөкис: «Билим», 1997.; Dosımbetova A. Ádebiyatta kórkemlew quralları. – Nókis: «Qaraqalpaqstan», 2017.
6. Абдиназимов Ш. Лингвопоэтика. – Ташкент: «Yoshlar nashriyot uyı», 2020.
7. Насыров Д., Бекбергенов А., Жәримбетов А. Русша-қарақалпақша лингвистикалық терминлер сөзлиги. –Нөкис: 1979.
8. Юсупова Б. Фоностилистика. –Ташкент: 2021.
9. Жумамуратов Т. Аралға келдим оралып. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 2015.
10. Жумамуратов Т. Шығармалар жыйнағының 3 томлығы. I том. –Нөкис: «Қарақалпақстан». 1978.
11. Жумамуратов Т. Дослық ҳаққында қосықлар. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1988.
12. Жумамуратов Т. Мениң заманласларым. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1962.
13. Жумамуратов Т. Жүрек муҳаббаты. – Нөкис: 1956
14. Жумамуратов Т. Шайыр мийрасы. –Нөкис: 2015.
15. Жумамуратов Т. Толқында. – Нөкис: "Қарақалпақстан", 1970.

РЕЗЮМЕ. Мақолада ҳозирги қорақалпоқ поэзиясининг йирик вакилларидан бири Т. Жумамуратов асарлари тилининг фонетик поэтикаси лингвопоэтик аспектда ўрганилган. Шоирнинг шеър яратишда ҳар бир товушни қўллаш маҳорати, жарангсиз товушларнинг такрори-аллитерация, кетма кет келган сўзларнинг бошида бир ёки ўхшаш жарангли товушларнинг вертикал ва горизонтал тарзда қўлланиши орқали фонетик-семантик муносабатларнинг пайдо бўлиш масалалари ҳақида сўз боради.

РЕЗЮМЕ. В статье изучена фонетическая поэтика языка произведений одного из самых крупных представителей каракалпакской поэзии Тлеубергена Жумамуратова в лингвопоэтическом аспекте. Статья широко раскрывает мастерство поэта в использовании каждого звука, повторение одинаковых согласных звуков- аллитерации, использование одинаковых или схожих гласных звуков в словах, идущих подряд, а также вопросы возникновения фонетико- семантических связей посредством использования явления ассонанса в горизонтальной и вертикальной форме.

SUMMARY. The article studies the phonetic poetics of the language of the works of one of the largest representatives of the Karakalpak poetry Tleubergen Zhumamuratov in the linguistic and poetic aspect. The article widely reveals the poet's mastery in the use of each sound, the repetition of the same consonant sounds-alliterations, the use of the same or similar vowels in consecutive words, as well as the issues of the emergence of phonetic-semantic connections through the use of the phenomenon of assonance in horizontal and vertical form.

HAYDAR XORAZMIYNING "GULSHAN UL – ASROR" MASNAVIYSIDA FORSCHA O'ZLASHMA QATLAMGA OID LEKSEMALAR IFODASI

N.Ch.Tashmatova – *o'qituvchi*
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti

Tayanch so'zlar: turkiy til, o'zbek tili, forscha, o'zlashma, masnaviy, so'z, ibora,leksema, til.
Ключевые слова: турецкий язык, узбекский язык, персидский язык, адаптация, Маснави, слово, словосочетание, лексема, язык.
Key words: turkish language, Uzbek language, Persian, adaptation, Masnavi, word, phrase, lexeme, language.

Tarixiy taraqqiyot jarayonida dunyo xalqlari o'rtasida o'zaro iqtisodiy,siyosiy,ilmiy,madaniy aloqalar sodir bo'ladi. Buning natijasida tillarning lug'at tarkibi yangi tushunchalar va ularni ifodalovchi so'zlar bilan boyib boradi. Darhaqiqat, o'zbek xalqi bilan hamohang tarzda o'zbek tili ham o'zining tarixiy rivojlanishida ko'plab boshqa xalqlar tillari bilan aloqada bo'ldi. Shu bois,o'zbek tili lug'at tarkibining ma'lum qismini o'zlashgan so'zlar tashkil etadi [8].

O'zbek tili lug'at tarkibining boyishida ichki imkoniyatlar muhim manba hisoblanadi. Shunga qaramasdan,dunyodagi hech bir til o'z ichki imkoniyatlariga tayanib ish ko'rmaganidek, o'zbek tili uchun ham faqat o'z so'zlari va imkoniyatlarigina kifoya qilmaydi. O'zbek tili so'z boyligining takomillashuvida tashqi manba katta rol o'ynaydi. Umuman, har qanday til sof holda yashay olmaydi [5].

Boshqa qardosh turkiy tillar singari o'zbek adabiy tili uchun ham so'z o'zlashtirish xarakterli hisoblanadi. XI asrga oid o'zlashmalarning o'zbek adabiy tiliga kirib kelishida fors-tojik va arab tilidan o'zbekchaga o'girilgan badiiy tarjimalarning roli sezilarli edi. Fors-tojik tili: bu davrda ma'muriy, huquqiy, tijoriy, ilmiy, diniy tushunchalarni ifodalovchi sharq tillari so'zlarining o'zbek adabiy tiliga o'zlashishida vositachi vazifasini bajaradi. Tabiiyki, chet so'zlarning turli soha leksikasiga o'zlashishi farqlanadi.Jumladan,harbiy terminologiya mo'g'ulcha so'zlar hisobiga kengaygan bo'lsa,ma'muriy, siyosiy, tijoriy-moliyaviy, ilmiy, diniy leksika esa asosan arabcha, forscha-tojikcha o'zlashmalar orqali boyigan.Umuman,turkiy tillar leksikasidagi chet so'zlarni ikki guruhga taqsimlab tahlil etish maqsadga muvofiq:

1) qadimiy (islomgacha bo'lgan) davr.Bunga sanskritcha, sug'dcha va xitoycha unsurlar xos;

2) nisbatan yangi (islom hamda mo'g'ullar istilosidan keyingi) davr.Mazkur guruhdan arabcha, fors-tojikcha va mo'g'ulcha o'zlashmalar o'rin egallaydi.

Turkiy tillar so'z boyligida sug'dcha, sanskritcha, xitoycha o'zlashmalarning paydo bo'lishiga turkiy xalqlarning qadimdan sug'd, hind, xitoy, xorazm xalqlari bilan yaqin aloqalari mahsuli sifatida baho beriladi [6]. XIV asr oxiri va XV asr boshlarida yashab ijod etgan Haydar Xorazmiy "Gulshan ul-asror" masnaviysida ham o'zlashma qatlamga doir leksemalar o'z ifodasini topgan.Bu esa o'sha davr leksikasi haqida oz bo'lsada ma'lumotga ega bo'lish imkonini beradi.Biz ushbu tadqiqotimizda masnaviyda keltirilgan o'zlashma qatlamga oid leksemalarning nisbatan yangi (islom hamda mo'g'ullar istilosidan keyingi) davr holatini o'rganamiz. Mazkur guruhdan arabcha, fors-tojikcha va mo'g'ulcha o'zlashmalar o'rin egallaydi.

XIV-XV asrlarda turkigo'y adiblar fors-tojik tilini yaxshi bilganlar va har ikkala tilda ijod qilganlar. Demak, forscha-tojikcha so'zlarning o'zbek tiliga o'zlashishida quyidagi omillar muhim rol o'ynagan:a) o'zbek va tojik xalqlarining qadimdan bir (yoki qo'shni) hududda, bir xil ijtimoiy tuzum, iqtisodiy va madaniy-ma'naviy muhitda yashab kelayotganligi; b) o'zbek-tojik va tojik-o'zbek ikki tilliligining (blingvizmining) keng tarqalganligi; v) tojik va fors tillarida ijod qilish an'analarining uzoq yillar davom etganligi; g) Qo'qon xonligi va Buxoro amirligida tojik tilining alohida mavqega ega bo'lganligi; d) adabiyot, san'at, madaniyat, urf-odatdagi mushtaraklik [7]. Alisher Navoiy asarlari leksikasida 5489 ta sof fors-tojikcha so'z qo'llangan bo'lsa [3], Rabg'uziyning "Qisasi Rabg'uziy" asarida 321 ta sof fors-tojikcha, arabcha o'zlashmalardan yasalgan 9 ta fors-tojikcha leksema ishlatilgan [2]. Haydar Xorazmiyning "Gulshan ul-asror" masnaviysida ham fors-tojikcha o'zlashmalar ancha faol qo'llangan bo'lib, 310 ta leksemani tashkil qiladi.

Payg'ambar leksemasi (payg'om- "xabar, mujda") "Xudoning xohish-irodasini bandalarga yetkazuvchi kishi " ma'nosida ifodalangan va asosan sarlavhalarda keltirilgan: Sulaymon payg'ambar haqida hikoyat 15A-7.Masnaviy lug'at boyligida o'zlashmaning arabcha **nabiy**,**nabi**: *Bir nechani dunyoda qildi nabiy, Bir nechaning otini qo'ydi valiy.* 1A-11. *Su bila kelturdilar ul ko'zani, Ochti Sulaymon nabi ro'zani.* 15B-5. ;**rasul:** *Andaki Ya'qubi Rasuli Amin,Hajr ichida yer edi Yusuf g'amin.* 21B-8. kabi sinonimlarini ham ko'rish mumkin.

Asarda "Xudoga itoatli kishi"ni **banda** deya zikr yetilgan: *Qudrat iyosidurur u Biru Bor, Banda sirini bilur ul oshkor.*1A-9. Leksema Rabg'uziyning "Qisasi Rabg'uziy"da ham ushbu ma'noda ifodalangan: T*äŋrining bandasimän, birlikiŋä kitäb (169v16) [2]*. Masnaviy lug'at tarkibida tekshirilayotgan terminning ***qul*** sinonimi ham ko'zga tashlanadi: *Borchasig'a qullug' uchun amri shar', Kashf bo'lib vahy bila aslu far'.*1B-7. O'z navbatida, ushbu ***qul*** leksemasining "qul, xizmatkor" semasi ham mavjud bo'lib, bu sema masnaviyda ifoda etilmagan.

Dehqon so'zi fors-tojik tili zaminida yasalib, keyinchalik turkiy tillarga o'tib o'zlashgan va yerga ishlov beruvchi,urug' ekib hosil oluvchi shaxsni ifodalovchi leksema hisoblanadi, masnaviy leksikasida ham ushbu ma'noni ifodalab kelgan: *To'kmasa dehqon araqi poy bil, Yemishining foidasin tobmas el!* 6A-6. **Dehqon** so'zi VII-XIII asrlarda ham turkiy xalqlar tilida qo'llangan bo'lishi kerak. Lekin u O'rxun-Yenisey yozma manbalarida, Mahmud Qoshg'ariy lug'atida, "Qipchoq tili lug'ati"da qayd etilmagan.Faqat XIV asrda yaratilgan turkiy yozma manbalar – XIV asr Xorazm yozma yodgorliklarida ***dehqan***, Alisher Navoiy asarlarida ***dehqon*** shaklida uchraydi: *Chu men bir jom uchun dehqon asirimen, ajab ermas, Libosim tok bargi rishta belbog'larga tok o'lmoq (*G'.S. 337). So'zning strukturasi qo'shma bo'lib, u ikki mustaqil til birligidan tashkil topgan. Fors-tojik tilining yozma manbalarida X asrlardan boshlab qayd qilingan yozma yodgorliklarda quyidagi ma'nolarda qo'llangan: 1) qishloq arbobi, qishloq xo'jayini; yer egasi, boy; 2)yer ishlari bilan shug'ullanuvchi; 3) fors, tojik xalqi; 4) tarixni biluvchi, qissa aytuvchi (F.Z.T. 1, 1969, 365). ***Dehqon*** so'zi semit tillari oilasiga kiruvchi hozirgi arab tilida ham دهقان ko'pligi دَهَاقَنَة yoki دَهَاقِينو kabi shakllarda qo'llanib, dohiy, yo'lboshchi, sarkarda, mashhur va ulug' kishi ma'nolarini bildiradi. Bu fakt shuni tasdiqlaydiki, ***dehqon*** so'zi arab tiliga VII-X asrlarda o'tib o'zlashgan bo'lishi kerak. Chunki bu so'zning daslabki shakli ***deh*** + ***xoon-xon*** va qishloq xoni, qishloq shoxi ma'nosini anglatgan bo'lishi kerak. Keyinchalik esa yana yangi qo'shimcha ma'nolar bildira boshlagan. ***Dehqon*** so'zining strukturasi tarixan qo'shma bo'lib, u fors-tojik tili zaminida yasalgan. Uning birinchi kompinenti fors-tojikcha (***deh*** – qishloq) va ikkinchi komponenti ***qon*** < ***qoon*** < ***xoon*** < ***xon*** turkiy tildan o'tib o'zlashgan til birligidir [4].

Kabob so'zi masnaviy leksikasida ma'no ko'chish hodisasini izohlab kelgan bo'lsada, cho'g'da pishirib tayyorlanadigan ovqat semasini ifodalagan:*Ko'z yoshidin-boda, bag'irdin-kabob, Dardi dilim-nuqlu, fig'onim-rubob.* 3B-1.Fors-tojik leksikasi bo'lgan bu so'z eski o'zbek tiliga o'tib o'zlashgan. Alisher Navoiy asarlarida *kabob* tarzida qo'llangan: *Ikki o'tlug' nargisingkim qildilar bag'rim kabob, Biridur ayni xumor, ichinda biri masti xob* (G'.S. 61). O'rxun-Yenisey yozma manbalarida qayd etilmagan. Mahmud Qoshg'ariy lug'atida *kabob* so'zining sinonimi turkiycha formasi *suk\unchu* – kabob (MK.,III. 357) shaklida uchraydi. *Kabob* so'zi tarixan yasama bo'lib, u ikki mustaqil so'z – *kam* va *ob* – suv elementlarining qo'shilishidan yasalgan. Kabob bir necha usulda tayyorlanadi. Bu usullarning barchasida ham suv kam qo'llanadi.Mana shu belgi asosida tayyor bo'lgan ovqat ham

kam+ob<kabob deb nomlangan. Hozirgi tillarda *shashlikning kabob* deb atalishi bu tildagi keyingi hodisadir.Kabob so‘zi sostavida yuz bergan fonetik o‘zgarish (*m> b; b> v; a >o*)larning barchasi fonetik qonunlarga mos keladi [4].

Meva so‘zi masnaviyda quyidagi ma’nolarni bildirib kelgan:”ba’zi daraxt va butalarning hosili” *Sarvtek ozoda bo‘l-u rostkor, Yo o‘riku olma bikin mevador.* 14B-5, “ko‘chma ma’noda” *Ahli nazar shevasini so‘z bila, Nuri basar mevasini ko‘z bila.* 3A-3 . Bu so‘z fors-tojikcha, eski o‘zbek tiliga o‘tib o‘zlashgan va hozirgi o‘zbek tilida ham aktiv qo‘llanadi. Ammo O‘rxun-Yenisey yozma manbalari, Mahmud Qoshg‘ariy lug‘ati, “Tafsir”da qayd etilmagan. Alisher Navoiy asarlarida: *Ey chuchuk jonim sening shirin labing, Mevai jonim turunji g‘abg‘abing.*(G‘S.359) formasida keladi. Eski va hozirgi tojik tilida **meva** (Ibn Sino asarlarida bu so‘z qayd qilingan), fors tilida ميوه **mive** variantida ifodalangan. Eroniy tillardagi **meva-mive** ,turkiy tillardagi *mive-mөmө-mive-miyo‘s-meyva-mive-meyve-mögä* variantlarini o‘zaro qiyoslaganda, ushbu so‘zning yasamaligi seziladi. So‘zda ikki komponent bo‘lib, ular keyinchalik o‘zaro kirishib ketgan va o‘zaklar orasida morfologik qayta bo‘linish hodisasi yuz bergan.Ikki mustaqil so‘z bir so‘z holiga kelib qolgan. Bu holatni tadrijiy ravishda ko‘rsatganda, u ***meva<me(h)+va<me(h)+ba:< meh+ba(r)<beh+bar<bor*** bo‘lishi kerak**.** ***Meh-beh*** so‘zi forscha bo‘lib, yaxshi, yoqimli, mazali, bar-bor so‘zi ham meva, hosil ma’nosida kelgan. Meva so‘zi shirin, mazali, yoqimli, samar, hosil demakdir [4].

Masnaviyda keltirilgan o‘zlashma leksemalar o‘sha davr ma’naviy, madaniy, iqtisodiy, siyosiy hayotini o‘zida aks ettirish bilan birga tildagi o‘zgarishlarni ham ifodalab berishga xizmat qiladi. Har qanday tilning so‘z boyligida o‘zlashmalarning paydo bo‘lishi xalqlarning yaqin aloqalari mahsuli hisoblanadi.

Adabiyotlar

1. Haydar Xorazmiy. “Gulshan ul-asror” (Mahzan ul-asror) qo‘lyozmasi. O‘zRFA Alisher Navoiy nomidagi Davlat adabiyot muzeyi. № 37.
2. Абдушукуров Б. “Қисаси Рабғузий” лексикаси. –Т.: Академия, 2008
3. Бафоев Б. Навоий асарлари лексикаси. –Т.: “Фан”, 1983
4. Бафоев Б. “Кўҳна сўзлар тарихи”. –Т.: “Фан”, 1991
5. Бегматов Э. Ҳозирги ўзбек адабий тилининг лексик қатламлари. –Т.:Фан, 1985.
6. Дадабаев Х. Общественно-политическая и социально-экономическая терминология в тюркоязычных письменных памятниках XI-XIV вв. –Т.: “Ёзувчи”, 1991.
7. Жамолхонов Ҳ.А. Ҳозирги ўзбек адабий тили. 2-қисм. –Т.: Низомий номидаги ТДПУ ,2004.-Б.55.
8. Йўлдошев И.Ўзбек китобатчилик терминологияси. –Т.: “Фан”,2004.

REZYUME. Ushbu maqolada Haydar Xorazmiyning “Gulshan ul-asror” masnaviysida ifodalangan o‘zlashma so‘zlar tasnif va tahlil etilgan. Biz ushbu tadqiqotimizda masnaviyda keltirilgan o‘zlashma qatlamga oid leksemalarning nisbatan yangi (islom hamda mo‘g‘ullar istilosidan keyingi) davr holatini o‘rganamiz. Mazkur guruhdan arabcha, fors-tojikcha va mo‘g‘ulcha o‘zlashmalar o‘rin egallaydi.

РЕЗЮМЕ. В данной статье классифицируются и анализируются идиомы, выраженные в маснави «Гюльшан ул-асрар» Гейдара Хоразми. В данном исследовании мы изучаем состояние представленных в маснави лексем самоидентификационного слоя в относительно новый (после исламского и монгольского завоевания) период. В эту группу входят арабские, персидско-таджикские и монгольские адаптации.

SUMMARY. In this article, the idioms expressed in the masnavi "Gulshan ul-asrar" by Heydar Khorazmi are classified and analyzed. In this research, we study the state of the lexemes of the self-identification layer presented in the Masnavi in a relatively new (after the Islamic and Mongol conquest) period. This group includes Arabic, Persian-Tajik and Mongolian adaptations.

ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИНДЕГИ ӨЗЛЕСТИРИЛГЕН СӨЗЛЕРДИҢ ҚУРЫЛЫСЫ ҲАҚҚЫНДА

Г.У.Темирханова - *еркин излениўши*

Өзбекстан Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеў институты

Таянч сўзлар: ўзлашма сўзлар, билингвизм, лексик ўзлашган сўзлар, морфологик, бирлик

Ключевые слова: заимствованные слова, билингвизм, лексическое заимствование, морфология, единица.

Key words: borrowed words, bilingualism, lexical borrowing, morphology, unit

Қарақалпақ тили қурамындағы шет тили лексикасы, лингвистлерде дәстүрий қызығыўшылықты оятады. Ҳәр қыйлы тиллик системалардың өз-ара ҳәрекетлериниң байланысы нәтийжесинде теориялық ҳәм әмелий машқалалардың изертлениўи ҳәзирги ўақытта мәдениятлар ара активлилик себебинен әҳмийетке ийе болып келеди. Тиллик байланыслар – бул бир бирине тәсир етиўши бир неше тиллердиң өз-ара ҳәрекети болып есапланады. Тиллик байланыстың ең көп қолайлы жағдайларының бири бул билингвизм болып есапланады, яғный индивидуумның еки тилге түсиникли болыў қәбилети. Соны да айтып өтиўимиз керек, бул берилген түсиник биринши гезекте, тилдиң түрли дәрежелеринде, атап айтатуғын болсақ структуралық өзлесиў имканияты менен белгиленетуғын тил турақлылығы дәрежеси менен байланыслы. Лексикалық өзлесиў болса да, сөзлер қабыл етип атырған тилге ең дәслеп өмирдиң ҳәр түрли тараўларынан кирип келгенинде, ең кең тарқалған өзлесиў түрлериниң бири болып қалса да, қарақалпақ тили де структуралық өзлесиў сыяқлы процесс пенен белгиленеди.

Шет тилиндеги сөздиң қурылысы оның пүтинлигин тәмийинлейтуғын бөлеклериниң жайласыўы, тәртиби ҳәм сыртқы көринисте сүўретленетуғын лексикалық бирликтиң сыртқы дүзилиси сыпатында түсиниледи. Бирақ соны да есте тутыўымыз керек, ҳәр қыйлы тил ўәкиллери өзлестирилген сөзлердиң морфемалық қурылысын олардың лингвистикалық компетенциясы ҳәм лингвистикалық қәбилетине байланыслы өзине сай дәрежеде түсиниўи мүмкин. М.Мартысюктиң пикиринше «заманагөй тилдеги көплеген өзлестирме сөзлер морфологиялық тәрептен бир-биринен ажралмайды» деп көрсетеди [3:89]. Қандай да бир шет тилин билетуғын тил ўәкиллерине тән болған басқаша көз қараста қарайтуғын болсақ, өзлестирме сөзлерди ажратыўға болады деп есаплаў мүмкин ҳәм бул бизлердиң пикиримизше дурыс деп есаплаўға болады. Мәселен, Э.Хауген, өзлестирме сөзлерди қурылыслы белгилерге сай классификациялай отырып, гибридли өзлесиўлерди (жетилиспеген көширме) яғный, шет тилинен кирип келген ҳәм түпкиликли элементлерден қуралған сөзлерди айырып көрсетеди [4:344-382].

Қарақалпақ тили қурамындағы шет тили лексикасын қурылыслы бөлиниўшилик ҳәм бөлинбеўшилик көз қарасынан көрип шығып, бизлер төмендеги тийкарғы қурылыслы түрлерди ажратамыз.

1. Транслитерация етилмейтуғын өзлестирме сөзлер

Ең биринши гезекте соны айтып өтиў керек, яғный лексикалық бирликлерди бирлемши ямаса екилемши

өзлесиў көз қарасынан көрип шығыў мүмкин. Сөзлер узақ ўақыт даўамында өзлесиўди қабыл етип атырған тилде қурылыслы дүзилиў тенденциясын сақлап қалыўы мүмкин. Транслитерация етилмейтуғын өзлестирме сөзлер – булар фонетикалық ҳәм графикалық тәрепинен дерек тилине туўры келетуғын өзлестирме сөзлер болып есапланады. Оларды шет тилиндеги қосындылардан ажратыў керек, олардан пайдаланыў қандай да бир халық ямаса мәмлекет өмирин, үрип-әдетлерин, өзин тутыўы ҳәм дәстүрлерин сүўретлеў зәрүрлиги менен байланыслы. Егер де, бул лексикалық бирликлер топары қарақалпақ тилинде графикалық жазыўларға ийе болса яки аўдармаға мүтәж болмаса, оны шет тили қосындылары менен байланыстырып болмайды. Бундай жағдайда транслитерация етилмеген өзлестирме сөзлер ҳаққында айтыўымыз керек. Мысал ретинде мына сөзлерди ҳәм шәртли қысқартыўларды алып қараўымызға болады: CD (инглизше, compact disk) - компакт-диск, bye (инглизше, хош бол, көрискенше), Ltd (инглизше, limited) – жуўапкершилиги шекленген жәмийет, OK (инглизше, яқшы, болады), VIP (инглизше, very important person) – жүдә әҳмийетли адам, game over (инглизше) – ойын таман болды [2:778].

2. *Прототиплерге қурылыслы рәўиште сай келетуғын транслитерацияланған өзлестирме сөзлер*

Транслитерация ўақтында шет тилиндеги сөз, ана тили қағыйдаларына муўапық ҳалда айтылады, бирақ графикалық ассимиляцияға ушрайды. Бул сөзлер топарына соның менен бирге, қарақалпақ тилинде фонематикалық бийимлесиўден өткен өзлестирме сөзлерди де айтыў логикалық жақтан туўра келеди (яғный, олар қарақалпақ тилине шет тили лексикасының кирип келиў өзгешеликлери менен байланыслы болған фонемаларда туўры келмеўшиликлерге ийе) [1:128]. Мысал ретинде қарайтуғын болсақ транслитерация жәрдеминде төмендеги сөзлер өзлескен: бестселлер (инглизше «bestseller» көп тиражда сатылатуғын китап), ананас (немисше «ananas» тропикалық өсимлик ҳәм оның мийўасы), скрининг (инглизше «screening» жергиликли халықты медициналық көриктен өткериў ямаса шериклердиң кредитке болған уқыплылығын тексериў), аллегри (италянша «allegri» билетти сатып алғаннан кейин бирден ойын өткизилетуғын лоторея), ломбард (французша «Lombard» кредит мекемеси), презент (французша «présent» саўға), сироп (французша «sirop» концентрацияланған мазалы еритпе), новатор (латынша «novator» прогрессивли принциплерди орынлаўшы адам), скриншот (инглизше «screenshot» пайдаланыўшы монитор экранында көрип турған көринис), круиз (инглизше «cruise» жаўық маршрут бойлап теңиз саяхаты), motel (инглизше «motel» автотуристлер ушын мийманхана), мускат (французша «muscat» жузим ҳәм десертли вино сорты), полтергейст (немисше «Poltergeist» ғайрытәбийғый ҳәдийсе), адресат (немисше «Adressat» қабыллаўшы, алыўшы), шорт-трек (инглизше «short track» конкида ушатуғын спорттың бир түри) ҳәм тағы басқалар.

Соның менен бирге меншиклик атлардың көпшилиги өзлесиў ўақтында транслитерацияланған. Мәселен, Вашингтон (инглизше «Washington»), Лондон (инглизше «London»), Миссисипи (инглизше «Missisipy»), Рэй Чарльз (инглизше «Ray Charles») ҳәм тағы басқалар.

3. *Грамматикалық алмастырылыўы арқалы транслитерация етилген өзлестирме сөзлер*

А. Қабыл етиўши тилине аффикслердиң қосылыўы менен транслитерация етилген өзлестирме сөзлер. Бул топарды қураўшы лексикалық бирликлер қабыл қылыўшы тилине соншелли дәрежеде бийимлескен, себеби олар қарақалпақ тилиндеги сөз жасалыў процессинде де қатнаса баслады. Бул қабыл етиўшиниң аффикслери менен безетилген ямаса алмастырылған сөзлерди өз ишине алады. Мысал сыпатында тартинка (француз тилиндеги «tartine» бир зат қосылған ямаса жағылған нан бөлеклери), мариновать етиў (французша «mariner» бир затты маринадта таярлаў), панировкилеў (немисше «panieren» қуўырыўдан алдын сухарикке ямаса унға былғап алыў) [1:177], фрикаделька (немисше «Frikadelle» фарштан исленген шарик) ҳәм тағы да басқа сөзлерди атап өтиўимизге болады.

Б. Тийкарғы аффикслердиң қысқарыўы менен транслитерация етилген өзлестирме сөзлер. Бундай жағдайда қарақалпақ тилиндеги лексикалық бирлик өзине тән «қысқарған» форманы алады. Мәселен: пломбир (французша «plombières») – қаймақ ҳәм мәйектиң сарыўзынан таярланған музқаймақ; профи (немисше «Professional») - профессионал; тату (французша «tatouage») – тери астына бояўларды жағыў арқалы адам денесине сызыў; параметр (грекше «parametron») - формулаларға киритилген ямаса процесстиң ямаса заттың қандай да бир қәсийетин тәрийиплеп бериўши муғдар; инфаркт (латынша «infarctus») – қан айланысы бузылғанлығы себепли тоқымаларда некроз ошағы ҳәм тағы басқалар.

4. *Шет тили аты ҳәм қабыл етиўши тилдиң анықлаўшы сөздиң бирикпеси*

Этимологиялық көз-қарастан қарайтуғын болсақ, қарақалпақ тилиниң сөз анықлылығы ең дәслеп қарақалпақша болмаўы да мүмкин, бирақ ол тилге жүдә ерте киргенлиги ямаса өмирдиң ҳәр түрли тараўларында белсенди қолланылғаны себепли сөйлеўшилер тәрепинен сондай қабыл етиледи. Бундай ўақытта адъектив (келбетлик) шет тили түсинигин конкретлестириў мақсетинде ислетиледи. Мысал ретинде мына сөзлерди алып қараўымызға болады: лимонлы карамел (французша); липа шайы (түркше); қәрелили, алмалы (тийкарғы қурамы бойынша) соус (французша); голландлы, татарда ислеп шығарылған (миллий компонент бойынша) кетчуп (инглизше); женевалы, римли (үлкен шет ел қалалары атлары менен аталған); лионлы, гасконлы, провансаллы (Франция ўалаятлары ҳәм қалалары атлары менен). Субстантив шет тилиндеги ат пенен биргеликте анықластырыў ўазыйпасын да орынлаўы мүмкин: караоке (японша) приставкасы, эконом (грекше) тармақ, чек (инглизше) қағаз ҳәм тағы басқалар.

5. *Шет тили түсинигин қарақалпақша эквивалент комбинация менен алмастырыў*

Соны да айтып өтиўимиз керек, шет тили сөзиниң қарақалпақ тилине кириўиниң дәслепки басқышында ондағы еки варианттың бар екенлиги болып есапланады, яғный өзлестирме сөзлер ҳәм қарақалпақ тилиндеги сөз дизбеклери. Мысалы, винегрет (французша) - француз окрошкасы, помидор (италянша) – жасыл алма, картофель (немисше) – жер алмасы.

Солай екен, ҳеш бир тил структуралық тәрептен толығы менен изоляцияланыўшы, агглютинативли ямаса

флективли емеслигин ҳақыйқат сыпатында қабыл етиўимиз керек.

Соның ушында, шет тилиниң лексикасы қарақалпақ тили системасына бийимлесип;

- ҳәр қыйлы тараўларда динамиканы көрсетеди;

- белгили өзгерислерге ушрайды; ҳәм баскада бир-затларды қойып дәл корсетин

-Тиллер ара структуралық сәйкес келмеўшиликлерди анализлеў тилдиң раўажланыўын диахроияда көрип шығыў имканын береди.

Әдебиятлар

1. Бахтина С.И. Структурно-семантические особенности заимствованной лексики (на примере тематической группы «Пища и напитки»). // «Вестник» Чебоксарского филиала Московского государственного гуманитарного университета им. М.А. Шолохова. 2008. № 5. –С. 128, 177.

2. Зенович Е.С. Словарь иностранных слов и выражений. -М.: КРПА «Олимп», 2002. –С.778.

3. Мартысюк М. Характеристика немецких заимствований имен существительных в русском языке: фонетика, акцентуация, морфология, семантика. Poznan: Widawnistwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza. 1978. –С.89.

4. Хауген Э. Процесс заимствования. // Новое в лингвистике. Языковые контакты. -М.: «Прогресс», 1972. Вып. 6. -С. 344-382.

РЕЗЮМЕ. Бу мақолада қорақалпоқ тилига кириб келган ўзлашма сўзларнинг структуравий фарқлари кўриб чиқилади, шунингдек, лексик ва морфологик ўзлашувлар ҳамда уларнинг қорақалпоқ тилига кириб келиши изоҳланади.

РЕЗЮМЕ. Данная статья рассматривает структурные дифференции заимствованных слов в каракалпакском языке, а также толкуются лексические и морфологические заимствования и их проникновения в каракалпакский язык.

SUMMARY. This article examines the structural differences of borrowed words in the Karakalpak language, and also interprets lexical and morphological borrowings and their penetration into the Karakalpak language. Borrowed words are those words that entered the Karakalpak language without translations, but with meanings and explanations from foreign languages.

OLIY TA’LIM TEXNIKA YO‘NALISHLARIDA TAHSIL OLAYOTGAN TALABALARNING O‘ZBEK TILIDAGI MULOQOT MADANIYATINI RIVOJLANTIRISH

D.Ya.Shermatova – *katta o‘qituvchi*
Namangan muhandislik-qurilish instituti

Tayanch so‘zlar: nutq, nutqiy faoliyat, nutqiy vaziyat, diqqat, xotira, tasavvur va tafakkur, diolog, polilog, muloqot muhiti, nutqiy madaniyat, adabiy til va dialektal til.

Ключевые слова: речь, речевая деятельность, речевая ситуация, внимание, память, воображение и мышление, диалог, полилог, среда общения, культура речи, литературный язык и диалектный язык.

Key words: speech, speech activity, speech situation, attention, memory, imagination and thinking, dialogue, polylogue, communication environment, speech culture, literary language and dialectal language.

Muloqot – ko‘p o‘lchamli, serqirra jarayon. Fikr ifodalash vositalari, fikr mahsuli unda obyektiv va subyektiv omillar bilan uyg‘unlashgan holda amalga oshadi. Har bir insonning betakrorligi, uning ruhiy, aqliy, ma’naviy, jismoniy va boshqa xususiyatlari muloqot jarayoni ibtidosi-yu intihosi, uslubi, natijasini belgilashda muhim ahamiyatga ega. Shu bilan birga muloqot yo‘nalishi, natijasi ustida yana cheksiz tashqi omillar: nutq sharoiti, vaziyati, hududiy o‘ziga xoslik, madaniy muhit, sotsial farq mavjudligini tasavvur qilsak, muloqotni so‘zlovchi va tinglovchining shunchaki axborot almashinuvi deb baholash mumkin emas. Muloqotga kirishuvchilar va ularning fikr mahsuli, muloqot vaziyati, muloqot muhiti hisobga olinmas ekan, sifatli muloqot amalga oshmaydi. Shuningdek, muloqot tizimida ulardan birortasining bo‘lmasligi ham mumkin emas.

Respublikamizdagi texnika yo‘nalishida tahsil olayotgan talabalarning muloqot madaniyatini rivojlantirish xususida fikr yuritilganda, albatta, quyidagilar bilan fikrlashish, o‘rtoqlashish lozim va maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz.

Shaxsiy kuzatish va tajribalar natijalaridan ma’lum bo‘ladiki, o‘rta ta’lim maktablarini tamomlab, Respublikamizdagi texnik yo‘nalishdagi mutaxassislar tayyorlovchi oliy ta’lim dargohlariga qabul qilingan talabalarning aksariatida, 1-kursning avvalidanoq o‘zbek tili darslarida nutqiy malakalarini tekshirish va tahlil qilish jarayonida, talaba – bo‘lajak mutaxassislarning nutqiy muloqot kompetensiyasining rivojlanganlik darajasi talabga javob bermaydi. Ular mustaqil hamda ijodiy fikrlashi, o‘z nutqini og‘zaki va yozma tarzda ravon ifodalashda qiynalishlari, so‘z boyligining kamligi, ona tilimizning boy imkoniyatlaridan muloqot jarayonlarida samarali foydalana olmasliklari, matnni qisqartirish, kengaytirish va mazmunini saqlagan holda shaklini o‘zgartirishda kamchiliklarga yo‘l qo‘yishi, shuningdek, tinglovchi sifatida badiiy tasvir vositalarini yaxshi tushuna olmasligi va o‘zi ham gapda bunday vositalarni o‘rinli qo‘llay olmasligi ayon bo‘ldi. Bunda talaba va toliblarning lug‘at boyligi, gapda so‘z va so‘z birikmalaridan to‘g‘ri foydalanish mahorati, gapni uslubiy va grammatik jihatdan to‘g‘ri tuzishi hamda uni aniq, ixcham, mantiqan tushunarli ifoda etish ko‘nikmalarini shakllantirish va rivojlantirishga qaratilgan metod va texnologiyalarni qo‘llashga ehtiyoj sezilib qolmoqda. Buning bosh sababi esa, oila va boshqa sotsial muhitlarda badiiy kitoblarning o‘qilishida deb hisoblaymiz.

Ularning nutqidagi yetishmovchilik va nuqsonlarni bartaraf etish uchun ularga faqat tilning nazariy jihatdan grammatik qurilishinigina emas, balki nutq sharoitidan kelib chiqqan holda fikrni og‘zaki va yozma shakllarda amalda to‘g‘ri, ta’sirli, ravon va lo‘nda bayon etish mahoratini ham singdirish zarur. Bu maqsadga erishishda pedagogik texnologiyaning yangi metod va vositalarini qo‘llash yaxshi samara beradi. Binobarin, yaxshi samara ortiqcha ruhiy va jismoniy kuch sarf etmay, qisqa vaqt ichida yuqori natijalarga erishishda ko‘rinadi.

Qisqa vaqt orasida muayyan nazariy bilimlarni talabalarga yetkazib berish, ularda ma’lum faoliyat yuzasidan ko‘nikma va malakalarni hosil qilish, ushbu bilim, ko‘nikma hamda malakalar darajasini baholash o‘qituvchidan katta pedagogik mahorat va ta’lim jarayoniga nisbatan yangicha yondashuvni talab etadi [1].

To‘g‘ri va sifatli muloqotga erishish uchun o‘quv faoliyati davomida talabadan nutq, nutqiy faoliyat, nutqiy jarayon, diqqat, xotira, tasavvur va tafakkurini kerakli darajada rivojlantirishni talab etadi. Bilim oluvchi faol ravishda o‘zini o‘zi boshqarish uchun, qo‘yilgan maqsadlarga erishish uchun o‘qituvchi o‘quv faoliyatini samarali tashkil eta olishi zarur. Talaba-o‘quvchidagi muloqot madaniyatini rivojlantirish uchun esa samarali xislat va fazilatlarni rivojlatirishi mumkin. Har qanday xatti-harakat va faoliyatda talabaning nutqiy rivojlanishiga e’tibor berilishi va so‘zlashuv madaniyatini tarkib topishi uchun e’tibor bermoq joiz.

Pedagog olimlarning yozishicha, tarbiyadagi eng oliy qadriyat – bu bilim oluvchi shaxsidir. Bu qadriyat pedagogning ongiga, qadriyatlari tizimiga singishi uchun pedagogning o‘zini, uning fikrlash tarzini va xulq-atvorini

muvofiqlashtirish lozim. Bunda ko‘nikma va malakalarni takomillashtirish, ta’lim jarayoniga eng zamonaviy texnik vositalar va yangi eksperimental dasturlarni kiritish bilan emas, balki yangicha tafakkurning vujudga kelishi bilan bog‘liq [2].

Talaba muloqot qila olishlari uchun so‘z ma’nosini bilishi hamda so‘z ma’nosi ustida ishlashni bilishi lozim. Ona tili, ya’ni o‘zbek tili darslarida bilim oluvchi bilimlarni tayyor holda o‘zlashtiruvchiga aylanib qolmasligi, dars davomida qo‘llangan so‘zlarning ma’nosini bilishi muloqotni to‘g‘ri tashkil etishga zamin yaratadi. Zero, so‘z ma’nosiga e’tibor berish ko‘nikmasini shakllantirish fikrni to‘liq ifoda etish uchun xizmat qiladi. Amaliy auditoriya soatlarida so‘zlarning ma’nosi bilan tanishtirish suhbat va tushuntirish orqali amalga oshiriladi. Mutaxassislarning e’tirof etishlariga ko‘ra, talaba-yoshlarning o‘quv faoliyatidan yetakchi bo‘lgan – muloqot faoliyati bilim egallovchi shaxsi rivojiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Ular muvaffaqiyatga erishishini belgilab beruvchi asosiy motivlar, asosan, mana shunday muloqot orqali shakllanadi hamda uning xotirasida bardavomlikka ega bo‘ladi.

Oliy ta’lim texnika yo‘nalishida tahsil ola boshlagan talabalarga o‘zbek tilini o‘qitishda muloqot madaniyatini rivojlantirishni bo‘yicha quyidagi samarador amalga oshirish texnologik modelini tavsiya etish mumkin.

Eruditsiya (*lotincha “bilimdonlik”*) chuqur va har tomonlama bilish, voqelikdan keng xabardor bo‘lish, aql zakovot ma’nosini ifodalaydi [3].

Muloqotning vazifasini ukrain pedagog olimi va psixologi L.A.Karpenko [4] to‘rt turga bo‘lib, ularni quyidagicha ko‘rsatib o‘tadi:

1. Aloqa o‘rnatish (*suhbatdoshni aloqaga kirishish uchun tayyorlash*).
2. Faoliyatga undash (*suhbatdoshni biror harakatni bajarishga stimullashtirish*).
3. Informatsion vazifa (*suhbatdosh bilan muayyan ma’lumotlar, fikrlar va rejalarni o‘zaro almashish*).
4. Koordinatsion vazifa (*hamkorkorlikdagi faoliyatni tashkil etish va uni amalga oshirishda harakatlarni muvofiqlashtirish*).

Muloqot – har bir shaxsning shakllanishida, rivojlanishida asosiy omil bo‘lib, birgalikda faoliyat ko‘rsatish hamda umumiy maqsadga erishish, shaxslararo aloqa munosabatlarni yo‘lga qo‘yishdan iboratdir. Demak, muloqotni ta’lim jarayonida sifatli amalga oshirish uchun qanday vazifalarni amalga oshirish mumkin, degan savol tug‘iladi. Buning uchun ta’lim jarayonida individual va guruhda ishlash yo‘l yo‘riqlarini, usullarini o‘rgatish, o‘qituvchi o‘quvchini sub’ekt darajasiga ko‘tara olishi, tomonlarning fikrlarini o‘rganib, ularni yo‘naltira bilish lozim. Chunki “muloqot – hamkorlikdagi faoliyat ehtiyoji bilan taqozolangan aloqa o‘rnatish va uni rivojlantirish jarayoni” [5] hisoblanadi. Mazkur jarayonni dialogik muloqot orqali sifatli yo‘lga qo‘yish mumkin bo‘ladi.

Har bir talabaga shaxsiy vazifa beriladi, professor-o‘qituvchi ular bayonotini qabul qilib oladi. Vazifani uddalashda ular hissiyoti, idroki ahamiyatli hisoblanadi. Chunki hissiy bilish natijasida o‘smirda obyektiv borliqqa, hayotga, sinfdoshlari va do‘stlariga nisbatan alohida hissiy kechinmalari aks etadi. Ta’lim jarayonida talabaning miyasida his-tuyg‘ular, emotsional holatlar, turli ichki kechinmalar paydo bo‘ladi va emotsiyani yuzaga keltiradi, bu esa o‘z navbatida muloqot qilishga ehtiyoj paydo bo‘ladi. Ehtiyoj subyektlar o‘rtasidagi munosabatlarining aks etishidir. Ehtiyoj va uning shaxs kamolotidagi o‘rni haqida L.I.Bojovich “ehtiyoj – individ organizmi va u shaxs taraqqiyoti uchun muhim bo‘lgan zarurat”[6]. Chunki inson psixikasi va uning ruhiy olamiga aloqador hodisalar va jarayonlar shu qadar murakkab va xilma-xilki, biz ba’zan o‘z-o‘zimizni ham tushunmay qolamiz. Shuning uchun ham odamlarning bilimdonligi nafaqat tashqi olamda ro‘y berayotgan ob’ektiv hodisalar mohiyatiga aloqador bilimlar majmuiga ega bo‘lish bilan, balki hayotda munosib o‘rin egallash, o‘z ichki imkoniyatlari va salohiyatidan samarali foydalangan holda faoliyatini oqilona tashkil etishning barcha sirlaridan boxabar bo‘lish, o‘ziga va o‘zgalarga ta’sir ko‘rsatishning usullarini bilish va ulardan o‘z o‘rnida unumli foydalanishni nazarda tutadi [7].

Suhbatlarda talaba shaxsining temperament xususiyatlariga qarab muloqot usullarini qo‘llash katta ahamiyatga ega. Shaxsda ko‘nikma, bilim, malakalarning hosil bo‘lishida muloqotning o‘rni beqiyos. Buning uchun ularning idrok darajasini hisobga olishimiz, uni rivojlantirishimiz zarur bo‘ladi.

Ma’lumki, idrokning o‘ziga xos xususiyatlari mavjud bo‘lib, muloqot munosabatlarini o‘rnatishda idrok jarayonida predmet va hodisalarning tomonlari, jihatlari o‘rtasidagi munosabatlar aniqlanadi. Masalan, suhbat jarayonida tolib va talaba har bir narsani ko‘z oldiga keltirishi va shu asosda nutq irod qila olishi alohi ahamiyatga ega.

Pedagog-psixolog olimlarning qayd qilishicha, “idrokning konstantligi – bironta narsani idrok qilishdan hosil bo‘lgan obraz, idrokning fizik sharoiti o‘zgarib tursa ham, doimo shu obraz holicha qolishidir. Idrokning konstanligi ko‘rish idroklarida, narsalarning katta-kichikligi, ularni shakli va ranglarini idrok qilishda yaqqol ko‘rinadi. Masalan, bir predmetning o‘zi sutkaning turli vaqtida, yil fasllarida, har hil fonda turlicha idrok etiladi” [8].

Pedagogik muloqot jarayonidagi ma’lumotlarning almashinuvi esa asosan uch shaklda amalga oshiriladi: 1) monolog; 2) dialog; 3) polilog.

Quyida kuzatishlarimizda ahamiyatli bo‘lgan dialog va uni o‘zbek tilidan amaliy mashg‘ulot darslarida qanday tashkil qilish mumkinligi bo‘yicha o‘z fikrlarimizni o‘rtoqlashamiz.

Ma’lumki, “***dialog*** – o‘quv mavzusi yoki muammoni guruh sharoitida tinglovchi bilan birgalikda va hamkorlikda muhokama qilish yo‘lidir. SHuning uchun bu usul tinglovchilarni nafaqat faollashtiradi, balki auditoriyada ijodiy muhitning bo‘lishi va fikrlar almashinuvidan har bir ishtirokchining manfaatdorligini ta’minlaydi. Ya’ni, tinglovchilar o‘quv jarayonining obyektidan uning subyektiga aylanadilar. Ilmiy adabiyotlarda ta’kidlanganidek, dialog jarayonida professor-o‘qituvchi bilan talabalar o‘rtasida fikrlar almashinuvi, bilimlarni o‘zaro muhokama qila olish uchun real sharoit yaratiladi. Lekin dialogni tashkil etishdan avval o‘qituvchi auditoriyaning u yoki bu xususda bilimlar va tasavvurlarga ega bo‘lishini inobatda olishi zarur, aks holda o‘zaro muloqot samarasiz va mazmunsiz tortishuvga aylanib ketishi mumkin” [9].

Polilog – esa guruh ichidagi munozaradir. U tinglovchi talabalar faolligini yanada oshirish, ulardagi ijodiy qobiliyatlarni rivojlantirish maqsadida qo‘llanadi. Polilog jarayonida guruh a’zolarining har biri muhokama qilinayotgan masala yuzasidan o‘z fikrini bildirish imkoniyatiga ega bo‘ladi, muallim esa ushbu jarayonning tashkilotchi sifatida tinglovchi-talabalar faoliyatiga aralashmaydi. Bu usul dars mavzusi ko‘proq nazariy xarakterli bo‘lib, yangi g‘oyalardan ularning amaliy jihatlari keltirib chiqarilishi zarurati bo‘lganda qo‘l keladi [10].

Dialogning eng muhim psixologik xususiyati muammo va uni hal etilishi bo‘yicha dars loyihasini tuzishi hamda uni talabalarga e’lon qilishi zarur bo‘ladi. Professor-o‘qituvchi munozarani samarali tashkil etish munoza mavzusini oldindan e’lon qilishi va bu bo‘yicha tinglovchilar manbalarni izlab topishi lozim bo‘ladi. Bu jarayon mashg‘ulotlarda bahs – munozara – muloqot orqali tashkil etiladi. Demak, dialog, polilogni tashkil etish jarayoni bu dars va uning mavzusi hisoblanadi. Shuning uchun ham uni tashkil etish yo‘llarini ilmiy-amaliy jihatdan bilish katta ahamiyatga ega bo‘ladi.

Muloqot qonuniyatlarini bilish, uni o‘zbek tili, ya’ni ona tili darslarida amaliyotga joriy etish har bir professor-o‘qituvchi va tinglovchi bo‘lib tahsil olayotgan tolib va talabalar uchun muhimdir.

Demak, muloqot jarayonida talaba-yoshlarning kommunikativ kompetensiyalarini rivojlantirish, auditoriyadagi talaba-yoshlarning o‘zaro birgalikda harakat qilishga odatlantirish muhimlik kasb etadi.

Muloqot – bu insonlarning hamkorlikdagi faoliyatiga bo‘lgan ehtiyoji bo‘lib, munosabatlar, o‘zaro ta’sirlar, ma’lumot hamda axborot almashishga doir ularning birgalikdagi faoliyatidir. Muloqotning shakllanishida maqsad va vazifani to‘g‘ri qo‘yish maqsadga muvofiq. Muloqot ta’lim-tarbiya jarayonida, turli vaziyatlarda, turli obrazlar, tushunchalar orqali amalga oshadi.Pedagogik adabiyotlarda ko‘rsatilishicha, muloqot mazmuniga ko‘ra ko‘yidagi turlarga ajratiladi: moddiy muloqot, kognitiv muloqot, konditsion muloqot, motivatsion muloqot.

Moddiy muloqot – deganda subyektni dolzarb ehtiyojlarni qondirish vositasi sifatida, ayni paytda shug‘ullanayotgan faoliyatining mahsulotlari va predmetlarini ayirboshlash tushuniladi.

Kognitiv muloqot – deb shaxslarning hamkorlikdagi faoliyatida narsa va hodisalarni o‘rganish, ma’lumotlarni bilib olish jarayonida o‘zaro bilim almashinuviga aytiladi.

Konditsion muloqotda – psixologik va fiziologik holatlar ayirboshlanadi. Masalan, shifokor bemorning tushkun kayfiyatini ko‘tarishi yoki aksincha, ona qizining o‘ksinib yig‘layotgan holatiga yig‘i bilan munosabat bildirishi va h.k

Motivatsion muloqot – muayyan yo‘nalishda hamkorlikda harakat qilish uchun o‘zaro maqsadlar, qiziqishlar, motivlar va ehtiyojlar almashinuvi jarayoni bilan izohlanadi [11].

Oliy ta’limda o‘zbek tili darslarini tashkil etishda eng ahamiyatlisi motivatsion muloqot bo‘lib, bunda har biri tahsil oluvchini darsga qiziqtira olish, shuningdek, talabaning qiziqishlari, ehtiyojlari orqali dars olib borish tushuniladi. Ona tili, ya’ni o‘zbek tili amaliy mashg‘ulot darslarining eng asosiy birlamchi maqsadi nutq va tafakkurning mutanosib holda rivojlantirishdir. Maqsadni sifatli amalga oshirish uchun esa turli samarador usul va metodlarni qo‘llash maqsadga muvofiq.

Adabiyotlar

1. Зиёдуллаева Г. Коммуникатив компетенцияни шакллантиришда қоидалар тизимидан фойдаланиш: муаммо ва ечимлар. Тил ва адабиёт таълими. 2019, № 7. 15-16-б.
2. Бототова Ж.А., Кострикова Ю.В., Радченко Е.А., Рахманова М.Н. Ценностные ориентации педагогов начальных классов // Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований. 2016. № 1-2. -С. 260-263.
3. http:/qomus.info/Эрудиция ҳақида. – У ким, бу нима – QOMUS.INFO
4. ttps://www.google.com/search?q Л.А.Корпенко&rlz
5. ttps://www.google.com/search?q Л.А.Корпенко&rlz
6. Божович Л.И. О нравственном развитии и воспитании детей// Вопросы психологии. - М.: “Просвещение”, 1975. –С.78.
7. Каримова В.М., Акрамова Ф.А., Ҳайитов. О.Э., Лутфуллаева Н.Х. Психология: Дарслик. – ТДИУ, 2006, Б.11б. 360 б.
8. Иванов П.И., Зуфарова М.У. Умумий психология. – Тошкент: 2018.
9. Иванов П.И., Зуфарова М.У. Умумий психология. -Тошкент: 2018; Каримова В.М., Акрамова Ф.А., Ҳайитов. О.Э., Лутфуллаева Н.Х. Психология: Дарслик - ТДИУ, 2006 11-б. 360-б.
10. Каримова В.М., Акрамова Ф.А., Ҳайитов. О.Э.,Лутфуллаева Н.Х. Психология: Дарслик - ТДИУ, 2006 – 11б. 360 б.
11. Каримова Г. Мулоқот маданияти модули бўйича ўқув-услубий мажмуа . –Тошкент: 2018.
12. Шерматова Д.Я. Техника йўналиш талабаларида тил компетенциясини шакллантириш хусусида айрим мулоҳазалар. // «Муғаллим ҳәм үзликсиз билимлендириў» № 6/6 2022, 43-46-б

REZYUME. Maqolada ona tili, ya’ni o‘zbek tili amaliy mashg‘ulot darslarining eng asosiy birlamchi maqsadi nutq va tafakkurning mutannosib holda rivojlantirishdan iborat ekanligi haqidagi shaxsiy munosabatlar yoritilgan. Texnika yo‘nalishida tahsil olayotgan ta’limida talabalarning o‘zbek tili bo‘yicha kasbiy muloqot yuritish kompetensiyasini rivojlantirish, ulardagi milliy muloqotning, nutq madaniyatining o‘ziga xos tomonlarini rivojlantirishda turli samarador usul va metodlarni qo‘llash takliflari berilgan.

РЕЗЮМЕ. В статье подчеркивается личная связь того, что основной первостепенной целью практических занятий по родному языку, то есть узбекскому языку, является пропорциональное развитие речи и мышления. В обучении студентов, обучающихся в сфере технологии, предлагается использовать различные эффективные методы и методы для развития компетенции профессионального общения на узбекском языке, развивать у них специфические стороны национального общения и речевой культуры.

SUMMARY. The article highlights the personal relationship that the main primary goal of the practical training classes of the native language, that is, the Uzbek language, is the proportional development of speech and thinking. In the education of students studying in the field of technology, it is suggested to use various effective methods and methods to develop the competence of professional communication in the Uzbek language, to develop the specific aspects of national communication and speech culture in them.

КОММУНИКАТИВ ҚӘБИЛЕТТИ РАЎАЖЛАНДЫРЫЎШЫ СӨЗСИЗ БАЙЛАНЫС ҚУРАЛЛАРЫ

Ж.Е.Шерниязова – *магистрант*

Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: сўз, сўзсиз алоқа воситаси, суҳбат, қобилият, психология.

Ключевые слова: слово, невербальное средство общения, речь, способность, психология.

Key words: word, nonverbal means of communication, speech, ability, psychology.

Сөзсиз байланыс қуралларын изертлеў илим-пән тараўларында ҳәр тәреплеме изертлеўине қарамастан, бул машқала ҳәзирги күнге шекем келип те өзиниң актуаллығын жоғалтпады. Сөзсиз байланыс биринши нәўбетте шахс өзиниң «МЕН»ин, тәсирди күшейтиўди ҳәм даўамлы қарым-қатнасты геўделендириўши қурал сыпатында қолланылады. Әлбетте, бул қатнас қуралы жәрдеминде биз сәўбетлесимиздиң образын сәўлелендиремиз, сәўбет мазмунын анықластырамыз, ҳәмде вербал (сөзли) сәўбетке қарағанда көбирек мазмунды жеткерип, сәўбет даўамында анағурлым алдыңғы позицияға өтемиз.

Сөзсиз байланыс (невербальное общение) – адамлар арасында сөзсиз коммуникациялық қарым-қатнаста болыў, яғный ҳеш қандай сөз ҳәм гәплерсиз байланыс мазмунын туўрыдан-туўры ямаса қандайда бир белгилер арқалы жеткерип бериў дегенди аңлатады. Тарийхтан белгили адамзаттың ең биринши байланыс формасы бул сөзсиз байланыс есапланады. Бул бирликлер белгили бир жағдайларда сөзсиз байланыс қураллары сәўбетке шырай бағышлаўы, айырым жағдайларда вербал бирликлерди толық алмастырыўы ҳәм айырым жағдайларда толықтырыўы мүмкин.

Заманагөй шахс тил ҳаққындағы билими ҳәм мәденияты менен бир қатарда, сөзсиз байланыс мәденияты ҳаққында белгили бир дәрежеде билимге ийе болыўы талап етиледи, себеби бул бирликлердиң дерлик ҳәммеси тил бирликлери яғный сөзлерге қарағанда көбирек мағлыўматты өзинде жәмлейди. Сол себебли де сөзсиз байланыс қуралларын үйрениў әҳмийетли болып табылады ҳәм оларды еле де тереңирек изертлеў

бизлердиң илимий жумысымыздың баслы мақсети болып табылады.

Инсан өзиниң сәўбетлесин қаншелли жақсы билиўине қарамастан, оның ойларын оқыў қәбилетине ийе емес. Солай екен, сәўбет ямаса қарым-қатнас процесин жақсылайтуғын ҳәр бир элементти үйрениў баҳалы есапланады. Сөзсиз байланыс қуралларын түсинип қабыл етиў ҳәм қолланыў коммуникация процесиндеги тосықларды алып таслайды ҳәм сәўбеттиң мазмунлырақ, тәсирлирек болыўына хызмет етеди. Сол ушын ҳәр биримиз ҳәрекет ҳәм дене қозғалысы тилин билиўимиз талап етиледи, себеби, сол мағлыўматлар қоршаған орталықтағыларға пикиримизди дурыс жеткерип бериўимиз ушын жақсы дерек болып есапланады. Айырым жағдайларда, инсан ҳәр дайым сөзлер менен байланыс жасамайды, инсан өмиринде айырым жағдайларда сөзсиз байланыс талап етилетуғын жағдайлар да ушырасып қалыўы мүмкин.

Уқтым сени тилиң басқа болса да,
Мәселе тилде емес, бәлким – кеўилде.
Базда қарақалпақша сөйлеп турса да,
Биреўлерге түсинбеймен өмирде...
(И.Юсупов «Тәжирийбе тамшылары»,1987: 9-б.)

Белгили бир мәдений ўәкиллери менен қарым-қатнас процесинде сол мәденияттың сөзсиз байланыс бирликлери ҳәм ҳәрекетлеринен хабардар болыў, еки мәдений ўәкиллерине бир-бирин терең түсиниўге шараят жаратады. Себеби, бир мәдениятта белгили бир мәнини аңлатқан ҳәрекет басқа мәдениятта қарама-карсы ямаса басқа мәнилерди аңлатады. Алан Пиз өзиниң «Язык телодвижений» атлы китабында, инсан өзлестирип атырған мағлыўматлардың 7% ин сөзлер арқалы, ал 97% ин сөзсиз сигналлар арқалы қабыл ететуғынлығын дәлиллеген [1:78]. Бул берилген пикирге толық қосылыў қыйын себеби, инсанның қабыл етиў процеси тек ғана сигнал ямаса сөзсиз байланыс қуралларына байланыслы емес деп ойлаймыз. Бул орында, инсанның психологиялық өзгешеликлери, ишки-сыртқы жәмийетлик факторлар ҳәм мағлыўмат қабыл етиў процесине өз тәсирин тийгизиўи мүмкин.

Социал-психологиялық изертлеўлерде сөзсиз байланыс қуралларының ҳәр түрли классификациясы ислеп шығылған. Солардың биринде сөзсиз байланыс кураллары өзиниң ишине бес қосымша бөлимлерди алады: қашықлық, яғный жеке майданның қашықлық аралығы; оптик-кинетик, яғный сәўбет қатнасыўшыларының сыртқы көринисине байланыслы белгилер (мимика, пантомимика ҳәм т.б.); көз-қарас, яғный сәўбетлесиўшилердиң көз жәрдеминде берилетуғын белгилери; гүрриңнен тысқары, сөйлеў темпи, иркилис даўамлығы, күлки, дем-алыс тезлиги; гүрриңге жақын, даўыстың вокал сыпаты, диапазоны, тембр [2:89].

Ҳәрекетлер – бас ҳәм қоллар менен ҳәр түрли қыймыл-ҳәрекетлер. Тарийхый раўажланыў дәўирлеринде белгили бир дәрежеде улыўмалық ҳәрекет белгилери ҳәмме халықларда әмелиятта қолланылған. Ҳәзирги ўақытлары ҳәттеки ҳәрекетлер сөзлигин ислеп шығыў бойынша да ис-иләжлар алып барылмақта. Деген менен, ҳәр бир мәденияттың өз алдына мәдений өзгешеликлерге ийе ҳәм уқсас ҳәрекет белгилери бар: – коммуникатив ҳәрекетлер (сәлемлесиў, хошласыў, дыққатты тартыў, қадағалаў ҳәм т.б.); – баҳалаўшы модал ҳәрекетлер (тастыйықлаў, қанаатланыў, исеним ҳәм исенимсизлик ҳәм т.б.); – тәрийиплеўши ҳәрекетлер, бунда көбирек сәўбет мазмунынан келип шығып анықланатуғын белгилер. Ҳәрекетлердиң жеделлиги инсанның сезимлериниң өсиўи менен байланыслы раўажланады, әлбетте егер қарым-қатнас ийелери толық бир-бирин түсиниўди муўапық деп билген [3:10].

Мимика – бет-жүз булшық етлериниң қыймылдысы болып сезимниң ең баслы көрсеткиши есапланады. Илимпазлардың алып барған изертлеўлери нәтийжеси бойынша сөйлеўшилердиң жүзиниң қыймылсызлығы нәтийжесинде гүрриң мазмунында мағлыўматтың 10-15% и жоғалып кететуғынлығы анықланған. Дерлик көпшилик әдебиятларда бет-жүз мимикасының тәрийпи келтирилгенлигин ушыратыўымыз мүмкин. Мимиканың ең баслы характеристикасы оның пүтинлиги ҳәм үзликсизлиги есапланады. Бул дегени бет-жүз қыймылдысы ҳәр бир эмоцияны билдиргенде беттиң булшық етлери бағдарланған ҳәрекетлерди орынлайды. Булшық етлердиң өз алдына орынлайтуғын ҳәм билдиретуғын эмоциялары болғаны менен ең аўыр ҳәм машақатлы ўазыйпаны атқаратуғынлар булар қас ҳәм ерин есапланады.

Көринис/турпат – дене көриниси. Адам денеси 1000 нан аслам ҳәр түрли көринислерде геўледелениўи мүмкин. Турпат адамның басқа адамларға өзиниң қатнасын ҳәм статусын көрсетип турыўшы көрсеткиш есапланады. Әтираптағылардан өзин үстин қойыўшы адамлардың турпаты еркин формада болады. Ең баслысы – сөйлеўшиге қарата турпат қандай ҳалатта толықтырыўына байланыслы екенлигин умытпаў керек. Бул ҳалаттағы турпат адамның сәўбетке таяр екенлиги ямаса жабық екенлигин билдиреди.

Жүрис – адамлардың жүрис-турыс стили. Оның қурамына: ритм, адым динамикасы, дене қыймылдысының амплитуда өзгериси, дене массасы киреди. Жүрис-турыс бойынша адамның ден саўлығы, минезқулқы, жасы ҳаққында да мағлыўмат алыўға болады. Буған қосымша адамның жүрис-турысы тәрбия, кәсип-өнер, характер, темперамент ҳәм адамның индивидуал өзгешеликлери тәсири астында қәлиплеседи. Илим-пән тараўларында әсиресе психология тараўында жүрис-турысты үйрениўге бағдарланған изертлеўлер көп алып барылған, солардың бири мысал ушын адамлар жүрис-турысқа қарап сезимлерди анықлаўды үйренген: «аўыр жүрис» ашыўлы адамларға тән, «жеңил жүрис» қуўанышлы сезимлерди сезинип атырғанлардың жүриси, «әсте, бийпарқ жүрис» түскинликке түскенлер (қосымша: бул адамлар жүрип баратырып ҳеш ўақыт туўрыға ҳәм жоқарыға ямаса жолға қарап жүрмейди), «үлкен адымлы жүрис» сөйлеп баратырған адамның жүриси есапланады. Сыртқы көринисти жақсылаў ҳәм сулыў көриниў ушын өзине исенген адамның жүрисинде жүрген мақул, буған қосымша адам сын-сынбатын туўырлағаны жақсы есапланады, яғный жеңил, серпилиўши ҳәм ҳәр дайым туўры турыўы керек. Бунда бас азғана көтериңки, желкелер туўрыланған болады.

Көзқарас – сөзсиз байланыс қуралының бир түри болып, көз жәрдеминде мағлыўмат бериў усылы. Сөйлеўшиниң сәўбет даўамында қараўы тек ғана қызығыўшылықты аңлатпайды, бул сөйлеўшиге тийкарғы гүрриң темасына дыққатты жәмлеў ушын да жәрдем береди. К.С.Станиславскийдиң пикиринше, «көз-қарас – кеўиллердиң бир-бири менен сөйлесиў, бундай байланыс ең шырайлысы ҳәм тазасы есапланады». Көз арқалы адам жағдайы ҳаққында анық ҳәм дурыс сигналлар бериледи, буған себеп көзлердиң адам организминде орайлық орынларды ийелегенлиги болса керек. Визуал контакт бир неше ракурсларда изертленди, солардын бири бул Аргайл ҳәм Куклардың алып барған изертлеўлери болып табылады. Солай екен, сәўбетти тыңлаған ўақытта сөйлеўшиниң көзине тик қарайтуғынлығы анықланды, олар адам ал өзи сөйлеген ўақытқа қарағанда. Себеби көзқарас белгили бир дәрежеде сөзлерди жеткериў қуралы ўазыйпасын да атқарғаны ушын болса керек. Бул мағлыўматқа қосымша: изертлеўшилер бир-бирин жақтырмайтуғын сәўбетлеслерге қарағанда бир-бирине жақын мүнәсибеттеги инсанлар көбирек көзге тик қарайтуғын әдети болар екен [4:57].

Даўыс – даўыс толқыны ҳәм тезлиги жәрдеминде мағлыўмат жеткериў. Адамға тәбияттан өзгеше даўыс

инәм етилгени менен оны гөззал етип пайдаланыў адамның өзине байланыслы есапланады. Басқа сөзсиз байланыс қураллары сыяқлы даўыс толқыны да бир қанша мәнилерди аңлатады: тез-тез даўыс толқынын өзгертиўши инсанлар шаққан, өзине исенген, тез қарым-қатнасқа кирисиўши, компитентли, жағымлы; бир темпта монотон даўыста сөйлеўшилер тиккелей қарама-карсы характердеги инсанлар. Адамлардың сезимлериниң ҳәммеси даўыс толқынында сәўлеленеди. Геўделенип атырған сөзлерге қарағанда даўыс толқыны сезимлерди анығырақ сүўретлейди. Буған қосымша даўыс толқынының күши ҳәм басымы қосымша мағлыўмат береди, яғный коммуникатор ҳаққында жеке мағлыўматларға ийе болыўымыз мүмкин: темперамент, эмоционал жағдайы, өзин-өзи баҳалаўы, өзгешеликлери, коммуникатив компетенциясы, жәмийеттеги орны (лаўазымы), белгили бир мәденият ямаса топарға байланысы, сәўбетлесиўшилердиң бир-бирине қатнасы ҳәм т.б.

Солай етип, сөзсиз байланыс қураллары ҳаққында теориялық мағлыўматларды көрип шығып, сөзсиз байланыс қураллары адамлар арасында байланыстың тийкарғы элементи есапланады. Бул байланыс қуралларын түсиниў тийкарынан бир неше факторлар себепли әҳмийетли есапланады: 1) сөз арқалы тек ғана ҳақыйқый мағлыўматларды геўделендириў мүмкин, бирақ сезимди сәўлелендириў ушын бир-неше сөзлер де айырым жағдайлар да азлық етеди. Эмоция сөзлик тәрийпке бойсынбайтуғын фактор болып, ол тек ғана сөзсиз байланыс қураллары жәрдеминде әмелге асырылады; 2) дене тили сөзлерге аң арқалы көп басқарылмайды, сол себебли де алдамшы мағлыўматлар олар арқалы берилмейди. Сөзсиз байланыс қураллары арқалы берилген мағлыўматлар, айырым жағдайларда қосымша сыпатында, айырым жағдайларда сөз бенен берилген мағлыўматлардың улыўма қарама-қарсысы болыпта келеди. Егер сөз бенен ҳәм сөзсиз берилетуғын мағлыўматлар бир-бирине қарама-карсы келген жағдайда, сөзсиз мағлыўматларға исениўди усыныс етемиз; 3) сөзсиз байланыс қураллары жәрдеминде сәўбетлесиўшилер сөйлесиў имканияты жоқ, ямаса мағлыўмат жеткизиўдиң сапасы төмен жағдайларда эффектив байланыс жүргизе алады. Буннан тысқары сөзсиз байланыс адамның коммуникатив қәбилетлерин раўажландырыўға жәрдем береди. Сол ушын да бул қураллар тек ғана оқытыўшылар ушын емес, ал пүткил адамзат ушын өзиниң унамлы тәреплери менен өз тәсирин тийгизеди.

Әдебиятлар

1. Пиз Алан и Барбара. Новый язык телодвижений. – М.: ЭКСМО, 2005.
2. Биркенбил В. Язык интонации, мимики, жестов. – СПб.: Питер: 1997.
3. Битянова М. Особенности человеческой коммуникации. //Школьный психолог. 1999, № 30. -С. 2–15.
4. Лабунская В.А. Экспрессия человека: общение и межличностное познание. – Ростов-на-Дону: «Феникс», 1999.
5. Атватер И. Невербальное общение // Психология влияния – СПб.: Питер: 2001.
6. Поваляева М.А., Рутер О.А. Невербальные средства общения. Серия «Высшее образование». – Ростов н/Д: «Феникс» 2004.
7. Еркенова А.М. Невербальные средства коммуникации/А.М. Еркенова, Г.А.Кемельбекова Текст: непосредственный. //Юный ученый. 2017. № 2 (11). - С. 12-15. УРЛ: https://молуч.ру/ёунг/арчиве/11/785/ (дата обращения: 17.11.2022).
8. Еркенова, А. М. Невербальные средства коммуникации / А. М. Еркенова, Г. А. Кемельбекова. – Текст: непосредственный // Юный ученый. 2017. № 2 (11). - С. 12-15. УРЛ: https://молуч.ру/ёунг/арчиве/11/785/ (дата обращения: 17.11.2022).

РЕЗЮМЕ. Ушбу мақола сўзсиз алоқа воситаларининг асосий турлари билан таништиришга бағишланган. Сўзсиз алоқа воситаларининг чет тилларини ўқитишдаги тутган ўрни ҳақида олиб борилаётган тадқиқотларнинг фундаментал қисмидан кичик сарлавҳа ҳисобланади. Муаллиф ўз олдига берилган умумий маънодаги фактлар ёрдамида тингловчиларга сўзсиз алоқа воситаларининг асосий турлари ҳақида маълумот бериш мақсадини қўйган.

РЕЗЮМЕ. Данная статья направлена на знакомства читателя с невербальными средствами общения. В основном статья является коротким обзором на фундаментальную часть исследования направленные на выявление роли невербальных средств коммуникации в процессе преподавания иностранных языков. Цель автора на основе общих фактов познакомить читателя с определенными видами средство невербального общения.

SUMMARY. The given article focuses on introducing the means of nonverbal communication. Generally, the article is the brief description of fundamental part of investigation devoted to investigate the role of nonverbal means of communication in teaching foreign languages. The aim of the author is to describe some key types of nonverbal means of communication with the help of general facts.

СОМАТИКАЛЫҚ БИРЛИКЛЕРДИҢ ФРАЗЕОЛОГИЗМЛЕРДЕ ТИРЕК СӨЗ СЫПАТЫНДА БЕРИЛИЎИ

С.Шынназарова – *филология илимлериниң кандидаты,доцент*

Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: соматизмлар, фразеология, доминанта, антропоцентризм, кумулятив, лингвокультурема, лингвомаданиятшунослик, оламнинг лисоний манзараси,

Ключевые слова: соматизмы, фразеология, доминанта, антропоцентризм, кумулятивный, лингвокультурема, лингвокультурологический, языковая картина мира

Key words: somatisms, phraseology, dominant, anthropocentrism, cumulative, linguocultureme, linguoculturological, linguistic picture of the world.

Түркий тиллериниң ишинде қарақалпақ тили өзине тән сеслик қурылысы, грамматикалық структурасы, лексикалық қоры ҳәм фразеологиялық системасына ийе. Фразеологиялық сөз дизбеклери халық тилинде узақ әсирлер даўамында қәлиплесип толығып, жетилисип отырыўы менен бирге, өзинде кумулятивлик хызметти де атқарады. Олар сөзлик қурамның айрықша бир топарын қурап, образлылығы, тәсиршеңлик қурылысының қурамалылығы менен өзгешеленип туратуғын қарақалпақ миллети тилиниң өзиншелик белгилерин бойында жәмлеўи менен де парықланады. Фразеологизмлер қурамында бир қатар сөзлер тирек ўазыйпасын атқарып келеди. Мысалы, олардың қурамында реңди, санды, зоонимлерди, өлшемди, фитонимлердиң, тағам атамаларының, зат-нәрсе атамаларының яки болмаса адам дене мүшелериниң атамаларының да қатнасыўын ушыратамыз. Бул, әлбетте, усы бирликлердиң фразеологизмлер қурамында қолланылыўында турақлылық өзгешелигин де белгилеп ҳәм бир-биринен айырып жиклеп көрсетеди. Бул демек, фразеологизмлердиң арасындағы жигин ашып көрсетиўде белгили өлшемлердиң бар екенлигин тастыйықлайды. Солай екен, фразеологизмлер қурамында адам мүшелери атамалары менен келетуғын бөлеги соматикалық фразеологизмлер болып, олардың жән-жақлама изертлеў, лингвомәденияттаныўшылық сыпатламасын ашып бериў теориялық жақтан да әмелий жақтан да үлкен әҳмийетке ийе.

Адам баласы өз саналы өмири даўамында, ертеден инсаният тарийхының раўажланыўы менен ең дәслеп дөгерек-әтирапындағы нәрселерди аңлаған, билген,түсиниклеринде ең дәслеп өзин, өз денесин танып

билген. Тәбияттағы қубылыс, ҳәрекет өзгерислерди денесине, дене мүшелерине салыстырыў, аңғарыў арқалы белгили жуўмақ шығарған. Бул, тилде дене мүшелерине қатнаслы бирликлердиң дәслеп сөз формасында, еркин сөз дизбегинде, соңын ала турақласыўына алып келген. Сол себепли де, тилимизде турақласқан соматикалық бирликлер, теңеўлер, перифразалар, метафоралар қәлиплесип барыўы менен тилимизге терең енисип, сиңисип кеткен. Мысалы, муштай бала (көриниси, жасы киши бала), ет пенен тырнақ, көз бенен қастай жақын (туўысқаншылық, жақынлық), шаппаттай (киши жастағы бала) сыяқлы турақласқан бирликлердиң пайда болыўында да қандай да уғымды салыстырыў, уқсатыў, мөлшерин билиў, ара қашықлығы, жақынлығы, я узақлығын аңлаў сыяқлы мәнилерди аңлаймыз. Демек, адамзат қәлиплесиў басқышларында мийнет пенен шуғылланған, бир-бириниң пикирлерине қосымша өз реакцияларын билдирген, бул да өз гезегинде, тиллик ассоцияциялардың жүзеге келиўине себепши болады. Сонлықтан, қандай да пикирди бирбирине образлы, тәсирли жеткериўге өз-өзинен мүтәжлик сезиледи. Бул жағдай соматикалық фразеологизмлердиң де қәлиплесип, қатарының толығып барыўында белгили әҳмийетке ийе деп баҳалаўға болады.

Ҳәзирги дәўирде антропоцентризм жөнелисиниң раўажланыўы менен қурамында соматикалық бирликлери бар болған фразеологизмлерди изертлеўге айрықша дыққат бөлинбекте. Тил элементлери өз ара тығыз байланыслылықта. Усы байланыслылық бир тутас системаны пайда етеди. Усы системалардың бири фразеологиялық система болып, онда тиллик нызамлылықлар арқалы соматикалық фразеологизмлерди бөлип алып изертлеў арқалы оның бүгинги күнге шекем ашылмаған тың тәреплер тиллик илимий баҳа бериў арқалы лингвомәдений тәреплериниң илимдеги баслықларын толтырыў, машқалалы сораўлар жуўап ҳәм шешимлер табыўдан ибарат болып есапланады.

Тил- өз қурамында пикир, ойды жеткериў менен бирге мәдениятты да жеткерип беретуғын қурал. Халықтың миллий сана-сезимин аңлатыўда соматикалық фразеологизмлер де белгили хызметти атқарады. Дене мүшелери қайсы тилде болмасын ең ески лексикалық қатламынан орын алады. Мысалы, ерте дәўир (V-VI әсирдиң) естеликлери Орхон-Енисей жазба естеликлеринде адам мүшелерине байланыслы: ағыз-аўыз, йүрек-жүрек, көкуз-көкси, адақ-аяқ (Мог.30), арқа (Тон.5), беш-бес (кт4), бой-бой, дене (тон 4), янақ-жақ (Мог.12), көңил (ктм,12), көз (Мог.2), қулғақ-қулақ (Мог.12), сүңүк – сүйек (КТ 24), сач (Мог.1), ед – ет (Мог.29), тиз - дизе (КТ.26), тил – тил (Тон.56), қан (Тон, 52), қаш – қас (Е, 26) [1:31] тағы басқа да сөзлер ушырасса, ал Махмуд Қашқарийдиң «Девону луғатат түрк» шығармасында да: азӓк – аяқ (96-б.), ашуқ – тобық (97-б.), öзӓк – белдиң ишки бөлегиндеги тамыр (101-б.), Ӓliг – қол, оң ӓliг – оң қол (102-б.), ӓрін – ләби, ерни (106-б.), ағруғ – ағруғ сӧңүкі – омыртқа сүйеклериниң биринשиси (123-б.), узлуқ – билек сүйегиниң жуўан жери (124-б.), ӱмгӱк (балалардың басындағы жумсақ жери) (134-б.) [2:498], öпкӓ – өкпе (148-б.), ӓңӓк – еки тәрептеги жақ, аўыздың еки шети (154-б.) ҳәм басқа да көплеген соматикалық бирликлер берилген. Асан Бахти түркий тилин ески шумерлер ҳәм скифлердиң тили менен салыстырып қарап, бир қатар сөзлердиң уқсаслығын төмендегише көрсетеди.

Шумер тилинде: заг – жақ, бүйир, түркий тилинде: зағ, жақ, джақ – жақ, бүйир; шумер тилинде: емек – тил, түркий тилинде емек – емук – тил; ши (зи) өмир; жан, түркий тилинде щи (чи, джи, зи) адам мәнисин беретуғын қосымта (улыўма түркий тилге тән) (бул жерде шы/-ши адам мәнисиндеги атлық сөз жасаўшы аффикс нәзерде тутылған: балық – балықшы, суў – суўшы (С.Шынназарова); шумер тилинде *гештук* – қулақ, түркий тилинде ештук – еситилетуғын қубылыс [3:55].

Демек, бул орында түркий тилиндеги қолланылатуғын дене мүшелериниң атамалары өз келип шығыўы бойынша ең ески лексикалық қатламға киретуғынлығын усы сыяқлы бирликлер дәлиллейди. Демек, қарақалпақ тилиндеги *гештек* – жаслардың бәзим отыраспағы атамасы, усы ески шумер тилинен түркий тилине өткен түп мәниси гештук – еситиў (қулақ) – гештек сыяқлы бирликке аўысқанын, ал гештекте ойынзаўық қулақ арқалы еситилиў хызметине қарай этимологиялық жақтан түпкиликли формасы менен тиккелей байланыслы, деп есаплаймыз.

Демек, дене мүшелери атамаларының ең ески тиллик қатламға кириўин есапқа алсақ, тилдиң қәлиплесиўи барысында соматикалық үзликсиз қолланылыўда болғанлығын мойынлаў мүмкин.

Тил билиминде дене мүшелери атамалары грек тилиндеги (сома - дене) атамасы менен байланыслы болып, илимий изертлеўлерде бул термин соматикалық бирликлер, соматизм – адам дене мүшелери атамалары түсиниги менен белгили. Дене мүше атамалары барлық тиллерде де жеке түринде де, фразеологизмлер қурамында да өнимли түрде ушырасады. Соматизмлер көп мәнили сөзлерди, метафораларды, жаңа сөзлерде жасай алыў имканиятының кеңлиги менен ажыралып турыўы менен биргеликте фразеологизмлерде доминанта(тирек сөз,таяныш сөз) болып келеди. Демек, соматизмлердиң тилде жедел қоллана алыў мүмкиншилиги – усы тил бирликлериниң хызметине қатнаслы. Себеби, адам баласы ең дәслеп инсаниятлың саналы өмирге қәдем басыўында дене мүшелериниң жәрдеми арқалы дәслеп өзин өзи танып, аңлап биле баслайды. Денесин фразеологиялық танып билиў арқалы, усы соматикалық бирликлерди, дене мүшесиниң атамасын, сыртқы тәбийий тәсирди (суўық, ыссы, ығаллыққа бейимлилиги ҳәм басқа да реакцияларын) әтирапындағы өзин қоршаған дүнья менен салыстырмалы түрде баҳа бериўи нәтийжесинде бул атамалар, әсиресе, тек денотативлик семада емес, ал коннотативлик семада тиллик айланысқа түсе баслайды.

Нәресте дүньяға келип дөгерегиндеги затларды суў, нан, ата-анам деп таныўы менен бирге, өз физиологиялық дене қурылысын мынаў – қол, бас, аўыз, көзим сыяқлы өз аты менен танып биле баслайды. Ал, фразеологизмлер қурамында дене атамалары образлылықты пайда етип, мәнилик жақтан түрлене алады.

Ә.Болғанбаев қазақ тилиндеги дене мүшелери атамалары қатнасқан фразеологизмлерди «анатомиялық атаўларға байланыслы фразеологизмлер» деген атама менен береди ҳәм қазақ тилиниң көп томлық түсиндирме сөзлигинде 4200 фразеологизмлердиң киргенин белгилеп көрсетеди. Илимпаз дене мүше атамалары менен келген фразеологизмлерди бес топарға бөлип: бас мүшелер, қол мүшелери, геўде – сыртқы мүшелер, ишки мүшелер, аяқ мүшелери деп қарастырады [4:105-132].

Соматизмлик бирликлер қарақалпақ тилинде әсиресе, көп мәнили сөзлер, метафоралар қурамында метафоралардың пайда болыўында да тирек лексема хызметин атқарады.

Соматикалық фразеологизмлер барлық тиллер ушын универсаллық сыпатқа ийе. Мысалы, рус тил билиминде дене мүшелери лексемасының сөзлик дефинициясына «адам органы ушын ҳәм оның сыртқы көриниси», (адам корпусы,тулғасы- С. Шынназарова) [5:134], «Адам ҳәм ҳайўанатлар, олардың физикалық формасы, организмниң бөлимлери, бас бөлимнен басланыўы ҳәм жуўмақланған бөлими» [6:793] деп анықлама береди. Сондай-ақ, рус тили лексикасында адам дене мүшеси атамасы 74 лексема менен берилип, соннан 59 дене мүшеси атамасы фразеологизмлер қурамында соматикалық компонентлер,тирек сөзлер арқалы билдирилиўи

де атап көрсетилген. Қарақалпақ тилинде де, әдетте лексикамызда соматизмлер (дене мүше атамалары) өнимли түрде ушырасады.

Қарақалпақ тилиниң төрт томнан ибарат түсиндирме сөзлиги көлеминде жеке түринде қолланылатуғын соматизмлерди ҳәм фразеологизмлер қурамында қолланылмайтуғын фразеологизмлерди салыстырғанымызда, ҚТТС да улыўма төрт томының бәринде жәми 195 соматизм қолланылып, соннан 150 и фразеологизмлер қурамында ушырасатуғынлары, ал 45и фразеологизмлер қурамында қолланбайтуғынлары, жеке түрдеги өз тийкарғы номинативлик (атаў) семасында қолланылатуғынлары болып есапланады. Дене мүшелери атамалары тек адамға тийисли болып қалмастан, ол ҳайўанат дүньясына да тийисли ортақ бирликлер болып саналады. Айырым ўақытларда ҳайўанат дене мүшелери менен адам мүшелери атамаларында бирдейлик, яғный бирдей формада айтылыўы, жазылыўы, бирдей мәни аңлатылыўы сыяқлы уқсаслық болғаны менен, дерлик көпшилик жағдайда ҳайўанатлардың денесиниң физиологиялық өзгешелиги,жаратылысы, тәбиятқа бейимлесиўи (жүзиўи, ушыўы, жер баўырлап жүриўи ҳәм т.б. да баслы белгилерине қарап) пүткиллей басқаша лексемалар менен, өз ара уқсамайтуғын бирликлер менен аталыўы да ушырасады. Мысалы: бас, көз, аяқ, қан, сүйек, бел, тамыр, қулақ, мурын сыяқлы дене мүшелери атамалары адамларға да, ҳайўанатларға да ортақ болса, ал адамларда ушыраспайтуғын, тек ҳайўанатлардың өз физиологиялық дүзилисинен келип шығып қолланылатуғын: ири мал түрлеринде: ҳәўке, туяқ, ултабар, қырыққат, мүйиз, қылшықлы териси, шуўы (жолдасы, сарпайы), узын қуйрықлары, түйеде: өркеши, жылқыда: жалы, қусларда, мысалы таўықта: жемсек, думғоза, қанаты, пәри; балықта: қалашлары, сағақ, уйқулағы, паңқылдаўығы, уўылдырығы; жыланда: кеби, уўлы тиси ҳәм басқа да өзине тән дене мүшелерине ийе екенлиги ҳәм адам дене мүшелеринен парықланыўы көзге тасланады. Сонлықтан да, соматизмлер атамасы улыўма тил билиминде ҳайўанат дене мүшеси атамалары емес, ал адам дене мүшелери түсинигинде кең танымалылыққа ийе. Ҳайўанат денеси мүшелери атамалары болса адам дене мүшелери атамалары менен улыўмалық характерге ийе болыўы менен бирге, тил илиминде фауна атамалары, жәнўарлардың дене мүшеси атамалары анималистлик бирликлер деп аталса, ал қурамында ҳайўанат дене мүшелери атамалары менен келген фразеологизмлердиң Т.Ж.Мықтыбаева: «зоосемизм», «зоофразеологизм», «фразеонимлик единицалар», «фауналық атамалар», «зоонимли-анималлы фразеологизмлер», «фразеологиялық зоонимлер», жәнжаныўарлар атамаларына байланыслы фразеология сыяқлы ҳәр түрли терминлер менен берилмекте» [7:11] - деп көрсетеди.

Демек, тил илиминде соматикалық фразеологизмлер адам дене мүшеси атамасы тирек сөз сыпатында қатнасыўынан жасалған фразеологизмлер.

Барлық соматизмлик бирликлер де фразеологизмлер қурамынан орын ала бермейди. Соматизмлер фонетикалық вариантларға ийе,метафоризацияға ушырайды, полисемиялық тәбиятқа да ийе. Себеби, тиккелей туўра мәнидеги, яғный адам мүшеси атамасы ҳәм түсинигин аңлататуғын бирликлердиң тек бир, жеке мәниде емес, аўыспалы мәниде келиўинде бир қаншасы өнимлиликке ийе. Мысалы: аўыз, көз, қол, бас, мурын т.б. соматизмлер адам мүшесин билдирип қоймастан, қайтадан атаў, тийкарғы мәнидеги аўыспалы мәниге көшиўи, аўысыўы арқалы да билдириледи.

Жуўмақлап айтқанда, соматизмлердеги бундай өзгешелик олардың басқа да тил бирликлери менен логикалық қатнасқа түсе алыў имканияты ҳәм мүмкиншиликлериниң кең екенлигин дәлиллеп көрсетеди. Адам дене мүшелери атамаларының тирек ўазыйпасын атқарып келиўи қарақалпақ тили фразеологиялық системасында айрықша орынды ийелейди.

Әдебиятлар

1. Abdinazimov Sh. Qaraqalpaq tili tariyxı. – Nókis: «Qaraqalpaqstan», 2014, 31-b.
2. Махмуд Кошғарий. Девону луғатит турк (С.Муталлибов редакторлығында). – Т.: Ўзбекистон ССР ФА, 1960. 498-б.
3. Бахти А. Шумеры, скифы, казахи. – Алматы: 2004. – С. 55.
4. Болғанбаев Ә. Анатомиялық атаўларға байланысты фразеологизмдер. // Қазақ тілінің түсіндірме жасау тәжірибелери. – Алматы: «Ғылым», 1989. 105-132-б.
5. Бергсон А. Собрание сочинений. Т. I. – М.: 1992. – С. 134
6. Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка. – М.: 1999. – С. 793.
7. Мықтыбаева Т.Ж. Қазақ және ағылшын тілдеріндегі анималистік фразеологизмдердің коннотативтік семантика: Филол. ғыл. … канд. дис. – Алматы: 2005, 11-б.

РЕЗЮМЕ. Мақолада қорақалпоқ тили фразеологик системасида соматик фразеологизмлар анализ қилинган.Туркий ёзма ёдгорликларда соматик бирликларнинг қўлланилиши ҳақида фикр юритилган.Соматик доминанталарнинг фразеологизмларни ҳосил қилишдаги ўрни,аҳамияти айтилган ва лингвомаданий таҳлиллари қараб чиқилган.

РЕЗЮМЕ. В статье анализируется соматическая фразеология во фразеологической системе каракалпакского языка, обсуждается употребление соматических единиц в тюркских письменных памятниках, обсуждаются роль и значение соматических доминант в формировании фразеологии, проводится лингвокультурологический анализ.

SUMMARY. The article analyzes somatic phraseology in the phraseological system of the Karakalpak language, discusses the use of somatic units in Turkic written monuments, considers the role and significance of somatic dominants in the formation of phraseology and conducts linguistic and cultural analysis.

TÚRKMEN TILINDE GEMINACIYA QUBILISI

Ch.D.Chariev – *assistent oqıtıwshı*

Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Tayansh so‘zlar: Turkman tili, morfonologiya, geminat undosh, cho‘ziq undosh, qo‘sh undoshlar, morfema, ildiz morfema, onomatopoeik so‘zlar.

Ключевые слова: туркменский язык, морфонология, геминантный согласный, удлинённый согласный, парные согласные, морфема, корневая морфема, звукоподражательные слова.

Key words: Turkmen language, morphonology, geminate consonant, lengthened consonant, paired consonants, morpheme, root morpheme, onomatopoeic words.

Tyurkologiyada morfonologiyalıq izertlewlerge sholıw jasaǵanda, geminaciya qubılısı qazaq hám qaraqalpaq tilleriniń morfonologiyası boyınsha arnawlı izertlewlerde sóz etilgen. Bul basqa túrkiy tillerde geminaciya qubılısı joq degendi ańlatpaydı.

Túrkmen tilindegi túbir morfemalardıń fonemalıq dúzilisin úyrengende olardaǵı geminat dawıssızlardıń qollanılıwı ayrıqsha izertlewdi talap etedi.

Túrkmen tilinde sozımlı dawıslılar menen bir qatarda sozımlı dawıssızlardıń hám bar ekenligin kóriwge boladı.

Túrkmen tilinde bul haqqında birinshilerden bolıp izertlew júrgizgen A.P.Poceluevskiy bul dawıssızlardıń basqa dawıssızlardan ózgesheliginiń bar ekenligin, orfografiyada sozımlı dawıssızlardı basqa dawıssızlardı ańlatatuǵın háripti qosarlatıp jazıw arqalı kórsetiletuǵınlıǵın aytqan edi [1:30-31].

Túrkiy tillerge arnalıp jazılǵan geybir ilimiy miynetlerde usı fonetikalıq qubılıs úyrenilgen, biraq termin máselesinde elege shekem birdeylik joq. Bul fonetikalıq qubılıs ushın tyurkologiyada "sozımlı dawıssızlar", "qos dawıssızlar", "geminatlar" sıyaqlı terminler qollanıladı. Túrkiy tillerdiń morfonologiyası boyınsha jazılǵan arnawlı miynetlerde "geminatciya" yamasa "geminat dawıssızlar" termini qollanıladı [2:54].

Túrkiy tillerde, sonıń ishinde túkmen tilinde geminat dawıssızlar ayrıqsha qızıǵıwshılıqtı talap etedi. Geminat dawıssızlardı ańlatıw ushın alınǵan uqsas yamasa túrli háriplerdiń hár biri óz aldına bir dawıssız sesti (fonema) emes, bálkim ekewi birgelikte bir sozımlı dawıssızdı bildiredi. Olar artikulyasiyalıq jaqtan payda bolıw waqtınıń basqa dawıssızlarǵa salıstırǵanda turaqlılıǵı nátiyjesinde payda boladı. Anıqraǵı, qanday da bolsa bir dawıssızdıń payda bolatuǵın ornında onıń júzege shıǵıwı ushın qatnasatuǵın aktiv sóylew aǵzası ápiwayı dawıssızǵa salıstırǵanda birneshe ese kóp waqıt saqlanadı, sonıń ushın hám olar basqa dawıssızlardan ayrıqshalanadı: ańńal-ańalmak, yassı-yası, anna-ana, elli-eli, kelle-kele hám t.b. P.P.Barashkov "Звуковой состав якутского языка" miynetinde "alımlar eksperimental izertlewler nátiyjesinde "sozımlı dawıssızlar" dep ataytuǵın geminat dawıssızlar artikulyasiyalıq jaqtan da, sózdiń mánisine tásir etiw jaǵınan da basqa dawıssızlardan ózinshelik ózgesheliklerge iye bolıwı sebebinen olardı óz aldına fonema dep esaplaydı" -dep jazadı [3,7].

S.Kúrenov óziniń eksperimental jumısında da túrkmen tiliniń sonor ***yy, ll, ńń, rr*** dawıssızların óz aldına fonema dep esaplaydı.

Biraq túrkmen ádebiy tilindegi sozımlı dawıssızlardı óz aldına fonemalar dep esaplaw yamasa esaplamaw degen másele tek túbir hám dórendi túbir sózlerdi ayrıqsha izertlep onnan soń belgili nátiyjege keliwdi talap etedi.

Basqa da túrkiy tillerdegi sozımlı dawıssızlardıń artikulyasiyalıq jaqtan bolǵan ózgeshelikleri haqqında ótkerilgen eksperimental izertlewlerdiń juwmaǵı túrkmen tiline de tiyisli. Máselen, ***n*** dawıssızın aytqanda tildiń aldıńǵı bóliminiń tańlaydıń aldıńǵı bólimine jabısadı da jáne aldıńǵı ornına qaytadı, biraq sozımlı ***nn*** dawıssızın aytqanda tildiń aldıńǵı bóliminiń tańlaydıń aldıńǵı bólimine jabısadı da sol process biraz dawam etedi, hám aldıńǵı ornına qaytadı.

Geminat dawıssızlardıń túbir morfemalardıń ishinde keletuǵın anıq fonetikalıq ornı bar: olar sóz ortasında eki dawıslınıń qorshawında payda boladı. Túrkiy tillerde, sol qatarda túrkmen tilinde hám sóz ortasında hám aqırında dawıslı ses penen buwın baslana almaytuǵınlıǵı sebepli, sozımlı dawıssızlı sózler buwınǵa bólingende, olardaǵı sozımlı dawıssızlar tarqap onıń hár bólegi bir buwınǵa túsedi - birinshisi buwındı sońlaydı, ekinshisi buwındı baslaydı: *pos-sun, mıj-jıq, ǵalla* (possun, mıjjıq, ǵalla)... h.t.b. Biraq olar túbir hám affiksler shegarasında da ushırasadı: duy-ya:r, soy-ya:r, el-lik, aqıl-lı, dúzgún-nama, beyan-nama hám t.b. [4:198].

Qaraqalpaq tiliniń morfonologiyasın izertlewshi M.Qudaybergenov geminat dawıssızlardıń payda bolıwınıń eń tiykarǵı sebepleriniń biri ashıq buwınǵa baylanıslı degen pikirdi bildiredi [5:32].

N.K.Dmitriev geminat dawıssızlardıń túrkiy tiller fonetikası ushın tán emesligin, biraq ilgerili hám keyinli tásir nátiyjesinde sózlerdiń túbirleri menen affiksleri shegarasında olardıń jiyi ushırasatuǵının aytadı hám dálilli mısallar keltiredi. Ilimpaz geminant dawıssızlar túrkiy tiller fonetikası ushın tán emes degende, olardıń eski túrkiy jazba estelikleri tilinde ushıraspaytuǵının, túrkiy tillerde dáslep túbir morfemalar bir buwınlı bolǵanın esapqa alǵan bolsa kerek. Haqıyqatında, eski túrkiy jazba esteliklerdiń tilinde geminant dawıssızlar qollanılmaǵan. Sonlıqtan geminaciya qubılısı soń payda bolǵan dep shamalawǵa boladı. Túrkiy sózlerde ushırasatuǵın kombinator sozımlı dawıssızlardıń qanday payda bolǵanlıǵın anıqlaw bul ayrıqsha izertlewdi talap etedi: alańńırt, ishshek, ǵalla:ch (ǵallach) hám t.b. [5:30].

Bul boyınsha akademik A.Dáwletovtıń tómendegi pikiri dıqqatqa ılayıq: "Qabatlasqan dawıssızlardıń, sonıń ishinde geminatlardıń da morfemalar shegarasında ushırasıwın ayrıqsha túsindirip otırıwdıń keregi joq. Sebebi kóp morfemalı dórendi sózlerde aldıńǵı morfemanıń sońǵı sesi hám sońǵı morfemanıń aldıńǵı sesiniń dawıssız bolıp kelip, dawıssızlar qabatlaslıǵın payda etedi. Qabatlasqan dawıssızlardıń, sonıń ishinde geminantlardıń da morfemalar shegarasında emes, al bir morfemanıń quramında ushırasıwın dálillew qıyın hám bul ayrıqsha izertlewdi talap etedi" -dep jazadı [6:88].

Geminaciya - tildiń morfologiyalıq qurılısınıń tariyxıy rawajlanıwı dawamında payda bolǵan morfonologiyalıq qubılıs. Sonlıqtan olar házirgi túrkiy tillerde birgelikli halda ushıraspaydı.

Bul tuwralı B.Weyisov sózdiń ortasında ***l*** dawıssızınıń sozımlı aytılıwı tuwralı pikir bildirip, ol túrkmen tilinde sozımlı aytılatuǵın ***l*** sesiniń ayırım sózlerde qısqarıw jaǵdaylarınıń bar ekenligin aytadı: *shúlle - shúle, chille - chile, lellik, lellim, lellermek - lálik, kelle - kelesań* hám t.b. [7:98].

Túrkmen tiliniń keyingi rawajlanıw tariyxında sozımlı dawıssızlardıń qollanılıw sheńberi basqa tillerden kirgen sózlerdiń esabınan da keńeyip barǵan: *dessa:n*<p. da:sta:n (dessan), *ammar*<a. ámba:r-ánba:r, *bezza:t*<p-a. bád-za:t (bezzat), *tılla*<p. tela: (tılla) hám t.b. Basqa tillerden sózlerdiń kirip keliwi esabınan geminantlardıń payda bolıwı barlıq túrkiy tiller ushın birdey emes. Máselen, parıs tilindegi *dastan* sózi qaraqalpaq tilinde *dástan*, ózbek tilinde *doston* túrinde qollanıladı. Qaraqalpaq tilindegi túbir morfema esaplanatuǵın *ashshı, ullı* sózleriniń quramındaǵı geminantlar túrkmen tilinde qollanılmaydı, olar *ajı, ulı* sıyaqlı túbir morfema sıpatında qollanıladı.

Túrkmen tilindegi basqa tillerden kirip kelgen sózlerde, tiykarınan, *ww, zz, yy, ll, mm, nn, rr, ss, ff, shsh* sıyaqlı geminat dawıssızlar ushırasadı:

Ww: *kuwwat* (kuwwat)<a. govva:t.

Zz: *lezzet* <a. lázzát, *hezzet* <ezzát hám t.b.

Yy: *eyya:m* <a. eyya:m, *tayya:r* <a. táyya:r, *sayya:t* <a. sáyya:d hám t.b.

Ll: *ǵalla* <a. ǵalla:t, *della:l* <a. della:l, *millet* <a. millet, *jella:t* <a. jella:d, *ballada, dollar* hám t.b.

Mm: *emma* <a. emma, *hamma:m* <a. hamma:m, *húmmet* <a. himmet hám t.b.

Nn: *minnet* <a. minnát, *beya:nna:ma* <p. beya:na:me, *wanna, tonna* hám t.b.

Pp: *truppa, gruppa* hám t.b.

Rr: dúrre <p. dorre, berre <p. berre, kúrre <p. korre, hám t.b.

Ss: *ǵassap* <a. kassap, *kıssa* <a. kıssa, *kassa, rejissyor* hám t.b.

Ff: *effekt, affiks, suffiks* hám t.b.

Shsh: *peshshap* <a. páshsha:b, yashshik hám t.b. [10:70-72].

N.K.Dmitriev geminat dawıssızlardıń túrkiy tiller ishinde azerbayjan, túrkmen tillerinde kóbirek ushırasatuǵınına dálilli mısallar keltirgen. Geminant dawıssızlardıń payda bolıw sebeplerin túsindiriw boyınsha ilimpazlardıń pikirleri hár qıylı. N.K.Dmitriev olardıń payda bolıwın ilgerili hám keyinli tásirge baylanıstıradı. Haqıyqatında túbir hám affiks morfemalar shegarasındaǵı geminat dawıssızlar ilgerili hám keyinli tásirge bayalnıslı kelip shıǵadı. Máselen, házirgi túrkmen ádebiy tilinde

básdesh, aldı, saldı, ǵaldı, ǵazsa, duzsuz, kózsúz hám t.b. sózler janlı sóylew tilinde ilgerili hám keyinli tásir nátiyjesinde **bássesh, allı, sallı, ǵallı, ǵassa, dussuz, kóssúz** bolıp, geminant dawıssızlardı payda etedi. Al házirgi tilde túbir morfema sıpatında esaplanatuǵın *ǵarrı, ańńal, anna, elli, teńńe, kelle, ussa* hám t.b. sózlerdiń qurılısındaǵı geminat dawıssızlar qalay payda bolǵan?

N.A.Baskakovtıń pikirinshe, túrkiy tillerde sózlerdiń dáslep bir buwınlı bolǵanlıǵı esapqa alınsa, onda sozımlı dawıssızlardıń soń payda bolǵanlıǵı gúmansız. Birneshe sózlerde sózlerde sozımlı dawıssızlardıń assimilyaciya nátiyjesinde, birneshe sózlerge ónimsiz affikslerdiń qosılıwı hám waqıttıń ótiwi menen onıń sol qosılǵan sózine sińisiwi nátiyjesinde payda bolǵan [8:97].

A.Gulamovtıń pikirinshe, geminat dawıssızlae dáslep ekspressiyanı bildiriw ushın payda bolǵan, soń olar bul mánilerinen ayrılıp, basqa ápiwayı sózge aylanǵan. Al A.Martine hám A.M.Sherbaktıń pikirinshe, bul qubılıs dawıssızlardıń intervokal jaǵdayda turaqlılıǵın saqlaw ushın qosımsha qural bolıp, ol arqalı sózdi aytıwdıń intensivligi de artqan.

Demek, olardıń pikirinshe, geminat dawıssızdıń payda bolıwı dawıssızdıń intervokal jaǵdayına baylanıslı, al geminatlardıń ekspressivlik tárepi sonıń juwmaǵı bolıp esaplanadı [5:31].

T.Táchmıradov hám M.Hudaygulıevlerdiń "Házirgi zaman túrkmen ádebiy tiliniń fonetikası" atlı kitabında "Sózdiń leksikalıq mánisine tásir etiw jaǵınan qaraǵanıńda, túrkmen tilinde qollanılatuǵın sozımlı dawıssızlardıń jumsalıwı barlıq sózlerde birdey emes." Sol tárepin esapqa ala otırıp olar geminatlardıń jumsalıwınıń úsh jaǵdayın kórsetken.

1. Sozımlı dawıssızdıń ornına basqa dawıssızdı qollanıp bolmaydı, eger olar almastırılıp qollanılsa, sózdiń leksikalıq mánisine tásir etedi hám ol sóz basqa mánige iye boladı: *anna - ana, eńńe - eńe, ǵarrı - ǵarı* hám t.b.
2. Ayırım sózlerde sozımlı dawıssızlardıń ornına basqa dawıssızlardı qollanıw múmkin. Sonday bolǵanda, sózlerdiń leksikalıq mánisi ózgermeydi: *arrıq - arıq, ullaqan - ulaqan, quwwat - quwat* hám t.b. Bunday sózler túrkmen ádebiy tilinde júdá az muǵdarda ushırasadı.
3. Ayırım sózlerde sozımlı dawıssızlardıń ornına basqa dawıssız qollanıw múmkin emes, eger olar almastırılsa onda ol sóz leksikalıq mánisinen ayrıladı: *ıssı - ısı, temmi - temi, teńńe - teńe, ussa - usa, jellat - jelat* hám t.b. [2:56].

Al M.Hudaygulıevtiń óziniń avtorlıǵında baspadan shıqqan "Házirgi zaman túrkmen tili. Fonetika" kitabında geminantlardıń jumsalıwınıń eki jaǵdayın kórsetken. Joqarıdaǵı aytqan úsh pikiriniń ekinshisin qısqartadı. Onıń sebebi bunday sózlerdiń júdá az muǵdarda bolıwında bolsa kerek.

Demek, sózdiń leksikalıq mánisi menen baylanıslı bolıw hám bolmaw tárepinen qaraǵanda, túrkmen tilindegi sozımlı dawıssızlardıń barlıǵın bir qatarda qoyıwǵa bolmaydı.

Túrkmen tilindegi kombinator sozımlı dawıssızlar túrli jollar arqalı payda bolǵan. Sozımlı dawıssızlar dawıssız seslerdiń tolıq ilgerili hám keyinli tásir nátiyjesinde payda boladı: *ba:llız-ba:ldız* (baldız), *sa:ǵassa:yın-sa:ǵat-sa:yın* (saǵatsayın).

Qaysıda bolsa bir dawıssızǵa tamamlanǵan sózlerge tamamlanǵan ses benen baslanatuǵın affiksler qosılǵanda, birdey bolǵan eki dawıssızdıń arasındaǵı dawıslınıń túsip qalıwı yamasa onıń óziniń aldındaǵı dawıssız menen orın almastırıwı tiykarında geminat dawıssızlar payda boladı.

Yy: *sóyyár* (sóyyár), *duyyar* (duyyar), *soyyar* (soyyar) hám t.b.

Ll: *ellik, ellemek, bellik, bellemek, aqıllı, bá:shyıllıq* (báshyıllıq) hám t.b.

Mm: *dımmaq, chúmmek, dammaq* (damaq) hám t.b.

Nn: *dúzgúnna:ma* (dúzgúnnama), *beya:nna:ma* (beyannama) hám t.b.

Shsh: *du:shshuk* (dushushık), *bashsha:q* (bashashaq) hám t.b.

Rr: ǵayırraq (ǵayraraq), *i:rrá:k* (irirák), *sa:rra:q* (sarıraq), durra:q (dururaq) hám t.b.

Eliklewishler hám tiyisli fonetikalıq shártlerde *k, p, t* únsiz dawıssızları hám sozımlılıqqa iye boladı. Biraq olar jay sózlediń durıs jazıwında (orfografiyasında) kg, pb, td sıyaqlı sáwlelendiriledi: laqǵıldı, shaqǵıdıq-shuqgudıq, hekgildemek, hekgermek, shappa:t (shapbat), tappa:t (tapbat), joppa-joppa (jopba-jopba dammak), gúppúldi (gúpbildi) hám t.b.

Hudaygulıev "Eliklewish sózler menen baylanıslı payda bolǵan geminat dawıssızlar emfatikalıq belgige iye bolıp, xızmeti sóylesiwge tásirlilik hám ótkirlik, kórkemlik hám obrazlılıq beriwden ibarat" -dep jazadı. Ilimpazdıń túrkmen tilindegi geminat dawıssızlar haqqında aytqan bul pikiri A.Gulamovtıń pikiri menen sáykes keledi [9:107].

Juwmaqlap aytqanda, túrkiy tillerdegi geminat dawıssızlar tuwralı ilimpazlardıń ilimiy-teoriyalıq pikirlerinen hám ilimiy izertlewlerimizden belgili bolǵanınday, túrkmen tilindegi geminaciya qubılısı ilgerili hám keyinli tásir nátiyjesinde hám de tildiń rawajlanıw barısında basqa tillerden sózlerdiń ózlestiriliwi nátiyjesinde oziniń tiyisli ornına iye bolǵan. Sonday-aq sozımlı dawıssızlar haqqındaǵı másele túrkmen tiliniń fonetikasınıń qıyın máseleleriniń biri. Onday sozımlı dawıssızlardı óz aldına fonema dep esaplaw yamasa esaplamaw máselesi keleshekte óz sheshimin talap etedi.

Ádebiyatlar

1. Поцелуевский А.П. Фонетика туркменского языка. –Ашхабад: 1936.
2. Тәчмырадов Т., Худайгулыев М.. Хәзирки заман түркмен эдебий дилиниң фонетикасы. –Ашхабад: 1970.
3. Барашков П.П. Звуковой состав якутского языка. –Якутск: 1953.
4. Нурмухаммедов А., Куренов С. Түркмен тилинде сүйкеш ве сонорлы чекимсизлер. –Ашхабад: 1979.
5. Қудайбергенов М. Қарақалпақ тилиниң морфонологиясы. –Ташкент: 2006.
6. Dáwletov A. Házirgi qaraqalpaq tiliniń fonetikası. –Nókis: 2012.
7. Вейисов Б. Түркмен дилиниң тарыхы. –Ашгабат: 1992.
8. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. П. Фонетика и морфология, ч.1. -М.: 1952.
9. Худайгулыев М. Хәзирки заман түркмен дили. Фонетика. –Ашгабат: 1992.
10. Худайкулиев М. Подражательные слова в туркменском языке. Ашхабад: 1962.

REZYUME. Maqala túrkiy tillerdiń biri bolǵan túrkmen tilindegi geminant dawıssızlar yaǵnıy sozımlı dawıssızlar yamasa qos dawıssızlardıń tarixıy, sebepleri, payda bolıw sebepleri hám-de qollanılıw ózgesheliklerin, túrkmen tiliniń keyingi rawajlanıw tariyxında sozımlı dawıssızlardıń qollanılıw sheńberi keńeyip barǵanlıǵın úyreniwge arnalǵan.

РЕЗЮМЕ. Статья посвящена изучению геминатных согласных, то есть удлинённых согласных или парных согласных в туркменском языке, являющейся одной из тюркских языков, и их историю, деривацию, причины возникновения, и особенности из использования, а также причины расширения рамок применения удлинённых согласных в современной истории развития туркменского языка.

SUMMARY. The article is devoted to the study of geminate consonants, that is elongated consonants or paired consonants in the Turkmen language, which is one of the Turkic languages, their history, derivation, causes of occurrence, and features of use, as well as the reasons for expanding the scope of the use of elongated consonants in the modern history of the development of the Turkmen language.

Ádebiyattanıw

EPOS AND HISTORIES
(on the example of national versions of the epic "Edige")

K.Allambergenov – *Doctor of Philology, Professor*
Nukus state pedagogical institute named after Ajiniyaz

Tayanch so'zlar: doston, tarix, Edige, Oltin O'rda, To'xtamis, Amir Temur
Ключевые слова: эпос, история, Едиге, Золотая Орда, Токтамыс, Амир Темур
Key words: epic, history, Edige, Golden Horde, Toktamys, Amir Temur

The epos "Edige" is widely spread among the Turkic people and from time immemorial has been of great interest and presented with special frugality and love.

The value of this dastan (epos), the high degree of artistry makes it possible to put and evaluate it along with the best examples of the classical epic of the peoples of the world. Since it utters with special pathos and artistic skill the ideas of the struggle that was jointly waged by the Turkic-speaking peoples who lived in the XIV-XV centuries under the rule of the Golden Horde, against the arbitrariness of the Mongol invaders, for a free and comfortable, self-governing, independent Motherland, for the creation of a single Turkic state .

The main events that served as the basis for the plot of the epic, namely: discord and feuds between the Golden Horde Khan Tokhtamys and the ruler of Maverennahr Amir Temur, the battles that Amir Temur and Edige fought against Tokhtamys, the defeat of Tokhtamys in these battles, the fact that Edige with the help of Temur separates half of the territory on the banks of the Edil (Volga), where he forms an independent Mangit-Nogai ulus and rules it with brilliance, further discord and strife between Edige and Tokhtamys - all this is striking as an artistic reflection of historical reality.

The typological homogeneity of the content of the motives of national versions and the characteristics of the images of their heroes is also confirmed by their correspondence to historical reality, that is, examples of their historical typology. For example, the content of the motif of the birth of Edige, that his ancestors were holy people beloved by the people, is embodied in most national versions in a form close to historical facts.

It is quite possible that in view of the fact that Edige comes from the aforementioned Mangit clan and gained popularity as a biy (leader) of the same clan, the Nogais and Karakalpaks recognize him as their ancestor. As Nogai historians point out, Edige is recognized as the ancestor of the Nogai people, the leader of the Mangit family, and the Nogais themselves call their state formation the Mangit country, and themselves - Mangits. Edige and his sons Kazyi, Nuratdin were considered the first khans of the same Mangit country [1].

Most Russian scholars who have studied Karakalpak history say that the Nogais, including the Mangits, are closely connected with the ethnogenesis of the Karakalpak [2].

The motives of growing up and maturation of Edige, his participation in the life of the people, marriage, becoming ruler, a courageous batyr (hero) are embodied in the epic folk, by the power of winged fantasy it is described in the form of fiction.

Traces of such a reality can be found in the motive of public service Edige as an emir (commander) in the palace of Tokhtamys, which correspond to historical reality. For example, Ibn Arabshah in the book "History of Amir Temur" writes that Edige was the leader of the left wing of the Tokhtamys army [3], and V.V. Bartold in the article "Father Edige" mentions that Edige first served Tokhtamys, and then Amir Temur [4].

The facts of the harmonious combination of artistic and historical reality in the epic are also clearly seen in the motives of the quarrel between Edige and Tokhtamys, because of which Edige is forced to leave his homeland and go in search of asylum to the country of Satemir (Amir Temur).

If we consider in a generalized form the origins of the quarrel between Edige and Tokhtamys from all versions, then the epic gives us a certain idea of the political and moral consequences of the reign of Tokhtamys even before the collision with Amir Temur.

In the Tatar version of the epic, Shah Temir, referring to Tokhtamys, says: "But it was I who nurtured (made a man, a khan – A.K.) you" [5]. Tokhtamys, indeed, in the late 70s of the XIV century (in 1378), thanks to the support of Amir Temur, ascended the throne of Sygnak (White Eagle). And before that, he was persecuted by Oryskhan, in 1376 he arrived in Samarkand, to receive Amir Temur, the ruler of Maverennahr, and finds refuge with him. In those days, Amir Temur, who persistently fought for the unification of individual regions of Central Asia into a single centralized state, was plotting to avert the threat that could come upon him from the khans of the Golden Horde with the help of Tokhtamys. To this end, he planned to capture Otrar and Sauran, even Sygnak (the capital of the White Horde) and transfer them to the possession of Tokhtamys [6].

No matter how much he supported his ward khan, Tokhtamys did not find it easy to wrest these cities from the hands of Oryskhan and his sons. As V.V. Bartold points out, in the above-mentioned possessions he (Tokhtamys - A.K.) was attacked by Oryskhanov's sons. Despite the fact that Kutlug Buga, the son of Oryskhan, died in the first battle, Tokhtamys failed to win. He returns to Amir Temur for help. Tokhtamys, who again returned to Otrar with military assistance received from Amir Temur, is dealt a crushing defeat this time by another son of Oryskhan, Tokhtakiya. After nothing came of the battles of Toktamys against the sons of Oryskhan, Amir Temur himself was forced in 1377 to personally intervene in this battle, during which the enemy troops were defeated, and Oryskhan himself would soon die. In the future, the khanate was ruled by his sons, first Tokhtakia, and after his death, Temir Malik. Although in 1376 Amir Temur proclaimed Tokhtamys the khan of Sygnak, the latter could not ascend the throne of this khanate for a long time. Only after learning through Amir Temur about what reckless drunken revelry Temir Malik began to indulge in, Tokhtamys enters the last battle with him, and having killed Temir Malik, finally seizes his throne.

Inspired by the victory, Tokhtamys in March 1378 captures the western part of the territory of the Golden Horde. After the defeat that Dmitry Donskoy inflicts on September 8, 1380 on the Kulikovo field to the legitimate Khan of the Golden Horde Mamai, Tokhtamys finally defeats him (Mamaia - A.K.) not far from the Sea of Azov. Tokhtamys, who since 1381 became the new Khan of the Golden Horde, seeing that the Russians refuse to submit to him, in 1382 enters into a bloody battle against Russia. On August 26 of the same year, he subjects Moscow to a devastating robbery and finally subjugates it to himself. After all this, Moscow for as much as 100 years is under the yoke of the Mongol rulers.

Having become the Khan of the Golden Horde, having achieved the realization of his cherished plan, Tokhtamys from now on turns away even from his benefactor Amir Temur and begins to cast predatory glances at the possessions of Maverennahr. To satisfy his predatory harassment, Tokhtamys returns Khorezm, which had previously fallen into the possession of Amir Temur, to the rule of the Golden Horde and from 1383 begins to mint coins with his name there.

The open transition of Tokhtamys to enmity with Amir Temur is clearly manifested in his military campaigns against Tabriz, Azerbaijan. In those days (in 1386-1387) Amir Temur introduced fierce battles for the conquest of these regions - Iran, especially Azerbaijan, and, as V.V. Bartold points out, did not pay serious attention to these enemy attacks from Tokhtamys, partly because who was completely absorbed in these battles.

Tokhtamys, who instinctively realized that Amir Temur would someday raid the Golden Horde through the Caucasus, does not stop his hostile actions against the ruler of Maverennahr. At the moment when Amir Temur was busy with a military campaign against Persia (at the end of 1387), Tokhtamys began to betray the devastating robbery of the possessions of Maverennahr: it reached the Amu Darya, turning the outskirts of Bukhara into a deserted area [7].

Not even limited to this, Tokhtamys comes into an agreement with the last representative of the Sufevid and Khorezm dynasty, a native of the Kungrad clan, Sulaiman Sufevid, organizes a big rebellion against Amir Temur. Only after that did Amir Temur realize that the time had come to take decisive action against Tokhtamys.

The culminating moment - the quarrel that broke out between Edige and Tokhtamys, which is narrated in the versions of the epic, falls precisely at these times. Judging by the allegorical narration in the epic, Edige, apparently, could not get along with Tokhtamys precisely because of his cruel campaigns undertaken by him against the Turkic-speaking peoples.

The forced departure of Edige to the country of Amir Temur was caused not only by the confrontation between Edige and Tokhtamys, but is also the fruit of the friendship that existed between Edige and Amir Temur for a long time. As Ibn Arabshah points out, Amir Temur has long been aware of the authority, popularity and influence of Edige - he (Edige - A.K.) was one of the forty friends of Amir Temur tested in battles back in those days when the latter had not yet become the ruler of Maverannahr , and having become the ruler, Amir Temur appoints Edige as the ruler of Kerman (the center of the province of the same name in Iran) [8].

All national versions of the epic adhere to the same plot content and in the motives of how Edige persistently calls Satemir to war against Tokhtamys, how a military campaign is carried out, how a victory is won in a battle. The positive qualities inherent in the images of Satemir and Edige are more and more striking in these motifs. For example, there we imagine Satemir and Edige as the great benefactors of the Turkic peoples, outstanding catalysts for their friendship, as historical figures who were unanimous and adhered to the same goal in this direction.

In the words: “When the people joined the people, this is the sake of the people,” Yerpolat zhyrau, from the people's point of view, very aptly assesses such a friendly, fraternal unanimity of the two great commanders.

Indeed, it was dangerous for Amir Temur to immediately start hostilities without loyal people - against a strong enemy - Tokhtamys. Only after persistent persuasions and exhortations from Edige did Amir Temur begin the preparation for war that is depicted in the epic. Thus, in order to test the loyalty of his commanders and officials, Amir Temur convenes a large kurultai (meeting), at which in the fall of 1390 he declares war against the bloodsucker Tokhtamys, who never ceased to covet the lands of Maverennahr.

As you can see, both the epic and history assess from the same point of view the war waged against the Golden Horde by Satemir (Amir Temur) and Edige: if this war was waged by Satemir for the protection of his state from the aggressive policy of Tokhtamys, for the final liberation of his from the threat of external attacks, for helping his Turkic-speaking friends from the banks of the Edil (Edigeev ulys), then it is also carried out by Edige for saving his ulys, his people from the oppression of Tokhtamys, so that his country heals, like the state of Maverannahr, regardless as an independent ulus, people. Edige perfectly understood that for the successful implementation of this goal, it was necessary to enlist the friendly support of the peoples of Maverennahr.

Consequently, the military campaign of Satemir and Edige against Tokhtamys should not be assessed as a war of conquest, but as a struggle that they waged for the liberation of their people, fellow tribesmen, the entire Turkic world from almost two hundred years of despotic oppression of the Mongol conquerors, as a joint action of the entire Turkic world against the conquerors.

These positive actions and aspirations of Satemir and Edige on the way to protecting the happiness, freedom of the people and their native land, to uniting the Turkic world into a single centralized state, especially such qualities of Amir Temur as devotion to friends, loyalty to his word, reflected in the epic, are not denied by historical sources.

V.L.Egorov of all the cities of the former Volga Bulgaria, which remained untouched during the campaign of Amir Temur in 1395, indicates only two - Saraishik on Yaik and the city of Sarai, the first capital of the White Horde, and suggests that Amir Temur did not touch these cities, apparently, from the fact that by that time winter had already come [9].

He, in all likelihood, did not touch these cities only out of a desire to remain true to the end to the word given to him by Edige - to separate the Nogai Horde from the Tokhtamys possessions and transfer it to his ward ally (Edige - A.K.). And since history admits that Amir Temur did not touch the Edige Horde, then the attempts of other literary scholars and historians to consider Edige's transition from serving Amir Temur to ruling his own country as "treachery" are completely inappropriate. In this regard, the epic itself is much more complete and truthful than historical sources reflect this historical reality:

My Edil and Yaik,
My Chulman and Nocrates,
When there are my edges, like you,
that separated you from me,
that separated me from you,
Who enslaved my rich people,
Doomed to hunger my well-fed people,
To destroy Tokhtamys,
To regain their country again,
I came to you, native land [10]/(translated by author into English).

It is in this form that the Tatar version of the epic tells about these dramatic moments from the life of Edige.

According to the Karakalpak version of the epic, Satemir, having defeated Tokhtamys and having achieved his desires, separates that opposite side of the Edil (Volga) from the Golden Horde, transfers it to the possession of Edige and returns back to his country (Samarkand). In particular, this corresponds to historical reality. These deeds of Satemir contributed not only to Tokhtamys ascending the Kipchak throne in 1386, but at the same time it was his contribution to the fact that after the defeat of Tokhtamys in 1391, Edige returned to the country of Edil, began to rule the Nogai ulus (Mangit people), and also this subsequently had its impact on the fact that after the last defeat of Tokhtamys and in 1395, most of the Zodoghorde khans occupied the throne thanks to the support of their Edige.

Thus, these historical facts show how close to historical reality the images of the heroes and the main plot motifs from the Edige epic are. This, in turn, gives us a wide opportunity to conclude that the Edige epic is that valuable literary and historical heritage that originated on the basis of the events that took place in the second half of the 14th - early 15th centuries in the Golden Horde and the Nogai Horde.

References

1. Кочекаев А.Б. Ногайско-русские отношение в XV - XVIII вв. Алма-Ата: «Наука», 1988.
2. Иванов П.П. Очерки истории каракалпаков. // Материалы по истории каракалпаков // Сборник. Труды ИВ АН СТЕР, 1935.
3. Жданко Т.А. Очерки исторической этнографии каракалпаков. - М.Л. : Изд АН ССР, 1950.
4. Трепавлов В.В. История Ногайской Орды. - М.: Изд-ская фирма «Восточная литература РАН», 2001.
5. Ибн Арабшах. Амир Темир тарихи. - Тошкент: «Меҳнат», 1992.
6. Бартольд В.В. Сочинения, Т.V, // Работы по истории и филологии тюркских и монголских народов. - М.: Издательство «Наука», 1968.
7. Бартольд В.В. Соченения, Т. V, 1968.
8. Ибн Арабшах. Амир Темир тарихи.
9. Егоров В.Л. Историческая география Золотой Орды в XII-XIV вв. – М.: «Наука», 1975.
10. Идегэй. – Казан: ТКН, 1988.

REZYUME. Ushbu ma’ruzada “Edige” dostonining milliy variantlarida oʻz ifodasini topgan milliy istiqlol gʻoyasining qiyosiy tipologik tahlili berilgan.

РЕЗЮМЕ. В данном докладе даётся сравнительно-типологический анализ идеи национальной независимости, которая находит отражение в национальных версиях эпоса «Едиге».

SUMMARY. This report provides a comparative typological analysis of the idea of national independence, which is reflected in the national versions of the Edige epic.

QORAQALPOQ XALQI VA JAHON XALQLARINING OGʻZAKI IJODIDAGI MUShTARAK JIHATLAR

G.Allambergenova – *mustaqil tadqiqotchi*
Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so’zlar: folklor, turkiyshunoslik, tarjimalar, Pinar Fedakar, tahlil, genezis, umumiy jihatlar.
Ключевые слова: фольклор, тюркология, переводы, Пинар Федакар, анализ, генезис, общие аспекты.
Key words: folklore, Turkic studies, translations, Pinar Fedakar, analysis, genesis, general aspects.

Qoraqalpoq xalq o’zaki ijodi, umumturkiy, shuningdek butun dunyo xalqlari folklori bilan ham mushtarak jihatlarga ega. Bugungi kunda qoraqalpoq folklorini mazkur nuqtai nazardan o’rganish, tahlil qilish muhim masalaga aylanmoqda. Shu masalalar doirasida turkiyali olimlar qoraqalpoq og’zaki adabiyoti namunalari bo'yicha tarjimalar ishlash bilan birga, maqolalar, kitoblar e'lon qildi. Masalan, “Qirq qiz” dostoni Turk tilida ilm-fan doktori Jeyxun Vedat Uygur tomonidan 2007-yili Ankara shahrida nashr qilingan bo'lsa, Biroq, Turk olimlari tomonidan bu boradagi maxsus ilmiy-tadqiqot ishlari endi qo’lga olinmoqda. Xususan, Turkiyali olimlardan Chise Sulver Rahmani «Go’rug’lı» dostonining qoraqalpoq varianti Avezxan bo’limi (izohlar-matnlar)» [4], Zeynep Begum Ok «Ko'ruǵlı» dostonining Avezxan, Arabiy -Rayhon, Qirmandali, Bazirgen bo’limları (izohlar-matnlar)» [6], Mehmet Serdar Kaygısız «Qoraqalpoq turklarining Er Ziywar dostoni (izohlar-matnlar)» [2] bo'yicha doktorlik dissertaciyalarini himoya qildi. Shu jumladan, Pamukkale universiteti Turk tili va adabiyoti shu'basi toyanısh doktorantı Sheyma Gurleyen qoraqalpoq xalq dostoni «Maspatsha» dostonining tili masalalari bo'yicha ilimiy-tadqiqot isharini olib bormoq [5; 16-21]. Tenizli shahrida joylashgan Pamukkale universiteti tadqiqotchilaridan Ismayıl Gokche-qoraqalpoq jumboqlari, Ayshegul Imez va Behiye Kafa qoraqalpoq maqollari, Sezgiy Baljı qoraqalpoq afsonalari va anekdotları, Sebel Dolı «Yusup Zılıyxa», Okan Akkaya «Jahansha», Osman Atalay «Er Ziywar», Aliy Chetin «Dawletiyarbek», Ishilay Dorǵı ham Awren Ózdamarlar «Qırıq qız», Shabnem Dónmez «Qanshayım ham Qurbanbek», Umran Erdemir ham Yashar Gezgel «Edige», Bakiye Qaragóz «Alpamıs», Ayshe Sawran «Qoblan», Fayiza Turgut «Yusup-Axmet», Chetin Yalchın «Maspatsha», Arapat, Yırtıjı «Hurliha-Hamre», Suna Akar «Muńlıq-Zarlıq» dostonlarining variantlari bo'yicha tarjimalar bo'yicha ilimiy-tadqiqot olib bormoqda [1].

Dengizli shahrida joylashgan Pamukkale universiteti tadqiqotchilari tomonidan qoraqalpoq folklorı namunalari bo'yicha yigirmaga yaqin ilmiy faoliyatlar ishlandi. Belgili jurnalist va folklorshı Seydin Amrlannıń «Erkin Qoraqalpog'iston» gazetasi muxbiriga bergan suhbatidagi ma’lumotlarga qaraganda ilmiy faoliyatlar olib borgan olimlardan Ismayıl Gókche-qoraqalpoq jumboqlari, Ayshegul Imez va Behiye Kafa qoraqalpoq maqollari, Sezgiy Baljı qoraqalpoq afsonalari va anekdotları, Sebel Dolı «Yusup Zılıyxa», Okan Akkaya «Jahansha», Osman Atalay «Er Ziywar», Aliy Chetin «Dawletiyarbek», Ichilay Dorgi va Awren O'zlardamarlar «Qirq qiz», Shabnem Dónmez «Qanchayım va Qurbanbek», Umran Erdemir va Yashar Kezgel «Edige», Bakiye Tiyragóz «Pahlavonamıs», Ayshe Sog'lomran «Qoblan», Fayiza Turgut «Yusup-Axmet», Chetin Yalchın «Maspatsha», Arapat Yırtıjı «Hurliha-Hamre», Suna Akar «Munglik-Zarlıq» dostonlarining variantlari bo'yicha tarjimalari va ilmiy faoliyat olib bormoqda.

Turkiyaning Izmir shahridagi Egey universiteti qoshidagi Turk dunyosini tadqiq qilish instituti dotsenti, doktor Pinar Fedakarning 2016-yili Anqarada “Amerika Yerlileri ve Karakalpak Türklerinin Efsaneleri. Karşılaştırmalı Bir İnceleme” *(Amerikalik hindular va Qoraqalpoq afsonalari. Qiyosiy sharh)* nomli kitobi chop qilindi. Ushbu kitob keng jamoatchilik oʻrtasida katta qiziquvchilik uygʻotdi.

Pinar Fedakarning 2008-yili bosmadan chiqqan “Karakalpak Efsaneleri (inceleme-metinler)”, ya’ni, “*Qoraqalpoq afsonalari (sharh-matnlar)”* nomli kitobi ham bosmadan chiqqandi. Tan olish kerak, bu safar “Muallif nima uchun qoraqalpoq afsonalari bilan amerikalik hindular afsonalarini qiyosiy tadqiq qilgan ekan?” degan savol koʻpchilikni qiziqtirib qoʻygan edi [3].

Fedakar xonimning fikricha, amerikalik hindular afsonalari va qoraqalpoq afsonalarining bir-biriga mos jihatlari koʻp. Masalan, qoraqalpoqlarda (*balki koʻpchilik turkiy xalqlarda ham – Ye.Q.)* “Yilga talashuv” afsonasi motivlari hindularning “Mavsumlarni aniqlash” afsonasi bilan nihoyatda oʻxshash. Ikkalasida ham hayvonlar yilga yoki mavsumga talashadi. Kitobda bunday misollar juda koʻp. Bu esa, ikkala xalqning mifologik qarashlari bir-biriga monandligidan dalolat beradi.

Endi haqli bir savol tugʻiladi: modomiki, shunday ekan, bizning amerikalik hindular bilan yaqinligimiz boʻlganmi?

Soʻnggi paytlarda turkiyshunos olimlar “Amerikaning tub aholisi qadimiy turklarmi?” degan katta bir gipoteza ustida bosh qotirishmoqda. Ushbu farazga koʻra, bundan 10 ming yillar muqaddam Oltoy oʻlkasida yashagan turklarning qadimiy ajdodlari (prototurklar) ovga chiqib, muz qotgan Bering boʻgʻozi orqali Alyaska yerlariga oʻtib ketishadi. Keyin muzlar erigach, ortga qayta olishmaydi, qolaversa, yangi yerlarda yovvoiy hayvonlar va qushlar koʻp boʻlgani sababli oʻsha hududlarda umrbod yashab qolishadi.

Boshqa bir manbada turklarning qadimiy ajdodlari u tomonlarga bir necha asrlar davomida asta-sekin koʻchib oʻtgani tilga olingan. Ba’zilari Sibirda yashab qolgan boʻlsa, ayrimlari Bering boʻgʻozi orqali oʻtib ketgan. Ular 25-50, hatto 100 ming yillar avval koʻcha boshlagan, degan ilmiy taxminlar ham mavjud.

Olimlar amerikalik hindular bilan turkiy xalqlar lug‘atlarida, urf-odatlari va e’tiqodlarida ancha o‘xshashliklar borligini aniqlashmoqda. Masalan, Shimoliy Amerikadagi hindular shaman diniga sig‘inadi. Bu din esa turklarning Islomdan avvalgi dinidir. Davomini surishtirsangiz, hozir ham Sibirda yashaydigan qator turkiy xalqlar shaman diniga e’tiqod qilishadi.

Amerika hindulari madaniyatida bo‘ri har doim katta o‘rin tutgan. Ammo yevropaliklar madaniyatidan farqli o‘laroq, ularning madaniyatida bo‘ri ijobiy ramz sifatida gavdalanadi. Ko‘plab tub amerikalik afsonalarda bo‘ri qabila himoyachisi sifatida namoyon bo‘ladi. Jumladan, Shoshon folklorida bu jonivor har doim ayollar va yosh bolalarning homiysi sifatida talqin etiladi.

Qadimgi afsonaga ko‘ra, Shoshon qishlog‘iga dushmanlar hujum qilishadi. Bolalar, asosan qizlar va onalari qishloqni chor tarafdan o‘rab turgan o‘rmon tomonga qochishadi. Butun qavmni qirib yuborishni o‘z oldiga maqsad qilib qo‘ygan dushmanlar ularning orqasidan quvishadi. Qochqinlar o‘rmonga yashirinishga uringan damlarda bir to‘da bo‘rilarga duch kelishadi. Lekin bo‘rilar ularga hujum qilmaydi, aksincha, barchasini himoyalash maqsadida yon-atroflarini o‘rab oladi va dushmanga qarshi jangga kirishadi. Shunday qilib, bo‘rilarning sharofati bilan bir qavm omon qoladi va qadrdon qishlog‘iga sog‘-salomat qaytadi. Alqissa, bo‘ri mahalliy aholi totemiga aylanadi.

Turklarda ham ko‘k bo‘ri totem sanaladi. Ularning bayrog‘ida bo‘ri ramzi o‘z aksini topgan.

Amerikalik hindularda DNK tekshiruvi o‘tkazilganda, haqiqatan ham, ular turklar bilan qarindosh ekanligi aniqlangan. Shuningdek, asl kelib chiqish joylari Oltoy o‘lkasi ekanligi ma’lum bo‘lgan.

Nyu-York universitetining antropologiya bo‘yicha professori Laura Tedesko O‘zbekistonga kelganida bir jurnalist unga “Qoraqalpoqlarning taqinchoqlari tub amerikaliklarnikiga o‘xshaydi, bunga qanday qaraysiz?” degan savol beradi. Laura Tedesko aynan shundan taajjubda ekanligini yashirmaydi.

– Darvoqe, men bunga Nukusda bo‘lganimda ishonch hosil qildim, – deydi u. – Qoraqalpoqlarning me’moriy unsurlari, badiiy san’at asarlari, musiqalari Qo‘shma shtatlarda yashaydigan tub aholilarnikiga o‘xshashligini angladim. Ammo amerikalik hindular bilan qoraqalpoqlar o‘rtasida qadimiy qarindoshlik aloqalari mavjudligini bayon etish katta tavakkalchilikni talab qiladi. Ayni chog‘da, uni inkor etib ham bo‘lmaydi. Demak, bu masalada chuqur tadqiqotlar o‘tkazish zarur.

Pinar Fedakar xonim ham o‘z asarida tub amerikaliklar bilan turkiy xalqlarning, chunonchi, qoraqalpoq xalqi og‘zaki ijodida mushtarak jihatlar borligiga e’tibor qaratgan.

Umuman olganda, tub amerikaliklarning turkiylarga qarindoshligi masalasi bo‘yicha talay ilmiy ishlar olib borilgan. Taniqli etnograf T.Kreber esa, asteklar aslida turkiylar ekanligini aniqlagan.

Zero, asteklar o‘z nomlarini oq rangli ilon xudolar bilan bog‘lashadi va bu jonivorni o‘zlarining totemi hisoblashadi. “Astek” so‘zini muomalaga aslida yevropaliklar kiritishgan. Qavm ahli o‘zlarini “aksilan” deb atagan. “Ak” ularning tilida “oq”, “silan” esa “ilon” degan ma’noni anglatadi. “Aksilan” atamasini asteklar talaffuzi bilan turkiycha “oq ilon”, “aq jilan”, “aq zilan” deb taqqoslab ko‘rsangiz, hammasi o‘z-o‘zidan oydinlashadi.

Maya tilida “ma” salbiy qo‘shimchasi mavjud. U zamonaviy turkiy tillarda ham uchraydi (masalan: borma, turma). Taqvimning birinchi oyi “yash-kin” deb nomlanadi, u bizning talqinimizda “yosh kun” (yangi kun) degani bo‘ladi. Siu tilida “tan” so‘zi mavjud bo‘lib, u erta tongni bildiradi va turkiy tillardagi “tong” so‘ziga to‘g‘ri keladi.

Etrusk tili olimlar uchun katta jumboq bo‘lib qolmoqda. Ushbu tildan hozir deyarli barcha turkiy xalqlar uchun tushunarli bo‘lgan bir nechta so‘zni keltiramiz: atta – ota, anna – ona, aqlan – o‘g‘il (o‘g‘lon), kilan – kelin, su – suv, yet – et, go‘sht, bult – bulut, qis – qiz, buil – bu yil, qatn – xotin, engen – yenggan (g‘olib bo‘lgan), at – ot (miltiqni), ar – er, er – yer, ut – o‘t (yong‘in), kn – kun (quyosh). Bunday misollarni ko‘plab keltirish mumkin.

Mashhur qoraqalpoq shoiri Ibroyim Yusupovning “Qoraqalpoq haqida so‘z” she’rida shunday satr bor:

Barcha xalqni qoraqalpoqdan chiqarib,
O‘z tarixini boshlar Odam-Otadan...

Bu bilan biz amerikalik hindular qoraqalpoqlardan chiqqan demoqchi emasmiz, faqat bir haqiqatni eslatmoqchimiz: qoraqalpoqlar ham o‘z tilini, tarixini, urf-odatini yaxshi saqlab kelayotgan turkiy xalqlardan biridir. Binobarin, ushbu yo‘nalishda ham ilmiy ishlar olib borilsa, olamshumul yangiliklarga yo‘l ochilishi ehtimoldan xoli emas. Har qalay, tariximizni 2-3 ming yillar doirasida chegaralab qo‘ymay, undan oldingi davrlarga ham nazar solsak, foydadan xoli bo‘lmaydi.

Adabiyotlar

1. Мамбетирзаева Н. Миллий мәдений мийрасларымыз-мақтанышымыз. / «Еркин Қарақалпақстан» газетасы, 13-октябрь 2015-жыл №124 (157421).
2. Mehmet Serdar Kaygısız. Karakalpak Türklerinin Er Ziyvar Destanı (Inceleme-Metin). Antalya, 2020.
3. Pınar Donmez Fedakár. Karakalpak efsaneleri (inceleme-metinler). - Izmir, 2012.
4. Çise Selver Rahmani. Köroğlu Destanı’nın Karakalpak Varyantı Áwezhan Kolu Kolları (İnceleme-Metinler). Antalya, 2018.
5. Şeyma Gürleyen. Mespatsa destanı ve turkiye turkcesine aktarımı uzerine // «Түркий халықлар фольклоры, әдебияттаныў ҳәм тил билиминиң әҳмийетли мәселелери: улыўма уйғынлық ҳәм миллий өзгешелик» атамасындағыхалықаралықилимий-теориялыққонференцияматериаллары.-Нөкис,2019.-Б.16-21.
6. Zeynep Begüm OK. Köroğlu Destanı’nın Karakalpak Varyantı Äwez’in Evlenişi, Arap Rayhan, Qırmandäli, Bazergen Kolları (İnceleme-Metinler). Antalya, 2018.

REZYUME. Maqolada Qoraqalpoq xalqi badiiy og’zaki ijodiyoti va jahon folklorining bazi uzviy bog’liqlik tomonlari turk olimi Pinar Fedakar mehnatlari asosida tahlil qilingan. Shuningdek, qoraqalpoq folklorinin yangicha nuqtai nazarda o’rganish masalasi haqida fikr yuritilgan.

РЕЗЮМЕ. В статье анализируются некоторые аспекты взаимосвязи художественного устного творчества каракалпакского народа с мировым фольклором на материале работ турецкого ученого Пынар Федакар. Также обсуждался вопрос изучения каракалпакского фольклора с новой точки зрения.

SUMMARY. In the article, some aspects of the interrelation between the artistic oral creativity of the Karakalpak people and world folklore are analyzed based on the works of the Turkish scientist Pinar Fedakar. Also, the issue of studying Karakalpak folklore from a new point of view was discussed.

ЖУРНАЛИСТ СУРИШТИРУВИ ЖАНРИНИНГ ЎЗИГА ХОСЛИГИ

П.Алламбергенова – *докторант*

Ўзбекистон журналистика ва оммавий коммуникациялар университети

Таянч сўзлар: журналист суриштируви, тасниф, репортёр, жиноят, текширув, жанр.

Ключевые слова: журналист-расследователь, классификация, репортер, преступление, расследование, жанр.

Key words: investigative journalist, genre, classification, reporter, crime, investigation, genre.

Анъанавий журналистика илмида ва миллий журналистикада журналист суриштируви асосан журналистик тадқиқотнинг синоними сифатида қўлланиларди. Шу боис унинг асосий вазифаси ижтимоий ҳаётнинг турли муаммолари юзасидан мақола, очерк ёки фельетон ёзишда таҳлилга тор-

тилган маълумотлар йиғиндиси ёки таҳлил олиб бориш жараёнида фактларга эга бўлиш учун қўлланиладиган усул сифатида тушуниб келинди. У даставвал, ҳақиқатни юзага чиқариш ва маълум бир манфаат юзасидан сир тутилаётган муҳим ахборотларни ошкор этиш функциясига ҳам эга бўлди. Бу журналистикада суриштирув жанрининг вужудга келишига туртки берди.

Рус тадқиқотчиси А.Тертычный суриштирув журналистикаси тушунчаси бугунга келиб журналистларнинг ҳам, ўқувчиларнинг ҳам тасаввурида аниқ моҳият касб этишини, аммо аввалроқ, яъни, собиқ шўролар тузуми даври журналистикасида бу тушунча умуман ишлатилмаган ва унга фақат салбий тушунча сифатида қаралганини таъкидлайди. Бунга сабаб қилиб “фавқулодда воқеа ва ҳодисалар, яъни фожиалар, жиноятлар, молиявий фирибгарликлар ва коррупция фактлари, тарих сирлари ҳамда ундаги “қора” саҳифалар ва умуман, энг оммабоп мавзулар ҳисобланган”[1,4] ини кўрсатади.

Мазкур жанр ҳақидаги назарий манбаларда унинг пайдо бўлиши ва ривожланиши XIX аср охири XX бошлари Америка матбуотида бошланганини кўрсатади [2:136].

Журналист суриштируви жанрининг самарадорлиги Германия, Австрия, Буюк Британия каби қатор мамлакатлар журналистикасида ҳам кузатилади. Хусусан, Германия матбуотида Герман Гюнтер Вальраффнинг бир қатор долзарб муаммоларга бағишланган журналист суриштирувлари туркуми чоп этилди. Дунё мамлакатлари орасида япон журналистикасидаги журналист-суриштирувчиларнинг ўрни ҳам анча мустаҳкам.

Европа давлатларининг турли шаҳарларида журналист суриштирувига нисбатан турлича ёндошилади. Англияда бу жанр сиёсий йўналишнинг ажралмас қисми ҳисобланса, Испанияда эса жамоатчилик фикрини шаклланишида ОАВ яқин ўн йилликлардан бошлаб ўз таъсирини кўрсатишни бошлаган. Бельгия ва Франция давлатларида суд жараёнида маълумотлар бўйича баҳслашув бўлган тақдирда журналистлар манбааларни ошкор қилиши шарт эмас, фақатгина ишончли ёки ишончсиз эканлигини таъкидлаш лозим[3,40] ҳисобланади.

“Newsdey” газетаси бош муҳаррирнинг собиқ ўринбосари Роберт Гриннинг фикрича, аҳамиятли мавзу бўйича ўз хохиши билан ишлаган ва баъзи инсонлар ёки ташкилотлар сир бўлиб қолишини истаган муҳим мавзуга асосланган журналист материалидир [4:12].

Ўзбек журналистикасида журналист суриштируви жанри асосан, XX аср бошларидан, аниқроғи миллий матбуотимиз пайдо бўлган даврлардан ривожлана бошланди. “Журналист суриштируви: назария, амалиёт ва муаммолар” ўқув қўланмасида эса ўзбек матбуотида илк журналистик суриштирув элементлари XIX аср охирларида пайдо бўлгани қайд этилади.

Ўзбек олимлари Ё.Маматова ва С.Сулаймоновалар эса, журналист суриштирувини ҳам эски, ҳам янги жанр ва фаолият тури эканлигини, чунки суриштирув кўринишидаги материаллар журналистика амалиётида мазкур жанр назарияси ва журналист фаолиятининг тегишли йўналиши сифатида шаклланишидан анча олдин пайдо бўлганлигини кайд этадилар [5,8].

Тадқиқотимиз объекти бўлган Қорақалпоғистонда ҳам журналист суриштируви XX асрнинг охирларида, аниқроғи 80-йилларнинг охири 90-йилларнинг бошларидан тарихга “қайта қуриш” номи билан кирган сиёсий жараёнлар даврида ривожлана бошлади.

Журналист суриштирувининг асосий хусусиятларидан бири, жамоатчиликнинг манфаатига зид бўлган, ғайриқонуний равишда сир сақланаётган муаммони атрофлича ва асосли ўрганиб, уни ошкора этишдан иборат. Бунда журналист аниқ фактлар, ҳужжатлар, маълумотномалар, оммавий ахборот воситаларидаги материаллар, гувоҳларнинг кўрсатмаларига таянади.

“Журналист суриштируви ҳаётдаги яширин ҳодисаларни, яъни ҳокимиятга эга шахслар томонидан ёки тақдир тақозо билан атайлаб яширилган воқеаларни фош этишни кўзда тутади” [5:18]. Аммо журналист суриштирувида доимо ошкоралик намоён бўлавермайди. Одатда тахмин қилинадики, журналист текширувлари юқори ҳокимиятда юз бераётган жиноятларни фош қилишга қаратилиши керакдай, аммо ҳамиша ҳам бундай эмас. Баъзан текширувнинг вазифаси – у ёки бу тизим, масалан, мураккаб қонун қандай тузилишга эга эканини тушунтиришдан иборат [6:135] бўлади.

Юқорида мутахассисларнинг фикридан кўринадики, журналист суриштируви жанр сифатида ўзининг мазмуни, олдига қўйган мақсади, воқеликка таъсири, ахборот олиш усуллари, қўлга киритилган материалларни тасвирлаш жиҳатлари билан бошқа жанрлардан ажралиб туради.

Жаҳон журналистикасида, айниқса, XX аср охирида ривожлана бошлаган суриштирувлар биринчи галда, жамият ҳаётининг барча жабҳаларида мавжуд бўлган салбий ҳодисаларга шунингдек, ҳуқуқий тизим олдини ололмаётган ёки чек қўя олмаётган (баъзан хоҳламаётган) бир қатор қонунбузарликларга нисбатан омманинг муносабати орқали ифодаланади.

Бундан мақсад – келтириб чиқарган сабабларини аниқлаш ва уни ҳал этишга мутасаддилар диққатини қараташтдир. Тўғри одатда, муаммони очишда унга алоқадор бўлганлар маълумотларни яширишга, айбни ўзидан соқит қилишга уринишлар бўлади. Аммо кўчанинг асфальт қилинмаганлиги ёки болалар боғчасида овқатнинг белгиланган меъёрларда тайёрланмаслигини, ойлик-маошнинг ўз вақтида берилмаслиги ёки уйларнинг ертўласига сувнинг тўлиб қолиши ва шунга ўхшаш муаммолар борлигини ҳамма билади. Журналист ўша муаммони кўтариш орқали жамоатчиликнинг эътиборини унга қаратади.

Шу ўринда журналистик суриштирув жанри билан муаммоли кўрсатув жанрининг бир-биридан фарқини ҳам кўрсатиб ўтиш зарур. Чунки ёш мутахассислар ушбу икки жанрни кўпинча бир-биридан ажрата олмайдилар. Тадқиқот олиб бориш, манбаларни белгилаш ва ўрганиш, муаммоли мураккаб воқеликни очиш, турли фаразларни илгари суриш, уларни факт ва фикрларга солиштириш ҳар иккала жанрга хос. Журналистик суриштирув жанри муаллиф олдига кўпроқ талаблар қўяди. Суриштирувда журналист қонун бузилишини кўрсатиб бериши, суистеъмоллик ҳолатини фош этиши, ушбу қонунга хилоф ҳолатларнинг сабабчиларини аниқлашни вазифа сифатида олдига қуйиши керак.

Яна бир муҳим белги – муаммоли кўрсатув учун объектни ўйлаб топиш мумкин, бироқ суриштирув учун мавзу фақат бўлиб ўтган воқеликдан олинади. Бунга асос сифатида журналистнинг шахсий кузатуви, шикоят ёки айрим махсус ишоралар хизмат қилиши мумкин.

Ўхшашлиги эса, ҳар иккаласининг ҳам объекти – салбий ҳодиса, унинг сабаблар ўрганилади, факт ва далиллар таҳлил қилинади. Аммо муаммоли кўрсатувда, муаммонинг жавобгари бор, суриштирувда эса уни топиш керак, бу эса муаммоли кўрсатувдай тез битадиган иш эмас. У жиноий вазиятлар, сирли ҳолатлар бўлиши мумкин. Бу суриштирув жараёнини мураккаблаштиради.

Суриштирувни ўтказиш жараёнида анъанавий, ноанъанавий, очиқ ва ёпиқ манбалардан фойдаланишни тақозо этади. Албатта, бунда керакли маълумотни

олиш, уни таҳлил ва талқин қилиш журналист маҳоратига боғлиқ.

Журналист суриштируви пишиқ технология ҳамда кўп вақт талаб этадиган жанрлардан бири саналади. Уни тайёрлаш учун камида бир ҳафта, бир неча ойлар, йиллар керак бўлади. "Америка каби ривожланган давлатлардаги йирик таҳририятларда материал талаби ва тадқиқотига маълум нормалар ўрнатилмаган. Жанр моҳиятига мос материаллар эса доимо қизиқиш уйғотади" [3:187]. Журналист суриштируви узоқ давом этадиган бир неча босқичли жараён. Унда асосан нималарга эътибор берилади? "Журналистское расследование" китоби муаллифлари қуйидаги босқичлар тавсия қилади:

- ҳаракат режасини тузиш;
- бирламчи ахборотларни тўплаш ва қайта ишлаш;
- манбалар билан ишлаш;
- тўпланган материалларни саралаш;
- далиллар базасини шакллантириш;
- интервьюларни жамлаш;
- юридик экспертизалар;
- материални тайёрлаш [3:186].

Албатта, тўпланган маълумотларни саралаш ҳам муҳим аҳамиятга эга. Мутахассислар бугунги кун нуқтаи назаридан маълумотлар билан ишлашнинг икки босқичини тавсия этади: Биринчиси, мавзуга дахлдор объект тўғрисида маълумотларни тўплаш ва очиқ манбалар орқали қайта ўрганиш. Иккинчиси, турли ижтимоий тармоқлар ва базалардан маълумотлар йиғиш ва қайта текшириш. "Журналист жамиятдаги турли ахборот маконларидаги маълумотлардан фойдаланади. Улар ҳар хил кўринишда бўлиши мумкин: қонунлар ва ҳокимият органларининг қарорлари, фанларнинг фундаментал қоидаларидан то турли жойлар, одамлар, воқеалар тафсилотигача" [7:162]. Очиқ манбалар орқали маълумотларни қидириш аввало, мавзу борасида ОАВда ёритилган материаллар, телевидение архиви, қолаверса, интернет орқали маълумотларни саралашни талаб қилади. Бу асосан мавзу борасида қўшимча маълумотларга эга бўлишда қўл келади. Масалан, Россия давлатида журналистлар мавзу борасидаги маълумотларни очиқ манбалар билан шуғулланадиган технологик ускуналар билан таъминланган агентликка хат билан мурожаат қилган ҳолда олишади. "Тартибига кўра, мавзу аниқ бўлгач, журналист суриштируви агентлигининг аналитик – архив бўлимига сўровнома жўнатилади. Бир қанча вақтдан сўнг сўровномага кўра аниқланган ҳужжатлар маълум бўлади" [3:187].

Суриштирувни олиб бораётган журналистлар кўп ҳолатларда эътиборсизлик туфайли муҳим бўлган тафсилотларни қўлдан бой беришади. Бундай маълумотларни қайта топишга уриниш эса мушкул масала. "Умумий қоидаларга кўра, журналист ўз фаолиятида яширинган маълумотларга дуч келган тақдирда, бошқа жойдан маълумот топа олишни ҳам билиши керак. Агар маълумотлар орасида керакмасдек кўринганлари бўлса, тушкунликка тушмаслик керак. Фақат далиллар тўпланиб турли-туман қарашлар пайдо бўлгандагина уларни мозаикадек йиғиш имкони бўлади" [3:217].

Шу ўринда таъкидлаш керакки, Халқаро журналистлар федерацияси томонидан қабул килинган декларацияда айнан журналист-суриштирувчилар фаолиятига бевосита алоқадор бўлган бир нечта муҳим қоидалар белгиланган. Улар қўйидагилардан иборат:

1. ***Ҳақиқат ва жамиятнинг ундан хабардор бўлиш ҳуқуқини ҳурмат қилиш журналист олдида турган асосий бурч ҳисобланади.***

2. ***Касбий фаолиятини олиб бораётган журналист ахборотни қонуний йўл билан излаш ва уни эълон қилиш эркинлиги ҳамда холис изоҳ ва танқид ҳуқуқини ҳимоялаши, уларга амал қилиши лозим.***

3. ***Журналист ўзига маълум бўлган манба билан-гина ишлаши керак. У муҳим ахборотни эътибордан четда қолдирмаслиги ва ҳужжатларни сохта-лаштирмаслиги зарур.***

4. ***Ахборот, сурат ва ҳужжатларни излаётганда журналист холис ва ҳаққоний усуллардан фойдалан-моғи зарур.***

5. ***Журналист жиддий зарар етказадиган ахбо-ротдан иложи борича тўғри фойдаланиши ёки ундан умуман фойдаланмасликка ҳаракат қилгани маъқул.***

"Журналист ҳар қандай суриштирув ва ошкора қилиш жараёнида аниқ факт, асосий факт, қўшимча факт ва аҳамиятли фактларга асосланган ҳолда ўзининг журналистик суриштирувдаги маҳоратини кўрсатиши керак" [8:197].

Тадқиқотимиз объекти бўлган Қорақалпоғистондаги мавжуд телеканалларнинг ичида асосан, Қорақалпоғистон давлат телевидениеси журналистик суриштирув дастлаб журналист Ташкентбай Халмуратов муаллифлигида "Инсон ва қонун" кўрсатувида узатилган. Кейинчалик "Адолат кўзгуси" ("Әдиллик айнасы") кўрсатуви 1999 йилдан эътиборан томошабинлар эътиборига ҳавола этила бошланди. "Адолат кўзгуси" кўрсатуви Қорақалпоғистон Республикаси ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари жумладан, Республика прокуратураси билан ҳамкор-ликда тайёрланади. Мазкур кўрсатувда турли соҳалар-даги инсон омили билан боғлиқ бўлган турли жиноий ишлар бўйича суриштирув ишлари олиб борилади.

"Журналистик суриштирувларида бошқа жанрларда бўлгани каби муаллифлар муайян мазуларга ихтисослашган бўлади. Кимнингдир давлат харидлари ва хусусийлаштириш, яъни иқтисодий жиноятлар қизиқтирса, бошқаларни уюшган жиноятчилик ва жиноятчилик дунёси қизиқтиради" [9:140-141].

Дарҳиқиқат, мазкур кўрсатув муаллифи Қорақалпоғистонда хизмат кўрсатган журналист Динара Алламбергеновани ўз соҳасига ихтисослашган журналист сифатида эътироф этиш мумкин.

Бошқа нодавлат телеканалларида журналистик суриштирув берилмайдими деган ҳақли савол туғилади. Нафақат Қорақалпоғистон, балки Ўзбекистондаги мавжуд нодавлат телеканаллар асосан, кўнгилочар-мусиқий дастурларга эътибор қаратган. Кузатишларимизга кўра, фақат танқидий материаллар информацион дастурларнинг айрим сонларида узатилади. Масалан, Элликқалъа туманида фаолият юритувчи "ETV" телеканалининг "Янгиликлар" дастурида тумандаги бартараф этилиши лозим бўлган айрим муаммолар ёритилиб борилади.

Хулоса сифатида айтиш мумкинки, мамлакатимизда демократик янгиланиш жараёнларини янада чуқурлаштириш учун сўз ва матбуот эркинлиги таъминланаётган бир пайтда турли тўсиқларни, бюрократизм, лоқайдлик, таъмагирлик, коррупция каби салбий иллатларни дадиллик билан кўтариб чиқиб, уларга қарши муросасиз жамоатчилик фикрини шакллантиришда журналистик суриштирувдан самарали фойдаланиш мақсадга мувофиқ. Зеро, бундан мақсад эл-юртимизнинг эзгу орзу-истакларини рўёбга чиқариш, халқнинг фаровонлигини таъминлашдир.

Адабиётлар

1. Тертичный А. А. Расследовательская журналистика. М: Аспект Пресс. 2002. С.4
2. Нестеренко Ф.П., Ирназаров К.Т, Маматова Я.М. Труд журналиста: профессионализм, творчесто, мастерство. Т.: Zarqal-am. 2002. С.136.
3. Журналистское расследование. История метода и современная практика. Под ред. А. Д. Константинова − СПб.: Изда-

тельский Дом “Нева”, М.: “ОЛМА-ПРЕСС”, 2003. С.40;186;161;217. 480.
4. Уллмен Ж. Журналисткие расследовния: современнее методы и техника.Пер.с англ. М.:Виоланта.1998. С.12.
5. Маматова Я. Сулаймонова С. Ҳақиқат излаб: Ўзбекистонда журналист суриштирувининг самарадорлик омиллари. -Т.: Extremum-Press. 2015. Б.8; 18
6. Кримски Ж. Репортаж материалларнинг ёзилиши ва таҳрир қилиниши асослари. Тошкент. 2003. Б.135.
7. Лазутина Г.В. Основы творческой деятельности журналиста.-М:Аспект Пресс,2000. С.162. −480.
8. Глобалласыў процесси ҳәм ғалаба хабар қураллары хызмети. Илимий мийнетлер топламы. Н.:ҚДУ. Б.197. −260.
9. Ихтисослашган журналистика. IX Жилд.Т.: “O`zbekiston” НМИУ, 2019. Б.140-141. −784.

РЕЗЮМЕ. Ушбу мақолада журналистик суриштирув жанри назарияси ва унинг таснифи ҳақида сўз юритилди. Шунингдек, тақриз жанрининг телевидениеда намоён бўлиши мисоллар билан илмий асослаб берилди.

РЕЗЮМЕ. В данной статье речь идет о теории жанра журналистского расследования и его классификации. Также было научно обосновано на примерах проявление жанра рецензии на телевидении.

SUMMARY. This article deals with the theory of the genre of journalistic investigation and its classification. Besides, the article was also scientifically substantiated based on examples of the manifestation of the genre of review on television.

ҚАРАҚАЛПАҚ ПРОЗАСЫНДА ГҮРРИҢ ЖАНРЫНДА ДЕТЕКТИВ ФОРМАЛАРДЫҢ БЕРИЛИЎИ

З.Алламуратова – *филология илимлери бойынша философия докторы*
Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Таянч сўзлар: адабиёт, жанр, детектив, сюжет, ҳажвий сюжет, ҳикоя.
Ключевые слова: литература, жанр, детектив, сюжет, комический сюжет, повесть.
Key words: literature, genre, detective story, plot, comic plot, story.

Ғәрезсизлик дәўириндеги қарақалпақ прозасында ҳәзирги заманның актуаль мәселелерин сәўлелендиретуғын шығармалар, әсиресе, оператив жанр болған гүрриңлердиң идеялық - тематикалық жақтан раўажланғанын көриўге болады. Усы дәўир гүрриңлердиң баслы тематикасы ҳәр тәреплеме жетилискен кәмил инсан образын жасаў, адам баласының тәғдир соқпақларындағы түрлише ис-ҳәрекетлерин, әдеп-икрамлылық, адамгершилик қәсийетлерин, жаманлықтан жийиркениў, нәпси бәлесине жолығыўдың унамсыз ақыбетлери ҳәм т.б. мәселелерге бағышланған. Бул дәўирдеги гүрриңлер тематикасында инсанның тиришилик ҳаққындағы ғалма-ғаллары, өмирдиң қарама-қарсылықлы соқпақлары, бала-шаға бағыў жолындағы талпыныслары, үйди-үй етиўдеги ҳаялдың орны, ата-ананың кең қәлби, муҳаббат жолында алжасқан ҳаял-қызлар тәғдири, перзент тәрбиясы мәселелери, балалықтағы ерси қылықлар, жаманлық ҳәм жақсылықтың гүреслери, ийман-инсап, ҳақыйқатгөйлик ҳәм т.б. толып атырған мәселелерде ортаға қойылып, шеберлик пенен ҳәр тәреплеме көркем сәўлелениў тапқан.

Ғәрезсизлик дәўириндеги гүрриңлер бойынша өзиниң илимий жумысын алып барған З.Қытайбекова гүрриң жанрының ғәрезсизлик дәўириндеги раўажланыў бағдарларына таллаў жасай отырып, оларды төмендегидей тематикаларға бөлип үйренеди:

1. Дәўир ҳақыйқатлығын, турмыс шынлығын ҳәм өмирдиң ҳәр қыйлы машқалаларын сүўретлеўге арналған гүрриңлер;
2. Туўылған жер ҳәм Ўатан темасын сәўлелендириўге арналғангүрриңлер;
3. Әдеп-икрамлылық, жоқары адамгершилик, кәмил инсан образын сәўлелендириўге арналған гүрриңлер;
4. Муҳаббат темасына арналған гүрриңлер:
5. Ышқы-муҳаббат, опалы яр,перзент дағы, ҳижран азаплары, айралық дәртлери ҳәм т.б.;
6. Екинши жәҳән урысының трагедиялық ақыбетлерин сүўретлеўгеарналған гүрриңлер;
7. Сатиралық, тымсаллық ҳәм фантастикалық бағдардағы жазылғангүрриңлер;
8. Тарийхый, автобиографиялық, мемуарлық бағдардағы гүрриңлер [2].

Тағы да усы ғәрезсизлик жылларында жәрияланған гүрриңлер ҳаққында илимпаз П.Алламбергенова «Терең идеялы, көркем гүрриңлер керек» деген әдебий сынлық мақаласы жарық көрди. Онда автор былай жазады: «1990-жылы «Әмиўдәрья» журналы гүрриңлерди жәриялаў бойынша бир қанша табысларға ерискен сыяқлы. Өйткени аўдармалардан тысқары онлаған гүрриңлер жәрияланды. Ең баслысы, булардың көпшилиги жас талант ийелериниң дөретпелери болып, ҳәр қыйлы тематиканы қамтыйды. Соның ушын да биз жәрияланған гүрриңлерди төмендегише бөлип қараўды орынлы деп ойлаймыз:

1. Ҳәзирги ўақыттың мәселелерин сөз етиўши гүрриңлер;
2. Уллы Ўатандарлық урыс темасына байланыслы гүрриңлер;
3. Муҳаббат темасына байланыслы гүрриңлер;
4. Сатиралық, тымсаллық бағдарда жазылған гүрриңлер [1:78] деп гүрриңлерди бир неше тематикаға бөлип көрсетеди.

Усы жерде жоқарыда биз сөз еткен илимпазлардың пикирлерине ҳәм олардың тематикалық жақтан бөлиниўлерине қосылған ҳалда ғәрезсизликтен кейин дөретилип, гүрриңлерди тематикалық жақтан тағы да байытып жәрияланған детектив гүрриңлер ҳаққында сөз етиўди мақул көрдик. Детектив гүрриңлердиң мазмунында тийкарынан жынаят жүз береди, сол жынаятты ашыў ушын гүрриң қаҳраманларының алып барған ҳәр қыйлы ҳәрекетлери, толғаныслары, екилениўлери сөз етилип барылады. Бундай мазмундағы гүрриңлерди дөретиўде белгили шайыр, жазыўшы, отставкадағы подполковник Жуманияз Өтениязов елимизде ғәрезсизликти беккемлеў дәўиринде ишки ислер органлары хызметкерлериниң жынаятшылыққа қарсы гүреслерин сәўлелендириўши бир қанша гүрриңлер дөретти.

Дүньяда адамзаттың еки дүньясы, яғный материаллық ҳәм руўхый дүньясы бар болатуғын болса, екеўинде барабар теңсалмақлылық болыўы керек. Егер материаллық тәрепи күшейип кетсе, онда инсанның психологиясы өзгереди. Мине усы сыяқлы жәмийетимизде өзиниң инсаныйлығынан айрылған, олардың өзлериниң туўры жолдан шығып кетиўине себепши болған спиртли ишимликлер, нәшебентлик сыяқлы унамсыз иллетлердиң жәмийетимизде көп ушырасатуғынын жазыўшы өзиниң детектив гүрриңлеринде өз сәўлелениўин тапқан. Жуманияз Өтениязовтың «Урланған сейф» китабында жоқарыда биз сөз еткен мазмундағы детектив гүрриңлер жыйнағы топланған болып есапланады. Яғный топламда бир неше гүрриңлер киргизилген болып, олардың дерлик көпшилигинде жынаят иси қозғатылып олардан оқыўшылар өзлерине керекли жуўмақ шығарып, дәўир талабы болған сергекликке шақырылады.

Жазыўшы **«Урланған сейф»** гүрриңинде жынайый ўақыялардың жүз бериўин былайынша баянлайды: «Буннан он жети күн бурын бесинши октябрь күни түнде, усы мәкеме айлыққа банктен нақ пул алған күни

кеште есапшылар ханасының сейфинде еки жүз елиў мың сом пул қалған. Ертеңине азанда кассир жумысқа келсе кабинеттеги пул салынған кишкене сейф жоқ болып шығады. Сейфти районлық ишки ислер бөлими хызметкерлери мәкемеден еки жүз метрдей қашықлықта аўзы ашық жатқан жеринен таўып алады. Пулды алып, сейфти бир салманың тереӊ жерине жасырып, қағазларды өртеп кеткен жынаятшылар белгисиз еди» [4:47].

Шығарманың буннан кейинги ўақыялары усы жынаяттың ашылыўы ушын жынаят кыдырыў бөлим хызметкерлери болған: Қабыл, Айтбай ҳәм олардың жәрдемшилери әтирапындағы ҳәрекетлери менен раўажланып барады. Қабылдың жынаят орнын көзден өкериўи нәтийжесинде: Пул салынған кассаның әйнек-қапысы сынбаған, сейфти әйнектен шығарып алып кеткенин, сейфте, әйнекте, қол таңбалар, из жоқ. Әйнектиң илдиргишлери төменнен ҳәм жоқарыдан мықлы услап тур. Сыртта турып әйнекти сындырмай яки көзлерин алмай илдиргишти ашыў мүмкин емес еди. Демек, ким де болса әйнектиң илдиргишин күндиз иштен ашып кеткен… Қыстың күни болғанлықтан еле әйнек ашылмаған пахта салып бекитилген еди. Иштеги биреў пулды алыў мақсетинде усы ҳәрекетлерди ислеген. Ол ким?...

Бул жердеги шамалаўлар жынаятты ашыў барысындағы дәслепки қәдемлер еди ҳәм дурыс қәдем қойғанын жазыўшы исенимли сүўретлеп береди.

Қабыллардың гүманы, сезиўи бойынша урыларға иштеги есапшылардан биреўи жәрдем берген. Себеби, иштен турып жәрдем берилмегенде бул жынаят бундай тақылетте алып барылыўы мүмкин емес еди. Есапшылар ханасында тек бас бухгалтер ҳәм кассир қыз отырады. Қайсысы әйнекти ашып кетиўи мүмкин. Кассир қыз мәкеме баслығының қызы. Оннан гүманланыў орынсыз. Сонда бул исте қолы бар бас бухгалтер болыўы керек пе деген сораўлар әтирапында бас қатырады.

Халқымызда даналық сөз бар: «Адамның ким екенлигин билгиң келсе әтирапындағы досларына қара» деген. Бас бухгалтер бурын судланбаған, абыройлы адамның баласы бола тура мектепте бирге оқыған бурын избе-из мал урлап сатып, бес жылға қамалып шыққан Қыдырнияз бенен жақыннан қатнасығы орган хызметкерлеринде гүман туўдырады. Бул гүманы бийкар кетпейди, ырасында да мәкемедеги сейф урылары усы жерде нешше жыл хызмет ислеп, усы жердиң нанын жеген бас бухгалтер Сапарбай ҳәм жорасы Қыдырнияз еди. Сапарбайды жолдан шығарған жорасы бир тәрептен Қыдырнияз болса, екинши тәрептен оның ишиўшиликке берилип өзине ылайықлы туўры жолды таңлай алмаўында еди.

Дәслеп Сапарбай қолға түсип қалғанын билген шериги яғный жорасы Қыдырнияз қашып кетеди. Оны услаў ушын да Қабыл сезгирлилиги ҳәм шаққанлығы менен ҳәрекет етиў арқалы қолға түсириўге ериседи. Жынаятшыны қолға түсириўдиң бирден бир жолы сыпатында оның үйинде оны аңылып жатыўы. Қашан болса да үйиндегилерге хабарласады деген исеними еди. Ырасында да Қыдырнияздың үйинде түнги саат үшлердиң ўақтында телефон «шыр-шыр» етти, трубканы көтерген Қабыл үндемей тыңлап турды: -Алло, алло! Сәнем неге үндемейсең? Маған өкпелеме, Сәнем!-Қыдырнияз ҳаялын ашыўланып тур деп ойлаған еди. Сол қоңыраў келген аймақтың, үйдиң адресин АТС арқалы анықлап тез ўақыттың ишинде Қыдырнияз усланады.

Бул детектив гүрриңде халқымызда бурыннан киятырған «бир көзиң екиншисине душпан» деген даналықтың дурыс айтылғанлығына тағы бир мәртебе исенемиз. Себеби, шығармадағы сейф урысы сол мәкемеде нешше жылдан бери мийнет ислеп сол жердиң нанын жеп, басшылардың исенимине кирип бас есапшы дәрежесине шекем көтерилген Сапарбайдың сырттан адам алып келип оның менен өзи ислеп атырған мәкемесин тонаўы арқалы оқыўшыларда оған деген жек көриўшилик сезимлерин оята алады. Оның келте ойлылығы, ақылсызлығы өмирин пүткиллей өзгертип жибергенликлерин шебер сүўретлеп бере алған.

«ЦИПЯО» гүрриңинде болса ўақыя өли денениң суў бетине қалқып шығып, оны сол жерде шомылып атырған балалардың шуўласыўы менен басланады. Демек буннан кейинги гүрриңниң ўақыясы бул өли денениң ким екенлиги ол қалайынша суўға түсип кеткен ҳәм тағы басқа да жынаятқа байланыслы сораўлар дөгерегинде болады. Сол суўдан табылған өли денедеги айрықша белги яғный жынаят қыдырыў бөлими хызметкерлери ушын тийкарғы дерек сыпатында қаралатуғын денениң оң ийнинде ийне менен таңбаланып жазылған «ЦИПЯО» деген тери ишиндеги жазыў дыққаттан шетте қалмады. Бул жынаят бойынша қыдырыў жумысларын алып барып атырған Махмуд бул жынаятты ашыў ушын буннан алдын өзи ашқан жынайый жумысларындағы усыған уқсас ҳалатларды көз алдына келтирип олардан тәжирийбе сыпатында пайдаланыўды мақсет еткен болса керек сол ўақыяларды бир мәрте еске түсиреди. Махмуд буннан бес жыл бурын да «Қуўанышжарма» каналының Халқабад қаласы тусынан Қурбан деген жигиттиң де өли денеси шығады, усы жынаяттың ашылыўында сол денениң табылған орнына жақын аралықта оқтың атылған орны анықланды, бул жерде писенди оқлағанда тығын қағазға ручка менен жазылған «….муратов» деген оқыўшының қолтаңбасы бар дәптер жуллықлары жыңғыллардың түбинде шашылып атыр еди. Демек усы жынаяттың ашылыўында усы қағаз жуллықлары «деталь» хызметин атқарып жынаяттың ашылыўын исенимли сүўретлеп береди. Сол гезлери жынаяттың ашылыўына қағаздағы жазыў себепши болып еди, енди денедеги жазыў жәрдем етпес пе екен? Деген қыяллар менен «ЦИПЯО» деген жазыў ойынан ҳеш кетпеди. Ол Шымбайға келгенде марҳум жигиттиң ким екенлиги анықланған еди, суўдан шыққан Қалбай Жумаев болып усы қалада жасағанлығы мәлим болады. Бирақ оны таныйтуғын таныс-билислеринен, ағайын-туўғанларынан сораў жуўап өткергени менен оны өлтиргендей душпаны болмаған сыяқлы.

Енди усы денесине жазылған жазыў бойынша жумыс алып барады. Қалбайдың Қазақстанның кең ўәлаятларының биринде ядролық қуралларды сынаў полигонында хызмет еткенин «ЦИПЯО» дегенниң мәниси «Центральный испытательный полигон ядерного оружия» екенлигин анықлайды. Енди жынаятты қыдырыўшы Махмуд Қалбайдың кейинги күнлери ким менен жақын қарым-қатнаста болғанлықларын анықластырса өткен базар күни Бахыт деген жорасы менен арақ ишип мәс болып жүргенин көргенлер айтады. Олар базарда бирге арақ ишип пуллары таўсылған соң екеўи Бахыттың үйине барып арақ ишиўин даўам етеди, тағы да жетпей қалған соң Бахыт тағы да арақ әкелиў ушын бир жерлерге кетеди айланып келсе Қалбай далада жүрген екен. Олар тағы да жаптың бойына барып арақ ишип атырған гезлери Бахыттың қарындасы келип үйинде турған алтынларын Қалбайдың алып кеткенлигин айтады. Ырасындада сол затлар Қалбайдың қалтасында томпайып турған еди. Ал, Қалбай болса оған дәпинип сени пышақ әкелип өлтиремен деп доқ урады. Түнде Бахыт уйқылап атырса тысырлап биреўдиң киятырғанынан оянып кетеди, ол бунық ким екенлигин сезеди ҳәм аттың темир қазығын алып, жақынлап қалған Қалбайдың басына бир урып

жығады. Оның ессиз қалғанын көрип оны сүйреп Кегейли каналына таслап жибереди.

Мине гүрриң ўақыялары усылай шешиледи.

«Француз әтириниң ийиси» гүрриңинде жәмийетимизде көп ушырасатуғын тонаўшылық жынаятын баянлап бериўге ҳәм ондағы образлардың исенимли сүўретлениўине ерисе алған. Гүрриңдеги тонаўшылық ўақыясы былай баянланады: Әлийма Арқа автовокзалдың жанында, өз үйине баратуғын көшениң басына автобустан түсип қалды. Ол ҳеш нәрседен хабарсыз жүрип баратырып, өзиниң изинде биреўдиң бираз тезлеў жүрип киятырғанын байқады. Көшеден ким жүрмейди? Ол дыққат аўдармастан жүрсе де өзине жүдә жақын келип қалған ер адамға бурылып қарап үлгерди. Спорт топпысын басып кийип алған бул адам шеп қолы менен Әлийманың норка малақайын басынан жулып алып, сол ўақытта асылмақшы болған оны оң қолы менен бир урып, қаша жөнелди. Үстинде көгис пахталы гүрте бар сыяқлы…. [4:138].

Буннан соң шығарма ўақыясы усы тонаўшылық жынаятының ашылыўы менен алып барылған ҳәрекетлер менен раўажландырылып барылады. Солай етип жазыўшы гүрриң ўақыяларында жынаяттың ашылыўын: Потруль-пост ротасының старшиналары Ғайбулла менен Жеткербайлар арқа автовокзалда өткен-кеткенлерди бақлап турып көк гүрти кийгени Наменбайға:- Наменбай жора, тақыр жерде буқпай-ақ қой, малақайды таўып бер…. Гүртиңниң дөгерегинен француз әтир суўының ийиси шығып тур. Сен малақайды қойныңа мыжымырлап тыққансаң. Мен бағана сениң ық жағында турып-ақ усы ийисти сезип сени иркти м. [4:139].

Демек, бул жерде жынаяттың ашылыўы ушын кишкене деталь сыпатында француз әтириниң ийисинен пайдаланыў арқалы-ақ үлкен бир жынаяттың ашылғанын жазыўшы шеберлик пенен сүўретлеп бергенлигиниң гүўасы боламыз. Мине бул жынаятты ашыўдағы жазыўшының шеберлиги, тапқырлығынан дерек береди.

Шеберлик – бул жазыўшының турмысты терең билиўи, халық өмирине қызғын араласыўы, адам характериниң түрли-түрли өзгешеликлерин билиў, түрли психологиялық ҳалатларды бастан кешириў, ҳәттеки көз бенен көриў негизиндеги үлкен излениўшиликлер менен пайда болады ҳәм раўажланады.

Және де бул оқыў, көп билиў, адамлар арасында болып, олар менен ҳаққеўилден сырласыў негизинде сәўлелениўи менен белгиленеди.

Ҳәр қандай гүрриңди жазыўда автордың биринши нәўбетте жынаяттың жүз бериў ҳалатын ҳәм олардың ашылыў, изертлениў жағдайларын терең билиў, тема ҳәм идеяның бирликтеги ашылыўы, форма менен мазмун бирлигиниң сақланыўы, сөзлерден дурыс пайдаланыў, ықшамлық, образлардың ашылыўындағы анықлық, сүўретлеўдиң шынлыққа тийкарланыўы, көркем шығармадағы бир пүтинлик, көркемликтиң жүзеге келиўи керек болады. Жазыўшы, мине, усылардың ҳәммесине итибар бериўи, турмысты терең билиўи, өзлестириўи арқалы шеберликтиң сырларын дөретиўшилигинде айқын қәлиплестирип барған. Буны биз Ж.Өтениязовтың жоқарыда биз талқыға алған ҳәр бир гүрриңинен көрип өтсек болады.

Әдебиятлар

1. Алламбергенова П. Терең идеялы, көркем гүрриңлер керек. // «Әмиўдәрья». – Нөкис: 1991. №10. 78-б.
2. Қытайбекова З. Мустақиллик даври қорақалпоқ ҳикояларининг поэтикаси. Дисс. (PhD) 2019.
3. Сагидуллаева Ж. Қарақалпақ повестьлеринде стильлик изленислер (1980-жыллар повестьлери мысалында). –Нөкис: 2010, 114-б.
4. Отениязов Ж. Урланған сейф. –Нөкис: 2022.

РЕЗЮМЕ. Мақолада қорақалпоқ прозасидаги ҳикоя жанрида детектив шаклларининг қўлланилиши кўриб чиқилади. Мустақиллик даврида қорақалпоқ адабиётининг йирик адиблари асарларидан мисоллар олинди.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматривается использование детективных форм в жанре повествования в каракалпакской прозе. В период независимости были взяты примеры из произведений великих писателей каракалпакской литературы.

SUMMARY. The article examines the use of detective forms in the narrative genre in Karakalpak prose. During the period of independence, examples were taken from the works of great writers of Karakalpak literature.

ҚАРАҚАЛПАҚ БАЛАЛАР ПОЭЗИЯСЫНДА ҒӘРЕЗСИЗЛИК ЖЫЛЛАРЫНДАҒЫ ДИДАКТИКАЛЫҚ ҚОСЫҚЛАРДЫҢ ӨЗГЕШЕЛИКЛЕРИ

Е.Атабаева – *магистрант*

Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: болалар поэзияси, тематика, дидактик қўшиқлар, дидактик ғоялар, ритмика, афоризмлар.

Ключевые слова: детская поэзия, темы, дидактические песни, дидактические идеи, ритмы, афоризмы.

Key words: children's poetry, themes, didactic songs, didactic ideas, rhythms, aphorisms.

Ғәрезсизлик жылларында қарақалпақ балалар поэзиясының тематикалық өзгешелигине қарай, шайырлардың қосықларының ритмикалық жақтан жаңлап турыўын, және тәрбиялық күшиниң үлкен әҳмийетке ийе екенлигин көремиз.

Бул поэзиялық шығармалардың тематикалық топарлары ишинде Дидактикалық қосықлар айрықша әҳмийетке ийе болып, өз алдына бир топар сыпатында ажыралып турады. Биз бул өзгешеликлерди қарақалпақ шайырларының көплеген қосықларында көрсек болады. Мәселен:

Дидактикалық тематикаға байланыслы Тәжетдийин Сейтжановтың «Ақылға салып адымла» қосығында:

Тил табысып әдептен,
Адам менен адам бол.
Еки жаман әдеттен,
Ҳәр қашан да аман бол.

Ямаса «Асқынлаў төмен қаратар» қосығында:

Басқаны кем деп санама,
Ақыллы шығар сеннен де,
Адамнан адам қалама,
Төрлемек болса тереңге [4:14].

Келтирилген қосық қатарларында даналық, ақыл-нәсият бериў мақсетинде жасларды өмирдеги ҳәр қыйлы қыйыншылықларға шыдаўға оларды жеңип қуўанышқа бөлениўге, турмыста қыйыр-шыйыр ўақыялар болатуғынлығын, бирақта жаслардың сол қыйыншылықларды жеңип өз мақсетлерине ерисиўи ушын гүреске бел байлаўы керек екенлиги түсиникли түрде берилген. Жүзден жүйрик, мыңнан тулпар шыққанындай адамда бир-биринен зыят болып, оларды кемситиўге болмайтуғынлығын атап өтеди.

Ал, Толыбай Қабуловтың «Баламның баласына» қосығында:

Ҳеш қашан шекленбе,
Келе бер расынан,
Әлемде аўыр зат жоқ,
Адамның гүнасынан.
Пайдалы жай излеме,
Биреўдиң панасынан,
Суў көрсең, сайыз деме,
Кешпей сай-саласынан [3:3].

Көринип турғанындай, бул қосықта жаслардың билимли, дана болыўы тек олардың жеке мәпи ушын ғана

емес, ал улыўма халық ушын, жәмийет ушын зәрүр екенлигин айтып өтеди. Ҳадаллық жақсы, ҳарамлық гүна, пайдалы, зыянлы, жақсы, жаман ҳаққындағы түсиниклерди өзлестириўи, жасы үлкенлер тәрепинен мәпин гөзлейтуғын мүнәсибетлер менен «соқлығысып» өзиниң унамлы образын өзинде сақлап қалыў менен бирге беккемлеўге тийкарланған.

Дүйсенбай Дәўлетбаевтың «Ағаның айтар ақылы» қосығында:

Алпыс еки наманы,
Шалып ойнап жасыңнан,
Маржан сөзди дизгендей,
Ақыл шықсын басыңнан.
Елдиң ғамын ойлаған,
Азамат болып сен ойна,
Сахра – шөлди жайнатқан,
Бағман ата болып ойна [2:5].

Илимли адамлардың мийнети ардақланып даңққа бөленеди. Шайыр жасларды оқыўға, билим үйрениўге шақырып, илим үйрениўде қунт пенен қызығып, билимниң шоққыларын ийелеген адам бәрқулла қатарынан алда болатуғынлығын уқтырады.

Әнжим Бекбергенованың «Әдепли бол» қосығында:

Оқы балам, ақыллы бол,
Ақыллы өнип-өседи,
Досларыңа бир сөзли бол,
Ҳүрметлейди сонда сени.
Устаз сөзин еки етпе,
Жалғаўларға ерип кетпе,
Ериншеклик жақсы емес,
Өкинишке қалып жүрме [1:3].

деген мақсет пенен шайыр дүньяның барлық сырлары ҳәм биймәлим нәрселер билимниң күши менен ашылғанлығын айта келип, ақыллы адамлар көп нәрселердиң маңызын түсинип, соның нәтийжесинде пикир жүргизетуғын, қанаатланатуғын, зийрек инсанларға айланып абыройға ерисетуғынлығын қосықтың мазмунында сүўретлеп бере алған. Балаларға устазларын ҳүрмет-иззет етиўди, досларға садықлық пазыйлетти, жаманнан қашыў усаған түсиниклерди сиңдиреди. Жалқаўлық, ериншеклик қәсийетлерин жасларға жараспайтуғынлығы, оның ақыбети өкинишке алып келетуғынлығын сөз етеди.

Хожан Үббиниязовтың «Улыма тилек» қосығында:

Еркин услап бойыңды,
Ойнайтуғын заман бул,
Шынық, өсир ойыңды,
Қулласы, нағыз адам бол!
Дақ түспесин намысқа,
Қатардан ҳәргиз қалыспа,
Туўылған жериң қуўансын,
Алда бол барлық жарыста [5:10].

деп баланың ой-өрисиниң раўажланыўында ойынның әҳмийетин және балалардың денесин шынықтырыў менен бирге ақылын өсирип, мийнетке көнликпелерин де, тәрбиялайтуғынлығын балалардың көз алдына сәўлелендирип бере алған. Ар-намыслы, қатарының алды болыўын, туўылған жери ушын жанын да аямаў кереклигин балаларға үгит-нәсиятлайды.

Улыўма жуўмақластырап айтқанда, ХХ әсирдиң ақыры ХХI әсирдиң басындағы қарақалпақ балалар поэзиясындағы шайырлардың дидактикалық қосықларында қолланылған афоризм усылындағы сүўретлеўлер балалардың дүньяға деген көзқарасын қызығыўшылығын раўажландырыў менен бирге, турмыслық ўақыяларға сүйенген ҳалда, поэтикалық тил менен салыстырмалы дәрежеде, китап оқыўшыларына тәсирли, көркем етип жеткерип бере алған.

Әдебиятлар

1. Бекбергенова Ә. Пал балам. –Нөкис: «Қарақалпақстан». 1996, 3-б.
2. Дәўлетбаев Д. Жаманлыққа жақсылық. –Нөкис: «Қарақалпақстан». 1996, 5- б.
3. Қабулов Т. Пәндиў нәсият. –Нөкис: «Қарақалпақстан». 1995, 3-б.
4. Сейтжанов Т. Гүмис қоңыраў. –Нөкис: «Қарақалпақстан».. 1997, 14- б.
5. Үббиниязов Х. Ақ таўық. –Нөкис: «Қарақалпақстан». 1996, 10-б.

РЕЗЮМЕ. Мақолада мустақиллик даври Қорақалпоқ болалар шеъриятидаги дидактик мазмундаги қўшиқлар таҳлили қилинган. Шунингдек, ушбу қўшиқлардаги таълим ва тарбиявий аҳамиятга эга ғоялар ҳақида батафсиз сўз юритилган.

РЕЗЮМЕ. В статье анализируются дидактические песни в каракалпакском детском шариате периода независимости. Также подробно обсуждаются идеи воспитательного и воспитательного значения в этих песнях.

SUMMARY. The article analyzes didactic songs in the Karakalpak children's sheria of the period of independence. Also, the ideas of educational and educational importance in these songs are discussed in detail.

КӨРКЕМ ӘДЕБИЯТТЫҢ РАЎАЖЛАНЫЎЫ ҲӘМ КӨРКЕМ МЕТОДЛАР

М.Д.Бекбергенова – *филология илимлериниң кандидаты, доцент*
Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: бадиий метод, реализм, реализм методи турлари, классицизм, романтизм, бадиий тасвирлаш, асарлар.
Ключевые слова: художественный метод, реализм, виды метода реализм, классицизм, романтизм, художественное изображение, произведения.
Key words: artistic method, realism, types of method realism, classicism, romanticism, artistic image, works.

Көркем әдебият өз раўажланыў тарийхында ҳәр түрли сүўретлеў усыллары тийкарында қәлиплести. Әдебият теориясында көркем усылды метод деген термин менен атайды. Метод – таныў (познание) ҳәм изертлеў (исследование) деген мәнисти аңлатады. «Көркем әдебият дүньяны таныўдың бир формасы сыпатында өзиниң методына ийе болады. Анығырақ айтқанда, көркем әдебият сыртқы дүньяны қалай болса солай көрсетпестен, оны терең үйренип, ой-пикир елегинен өткерип сәўлелендиреди» [2:130].

Дөретиўшилик көркем усыллар яки болмаса метод реализм, романтизм, классицизм, ҳәм оның түрлери ағартыўшылық реализм, критикалық реализм ҳәр қыйлы әдебий ағымлар барокко, рококо, сентиментализм, натурализм, модернизм ҳәм т.б. белгили. Көркем әдебияттың тийкарғы предмети – адам. Жазыўшылар көркем әдебиятты адамтаныў деп атаған. Соның ушын да, көркем шығармаларда сүўретленетуғын тәбият, ҳайўанатлар, затлар, инсанның ойлары, сезимлери ҳәм кеширмелери менен биргеликте көркем дөретпениң идеялық- көркемлик мазмунын қурайды [1:23].

Жәҳән әдебияты тарийхынан белгили болғанындай, көркем дөретиўшилик усылы (творческой метод) пайда болыўы ҳәм қәлиплесиўинде узақ тарийхый жолға ийе. Антик дәўириндеги әдебиятта белгили дөретиўшилик усыл болмағаны менен реализм методының элементлериниң ушқынлары болған. Бул әдебиятта ўақыяларды таңлап алыў принциплери халықтың өмириндеги улыўмалық характерли мәселелерден келип шыққан [1:318].

Гомердиң «Илиада» эпосында Спартаның патшасы Менелайдың ар-намысы – бул Ўатанының ар-намысы деп түсиниледи. Сол ушын да патшалықтағы барлық халық ўәкиллери Трояға қарсы ҳүжимге жәмлеседи. Бул дәўирде Ўатанды қорғаўда халықты бириктириў идеясы әҳмийетли болған.

Ояныў дәўириндеги Европа әдебиятында реализмниң тийкарғы белгиси гуманистлик идеялардың жетекши орынды ийелегенлиги. Францияцағы гуманистлик әдебиятының ўәкили Франсуа Раблениң ертек сюжети тийкарында жазылған «Гаргантюа ҳәм Пантагрюэль» романында инсан еркинлиги, адамның

бахытлы болыўына ҳуқықлы екенлиги идеясы усы шығарманың сюжет орайында турады. Соның менен бирге жазыўшының романында қойылған педагогикалық машқалалар ҳәзирги бизиң заманымызда да тәрбия мәселесинде әҳмийетли болып табылады. Раблениң гуманистлик педагогикалық идеясы искер, мийнеткеш ҳәм ақыллы, ҳәр тәреплеме гармониялық раўажланған инсанды тәрбиялаў.

Англияның ояныў дәўириндеги әдебиятының уллы ўәкили В.Шекспирдиң «Ромео ҳәм Джульетта» трагедиясында инсанға адамгершилилк көз-қараста қатнас жасаў, инсан өз ерки менен сүйген адамды таңлаў идеясы шығарманың мазмунын белгилейди. Бул шығармаларда дөретиўшилик метод – реализм.

XVII әсирде Европада классицизм әдебияты пайда болады. Бул дөретиўшилик усылдың пайда болыўы Франциядағы жәмийетлик дүзилистиң өзгериўине байланыслы болды. Король ҳәм мәмлекет бир мәнисте түсинилди. Классицистлик трагедияның тийкарын салыўшысы Пьер Корнельдиң «Гораций» трагедиясында Ўатан алдындағы миннетти орынлаў биринши орында турады, ал инсанның жеке мәплери екинши дәрежели болады. Горацийлардың ғарры әкеси Ўатан алдындағы миннетти орынлаўда ҳәттеки өзиниң туўған ул-қызын да аямайды.

Әсирлердиң өтиўи ҳәм жаңа жәмийетлердиң қәлиплесиўи менен көркем әдебиятта дөретиўшилик усыллар да өзгерип барады.

Европадағы ағартыўшылық дәўириндеги әдебиятта ағартыўшылық реализми қәлиплеседи. Ағартыўшы жазыўшылар Жан Жак Руссо, Вольтер, Бомарше, Гёте ҳәм басқалар инсанның ақылын биринши орынға қояды ҳәм инсан өз ақылы менен бахытқа ериседи деген идеяны шығармаларында уғындырады. Базы бир жазыўшылар биринши орынға инсанның сезимин қояды, мәселен, англичан жазыўшысы Лоренс Стерн - сентиментализм әдебий ағымының дөретиўшиси.

XVIII әсирдиң ақыры XIX әсирдиң басында Европа әдебиятында жаңа метод қәлиплеседи. Бул метод романтизм деп аталады. Оның пайда болыўы жәмийетлик турмыстан қанаатланбаўшылықтан келип шыққан. Немец романтизм әдебиятының ўәкили Гофманның фантастикалық сюжетте жазылған «Кишкене Цахес» шығармасында алтынның қүдретиниң адамдардың үстинен үстемлиги сүўретленеди. Үш алтын шаштың күши менен сықылсыз Цахес саўатсыз болса да, министр лаўазымына турады, оның ислеген иплас ислери ушын басқалар жуўап береди, ал адамлардың ислеген жақсы ислери Цахестиң атына өтеди [4]. Жазыўшы романтикалық усылда жазылған бул дөретпесинде турмыстағы ушырасатуғын ҳақыйқый ўақыяларды сәўлелендиреди.

XIX әсирдиң 30 - 40 - жылларындағы Европа әдебиятында пайда болған критикалық реализм методы жәмийеттеги қубылысларға сын көз-қарас пенен сүўретлеўди талап етти. Критикалық реализм әдебиятының ири ўакили, француз жазыўшысы Оноре де Бальзактың «Адамзат комедиясы»на қамтылған жүзге жақын дөретпелеринде, солардың ишинде «Шагрен териси», «Гобсек» ҳәм тағы басқаларда пулдың изинен қуўыўда адам инсаныйлық пазыйлетлериниң жоғалтқанын сүўретлейди. Жас илимпаз Рафаэль жоқшылықтан қутыламан деп адамгершилик сыпатын жойтады [5:353].

Қарақалпақ әдебиятында көркем методтың пайда болыўы ҳәм қәлиплесиўин изертлеген алым, профессор Қ.Камалов. Илимпаз қарақалпақ жыраў-шайырлары Жийен жыраў, Күнхожа, Әжинияз, Бердақ, Өтеш шығармаларында турмыс ҳақыйқатлығын сүўретлеўде, образ жаратыў, халықтың тарийхый тәғдири, социал-экономикалық турмысы ҳәм т.б. реализм методының қәлиплесиў белгилерин илимий талқыға алып, «XVIII-XIX әсирде қарақалпақ әдебиятында реализм методы қәлиплесиўиниң белгилериниң бири еди», - деп көрсеткен [6:119].

XX әсир қарақалпақ әдебиятының дәслепки ўәкиллери болған А.Мусаев ҳәм С.Мәжитов өзлериниң дәслепки шығармаларын XX әсирдиң басларында жаза баслады. Олар тийкарынан XIX әсирдеги шайырлар Күнхожа, Әжинияз, Бердақ ҳәм Өтештиң поэтикалық дәстүрлерин даўам еткен [6:126]. Шайырлардың шығармаларында реализм тереңлести.

XIX әсирдиң ақыры XX әсирдиң басындағы қарақалпақ әдебиятында демокартиялық тенденциялар күшейди, олар XIX әсирдеги қарақалпақ шайырларының дөретпелеринде қәлиплескен реалистлик сүўретлеў дәстүрин раўажландырды. Профессор Қ.Камалов қарақалпақ әдебиятында символикалық сүўретлеў усылы бар екенлигин атап өткен. «Шайырлар Гүлмурат ҳәм Сарыбайдың шығармаларында символикалық қосықлар ҳәм тымсаллар пайда болады [6:126].

Қарақалпақ жазба поэзиясында символикалық қосық биринши рет Күнхожаның шығармаларында пайда болған. «Оның «Ақ қамыс» қосығында суўда сарғайып солып, самалдан қалтырап турған қамыстың образы арқалы халықтың аўыр турмысы көрсетиледи. Гүлмурат шайырдың «Қайраўдағы жалғыз ғаз» шығармасында тап усындай реализм символлы сүўретлеў арқалы тереңлестирилген. Қосықта еркинлик идеясы аңшы- мерген тусаўлап қойған кайраўдағы жалғыз ғаз образы арқалы көркем сәўлеленеди. Аспанда ушып баратырған ғазлар топарын көрип, бул ғазларды қатты сес пенен шақыра баслайды, ал олар ғаздың қасына келип қонған ўақытта аңшы оларды атып алады» [6:127].

Шайырдың бул қосығындағы поэтикалық шеберлик мынадан ибарат: ол ҳақыйқый факт арқалы көркем жуўмақ шығарады, жәмийеттеги өмир шынлығын ашып береди. Бул XIX әсирдиң ақыры XX әсирдиң басындағы қарақалпақ әдебиятында көркем ҳақыйқатлық ҳәм турмыс шынлығы шығармаларда исенимли көркем сәўлелениў тапқан, деген жуўмақ шығарыўға болады.

XVIII-XIX әсирлерде қарақалпақ әдебиятында реалистлик сүўретлеў басы болды. Бирақ ҳәр бир миллий әдебиятта реализмниң пайда болыўы ҳәм қәлиплесиўи өзиниң өзгешеликлерине ийе жәнe жәмийеттиң раўажланыўының тарийхый жолларына байланыслы болады. Мине сонлықтан XIX әсирдеги қарақалпақ әдебиятындағы көркем сүўретлеў усылы, XIX әсирдеги рус әдебиятындағы, сондай-ақ өзбек, татар, тәжик, әзербайжан әдебиятларындағы көркем сүўретлеў усылларынан ажыралып турады. Қарақалпақ әдебиятында реализм методының пайда болыўын изертлей отырып, профессор Қ.Камалов: XX әсирдеги жазба әдебиятта -реализм метод сыпатында қәлиплести,- деп атап өтеди [6:77].

Улыўма айтканда, дөретиўшилик көркем усыллар көркем әдебияттың раўажланыўында, жаңа идеялық көркем эстетикалық шеңберлериниң кеңейиўине, жаңа дөретпелер, темалар образлар, характерлердиң жаратылыўына хызмет еткен.

Әдебиятлар

1. Абрамович Г. Л. Введение в литературоведение. –Москва: Просвещение, 1978.
2. Ахметов С., Есенов Ж., Жаримбетов Қ. Әдебияттаныў атамаларының орысша-қарақалпақша түсиндирме сөзлиги. –Нөкис: «Билим», 1994.
3. Байназаров Ф. Жаҳон адабиёти. –Тошкент: «Мусиқа», 2006.
4. Гофман. Крошка Цахес, по прозванию Циннобер. –Москва: Россия, 1991.
5. Елизарова М.Е., Колесников Б.И., Гиждеу С.П., Михальская Н.П. История зарубежной литературы XIX века. –Москва: Просвещение, 1972.
6. Камалов Қ. Қарақалпақ әдебиятында көркем методтың эволюциясы.-Нөкис: «Қарақалпақстан», 1989.

РЕЗЮМЕ. Ушбу мақолада жаҳон адабиётининг ривожланишида бадиий тасвирий усулларнинг бажарган хизмати ҳақида сўз қилинган. Ижодий бадиий методларнинг реализм, романтизм, классицизм, реализм методи турлари: маърифий реализм, критик реализм, адабий оқимлар, уларнинг асосида пайдо бўлган бадиий асарлар таҳлил қилинган. Жаҳон бадиий адабиётининг тарихий ривожланишининг бадиий ижодий усулларга боғлиқ бўлгани ўрганилган. Бадиий методнинг адабий асарлардаги ғоявий - бадиий мазмунига таъсири кўрсатилган. Миллий адабиётлардаги бадиий методларнинг миллий хусусиятга эга эканлиги, жамиятнинг ривожланиш тарихий йўлларига оид тадқиқ килинган.

РЕЗЮМЕ. В данной статье рассматривается значение художественных методов в развитии мировой литературы. Анализируются художественные методы реализма, романтизма, классицизма, виды реалистического метода изображения: просветительский реализм, критический реализм, литературные течения, на основе которых были созданы художественные произведения. Изучается связи истории развития мировой художественной литературы и художественных творческих методов. Рассмотрены вопросы влияния художественного метода на идейное содержание литературных произведений. Обозначены национальные особенности художественного метода национальных литератур, их связь с историческим развитием общества.

SUMMARY. This article discusses the importance of artistic methods in the development of world literature. The artistic methods of realism, romanticism, classicism, types of realistic method of depiction are analyzed: enlightenment realism, critical realism, literary movements, on the basis of which works of art were created. The connection between the history of the development of world fiction and artistic creative methods is studied. The questions of the influence of the artistic method on the ideological content of literary works are considered. The national features of the artistic method of national literatures, their connection with the historical development of society are indicated.

OYÍN ZAWÍQ QOSÍQLARÍ HÁM OLARDÍŃ JANRLÍQ ÓZGESHELIKLERI

Q.Biysenbaev – *tayanısh doktorant*

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

Tayanch so'zlar: bolalar folklori, o'yin-zavq qo'shiqlari, janriy xususiyatlar, syujet, drammatik xarakter.

Ключевые слова: детский фольклор, игровые песни, жанровые особенности, сюжет, драматический характер.

Key words: children's folklore, game songs, genre features, plot, dramatic character.

Balalar folklorı xalqımız kórkem awızeki dóretiwshiliginiń quramlı bir bólegin qurap, óz aldına bir neshe janrlardı óz ishine aladı. Úlkenler folklorındaǵı qosıq, ertek balalar folklorında perzentlerine maslastırılǵan halda jaratılǵan boladı. Biraq, dástan, terme sıyaqlı quramalı ómirlik waqıyalar menen baylanıslı bolǵanı ushın bul janrlar balalar ádebiyatında ushıraspaydı.

Xalıq óz basınan hárqıylı tariyxıy, siyasiy, turmıslıq jaǵdaylardı ótkerip ómir súriw ushın alıp barǵan gúreslerin de jır etken qosıqlar tiykarında balalar atqaratuǵın jawıngerlik temadaǵı qosıqlarda kelip shıqqan. Bunday qosıqlardıń birazı óz aldına awızsha, birazı dástanlarǵa sińisip biziń dáwirimizge deyin kelip jetken. Olardıń usı waqıtqa deyin kelip jetiwiniń sırı – olardıń tereń xalıqlıq mazmunǵa iye bolıwında. Hár bir qosıqtıń ózine tán ózgesheligi, mazmunı, ideyası kórkemlik belgileri, xarakteri, tárbiyalıq belgileri boladı. Xalıq qosıqları óziniń ózgesheligine qaray tematikalıq túrlerge bólip qaralsa, balalar qosıqları da sonday xarakterge iye. Belgili ilimpaz Q.Ayımbetov: «oyın-zawıq jırları balalar oyını bolıp ataladı. Balalar jámáát bolıp oyın oynaǵanda balalar oyınınıń geybirewi poetikalıq qosıqlar menen atqarıladı» [1:23], - deydi. Olardan «Áwelemen-dúwelemen», «Túlkishek», «Hákke qayda» h.t.b. qosıqlardı aytıwǵa boladı. Balalar qosıqlarınıń ózgesheliklerin kórsetip N.Dáwqaraev bılay dep jazadı: «Ol ózgeshelikler eń aldı menen jámáát bolıp aytıladı. Ekinshiden qosıq túri xalıq oyınların oynaǵan waqıtlarda aralas aytıladı. Úshinshiden, sawal-juwap retinde de aytıladı. Sonlıqtan balalar qosıqları óziniń tematikalıq jaqtan ózgesheligine iye» [4:137].

Qaraqalpaq balalar folklorın xalıq arasınan jıynap alıw, arnawlı izertlew jumısları qaraqalpaq ádebiyatında aktual máselelerdiń birine aylanıp barmaqta. Qaraqalpaq kórkem xalıq awızeki dóretiwshiliginde «Sóz oyın qosıqları» yamasa «Oyın-zawıq qosıqları» atamaları kóbinese soraw-juwap formasındaǵı poeziyalıq qatarlarǵa qarata aytıladı. Balalardıń kórkem oylawınıń jemisi bolǵan bul qosıqlar kólemi jaǵınan hár túrli: uzın hám qısqa bolıp keledi.

Oyın-zawıq qosıqları balalar folklorınıń óz aldına tariyxıy hám dástúriy xarakterge iye bolǵan janrlarınıń biri bolıp, balalardıń besik dáwiri juwmaqlanıwı menen atqarıla baslanadı. Álbette, bul qosıqlar balanıń jas ózgesheligi menen baylanıslı aytılıp, oylaw hám sóylew qábileti rawajlanıp atırǵan eki-úsh jaslardan baslanadı. Balalar oyın-zawıq qosıqlarınıń tiykarında qızıqlı soraw-juwap formasındaǵı kórkem sóz qatarları jatadı.

Bul janr boyınsha búgingi kúnge shekem óz aldına arnawlı jumıs islenbegen. Oyın-zawıq qosıqları oz aldına janrlıq qásiyetlerge iye. Tili shıqqan, yaǵnıy erkin sóyley alatuǵın sóz mánilerine túsiniwshi hám sorawlarǵa juwap qaytara alatuǵın balalarǵa úlkenler tárepinen aytıladı. Oyın-zawıq qosıqları dáslep balaǵa úyretilip atırǵan waqıtlarda dialog formasında aytılǵan, sońın ala qosıq teksti tolıq meńgerilgennen keyin óz aldına erkin aytıw imkaniyatına iye boladı. Oyın-zawıq qosıqlarında oyın háreketleri de tiykarǵı zárúr elementlerdiń biri saplanadı. Jáne bir ámiyetli tárepi atqarılıw processinde málim bir waqıt yaki orın talap etilmeydi. Olardı qálegen waqıtta, qálegen orında aytıw múmkin. Janrdıń baslı ózgesheligi, ata-ana menen balanıń dásme-dás juwaplasıwınan ibarat bolsa da, biraq tiykarǵı atqarıwshı birew ǵana boladı [6:57]. Janrdıń jáne bir óz aldına áhmiyetli qásiyeti sóz oyın qosıqları tili jeńil, yadlap alıwǵa qolaylılıǵında. Balalar bul qosıqlardı atqarıp atırǵanda sózler kóz aldına kórinislerdi payda etedi hám ózleri belgili bir obraz xizmetinde atqarıwı múmkin.

Bul janrdıń óz aldına ajıralıp turıwshı ózgeshelik tárepi dramalıq xarakterge iye bolıwında. Bunday qosıqlardıń syujeti, mazmunı kúndelikli turmısta bar ápiwayı qubılıstan alınadı da, hámmesi birikken qonımlı, kúlkili túrde kóp hádiyselerdn názik sezimler, anıq xabarlar beriledi. Bunday qosıqlar balalar folklorındaǵı oyın-qosıq sıpatına iye bolıp, dramalıq túrge enip baradı [2:28-29].

Oyın-zawıq qosıqlarınıń janrlıq jaqtan ózgeshelik tárepiniń jáne biri onda oyın háreketleri hám oyın elementleriniń paydalanılıwı. «Áwelemen-dúwulemen», «Aq terekpe, kók terekpe», «Bas barmaq, balan úyrek», «Hákke qayda» oyınların bunday oyin zawıq qosıqlarına mısal etip keltiriwimiz múmkin. Oyınnıń tiykarǵı maqseti, balada ulıwma shamalaw menen bayqaǵısh, sezgish oylaw qábiletine iye bolıwǵa úyretiw bolıp esaplanadı.

Belgili ilimpaz Quwanıshbay Orazımbetov aytqanınday, «Buwınlardıń az bolıwı balalardıń atqarıwına, namaǵa yamasa taqmaqqa salıp aytıwına qolay» [5:65] dep aytqan bolsa, rasında da awızeki ádebiyattaǵı oyın-zawıq qosıqlar, soraw-juwap hám dialog formasında keliw arqalı, balanıń qızıǵıwshılıǵın ózine tartadı hám qosıqtı yadlawǵa májbúrleydi.

Qosıq oyın formasına qurılǵan qaraqalpaq xalqınıń awızeki ádebiyatında orın alǵan barlıq oyınlardıń atamaları menen tanıstırıp shıǵadı. Ol oyınlardan «Teppek», «Mańlay shertpek», «Áwelemen-dúwelemen», «Áńgalaq», «Arpa-gúrpe», «Qasharman», «Jasırınbaq», «Go-kek» usaǵan oyınlardıń háreketi menen shayır balalardı tanıstırmaqshı boladı. Bul oyınlar balalardıń birligin, doslıǵın, awızbirshiligin bekkemlese, ekinshiden qaraqalpaq xalqınıń ótmish-

tegi balalarınıń qanday oyınlar menen oynaǵanlıǵın bilse, úshinshiden bul oyınlardıń tárbiyalıq áhmiyetin túsinip aladı.

«Aq terekpe, kók terekpe» qosıǵı folklorlıq úlgisinde

Aq terek pe, kók terek,
Bizden sizge kim kerek,- deydi.

Ekinshi topardaǵi balalar:
Aydı-aydın jol kerek,
Sheber-sheber qol kerek,
Kim ádepli tártipli,
Bolsa bizge sol kerek.

Qosıq usı formada dawam ettirilip, bir balanıń atı aytıp shaqırıladı. Bala juwrp barıp ekinshi topardıń uslasıp turǵan qollarıń jazdırsa, qolı jazdırılǵan balanı ózi menen birgelikte óz toparına alıp ketedi. Eger úze almasa ózi sol toparǵa barıp qosıladı. Qosıqta shaqırılıp atırǵan balanıń qábiletine, ózgesheligine qarap qosıq tekstinde improvizaciya qollanıladı. Belgili bir forma saqlanǵanlıǵı menen, tekst ózgereberdi. Sonlıqtan, jazba ádebiyatta shayırlar usı formaǵa tiykarlanıp, óziniń qosıqların dóretpekte.

Erkebay Izturǵanovtıń «Aq terek pe, kók terek?» qosıǵında:

Balalar: Aq terek pe, kók terek,
Bizden sizge ne kerek?
Qızlar: Elin ata-anaday,
Súyetuǵın ul kerek.
Qızlar: Aq terek pe, kók terek,
Bizden sizge kim kerek?
Balalar: Tuwǵan eldiń kórk-sının,
Ashatuǵın qız kerek.

Usınday etip, qosıq izi dawam etedi. Bul qosıq tiykarınan háreketli oyınǵa arnalǵan bolıp, báhár ayında oynaladı. Eki jaqqa bólingen balalardıń arası 10-20 metr aralıqta turıp, «Aq terek pe, kók terek» qosıǵın aytıp baslaydı. Ekinshi tárep yaǵnıy qarsılası «Súyetuǵın ul kerek» degen qosıq qatarları menen juwap qaytaradı. Sol qosıq arqalı shaqırılǵan bala juwırıp kelip, qol uslasıp turǵan dizilisken balalardıń hálsizlew jerine baqlap olardıń arasınan úzip ótiwge háreket etedi. Eger ol úzip ótse, úzilgen jerdegi bir balanı óziniń toparına alıp ketedi. Al, úze almasa, ózi sol toparda qaladı. Endigi gezek ekinshi toparǵa beriledi. Yaǵnıy, usılayınsha oyın tártibi dawam etedi hám bir-birin utıwǵa tırısadı. Bul «Aq terek pe, kók terek» oyın qosıǵı Orta Aziya xalıqlarınıń bárinde awızeki ádebiyatı menen jazba ádebiyatında házirgi waqıtta da bar dástúr. Jazba ádebiyatta shayırlar oyın-zawıq qosıqların usınday folklorlıq formanı saqlap izlenis qılıwlarınıń ózide onın óz aldına, ózine tán ózgesheliklerge iye janr sıpatında qaraw imkanıyatın jaratıp beredi.

Oyın zawıq qosıqları syujeti belgili bir ertek, yaki ápsanalardıń syujetin eske túsiredi. Balalar folklorında bul janrdıń oyın elementleri menen birge kórkem sózdiń áhmiyetide úlken rol oynaydı. Qosıqlardaǵı sózler tuwra mánige iye bolıwı hám turaqlı qatarlardan ibarat bolǵanlıǵı menen ózgeshelenedi.

Juwmaqlap aytqanda, balalar folklorında oyın-zawıq qosıqları qosıqları óziniń forması, syujeti ertek hám ápsanalarǵa qurılǵanlıǵı, dramalıq xarakteri, jas ózgesheligine baylanıslı atqarıw ózgesheligi, oyın elementleriniń sóz benen uyǵınlıǵı óz aldına janr sıpatında qaraw múmkinshiligin beredi.

Adebiyatlar

1. Айымбетов Қ. Халық даналығы. –Нөкис: Қарақалпақстан, 1988.
2. Қурбанбаев И. Қарақалпак балалар әдебияты. –Нөкис: «Билим», 1992.
3. Allambergenov K., Qurbanbaev I., Kazaxbaev S. Qaraqalpaq balalar ádebiyatı tariyxı. –Tashkent: «Tafakkur avlodi», 2020.
4. Даўқараев Н. Шығармаларының II томлығы. –Н.: «Қарақалпақстан», 1977.
5. Оразымбетов Қ. Ҳәзирги қарақалпақ лирикасында көркем формалардың эволюциясы ҳәм типологиясы. –Нөкис: «Билим», 2004.
6. Сейдин Амирлан. Айнанайын (Қарақалпақ аялаў поэзиясы үлгилери) Ташкент: «Yangi kitob», 2020.

REZYUME. Maqolada mustaqil janr sifatida o'yin-zavq qo'shiqlarining xarakterli jihatlari va janriy xususiyatlari tahlil qilingan. Bolalar folklorida mazkur janrning yosh, ijro, syujet, o'yin elementlari, dramatik xarakteri singari xususiyatlari mustaqil janr sifatida o'rganishga imkoniyat yaratishi xulosa qilingan.

РЕЗЮМЕ. В статье анализируются характеристики и жанровые особенности игровых песен как самостоятельного жанра. Сделан вывод, что особенности этого жанра в детском фольклоре, такие как возраст, исполнение, сюжет, игровые элементы, драматизм, создают возможность для изучения как самостоятельного жанра.

SUMMARY. The article analyzes the characteristics and genre features of game songs as an independent genre. It was concluded that the features of this genre in children's folklore, such as age, performance, plot, game elements, and dramatic character, create an opportunity to study as an independent genre.

ҚАРАҚАЛПАҚ ФОЛЬКЛОРТАНЫЎ ИЛИМИНИҢ ПАЙДА БОЛЫЎЫ ҲӘМ РАЎАЖЛАНЫЎ БАСҚЫШЛАРЫ

Г.Даўтова – *магистрант*
Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: фольклор, экпедиция, достон, эртак, жанр, классификация.
Ключевые слова: фольклор, экспедиция, эпос, сказка, жанр, классификация.
Key words: folklore, expedition, epic, fairy tale, genre, classification.

Қарақалпақ халқының аўызеки адебиятын жазып алыў ҳәм оны изертлеў ислери XVIII әсирдиң орталарынан басланды. Әсиресе, рус илимпазлары менен саяхатшылары қарақалпақлардың фолъклорин үйрениўге қызықты ҳәм араласа баслады. 1740-41-жыллары Муравин ҳәм Гладишевлар Хийўаға баратырған сапарында қарақалпақлар менен танысып, халықтың турмысы этнографиясы менен қызықсынды.

1750-жылы рус илимпазы Ричков келип, қарақалпақ халқының әңгимелери ҳәм эртеклерин, сондай-ақ қарақалпақ деген сөздиң келип шығыўы ҳаққында легенданы жазып алған ҳәм оларды 1759-жылы «Сочинение и переводи» деген журналдың август санында бастырып шығарады.

Қазақтың атақлы илимпазы Ш.Уәлийханов 1857-жыллары Сирдәрья бойындағы Қоқан, Ташкент, Бухара ҳәм Талас дәръясының бойын жайлаған қарақалпақлар арасында болып, олардан «Көк шолақ» деген поэмадан үзинди, қосықлар, ертеклер, нақыл-мақаллар жийнаған. Ш.Уәлийхановтың, мине, усындай мийнетлеринен келип шығып профессор Қ.Мақсетов оны «қарақалпақ фольклорын биринши изертлеўши», [4:155] - деп баҳа береди.

Жазыўшы Н.Карамзин «ҳаяллар патшалығы ҳаққында ертек»ти Шимбайлы бир кемпирден жазып алған ҳәм оны рус тилинде 1875-жылы «Древняя и новая Россия» деген журналдың III томында бастырып шығарған.

Қарақалпақлар арасинда кең тарқалған «Юсип-Ахмет» дәстаниниң Хорезм варианты венгер тюркологи Х.Вамбери тәрепинен оның «Чағатай этюдлари» мийнетинде немец тилине аўдарылып, 1911-жылы басылған еди.

Биринши рет «Алпамис»тың қарақалпақша версиясы 1902-жылы Ташкентте «Сборник материалов для статистики Сирдаръинской области на 1902 г» деген топламының X томында басылып шықты. А.Беляев қарақалпақлар арасына келип, Нөкистен «Шиңғисхан ҳаққында аңыз», Шымбайдан «Едиге ҳәм Тоқтамысхан ҳаққында жыр», Қоңыраттан «Шежире»ни, Қыпшақтан «Қоблан» дәстанын жазып алады. Илимпаз «Шежире» менен «Қоблан» дәстанын «Қарақалпақтың жыри» ҳәм

«Ер Қобланның қыссасы» деген ат пенен бөлек-бөлек китап етип Ашхабадта шығарады.

Илимпаз Н.Даўқараевтың 1905-жылы профессор В.М.Мелиоранский «Едиге» жырының қырғызша-қарақалпақша вариантын бастырып шығарды. Бул вариант Ш.Ўәлийханов жазып алған вариант, - деп тастыйықлайды. Илимпаз, соның менен бирге, «Едиге»ниң қарақалпақ версиясы профессор И.Н.Березин тәрепинен де 1862-жылы жазып алынғанлығын айтып өтеди [2:27].

Бул атап өтилген илимпазлардан басқа да академик В.Радлов, Ф.Корш, П.Мелиранский, А.Самайлович өз мийнетлеринде қарақалпақ фольклорын тийисли баҳали материаллар жийнады.

1926-жылы қарақалпақлардың тилин ҳәм турмысын үйрениў мақсетинде Н.Баскаков келип ол қарақалпақ фольклоры, этнографиясы, тили бойынша мағлыў-матлар жийнады.

1930-жыллардан баслап қарақалпақ фольклорын үйрениўге жергиликли илимпазларды белсене қатнаса баслады. 1928-жылдың өзинде араб графикасы менен С.Мәжитовтиң «Қарақалпақ әдебияти жыйынтығы» китабы басылып шықты. Автор бул мийнетинде бир нешше эртек, нақыл-мақал, жумбақларды келтирип ўтеди.

1940-жыллары республикадан шиғиўши «Қизил Қарақалпақстан» ҳ.б газета-журналларда Қ.Айимбетов, Ж.Аймурзаев, Н.Дәўқараевлардиң фольклор бойинша илимий изертлеўлери жәрияланды.

С.Маўленов пенен Ш.Хожаниязовлар Қурбанбай жыраўдан «Қириқ қиз», «Қурбанбек», «Шийрин-Шекер», «Эр Қосай», «ҳажигирей» дәстанларын, әбдимурат жираўдан «Мәспатша»ни, Қаражан бақсидан «Дәўлетярбек» дәстанин жазип алған.

А.Бегимов қарақалпақ фольклорының бир қанша үлгилерин жазыўға қатнасып, олардан «Қырық қыз» дәстанын, «Жүз аўиз ўтирик айтқан шопан» ертегин баспадан шығарады.

Қ.Айымбетов атақлы Өгиз жыраўдан «Алпамыс» дәстанын жазып алып, ол «Едиге» дәстанын да жазып алады ҳәм бул дәстанды баспада жарық көреди.

1930-жыллардың ақыры ҳәм қырқыншы жыллардың басындағы фолкълорлық экспедицияға Қ.Айимбетов пенен бирге О.Қожуровта қатнасып Қ.Айымбетовтың баспаға таярлаўында биринши «Қарақалпақ халық творчествосы» деген ат пенен мийнет шиқти.

Қарақалпақ фольклори бойинша жергиликли илимпазлар кўзге түсерлик дәрежеде мийнет этти. Қ.Айымбетов «Қарақалпақ әдебияти ҳәм искусствоси» журналында «Қарақалпақ фольклори», «Қарақалпақ әдебиятиниң түрлери» атлы илимий мақалаларын жәриялады.

Сониң менен бир қатарда қарақалпақ фольклорын изертлеўлердиң нәтийжеси сыпатында көп ғана ири көлемдеги китаплар пайда болды. Мәселен, Н.Дәўқараевтың «Революцияға шекемги қарақалпақ әдебияты тарийхының очерклери», И.Сағийтовтың «Қарақалпақ халқының қаҳарманлық эпосы», Қ.Мақсетовтың «Қарақалпақ қаҳарманлық дәстани «Қырық қыз», «Қарақалпақ қаҳарманлық дәстанлары-ның поэтикаси», «Қарақалпақ фольклорының эстетикасы», Қ.Айимбетовтың «Халық даналығи» китапларын атап өтиўге болады.

Н.Дәўқараевтың «Қарақалпақ әдебияти тарийхының очерклери» атлы докторлық диссертациясы мине усындай изертлеў жумысларының даўамы болды. Диссертацияниң фольклорға арналған бөлиминде «Қарақалпақ аўыз әдебиятының тарийхый дереклери», «Қарақалпақ аўыз әдебияты ҳәм оны айтыўшылар», «Қарақалпақ аўиз әдебиятының түрлери ҳәм тематикасы» деген бөлимлерден турады. Илимпаз усы мийнетинде фольклордың түрлерине ҳәм «Алпамыс», «Қоблан», «Қырық қыз» дәстанларына биринши илимий талқы жасайды.

Н.Дәўқараевтан кейин «Алпамис», «Қоблан», «Қырық қыз» дәстанларин кең изертлеген И.Сағийтов болды. Оның «Каракалпакский героический эпос» атлы монографиясы басылып шықты. Китап «Қарақалпақ эпосына улыўма характеристика менен басланып, онда эпостың дөрелиў дәўири тийкарғы өгешеликлери, көркемлик өгешеликлери «Қоблан», «Алпамыс», «Қырық қыз» сияқлы дәстанларға илимий көз-қарастан баха берилип өткен.

Ал, атақлы фольклорист Қ.Мақсетовтың «Қарақалпақ қаҳарманлық дәстанларының поэтикаси» атлы мийнети бахалы китаплардан есапланып, бул илимий мийнет қарақалпақ қаҳарманлық дәстан-ларының жанрлық өгешеликлери, идеялық ҳәм көркемлик өгешеликлери, композициялық қурылысы ҳәм образлары, қаҳарманлық дәстанлардың сүўретлеў усыллары, қаҳарманлық дәстанлардағыц проза ҳәм қарақалпақ халық поезиясында қосық дөретиўшилик мәселесине» сияқлы баплардан турады.

Қ.Айимбетовтың «Халиқ даналығы» китабында халық аўизеки дөретпесине тийисли көплеген материаллар бар. Илимпаздың «Қарақалпақ фольклоры» атлы мийнети университет студентлери ушын қолланба ретинде басылып шықты.

Қ.Мәмбетов тәрепинен «Фольклор ҳәм әдебият» китабы басып шығып бунда турмыс-салт жырлары, беташар, жоқлаў, бәдик, гүлапсан ҳәм толғаўлар ҳаққында тоқтады. фольклортаныў

Қарақалпақ фольклортаныў тараўында көплеген илимий қәнийгелер мийнет ислеп миллий мәдений ҳәм руухий мийрасымыздың сақланыўына ҳәм өсип раўажланыўына өзлериниң үлеслерин қосып атыр.

Әдебиятлар

1. Алламбергенов К. Қарақалпақ халық дәстаны «Едиге». - Нөкис: Билим, 1995. – 228 б.
2. Дәўқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы. 2-том. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1977. – Б.27.
3. Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. – Л.: Изд: Наука, 1974. – 728 с.
4. Мақсетов Қ. Қарақалпақ фольклористикасы. - Нөкис: Қарақалпақстан, 1989. – Б.155.

РЕЗЮМЕ. Мақолада қорақалпоқ фольклоршунослик фани пайдо бўлиш ва ривожланиш босқичлари илмий-назарий ўрганилган. Шунингдек, қорақалпоқ фольклоршунослигини тадқиқ қилган хориж ва маҳалий олимларнинг илмий меҳнатлар эти-роф етилган.

РЕЗЮМЕ. В статье научно и теоретически исследуются этапы возникновения и развития каракалпакской фольклористики. Также признание получили научные труды зарубежных и отечественных ученых, исследовавших каракалпакский фольклор.

SUMMARY. In the article, the stages of emergence and development of Karakalpak folkloristic science are scientifically and theoretically studied. Also, the scientific works of foreign and local scientists who researched Karakalpak folklore were recognized.

DÁWLETYARBEK DÁSTANINIŃ QARAJAN BAQSI KABULOV VARIANTI HAQQINDA

U.X.Esemuratova – *tayanısh doktorant*

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

Tayanch so'zlar: folklor, doston, janr, syujet, xarakter, qahramon.
Ключевые слова: фольклор, эпос, жанр, сюжет, персонаж, герой.
Key words: folklore, epic, genre, plot, character, hero.

Dástanlar qaraqalpaq xalqınıń táriyxı, úrp-ádet dástúrleri, turmısı hám mádeniyatın úyrreniwdǵ úlken áhmiyetke iye.Olardı jıynap, jazıp alıp izertlew jumısları ótken ásirdiń 30-jıllarınan baslandı. Basqa dástanlar sıyaqlı

Dáwletyarbek dástanınıń 4 variantı jazıp alındı. Ózbekstan Respublikası Ilimler akademiyası Qaraqalpaqstan bólimi kitapxanasında Dáwletyarbek dástanınıń tórt variantı saqlanadı [1:54]. Solardıń biri belgili ilimpazlar Sádirbay Máwlenov hám Shámshet Xojaniyazovlar tárepinen 1939-jılı Qarajan baqsı Kabulovtan jazıp alıngan variantı ayrıqsha qızıǵıwshılıq oyatadı. Bul dástan 2005-jılı A.Kalenderova tárepinen baspaǵa tayarlaǵan biraq búgingi kúnge shekem óz aldına kitap bolıp keń jámiyetshilikke usınılmaǵan hám búgingi kúnde S.Máwlenov, Sh.Xojaniyazovlar ÓzRÍA Qaraqalpaqstan bóliminiń kitapxanasına tapsırǵan variantı bar, inventar N0 173320 P-433.

«Dàwletyarbek» dástanı táriyxıy dástan toparına kiredi. Bul dástan boyınsha bir qansha maǵlıwmatlar belgili folklorist Qabıl Maqsetovtıń miynetlerinde beriligen. Ol «Dàwletyarbek» dàstanına ayrıqsha qızıǵıwshılıq bildirip, izertlew jumısın alıp barıp, dástan haqqında tómendegi pikirlerdi bildiredi: «Dàwletyarbek» dástanı dóregen jeri házirgi Qaraqalpaqstannıń Qońırat rayonınıń territoriyası. Dáwletyar belgili táriyxıy adam, shayır hám batır bolǵan kisi. XVIII ásirdiń ekinshi yarımında jasaǵan, Dáwletyardıń ákesi Qońıratta belgili nayıp bolǵan, onı Eshmurat nayıp dep ataydı eken [1:54-55].

Folklorist Qabıl Maqsetov dàstannıǹ Qarajan baqsı variantı ùlken qızıǵıwshılıq tuwdırıwın aytıp òtip «meniǹ oyımsha bul variant Berdaq baqsı qayta islegen ùlgi bolıwı kerek. Berdaqtıǹ qızı Hùrlimannıǹ balası Qarajan baqsıǵa miyras bolıp qalǵan «Dàwletyarbek» dàstanın salıstırıp izertlewde ùlken àhmiyetke iye boladı» [1:58-59]. Usıǵan qaraǵanda Berdaq shayır òziniǹ shayırlıq stilin, Hùrliman baqsı, kòrkem tillik òzgesheligin dòretiwshilik penen islep, dàstandi toy-jıyınlarda tıǹlawshı xalıqtıǹ diydine qolaylastırıp islegen bolıwı mùmkin. Haqıyqatında da Berdaq shayırdıǹ baqsıshılıq òneri 6 perzenti ishinde eǹ sùyikli perzenti Hùrlimanǵa òtken. Qarajan baqsı Húrlimannıń sheber baqsıshılıǵı haqqında, onda azlı-kem shayırshılıqtıń bolǵanlıǵın, al biraq onıń Berdaq úlgilerin ózgertpey aytqanlıǵı jóninde mudam sóyleytuǵın edi. Hùrliman òz balası Qarajandı 5-6 jasında-aq qasına alıp, toy-merekelerge alıp barıp jùrgen. Usı waqıtlardan baslap-aq oǵan janapayshı retinde duwtar shertiwdi ùyretken [4:303].

Qarajan baqsı variantı qosıq penen qara sòz aralasıp bayanlanǵan. Kòlemi 40 betten ibarat. Bul variant «Dàwletyarbek» dàstanınıǹ Narbay baqsı variant menen salıstırǵanda derlik mazmunı birdey biraq syujettiǹ tolıqlıǵı, waqıyalardıǹ ayqın bayanlanıwı, kompozitsiyalıq qurılısınıǹ sheber qurastırılıwı hàm qosıqları menen òzgeshelenip turadı. Bul dàstanda Dàwletyarbektiǹ awzınan aytılǵan «Biziǹ Sarqush dùldùli edi», «Sàwdigim», «Qaldı», «Ne ǵoshshaq», «Janannıǹ kelgen jerleri», «Yaranlar», «Meniǹ yarım qayda bolar», «Elatım yadıma tùsti nàyleyin», «Bolmas», «Aman ba», «Kùndir bùgin», «Zindan ishinde», «Degeyseǹ», «Alay-shulay degen ellerim bardı» qosıqları dàstannıǹ mazmunın bezep tur [3:307].

Dàwletyarbek dàstanın Narbay baqsı variantı menen salıstırǵanda mazmunı hàm syujeti biraz òzgesheliklerge iye. Narbay baqsı variantında Dàwletyarbek balǵalı urıwınan shıqqanlıǵı bayan etilse, Qarajan baqsı variantında «Qıyat» urıwınan ekenligi aytıladı. Bul jaǵday Dáwletyardıń qaysı urıwdan shıqqanlıǵı haqqındaǵı gúmandı payda etedi. Ádette qaraqalpaq dástanlarında baqsı, jırawlar atqarǵan variantlarında urıw, qáwimniń atı ózgerissiz beriledi. Waqıyalardıń qısqa yáki tolıqlıǵı, personajlardıń sanı kemeyiwi yaki artıwı, ayırım orınlardıń ózgeriske ushıraǵanın kóriwimizge boladı. Sonday aq, Qarajan baqsı variantında feodallıq dástúr elementi gezlesedi. Dástanda Dáwletyardıń eki hayalı bar ekenligi haqqında aytıladı. Eki hayalınan eki perzenti bar bolıp, biriniń atı Allayar, ekinshisi perzenti Qudıyar. Bul haqqında dástanda tómendegishe bayan etiledi: Ekisi máslahat etip turdı, máslahat etip turǵanda kishkentay hayalı usı esikke kelin bolıp kelgeli, bir kúnde hámle bolıp, bir kúnde pitip, Allayardı sen tuwdıń, Qudıyardı men tuwdım, sonda súyinshi soraǵan qayinlerimnen ettisi úyime qaraǵanda, júregi jarılıp kettimeken,- dep keldi. Soǵan qaraǵanda perzent jan kisi shıǵar deymen. Allayardı sen, Qudıyardı men kóterip Dáwletyardıń qolına tutayıq, - dep aldına shıǵıp, Dáwletyarbekke keldi.

Qarajan baqsı variantındaǵı jáne bir ózgesheliklerden biri Dáwletyarbektiń ákesi 7jasında qaytıs boladı hám ol Qońırat eliniń úlken baylarınıń qolında tárbiyalanadı. 25 jasında at minip, bul attı Sarı qus dep ataydı. Sarı qustı házireti Áliydiń dúldúline megzetip, dástanda tómendegishe táriplenedi:

Keliń begler tamasha áyley,
Bizin Sarı qus budin edi.
Gáh ushıp, gáh qonıp,
Ushıp kelatqan qusmedi.
Báhárde esken jel kibi,
Baǵlardan asqan qus kibi,
Buwlarday burqırap demi,
Kelgen Sarıqus dúldúli edi [2:3].

Dástannıń kompozitsiyalıq qurılısı, onıń ideyalıq mazmunında ayqın kórinedi. Bunda xannıń nahaqlıǵı, ádilsizligi hám jawızlıǵı qaralanadı, oǵan qarsı ádilliktiń, haqıyqatlıqtıń gúresi, sırtqı jawlardan qorǵanıw, xalıqlar doslıǵı, batırlıq hám mártlikti ulıǵlaw sıyaqlı joqarı ideyadaǵı xalıqlıq arzıw-árman ózgeshe kóterińkilik penen jırlanadı. Dástannıń mazmunınan qaharmanlıq penen batırlıqtıń, tuwǵan elge sadıqlıqtıń ulıǵlanıwın kóremiz. Bul dástan bas qaharmanı Dáwletyarbek obrazı tiykarında ashıp beremiz.

Dáwletyarbek Sarıqustı táriplewde 5 perdege 32 nama salıp aytqan. Dástandaǵı tiykarǵı obraz batırdıń atı bolıp, syujettegi konflikt usı at sebepli júzege keledi. Xiywa xanlıǵı tárepinen ótkerilgen at shabısta Sarıqus birinshi bolıp keledi. Sol waqıtta Allayarxan Sarıqustıń iyesin óltirgenge 4000 tilla beremen dep jar uradı [2:4]. Bul waqıyadan soń Dáwletyarbektiń anası túrkmen eline ákesiniń dostı Mámmet sardar jolıǵıwın aytadı. Dáwletyarbek jalǵız júrmesin dep, izinen 40 jigiti keledi. 40jigit obrazı qaraqalpaq qaharmanlıq dástanlarda kóplep ushırasadı. Dástannıń Qarajan baqsı variantında Dáwletyarbek shabandoz, shayır, sazende ekenligin kóriwimizge boladı. Sonıń menen birge qaharmanlıq úlgilerdiń ayrım belgileri ushırasadı. Qızılbas patshası láshker tartıp kelgende 8kún mártlershe urıs saladı biraq atına qamshı urǵanlıǵı sebepli zindanǵa túsedi. Batırlardıń sawash maydanında dushpan qolına zindanǵa túsiw motivi qaraqalpaq dástanları ishinde kóplep ushırasadı. Mısalı: «Alpamıs» dástanında mástán kempirge aldanıp 7jıl zindanda bolıwı hám ol jerden shıńqobız shertip onıń jaǵımlı naması haqqında Arzayımnıń xabar tabıwı hám sol arqalı zindannan shıǵıwı, «Yusup Axmet» dástanında Yusuptıń Qızılbaslar menen urısıp, hiyle jolı menen tutqınǵa túsiwi hám óziniń shayır sazendeligi arqalı Iran shayırları menen aytısıwda olardı jeńip óz eline qaytıwı sıyaqlı epizodlar bul dástanda da ushırasadı. Biraq Qarajan baqsı variantınıń jáne bir ózgesheliklerinen biri Dáwletyarbek 3ay zindanda bolıp, 8kúnnen keyin qorjınınan sazın alıp qosıq aytqanınan ushqan qus, ǵaz bolsın, úyrek bolsın aylanıp Dáwletyardıń saz benen dawısına aylanıp ketpey turatuǵın edi. Bul jaǵdaydı kórgen zindandaǵı baǵman patshaga barıp aytadı. Patsha esitkenine tań qalıp Dáwletyarbekti alıp keliwin aytadı. Sonda patsha: Sen elińnen ayrılıp zindanda jatqanıńdı ayt, tárip etip jıǵlama,-dedi. Ájep boladı dep qapada jatqan Dáwletyarbek patshaǵa qarap bir sóz aytıp turǵanı:

Jolım tústi Qızılbastıń eline
Elleriń bar biziń elge megzemes.
Men túsinbeymen lalaylasqan tilge,
Tilleriń bar biziń tilge megzemes.
Jigitleri bardur márwer tapanlı,

Bedewleriń bardur shapanlı,
Mallarıń bárin shoshqa jıynay qalǵannı,
Mallarıń bar biziń malǵa megzemes [2:35].

Patsha onıń shayırshılıq, sazendelik sheberliklerine alǵıs aytıp, sawǵa salam berip óz eline qaytaradı. Dástanda qaraqalpaq dástanlarına tán bolǵan tús kóriw motivi ushırasadı. Dáwletyarbek Qızılbaslar eline kelgende kóp jasaǵan mamanıń úyinen pana tawıp 40 kún jasaydı, qırıq birinshi kúni mama tús kórip, Dáwletyarbekke úyinen ketpewin, túsinde onı óltirgenin jılay-jılay aytadı. Biraq Dáwletyarbek saparın dawam etedi hám Qızılbaslar qolına tutqınǵa túsedi.

«Dáwletyarbek» dástanında tuwılǵan jerdi táriplewde ayrıqsha dıqqat qaratılǵan. Qarajan baqsı variantında márt jigitler, gózzal qızları, esapsız mallar, tonların, tilla shekpen kiyiwi, Palwan ata atlı jerlerin, neshe úybar ekenliginiń anıq sanına shekem aytıladı. Bunda biz ana watanǵa sadıqlıq, tuwǵan jerge mehir-muhabbat sezimleriniń batır júreginde máńgi saqlanıp qalǵanın kóriwimizge boladı.

Juwmaqlap aytqanda «Dàwletyarbek» dàstanınıń variantların bir-biri menen salıstırıp izertlew, uqsaslıq hám ózgesheliklerin anıqlaw, baqsılardıń atqarıwshılıq ózgesheligin úyreniw ilim ushın úlken áhmiyetke iye.

Ádebiyatlar

1. «Дәўлетярбек», Нөкис: «Қарақалпақстан» 1995.
2. «Дәўлетярбек», Қаражан бақсы варианты. ӨзРИАҚб қолжазбалар фонды. Инт. П-433 //№ 173320/б. Жазып алған Қабыл Мақсетов, 2005.
3. «Дәўлетярбек». Эпос. ӨзРИАҚб қолжазбалар фонды. III-33.
4. Мақсетов Қ. Дәстанлар, жыраўлар, бақсылар,- Нөкис: «Қарақалпақстан» 1992.

REZYUME. Maqolada qoraqalpoq xalq dostoni Davlatyorbekning Qarajan baxshi varianti hususida so'z yuritilgan. Ushbu variantning boshqa variantlardan farqi qiyosiy tarzda organilgan. Qarajan baxshining syujeti, bayonlashdagi va badiiylikni oshirishdagi mahorati ko'rsatib berilgan. Dostondagi voqealarni tasvirlashdagi Qarajan baxshining individual istedodi tadqiq etilgan. Baxshi variantining o'ziga xos husisiyatini asoslab bergan.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматривается версия каракалпакского народного эпоса Давлатёрбека «Каражан Бахши». Отличие этого варианта от других вариантов организовано сравнительным образом. Показан сюжет Каражана Бахша, навыки повествования и художественного развития. Исследуется индивидуальный талант Каражана Бахши в описании событий эпоса. Бахши объяснил уникальную особенность варианта.

SUMMARY. The article discusses the version of the Karakalpak folk epic Davlatyorbek's Karajan Bakhshi. The difference between this option and other options is organized in a comparative way. The plot of Karazhan Bakhsh, the skills in narration and artistic development are shown. The individual talent of Karazhan Bakhshi in describing the events of the epic is studied. Bakhshi explained the unique feature of the variant.

THE BEST LITERARY ACHIEVEMENTS OF EASTERN AND WESTERN LITERATURE OF THE XX CENTURY IN THE FIGURE OF RALPH ELLISON

Z.Gulomova – *PhD student of National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek*

Таянч сўзлар: адабиёт, жамият, инсон моҳияти, ёзувчи, тараққиёт, асар, таржима, бадиий ютуқ.

Ключевые слова: литература, общество, человеческая сущность, писатель, развитие, произведение, перевод, художественное достижение.

Key words: literature, society, human essence, writer, development of world literature, work, translation, artistic achievement, cultural property.

Introduction. The article deals with the life and work of one of the founders of the novel genre - in Western literature of the twentieth century, Ralph Ellison who made a huge contribution to the development of modern Western and Eastern literature, is of current importance. The literatures of some peoples at certain stages of their development interacted to a greater or lesser extent with the literatures of other peoples, while having common and different features both in subject matter and in the depiction of their positive and negative characters. It is known that by the XX th century there were great changes in the social, economic and political life of society. During this period, Science and Technology developed at an incredibly fast pace. In such conditions, by the middle of the twentieth century in Western countries, great attention began to be paid to the analysis of human essence, interests, the study of Eastern philosophy, which gives priority to humanitarian and justice values, issues of human spiritual perfection. Western literature and Eastern literature are like huge sycamore trees, you rest in their shade, you forget your pains, and all your worries go away. If we talk about their differences, Western literature is more realistic, Eastern literature is written more like myths, legends, and dreams. Some of Eastern literature shows it as much as Western literature, among the representatives of Western literature, as Balzac, Shakespeare, Schiller, Guy de Maupassant's works are fundamentally different from each other, each of them has its own way, its own style. The main thing is that it is very difficult to predict the development of events in the texts of Western literature, which is full of unexpected events and actions, where there are a lot of new phrases and sentences. However, the most important thing is that there are many examples of creativity that you can easily understand in the whole work even if you are learning this language only. Most of the literary works in the world serve to understand the identity of a person. The skill of the writer will either make the reader rise or fall. Moreover, it should be noted that literature feeds our minds. In addition, world literature expands our worldview, teaches us to look at issues from a different perspective. In order to study the traditions, politics, culture, spirituality, enlightenment, and language of the world, one must first study the literature of that country, because literature closely connects nations to nations, people to people, strengthens ties, causes peace, and contributes to raising an individual to the level of a person. Today, at the end of the second decade of the 21st century, if we look at the path taken by our literature, we can clearly see that the 20th century was a turning point in literature. During these years, various changes took place in the world of poetry, the principles of writing about human personality, social problems, painful emotional experiences, love, emigration, life's worries, life's complications without fear began to take place.

Ralph Waldo Ellison was born on the March 1, 1914, in Oklahoma City and died on the April 16, in 1994, in New York [5]. He was African-American writer, literary critic and essayist. In the late 1940s, Ellison earned through criticism and worked on the novel “The Invisible Man”. He is best known for his only completed novel, “The Invisible Man” which was written in 1952, which won him the National Book Award in 1953. This work, dedicated to the search for identity and place in society, became Ellison's most significant work. Written from the perspective of an unnamed African-American man living in 1940s in New York and dealing with taboo topics, the novel was a great success and won the author the prestigious National Book Award.

Ellison spent 1955-1958 in Europe, lived for some time in Rome. He then returned to the United States to take a position teaching American and Russian Literature at Bard

College. From 1964 he worked at Rutgers and Yale Universities. Also in 1964, a collection of essays "Shadow And Act" was released, and all these years Ellison continued to work on the novel "Juneteenth" (June 19), which he never finished. By his own account, a significant portion of the manuscript was destroyed in a fire that broke out at the writer's home in Plainfield, Massachusetts, in 1967. Ellison's biographer Arnold Rampersad questions the veracity of this justification.

Main body. Literary studies, which is considered an integral part of the spiritual heritage of mankind, plays an incomparable role in the development of world civilization. The need to study the problem of the analysis of a literary work from the perspective of the principles of development of a specific genre of epic type and to research it at the level of national literature puts serious tasks on the agenda in the field of philology. Finally, new methods of researching the works of writers of a certain era and their poetic research are emerging in humanitarian fields, which created an opportunity for a deeper understanding of the essence of the literary work. By interpreting the customs and traditions of the nation, the author creates a holistic image of the person in the reader. It is not easy to describe human life in all its complexities. The writer should use the necessary phrase and word to clearly express and justify his mentality and efforts. In the poetics of short stories, the meaning of the verses, the logical consistency of the thoughts, the shortness of the expression, and the sonority of the sentence attract attention. A writer manages to feel his feelings and emotions, and to choose the appropriate tone. In short stories, the use of necessary words and phrases to express human feelings, dreams, joys, hardships, and experiences, and to capture a moment of the event increases the artistry.In the XX th century, it is important to study such issues as the literary and historical sources of the historical novel, communication links of national literature and world literature, the specificity of the artistic structure, ways of development, factors, combining national literary and artistic traditions, experiences and Advanced Studies of World Art in its literary world, to draw certain scientific and theoretical conclusions. The study of the inter-literary process, in particular the artistic communication links of Central Asian literature, remains an urgent problem of Uzbek literary criticism. Especially in the first quarter of the XX th century, the study of cultural and educational, literary and aesthetic conditions, the path of its development, artistic and aesthetic features within the framework of world and Central Asian Literature. In Central Asian epic literature, novel-writing first arose and developed as a traditional historical novel. The multifaceted artistic and philosophical concept of the first national novel is based on national culture. The writer described history, its decisive, grandiose events, specific personalities based on the interests of the people, the motherland, humane ideas and ideals of the hero, characters. M.Bakhtin had discovered that such a category of works belonged to the "Monological Literary World". "The Monological Literary World does not recognize the idea of alien thought, alien idea as an image. All ideological views are divided into two groups in such an area. The same opinions are truthful, significant from the point of view of the author..., while other thoughts and ideas are not correct, they are irrelevant." The main characters' point of view is entirely objective, expressive eventual and the main character's talent describes ethilism, man, personality and Monological Literary World makes basically a monologue discussion. It can be seen that the method of monological depiction of life and man helped novel-writing to more clearly state the folk views, to draw the attention of society to the world-wide problems that are relevant.

The writer imposes a big and serious task on the appearance of the characters: the apparent image of the favorite characters is well, while the image of negative characters emphasizes that they are evil and mischievous people. Seeing in proportion the appearance, physical structure of a person, his character, psychology-a common feature characteristic of the "original epic", examples of epic genres of folklore – folk poems, fairy tales, folk epics. In the works of the Indians "Makhabkhorat", "Ramayana", the Legends of the ancient Greeks about Hercules, Jason, Homer's "Iliad", "Odyssey", the Uzbek heroic epic "Alpomish", the appearance of negative characters in the "Book of Dada Kurghut" of the oghiz peoples, like their nature, are described as clumsy.

The literary works also interpret the national identity, the person with the image, the fate of those who have become mirages and shadows. The twists and turns in the hero's fantasy world create various thoughts through symbols. It is a natural process for a person to change his lifestyle, outlook on life, and his attitude towards others and himself. Moreover, this process is related to the human heart. The mind itself is a great literature. "In literature, there is nothing invariable except the permanence of changes. Modern literature appears as an expression of changes in human taste and views" Scientists, representatives of culture and art are always looking for a deeper insight into the spiritual world of the East, its treasure of literary values, and to correctly assess the great contribution of the peoples of Asian countries to the history of world development. For example, great cultural and scientific figures of the West discovered for themselves many aspects of the unique cultural life of the peoples of the East and connected it with the achievements of advanced Western culture. In turn, many thinkers of the East turned to the cultural heritage and life of the West, enriched their national culture, brought new aspects to the cultural and social life of their compatriots.

Conclusions. Due to the honour of independence, in our country special attention is paid to the in-depth study of foreign languages and the development of literary relations with foreign countries. At this point, it is important to translate masterpieces of foreign literature into Uzbek and, in turn, to translate the royal works of Uzbek literature into other languages. Now the works of foreign writers are directly translated into Uzbek, and the works of Uzbek writers into foreign languages. From this point of view, Uzbek-American literary relations are also developing day by day. It can be concluded that one of the most important study of this topic is also important for the reason that historical, literary and cultural ties have existed between Western and Eastern people, as well as other countries since ancient times. At present, these ties, especially the literary and cultural ties of Western literature with the Eastern countries, need a new approach that corresponds to the political and cultural interests of the new Western and Eastern literature.Cultural and literary relations between different nations living on earth is not a phenomenon that started yesterday or today. Their roots go back to ancient times. As F.K.Sulaymonova pointed out, "never has any people, nation, been cut off from other peoples, lived in their own way, otherwise there would have been no development." The study of literary communication is very important in today's environment. Common themes, common events, and common images exist in various literatures. While analyzing them, we should not turn one writer into a "shadow" of another writer, and we should not consider a work created in one national literature as a "variant" of a work existing in another literature. Literary relations are not one-way, but mutual. This means mutual influence and enrichment of national literatures. The role of literary translation in this process is invaluable. Literary translation is a great creative field, a school of skills for national writers. Those who first translated the examples of world literature into Uzbek were mostly writers and poets themselves. Promotion of Uzbek

literature in the United States and American literature in Uzbekistan, mutual dialogues of writers and translators, and trips to the United States and Uzbekistan also played a special role in strengthening literary relations. The roots of Uzbek culture go back to ancient history. Its perfection today is at the level of developed cultures of the world. That is why interest in studying our culture is growing abroad, in Western countries as well.

References

1. Guzzio, Tracie (2003). Parini, Jay, ed. "Ralph Ellison". American Writers Retrospective Supplement. 2. New York: Charles Scribner's Sons. -P. 113–20.
2. Ralph Waldo Ellison. Amazon.com. — биографическая книга А.Рэмперсада об Эллисоне на Amazon.com; страница содержит интервью, данное автором сайту.
3. Акромов Асад. Жаҳоннинг энг гўзал асарлари. – Т.: «Шарқ», 2004. 134-б.
4. Ермолович Д.И. Англо-русский словарь персоналий. -М.: Рус. яз., 1993. 336 с. 119.
5. Жаҳон адиблари адабиёт ҳақида. Э.Ховардсхолм. Модернизм. -Т.: «Маънавият», 2010.
6. Писатели Таджикистана: (Декада таджикской литературы и искусства) / Автор-составитель М. Занд; Обложка художника М. И. Серебрянской; Союз писателей Таджикистана. - Сталинабад: «Таджикгосиздат», 1957, -С.88.5000 экз. (обл.)
7. Жаҳон адабиёти дурдоналари: I жилд / Сўзбоши муаллифи ва масъул муҳаррир А.Х.Саидов. -Т.: Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2015. 612-б.
8. Жирмунский В.М. Сравнительное литературоведение и проблема литературных влияний, "Изв. АН СССР. Отд. обществ, наук", 1936, № 3; Жирмунский В.М. Взаимосвязи и взаимодействия национальных литератур. Материалы дискуссии. -М.: 1961.
9. Топоров В.Н. Пространство культуры и встречи в нем В.Н.Топоров. Восток-Запад. Переводы. Публикации. -М.: 1989. -С. 7.
10. Ҳерман Ҳессе. Жаҳон адабиёти кутубхонаси // Жаҳон адиблари адабиёт ҳақида (Озод Шарафиддинов таржималари). – Т.: "Маънавият", 2010.

РЕЗЮМЕ. XX аср адабиёти жаҳон тарихида муҳим ўрин тутади. Бу давр санъат аҳлининг чинакам истеъдодини рўёбга чиқармади, тилнинг руҳ билан бирлигини таъминлашга имконият яратди. Шундай бўлса-да, чинакам халқ ёзувчиси ўз қалбидаги чуқур орзу-истакни турли усуллар, рамзий образлар, деталлар орқали ифодалашга ҳаракат қилган. Жаҳон адабиёти тарихида шундай адиблар борки, улар ижодининг аҳамияти вақт ўтиши билан янада ошиб бораяпти. Машҳур америкалик ёзувчи Ралф Еллисон ана шундай ёзувчилардан биридир.

РЕЗЮМЕ. Литература XX века занимает важное место в мировой истории. Этот период не создал возможности реализовать истинный талант людей искусства, обеспечить единство языка с душой. Тем не менее, настоящий народный писатель пытался через различные приемы, символические образы и детали выразить глубокое желание своего сердца. Такие писатели есть в истории мировой литературы, значение их творчества раскрывается с течением времени все больше и больше. Среди таких писателей известный американский писатель Ральф Эллисон.

SUMMARY. The literature of the XX th century occupies an important place in the history of the World. This period did not create an opportunity to realize the true talent of the people of art, to ensure the unity of the language with the soul. Nevertheless, a true people's writer tried to express the deep desire of his heart through various methods, symbolic images and details. There are such writers in the history of world literature, the significance of their work is revealed more and more with the passage of time. The famous American writer Ralph Ellison is among such writers.

ТҮРКИЙ ТИЛЛЕРДЕГИ ТЕРМИНЛЕРДИҢ ҚӘЛИПЛЕСИЎ ТАРИЙХЫ

А.Ө.Кәрибаева – *филология илимлериниң кандидаты,доцент*
РАМның корр.ағзасы, Қазақстан
Т.А.Торткулбаева – *филология илимлери бойынша философия докторы (PhD), доцент*
Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық иститутлы

Таянч сўзлар: терминология, манба, терминологик луғат, туркий терминология, лексик қатлам ва бошқалар.
Ключевые слова: терминология, источник, терминологическая лексика, тюркская терминология, лексическая пласт и т.д.
Key words: terminology, source, terminological vocabulary, Turkic terminology, lexical layer, etc.

Терминология – тийкарынан тил билиминде лексиканың үйренетуғын бир бөлими болып илимде ҳәм жәмийетте илиминиң ҳәр бир тараўының терминин қәлиплестиреди. Оны ҳәр тәреплеме изертлейтугын тийкарғы обьектке айландырып, ғәрезсизлик дәўиринде түркий тил билиминде раўажланды. Әлбетте, қазақ топырағында илимий ой-пикирдиң раўажланыўын изертлеўшилер XIX әсирдиң екинши ярымынан басланды.

Ал, термин сөзлердиң пайда болыўын алымлар бир ўақытлары илим менен техникаға байланыстырды. Бунын себеби, илим туўралы дәслепки дереклер менен илимий мақалалар дәслепки қазақ газеталары – «Түркистан уәлеяты газети» (1870-1882) менен «Дала уәлеяты газети» (1888-1902) бетлеринде жарияланған [1:12]. Түркий тилиниң сөзлик қурамы түркий халықларының бирнеше әсирлик тарийхы тийкарында пайда болғаны белгили.

Мине сол дәўирлерде гейпара лексикалық бирликлердиң пайда болыўы менен қатар, бирнеше лексикалық қатламлардың пайда болыўы арқалы қәлиплесип раўажланды. Усындай лексикалық қатламның үлкен бир топарын термин сөзлер қурайды. Терминлер, тийкарынан белгили бир турмысқа, әдебият ҳәм мәдениятқа, илим ҳәм техникаға, спорт ҳәм өнерге т.б. арнаулы түрде қолланылатуғын бир мәнили лексикалық элементлерден турады ҳәм ҳәрбир тилде қолланылатуғын айырым терминлер бирликте терминологиялық лексиканы қурайды.

Түркий терминологиясы - өзиниң раўажланыў барысында, жүдә қыйын жоллардан өтти. Сонлықтан, термин мәселеси – түркий тиллери лексикологиясының ең әҳмийетли мәселелериниң бири болып келмекте. Бирақ, Қазан аўдарыспағына дейинги дәўирде, түркий халықларының лексикологиясы ҳәм терминологиясы изертленбегенликтен, аз изертленген тиллер қурамында қалды.

Сонлықтан, түркий тиллердиң лексикасының терминологиялық қатламының биринши бөлими – тийкарғылары болса, ал екинши бөлегин – шет тиллерден аўысқан терминлер қурайды. Түркий тиллериниң сөзлик қурамында әййемги заманнан берли қолланылып келген сөзлер менен терминлик уғымлар бар. Мысалы, ойын, қылыш, найза, қорған, семсер т.б. Мысалы, оннан кейинги дәўирде хунлар империясы қурылып, Қытай менен уллы даланың шегарасын бөлген қытай қорғаны, хунлардың *қорғану* ушын бирнеше *жеңилистен* кейин салына баслағаны белгили. Усы дәўирдеги түркий тиллериниң лексикасына итибар берсек, қазақ тилинде: *«жеңиў, жеңилу, тойларыс беру, қорғану, жеңилис, жеңис»* деген сөзлердиң қолланыўда болғанын сеземыз. Бирақ бул сөзлер ерте дәўирге тән урыс, саўаш өнерине байланыслы қолланылса, олардың тилимизде сол дәўирде қәлиплескенлигинен дерек береди. Бул сөзлердиң дәслепки мәниси жалпы халықлық тил

лексикасы болса, ҳәзирги ўақытта терминлик лексикаға айланып, спорт терминлериниң қурамына бирикти.

«Термин» сөзи илимниң ҳәртүрли тараўында жийи ушырасады. Мысалы: спорт терминлери, жәмийетлик-сиясый терминлер, әдебият терминлери т.б. Тийкарынан, атама хызметин атқарып тек арнаўлы тараўда қолланылатуғын сөзлердиң лексика-семантикалық топары «термин» деп аталады. Көплеген тил қәнигелери барлық сөзлерди терминге киритеди де, оларды мынандай еки топарға бөлип үйренеди. Олар: белгили бир тараўда салада қолланылатуғын терминлер ҳәм улыўмалық терминлер. Мәселен, «спорт» термини жәмийетте мәденияттың ажыралмас бөлегин қурайтуғын, жәмийетлик қубылыс. Адамды ҳәр тәреплеме раўажландырыўдың, оның денсаўлығын жақсылаўдың тийкарғы қуралы. Оның тийкарғы мақсети: қарсыласын жеңилиске умтылыў, бириншиликти жеңип алыў ушын гүрес, сыйлықты утыў, сияқлы командалық ойыншыларының командалық ис-ҳәрекети т.б. Мысалы, *«Тараз-Арена» спорт кешесинде өткен нәўбеттеги турда жерлеслеримиз қарсыласларының бәрин аңсатлық пенен жеңип, очко үстемлигин арттырды.* Бундағы *нәўбеттеги тур, аңсат жеңиў, очко үстемлиги*, деген сөзлер терминлик хызметте жумсалып атыр. Деген менен, бул сөзлердиң термин болып қәлиплесиўи ушин, оны нақлы түрде илимий изертлеу керек [2:12].

Спорттың ең әййемги түри – жеңил атлетика менен ат спорты. Соңғы жүз жылдықта спортлар раўажланыўы менен қатар, бурыннан қәлиплескен түрин түрлендириў нәтийжесинде, спорттың көплеген жаңа түрлери пайда болды. Мәселен, *көркем гимнастика, спортлық акробатика, коньки шорт-тиреги, жүзиў, мәнерлеп сырғанаў, парашют спорты, дельтапланерлик спорт* ҳәм басқа да түрлери пайда болды. Жыл өткен сайын спорт түрлериниң санының көбейиўи, тилимизде жаңа терминлерди қәлиплестирмекте.

Түркий терминологиясында соңғы уақытта пайда болған терминлер, XIX әсирдиң соңынан басланып, шешимин таппай атырған түрли көзқараслар менен пикирлер сынағынан өткен терминлер. Сонлықтан, усы бағытқа байланыслы өз пикирлерин билдирген ҳәр қыйлы улт зиялыларының пикирлери де, терминдердиң изертлениўин көзқарасынан қараған. «Термин» сөзи негизинен шек, шегара деген мәнини билдирип, терминаллар байрамына арналған сөз. Себеби, «терминал» сөзиниң өзи де «шегара» деген уғымды билдиреди. Бүгинги күнде «шегара» сөзиниң орнына, көбинесе «терминал» сөзи қолланылады. Мысалы, қоңсылас еллер арасына қойылған шегарада терминал бой көтереди. Ал терминология – болса, усы термин менен терминал сияқлы сөздерди изертлеўши илим тараўы. Мәселен, мәденият, спорт, өнер тараўы терминологиясы негизинде халықаралық терминлердиң, түркий терминологиясындағы өзгешеликлери өз алдына таллауды талап ететуғын мәселелердиң бири. Мысалы, арнаўлы тараўда қолланылатуғын терминлер: Инглисше – Water polo, орысша-ватерполо, қазақша - су полосы; Инглисше – football, футбол; грек тилинен енген (gimnastike), орысша - гимнастика, немис тилинен енген - (fechten), орысша – фехтование, қазақша – семсерлесу, қылыштасу; француз тилинен енген: велосипед (velosipede), байларка (kayak), байларка-двойка (kayak biplace), баскетбол (basket-ball), волейбол (volley- ball), бокс (box), баттерфлей (butterfly) т.б. [3:12].

Сөзлик қурамдағы сөзлердиң халық өмириниң ҳәртүрли тәреплеме раўажланыўы, илим ҳәм техниканың, экономика ҳәм мәденияттың раўажланыўы менен ғана байланыслы, айтарлықтай дәрежеде Кеңес ҳүкимети жылларында терминлер қәлиплесип, раўажланды. Мәселен, көрсетилген түркий тиллеринде: *футбол, волейбол,допты хоккей, баскетбол, қол добы, теннис, киши теннис, стол тенниси, су полосы, көкпар, бокс, регби, бейсбол, гольф т.б.* спорт ойынлары менен оның терминлери тилимизде көбирек таралған. Усы терминлердиң атамасын түркий тилдерине аўдарсақ, мынандай жаңа қолланыўға ийе болар еди. Мысалы, футбол – аяқ доп, волейбол – тор доп, баскетбол – себет доп, допты хоккей – қаз.: көгалдағы хоккей, қарақалп.: шымдағы хоккей, өзбек: чимдаги хоккей, гандбол – қол добы, настольный теннис – стол тенниси, ватерполо – суу полосы; бейсбол – қашарман доп, т.б. өз ана тилимизге аўдарып қолллансақ, нур үстине нур болар еди.

Түркий халықлар усындай кең аймақта көшип-қонып жүрип, генеалогиялық жақтан қатнасы жоқ халықлар менен де қарым - қатынас жасаған. Соның себеби болыўы керек, түркий халықлар ана тилиниң тийкарғи сөзлик қорын сақлап қалғанлығын, туўысқанлықты билдиретуғын лексикасынан көриўге болады. Мысалы, «жарыс» термининиң тийкарында түркий тилдеринде көплеген терминологиялық дизбеклер қәлиплескен. Мәселен, қарақалпақта - *жигитлер жарысы;* қазақта - *қыз жарыс;* өзбекте *– от пойгаси* т.б. Өзге түркий тиллер менен қазақ тилиниң сөзлик қурамын салыстырғанымызда, сөзлердиң түбирлеслигин сезбеў мүмкин емес. Бул туўралы турколог – алым А.Т.Қайларов өзиниң 1993-жылғы мийнетинде толық мағлыўмат береди [4:24]. Сондай-ақ өзбек алымлары Б.Каримов пенен Ш.Муталов мийнетлеринен де «ортатюрк - среднетюркский язык» түркий тиллериниң түбир ортақлығын айта келип, келешекте түркий тиллериниң ортақ лексикалық қорын жасаў керек деген пикирге келеди [5:20].

Мәселен, «жарыс» термини, яғний оның анықланыўшы бир бөлеги көплеген спорт терминлериниң арғы тегин қурайды. Ҳәзирги ўақытта «жарыс» сөзи - *спорт жарысы, мусобоқа, жигитлер жарысы, жорға жарыс, жаяу жарыс, ат бәйгеси* түринде қарақалпақ, қазақ және өзбек тиллеринде терминологиялық дизбек түринде қолланылады. Мысалы, қазақша: *жарыс,* өзбекше: *мусобоқа,* қарақалпақша: *жарыс* т.б.

Мине, усы көзқарастан қарақалпақ тилиниң сөзлик қурамындағы айырым сөзлер менен терминлерге, олардың тарийхый шығысы жағынан басқа түркий тиллери менен салыстырыў арқыалы, сипатлама бериледи. Соңғы ўақытта «ат жарысына» байланыслы терминлер түркий тиллеринде кеңнен таралғанын көремиз. Мәселен, қарақалпақта - *жорға жарыс,* қазақта *– тай жарысы, дөнен жарысы, құнан жарысы* т.б.

Әййемги заманнан бери жетип келген қазақ халқының миллий спорт ойынларының ишинде ең көп тараған түри *– ат жарысы.* Қазақ халқы балаларына, ат жарысының түрлери менен ат жарысына таярланыўдың түрли әдис - тәсиллерин үйреткен. Олар: *тай жарыс, құнан жарыс, жорға жарыс, дөнен жарыс, түйе жарыс* т.б. Усындай жарыслардың тийкарында ат жарысына байланыслы тилимизде миллий спорт терминлери қәлиплести. Мәселен, *«тай жарысы»* тийкарынан балалардың сүйип ойнайтуғын ойынларына байланыслы пайда болған термин. Тай жаңа туўылған қулын ўақтынан баслап баланың ғамқорлығында болады. Тайға 7-8 жастағы балалар ғана минип шабатуғын болады. Мысалы, *Тай жарыста* озып келгенлерге (сыйлық) бериледи. Усы *«тай жарысы»* жарыс терминине сәйкес тилимизде бирнеше терминлер қәлиплескен. Мәселен, қазақ тилинде: *тайға минип шабу, тайларды үйрету, жайдақ минип*

жарысу, шағын қашықтыққа жарысу т.б. Қарақалпақ тилинде: Бергил аттың байрағын, Күйдирме тайдың мийнетин. Оза қойса көк атың, Байлап па едим сыйрағын! [6:20]. Мунда «күйдирме тайдың мийнетин» - деп, «тай жарысындағы» аттың байрағын яғный бәйге (сыйлық) сорая мақсетинде айтылған.

Түркий тиллердиң ишинде жоқарыда аталған *«тай жарысы», «қунан жарысы», «дөнен жарысы»* сияқлы миллий спорт терминлери тек қазақ тилинде ғана ушырасады, ал қарақалпақ, өзбек тиллеринде бул жарыс улыўма жоқ десек те болады. Бирақ, *«жорға жарысы»* менен *«түйе жарысы»* қарақалпақ тилинде де ушырасады. Бул қазақ тилиниң түркий тиллер арасындағы өзине тән өзгешелиги.

Сонкықтан, түркий тиллеринде *«жорға жарыс», «жигитлер жарысы», «жорға жүрис», «жаяу жарыс», «спорт жарысы»* т.б. терминлер қәлиплескен. Сондай-ақ, *«жорға жарысының»* да өзине тән ерекшеликлери бар. Мәселен, жорғалардың алдыңғы аяқлары менен артқы аяқлары бирдей түсип қанша тез жүгиртсе де, өзиниң тайпалма жорға жүрисинен таймауы керек. Мысалы, Жорға жарысы қысқа қашықлықта 2-3 шақырым аралықта өткизилген.

Усы терминлердиң тилимизде жүйеленип қәлиплесиўине тийкар болған «ат жарысы» термининиң, түркий тиллеринде синонимлери де қәлиплескен. Мәселен, қазақ тилинде: *ат шабыс, ат бәйгеси, ат жарысы, ат шаптыру, ат шабар т.б. Ат шабыс* - тиркеси түрки тиллеринде ҳәр түрли шахста ушырасады: *ат шабар, ат шабу, ат шабысу, ат шаптыру* т.б. Мысалы, Түске дейин *ат шабыс* болды. Бирде Балабий: «Ат пенен ер қандай жерде шабады?,- дейди Сырымға. Сырым сонда: «*Ат шабысына* қарай, ер намысына қарай шабады»,- дейди [7:38]. Түрки халықлары ишинде бул аталған терминлер қазақ, өзбек ҳәм қарақалпақ тилдеринде де қолланылады. Мысалы, өзбек тилинде: *от чопиш, от чоптириш, от пойгаси, от чабар т.б.* Қарақалпақ тилинде: *ат бәйгеси,ат шабысыу,ат шаптырыу, ат шабар т.б. Ат шаптырып* той берип... (фольклор). *Ат шабар*, гуреспазларға таярланың!,- деп жар урып [8:100].

Өткен әсир ҳәм усы әсирдың басында бизиң көшпели өмиримизди изертлеген айырымлар алымлар халық арасында кеңнен таралған мынадай мағлыўматларды келтиреди. Мәселен, *ат шаптырым жер* (20-25 шақырым); *қунан шаптырым жер* (8-10 шақырым); *тай шаптырым жер* (5 шақырым) шамасында болған. Түрки тилдериниң лексикасында ат спортындағы түрли ҳәрекетлерди билдиретин көплеген терминлер менен терминологиялық дизбеклер қолланылады. Мәселен, *атты шебер айдау, жорға жүрис, жорғалау, қарғып мину,* т.б. Мундай сөзлерди ҳәзирги қарақалпақ көркем әдебиятында ушыратыўға болады. Мысалы, *Ат аспанға қарғыды, Периште көктен аңдыды.* Сондай-ақ, қарақалпақ тилинде: *атты шебер айдау, жорға жүрис, жорғалау, қарғып миниу т.б.* терминлер менен терминологиялық дизбеклер қолланылады. Мәселен, А.Дабылов «Бахадыр» дастанында:

Шайбасымды шауып, жортып желермен,
Мен асығып сениң ушын келермен [9:104].

Бул мысалдағы *«желиу»* сөзинен *«желгерип шабыу»* дизбеги қалыптасқан, оның мағынасы *«шабыу»* дегенди билдиреди. Мысалы, қарақалпақ тилинде: жортыу, желиу, желгерип шабыу т.б. терминлер қолданылады.

Кәсиплик терминология, әдетте, белгили бир практикалық зәрүрликке, күнделикли мүтәжликке байланыслы пайда болады. Әдебий тил менен оның терминлери пайда болмастан бурын, кәсиплик лексика өзинше табиий түрде жасалады. Буны түркологияда спорт ойынларының турақтлы бир дереги деп есаплайды. Өзимиз шектен тыс көп қолланған Европа тиллериниң термин жасаў тәжирийбесинен келип шығып қарайтуғын болсақ, буны қате деп айтыўға тийкар жоқ. Мысалы, *Сайысқан* жерде тынарсың, *Сайысқан* жерде сынарсың,- деген мысалдағы *«сайыс»* сөзи жарыс мәнисинде қолланылып тур. *«Сайыс»* сөзи соңғы ўақытта қазақ спорт терминологиясында кең өрис алған. Өйткени, спорттың лексикасына бирнеше жаңа терминлер енген. Олар: *көпсайыс, бессайыс, онсайыс, үшсайыс* т.б. жаңа уғымлар менен терминлер усы *«сайыс»* сөзиниң тийкарында қәлиплескен болыўы керек. Мәселен, ат спортына байланыслы спорт термини менен оның түрлери: *ат омырауластыру, аударыспақ, жорға жарыс,көкпар тарту, теңге алу, қыз қуу, қыз жарыс, сайысу т.б.* Қазақ тилинде: ат сайысы; қарақалпақ тилинде: сайысу; өзбек тилинде:сойич; Қазақ тилинде: аударыспақ; қарақалпақ тилинде: аударыспақ; өзбек тилинде: оғларич; Қазақ тилинде: жорға жарыс; қарақалпақ тилинде: жорға жарыс; өзбек тилинде: йорға; Қазақ тилинде:көкпар; қарақалпақ тилинде: ылақ тартыу; Өзбек тилинде: улоқ; Қазақ тилинде: қыз қуу; қарақалпақ тилинде: қызжарыс т.б.

«Сайыс» уғымының тийкарында түркий тилдеринде «күш сынасу», «найзаласу» сияқлы терминлер қәлиплескен. Мысалы, жүдә үлкен тойларда қолланылған ески әскерий ойынлардың бири - салт атлылардың найзалар менен күш сынасыўы – сайыс ойынын өткизетуғын болған. *Сайысқа* бөлек руўлардың ямаса қоңсылас халықлардың батырлары қатнасқан [1:72]. Сайыстың өтиўине байланыслы оның мақсети менен ўазыйпалары болған. Сондықтан, түркий тиллеринде *«сайыс»* терминине сәйкес терминологиялық дизбеклер қалыптасқан. Мәселен, қазақ тилинде: *бәсекелести аттан аудару, соққы беру*, қарақалпақ тилинде:*аттан аударыу;* өзбек тилинде: *оттан оғларич* терминлери қәлиплескен.

Жуўмақлап айтқанда, түркий тилдериндеги терминлердиң тилимизде қәлиплесиўи ерте заманнан бери қолланылып киятырған миллий ойынлардың тийкарында қәлиплескенин ҳәм әўладтан-әўладқа өтип киятырғанын көремиз. Терминлердиң дереклерин басқа да түркий тиллеринен излестирип, ҳәр тәреплеме изертлеў келешек әўлад ўазыйпасы. Ал, бизиң бул усынысымыз түркий тиллерине қосқан жалпы анализ етиў ғана.

Әдебиятлар

1. «Түркистан уәлеяты газети» (1870-1882), «Дала уәлеяты газети» (1888-1902).
2. Кәрибаева А.Ө.Түрки терминологиясы: тарихи дамуы мен қалыптасуы.-Тараз:2020. 277-б.
3. Карибаева А.Ө. Түрки тилдериндеги улттық ойын терминдери.//Нурлы жол.-Ташкент: 1997. 4 - б.
4. Қайларов А.Т. Қазақ терминологиясына жаңаша көзқарас. –Алматы: 1993.
5. Каримов Б., Муталов Ш. Ортатюрк - среднетюркский язык. –Ташкент: 1997.
6. Қарақалпақ фольклоры: Алпамыс.- Нөкис: «Қарақалпақстан», 1995. 316-б.
7. Сырым батыр.- Нөкис:Қарақалпақстан, 1998. 30-б.
8. Карибаева А.У. Спортивная лексика каракалпакского языка.-Нукус:Билим,1995.-104 с.
9. Дабылов А. Бахадыр. – Нукус: 1980. – С. 104 .

РЕЗЮМЕ. Ушбу мақолада туркий тиллар атамаларининг қадим замонлардан то ҳозирги кунгача шаклланиши ҳамда уларнинг ҳозирги даврдаги ривожланиши масалалари муҳокама қилинади.

РЕЗЮМЕ. В этой статье рассматриваются вопросы о том,что становление термины тюркских языков с древних времен до наших дней, а также их развитие в данное время.

SUMMARY. This article discusses the issues that the formation of the terms of the Turkic languages from ancient times to the present day, as well as their development at this time.

ҚАРАҚАЛПАҚ ЕРТЕК ТИП СЮЖЕТЛИ ДӘСТАНЛАРЫНЫҢ ПАЙДА БОЛЫЎЫ ҲӘМ ҚӘЛИПЛЕСИЎИНДЕ ЕРТЕКЛЕРДИҢ ТУТҚАН ОРНЫ

Ш.К.Кеңесбаева – *филология илимлери бойынша философия докторы*
Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: фольклор, достон, эртак, сюжет, мотив, образ, «Тулым бий».
Ключевые слова: фольклор, эпос, сказка, сюжет, мотив, образ, «Тулым бий».
Key words: folklore, epic, fairy tale, plot, motif, image, "Tulym biy".

Дәстанлар ең дәслепки дөрелиў тарийхынан дыққат аўдаратуғын болсақ, дәстанлардың композициялық қурылысында әййемгилик қатламлардың кең орын алатуғынын да бийкарлай алмаймыз.

Белгили әдебиятшы К.Камаловтың пикирлерине қарағанда, көпшилик қарақалпақ халық дәстанлары Орта Азия халықларының фольклорындағы дәстан дөретиўшилик дәстүриниң шәртлерине (принциплерине) сай әййемнен киятырған тайын ертеклик ҳәм легендалық сюжетлер тийкарында келип шыққан. Мысалы, «Қырық қыз» дәстаны бойынша бир қатар фольклоршылар менен әдебиятшылар, тарийхшылар, сак-массагетлер дәўирлеринде дөреген «Ҳаяллар патшалығы» ертеги тийкарында келип шыққан, деген пикирди усыныўға ҳәрекет етсе [2:13-15], С.Баҳадырова бул мәселеге өзинше жантасып, дәстанның сюжетлик мазмунында «Гүлайым» ертегиниң тийкарғы өзек болғанлығын айтады [1:75-77]. М.К.Нурмухаммедов бундай қубылыслардың Орта Азия халықлары фольклорына ортақ екенлигин атап өтип, «Шәрияр» дәстанының сюжетин батыс-шығыста кең тарқалған алтын ҳәм гүмис айдарлы бала ҳаққындағы ертек пенен байланыстырады [7:29-32]. «Едиге» дәстаны да усы дәстан дөретиў дәстүриниң заңлы жалғасы сыпатында келип шыққан. Бизиң пикиримизше, дәстан, ең дәслеп, В.М.Жирмунскийдиң базда «поэма» деп келтиретуғындай, поэмалық қурылысқа ийе киши эпикалық жанр-тарийхый жыр түринде пайда болған. Бул жырдың пайда болыў тийкарында болса «Едиге» ҳәм оның келип шығыў ҳаққындағы әпсанаўий аўыз-еки гүрриңлер, аңызлар оның ерликлери ҳаққындағы одалар, ерлик жырлары тийкарғы орынды ийелейди.

Наўайының «Фарҳад ҳәм Шийрин» дәстанында Аҳраман дәўдиң бағының көринисин сүўретлеўге үлкен әҳмийет бериледи. Бағдың адам изеп баспастай етип қорқынышлы етип сүўретлениўи «Едиге» дәстанындағы Қара Тыйын Алып бағының көринисин еслетеди. Аҳраман бағында бағқа кирген Фарҳадқа чинарлар қолларын тербетип: «Әй, бағқа кирген киси, тәңри ҳақы ушын қайт!» [6:225-227] дегендей болса, «Едиге» дәстанында Қара Тыйын Алыптың бағманы:

Өзиң жас бир баласаң,
Жаныңды отқа саласаң,
Жуўап алмай бул бағда,
Қайғысыз неге аралайсаң? -
дейди Едигеге.

Қорқынышлы бағды батырлардың қорықпай аралаўы, - еки дәстанда да бир эстетикалық хызмет атқарып турғандай. Н.Маллаев бул хызметти «Фарҳадтың төзимлилиги менен мәртлигин бөрттирип сүўретлеўге хызмет қылады» деп көрсетиў менен бирге, бул бағ көриниси мотивинде ертеклик бағыттың орын алатуғынлығын да атап өтеди [4:114-115].

Тап усындай пикирлерди «Едиге» дәстанындағы дәў, айдарҳаларға байланыслы мифлик мотивлерге байланыслы да айтыўға болады. Ҳақыйқатында да, дәстан да мифлик мотив барлық орынларда сап таза ҳалында ушырасып отырмайды, гейпара орынларда реалистлик аңыз-әпсаналарда сақланып қалған архаикалық элементлер сыпатында көзге тасланса, гейпара орынларда батырлық ертеклердиң қурамындағы айырым эпизодлар сыпатында ушырасып отырады. Дәстан қурылысындағы жыраўлардың ўақыя дүзиўдеги көркемлик, шеберликлери соннан ибарат-дәстанда гейпара орынларда реалистлик ўақыяның ишинен мифлик-фантастикалық, ертеклик ўақыя өсип шығып отырғандай болса, гейпара орынларда ўақыяның бул әййемги ески формаларынан жаңа формадағы реалистлик ўақыялар раўажланыў таўып отырады. Қулласы, дәстанда жыраўлар мифлик-фантастикалық-реалистлик сүўретлеў усылларын бир-бирине билинбестей дәрежеде қарыстырып жиберип, үлкен жыршылық шеберликлерин көрсете алған.

Деген менен, дәстанда реалистлик сүўретлеў усыллары ҳәммесинен үстин турады. Буны биз дәстандағы айырым эпизодлардың мифлик мотивтен кем-кем ертеклик мотивке өсип өтиў эволюциясынан да көремиз. Мысалы, жоқарыда таллап өткен Қара Тыйын Алып ҳаққындағы мифлик эпизодтың өзин-ақ алып қарайық. Буның өзинде де мифлик дәректен келип шығып отырған ертеклик мәни бар. Себеби, дәстанның реаль қаҳарманы Едиге мифлик қаҳарман Қара Тыйын Алып пенен бетпе - бет гүреске түсиў арқалы өз бойына қаҳарманлық ертек қаҳарманларына тән сыпатларды да сиңиреди, яғный мифлик ўақыяға реаль қаҳарманның араласыўы бул ўақыяға кем-кем реалистлик түс енгизеди, мифлик уақыя кем-кем реалистлик элементлери басым ертеклик ўақыяға айлана баслайды. Бул өз гезегинде жыраўлардың демифологизацияға, мифсизлендириў жөнелисине исленген шешиўши адымы-реализмге болған үлкен бет бурысы да болып табылады. Е.М.Мелетинский бул жөнелисте, яғный мифтен ертекке өсип-өтиў ҳәрекетинде қаҳарманның жекке тәғдирине қызығыўшылық масштабының кеңейип баратуғынлығын еслетип өтеди [5:31].

Дәстандағы әпсанаўый—ертеклик мотивтиң күшлилиги айырым вариантлардың биротала ертеклик сыпат ийелеп кетиўине де алып келген. Мысалы, дәстанның «Тулым бий» деп аталатуғын шақапшасы өзиниң ертеклик эпос екени менен ажыралып турады [8:50-60]. Себеби, бул шақапшада дәстанға өзек болған тийкарғы сюжетлик мотивлер менен тийкарғы қаҳарман атларының сақланып қалғаны болмаса, дәстан барлық тарийхыйлық, реалистлик сыпатларынан әдеўир узақласқан. Шақапша көпшилик ертеклерге тән бийперзентлик мотивинен басланып, батыр сол бийперзент Тулым бийдиң таўып алған улы, соң хан сарайында Едиге болып ер жетип, батырлық ҳәм ақыллылық сыпатлары менен өзиниң атасы Тулым бийдиң душпанлары үстинен жеңиске ерисип, мурад-мақсетине жетискен бас қаҳарманның қуўанышлы ўақыялары менен тамам болады. Дәстанда Едиге, Тохтамыс арасындағы тарийхый талас-тартыслардан намыў-нышан да жоқ. Керисинше Едиге Қоңырат елиниң ханы Тохтамыстың тәрбиялап—өсирген сүйикли перзенти сыпатында сүўретленеди. Патша сарайындағы шуўыллар ата менен баланы айра түсирип, сарайда өзлериниң бийлигин жүргизиў мақсетинде Едигени Барсакелмес деген жердеги қалмақ ханы Тәўкешадан ханлықтың бажы-қыражын өндирип әкелиў ушын жумсайды. Бирақ, Едиге бабасы Баба Түкли Шашлы Әзиздиң жәрдеминде жол қыйыншылықларының бәрин жеңип, жолда Ақ Түкли дәўди өлтирип, Тәўкешаның елине барғаннан кейин оның Қара Түкли дәўин де өлтирип, Тәўкешаның әскерлерин, урыста жеңип, оның қызы Ақсулыў перизатты ҳаяллыққа алып, аман-есен елине келип, мурад-мақсетине жетеди.

Бул шақапшаларда әпсанаўый-ертеклик мотивлердиң қолланыўы ҳаққында жуўмақ пикирлер

айтатуғын болсақ, бул мотивлердиң дәстанда ислетилиўи, бириншиден, сол дәстанды дөреткен халықтың, атқарыўшылардың санасындағы ески мифлик сана қалдықларына байланыслы келип шыққанын көрсек, екиншиден, қахарманлық дәстанларға тән эпикалық дәстүрлердиң заңлы жалғасы сыпатында да келип шыққанлығын көремиз. Соның менен бирге, бул мотивлер жыршылардың синкретик композиция қурыў шеберлигинен де дәрек берип, дәстан мазмунының көркем ҳәм тәсиршең болып шығыўында айрықша поэтикалық - көркем безек хызметин атқарып турады.

Адебиятлар

1. Бахадырова С. Жийен-жыраў ҳәм «Гүлайым» ертеги ҳаққында. //«Әмиўдәрья», 1991, №4.
2. Камалов Қ. Қарақалпақ әдебиятында көркем методтың эволюциясы. - Нөкис: «Қарақалпақстан», 1989.
3. Мақсетов Қ. Қарақалпақ қаҳарманлық дәстаны «Қырық қыз», 13-б.;
4. Маллаев Н. Алишер Навои ва халқ ижодиёти.
5. Мелетинский Е.М. Миф и историческая поэтика фольклора.//Фольклор - поэтическая система.—М.: «Наука», 1977.
6. Навоий А. Фарход ва Ширин. —Тошкент: Ўздавнашр, 1956.
7. Нурмухамедов М. А.С.Пушкинниң ертеклери ҳәм Орта Азия халықларының фольклоры. -Нөкис. «Қарақалпақстан», 1987.
8. Тулым бий.//«Қарақалпақстан муғаллими», 1993, №2—3; 1994, №1.

РЕЗЮМЕ. Мақолада қорақалпоқ халқ фольклории асосида ертаклар достонларнинг, хусусан, ертак тип сюжетли достонларнинг пайдо бўлиши ва шаклллланиш манбаси сифатида таҳлил қилинган. Бу нуқтайи назар «Тулим бий» достони мисолида батафсил фикр юритилган.

РЕЗЮМЕ. В статье на основе каракалпакского народного фольклора анализируются сказки как источник возникновения и формирования былин, в частности былин со сказочным сюжетом. Эта точка зрения подробно рассмотрена на примере эпоса «Тулым бий».

SUMMARY. In the article, based on Karakalpak folk folklore, fairy tales are analyzed as a source of emergence and formation of epics, in particular epics with a fairy-tale plot. This point of view is discussed in detail on the example of the epic "Tulim Biy".

АЛИШЕР НАЎАЙЫНЫҢ ДӨРЕТИЎШИЛИГИ ҲӘМ ТҮРКМЕН ӘДЕБИЯТЫ

Т.Керуенов – *филология илимлери докторы (DSc), доцент*

Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Tayanch so'zlar: adabiy ta'sir, adabiy jarayon, adabiy meros, tipologiya, ijod, shoir, lirik qo'shiq.

Ключевые слова: литературное влияние, литературный процесс, литературное наследие, типология, творчество, поэт, лирическая песня.

Key words: literary influence, literary process, literary heritage, typology, creativity, poet, lyrical song.

Белгили қарақалпақ жазыўшысы Төлепберген Қайыпбергеновтың «Биз- түркий елат, халық, миллет деп аталған бир дарақттың шахалары. Тамырымыз бир, суў ишкен тарийхымыз бир, бүгинимиз ҳәм келешегимиз бир!» деп атап өткени сыяқлы өзбек-түркмен халықлары ерте дәўирлерден бери қоңсы ел болып жасап, олар сиясый-экономикалық қатнаста болып, мәдений, әдебий байланысларды кең раўажландырған. Бул халықлардың әдебиятлары да бир-бирине жақын. Тарийх бетлерине нәзер таслағанымызда Алишер Наўайының түркменлер менен жақын арабайланыста болғанлығы ҳаққындағы мағлыўматларды көремиз. Шайырдың «Мажолис ун-нафоис» атлы шығармасында түркмен шайырлары ҳаққында бирқанша мағлыўматлар келтириледи. Профессор К.Қурамбаевтың «Алишер Наўайы түркменлер ҳаққында» атлы мақаласында, сондай-ақ, алымның кейин ала «Наўайының дөретиўшилик бостанынан илхамланып…» (Тошкент, 2021) атлы монографиялық жумысында шайыр Алишер Наўайы менен жақын дос болған түркмен шайыры Султан Ёқуббек ҳаққында сөз етиледи. Соның менен бирге Алишер Наўайының әдебий мийрасы түркмен әдебияты ушын әдебий тәсир мектебиниң үлгиси болғанлығы илмий фактлер менен дәлийлленеди. Китап Алишер Наўайының туўылған күниниң 580 жыллығына арналған. Автор усы китабында Алишер Наўайының дөретиўшилик ғәзийнеси түркмен бақсылары, сәзенделери, қосықшылары, халык арасында дөреген әпсана ҳәм аңызлар арқалы қалиблерине сиңип барғанлығы айрықша белгилеп өтиледи. Түркмен әдебиятының ҳәр түрли әўлад дөретиўшилери Наўайынын әдебий мийрасына мүрәжаат етип, шығармаларынан үйренген, тәсирленип, өзлери де Наўайыға жақын қәлем тербетиўге умтылғанлықларын проф. К.Қурамбаев дурыс белгилеп өтеди. Адишер Наўайының дөретиўшилик тәсири түркмен оқыўшыларына қашаннан баслап белгили болған? Деген саўалға алым «Түркмен шайырларының Наўайы дөретиўшилигине мүрәжаты хәм жемиси XVIII-XIX әсирлерде көбирек сезиледи. Шайырға шәкирт, дөретиўшилик пенен шайырға ериў хәм суы арқалы түркмен жазыўлы адебиятын хәртәреплеме раўажлантырыў әсирессе усы дәўирлерде жақсы нәтийжелер берген.» [1:5] Ҳақыйқатында да, XVIII әсир түркмен әдебиятының шайыр ўәкиллери Дәўлетмәммет Азады, Мақтымқулы, Андалып, Мағрупы ҳәм т.б. дөретиўшилигине итибар бергенимизде Алишер Наўайының дөретиўшилик тәсириниң бар екени көзге тасланады. Мәселен, Алишер Наўайының әдебий мектеби XVIII әсир түркмен шайыры Мақтымқулыға да үлкен дөретиўшилик тәсир жасаған. Сонлықтан Мақтымқулы – Пырағы өзиниң «Сан болсам» атлы қосығында:

«Абу Сағыт, Омар Хайям, Хемеданы,
Фердөвси, Ныхамы, Хафыз перваны,
Желаледдин Румы, «Жаме ул-маны»,
Аларның жайында мен хем кән болсам.
Дамганыда йөрген уссат Новайы,
"Чар диваны", "Перхат-Ширин" зыбаны,
Захреддин Бабур, "Мизан-овзаны,
Гашларына барып мен Межнун болсам.»

- деп, өзбек халқының XV әсир миллий әдебиятына тийкар салыўшы Алишер Наўайыны өзиниң руўхый устазы деп билген ҳәм оған «Устаз Наўайы» деп мүрәжат еткен ҳәм шайыр шығармаларынан әдебий тәсирленген. Соның ушын белгили алым К.Қурамбаев: «Мақтымқулының уллылығы да шығармаларының халықшыллығында. Ел, халық дәрти менен жасаған, дөретиўшилик еткен Мақтымқулының дидактикалық қосықларында да инсанпәрўарлықтың Наўайыға тән баянланғанлығын көремиз» - деп белгилейди [2:28]. Ҳақыйқатында да Мақтымқулының шығармаларын талқыға тартқанымызда оларда стиллик, идея-тематика, мазмун, формалық, баянлаў усылларында да Наўайы менен үнлеслик пайда ететуғыны көзге тасланады. Бул еки шайырдың әдебий тәсири деп айта аламыз. Себеби, Мақтымқулы Өзбекистан территориясында Хорезм елинде болып, «Шырғазы» медрессесинде тәлим алғаны ҳәм сол жерде Наўайының шығармалары менен таныcқанлығы ҳаққында бирқанша дәреклерде мағлыўматлар келтириледи. Алишер Наўайының «Лисан – ут тайр» (Қус тили) шығармасы менен Мақтымқулының «Жан ишинде» атлы қосығы бир-

бирине үнлес. Мақтымқулы бул шығармасын жазыўда Наўайыдан әдебий тәсирленгенлигин көриўге болады. Себеби, еки шайыр шығармаларында да аллегориялық мазмун арқалы диний-мистикалық пикирлер диалог көринисинде сәўлеленген. Олардағы пикирлер финалы «Адам пәклик пенен ҳақ кейилден мақсетине ерисиў керек» деген көзқарасларды ортаға шығарады. Бирақ еки шығармада усындай мазмун уқсаслығының бар болыўына қарамастан олар өзгешелик те пайда етеди. Мәселен, Алишер Наўайы өзиниң шығармасында қусларды бас қаҳарман ретинде аллегориялық усылда ортаға шығарса, Мақтымқулыда тек ғана қуслар емес, ал ҳайўанлар ды да қатнастырып, олар тилинен айтылған «қайсы жақсы» деген саўал ортаға қойылады. Усы шығармаларды талқыға тартқанымызда Наўайы ҳәм Мақтымқулыда мазмун уқсаслықлар айдынласады.

Соның менен бирге алым К.Қурамбаев та өзиниң жоқарыда аты тилге алынған монографиялық жумысында «Алишер Наўайы ҳәм Мақтымқулы Пырағы» аталған бир бөлимде еки шайыр дөретиўшилигиндеги әдебий тәсирлерди жақсы талкыға тартып, Мактымкулының Шығыс классиклерининң, соның ишинде Алишер Наўайының дөретиўшилиги менен жақыннан таныс болыўында оның Хийўадағы «Шергазы» медрессесинде оқып билим алыўы үлкен имканиятлар жаратқанын айрықша белгилейди. «Медрессе Мақтымкулы ушын ылым-билим ошагы еди. Усы пайытта, тәлим дәргайы шайыр ушын дүньятанымының кеңейиўине, турмыстан сабақ алыўда, жақсы пенен жаманны ажратып, жақсылыққа хызмет етиўди үйрениўде мектеп болды. Әсиресе, медресседеги әдебий тәлим, Шығыс әдебиятындағы даналардың дөретиўшилиги менен кеңнен танысыўда, көркем шеберликтиң қәлиплесиўинде, классикалық поэзияның сырларын үйренип алыўда мектеп болды.» [1:68] Ҳақыйқатында да Алишер Наўайының лирикалық шығармаларын яки эпикалық шығармаларын талкыга тартканымызда олардың Мактымкулының шығармалары менен идея-тематикалық, жанрлық, мазмунлык жактын типологиялық уксаслықларды байқаймыз. Сонлықтан, алым К.Қурамбаев «Мактымкулының «Гөрулместен бурын», «Нейләрин», «Гечди яранлар», «Назар эйле», «Бардыр», «Жахана гелдим», «Болдым», «Бихабар», «Мыхмандыр», «Новруздан сени» сыяқлы аруз өлшеминдеги онлаған ғазеллери, муҳаммеслери, алтылықлары, тоғызлықлары, онлықлары бар, олар Шығыс әдебияты, усы орында Наўайы дәстүрлери түркмен әдебиятында Мақтымкулы тарепинен изшил даўам еттиргенлигиниң мысалы бола алады» - деп белгилеген еди [1:74].

Буннан басқа да Алишер Наўайының XIX әсир түркмен шайыры Молланепес Қадырберди улының дөретиўшилигине де үлкен әдебий тәсир жасаған. Сонлықтан Молланепес өзиниң «Кеўлим» атлы қосығында:

Низамы, Новайы, ене Фирдөвси,
Румуң гүлшени, хинди тавусы,
Яланчы дүнйәден өтер мен асы,
Сизе көп хызматлар гояндыр көңлум [3:117].

Алишер Наўайының атын ҳүрмет пенен тилге алады. Оның шығармаларын оқып, оларға кеўил бөледи. Еки шайыр шығармаларын салыстырып қарағанымызда олар арасында идея-тематикалық, мазмун уқсаслықларының бар екени сезиледи. Мәселен, Наўайы:

Эй насимий субҳ аҳволим дилоромимга айт,
Зулфи сунбул, юзи гул, сарви гулондомимга айт [4:68].

Молланепес:

Эй саба, зарым мениң арз иле жананымга айт,
Канда гөрсең ялбарып жисмим якан жанымга айт,
Шамы-овкатым сыпатын махы-табанымга айт,
Каматымның хамлыгын серви-хураманымга айт,
Леблеримниң тешнелиги абы-хайванымга айт.

Мине, усы қосық қатарларынан белгили болғанындай еки шайырдың муҳаббат сезимлерин көркем эстетикалық-эмоционаллық тәризде сүўретлеўлери уқсас. Бирақ олардағы өзгешелик қосықлардың формасында. Наўайы өзиниң қосығын ғәззел формасында жазған болса, ал Молланепес мухаммес формасын да жазған.

Алишер Наўайының шығармалары түркмен халқының арасына кең жайылған ҳәм оларды түркмен оқыўшылары үлкен қызығыўшылық пенен оқыйды. Сонлықтан, өзбек – түркмен халықларының достуўысқанылығының фундаментинде тарийхый, мәдений, руўхый жақынлықтың бар екенин және бир мәртебе дәлилленеди. Буның ушындай екенин XX әсир өзбек шайыры Абдулла Арипов:

«Шоир укам, ўқи Махтумкулини,
Хикматга югрулган панд-у-насихат
Ганимат демиш у умр юлини
Ха, умр ўткинчи умр ганимат.»

-деген қосық катарларында Мақтымкулының қосықларының мәни-мазмуны улыямадамзат маселелерине арналғаны менен үлкен аҳмийетке ийе екенин белгилейди.

Заманағөй өзбек халық шайыры Сирожиддин Саййид болса:

“Навоий куйлаган вафо гулини,
Туркман ҳам сийламиш очиб кунглини,
Ўзбек ҳам ёд айлар Маҳтимкулини-
Шеру достонлари туркман ўзбекнинг”

-деп, Алишер Наўайы дөретиўшилигиниң өзбек ҳәм түркмен халықларының дос-туўысқанлык қатнасықларында да үлкен хызмет атқаратуғынын айрықша белгилеп, көркем сөзде баянлағанын көремиз. Соның менен бирге шайыр өз қосығында Мақтымкулының шығармаларының өзбек халқының арасында кеннен жайылып, оны усы халык оқыўшылары ҳәўес пенен оқыйтуғынын, Мақтымкулы ықласбәнтлериниң бар екенин көркем сөзде баян етеди.

Жуўмақлап айтқанымызда, XX әсир түркмен шайыры Гара Сейтлиевтиң:

Түркмениң өйүнде мейлис ачылса,
Новайыдан башлар багшылар сазы.
Өзбегиң өйүнде магны сачылса,
Пырагыдан башлар пәхимдар сөзи,
Сөйгүли Жейхуның ики дилдары.
Ики доган халкың бирдир бахары.
(«Туўысқанлық қосығы»).

- деп белгилеп өткениндей өзбек ҳәм түркмен әдебий, мәдений байланысларында Алишер Наўайының үлкен хызмети бар. Сонлықтан, Алишер Наўайы тек ғана өзбек халқына емес, ал пүткил адамзат тилинде абаданшылықтың символына айналды ҳәм келешек әўладларымыз болган бүгинги жасларымыздың тәрбия мектебине де өзиниң унамлы тәсирин тийгизеди.

Әдебиятлар

1. Қурамбаев К. Навоийнинг ижод бўстонидан илҳомланиб… -Тошкент: O’zbekiston, 2021. –Б.5.
2. Қурамбаев К. Махтумкули – илҳом чашмаси. Тошкент. Тафаккур. 2012. –
3. Молланепес. Лирика. Ашгабат. Түркменистан. 1973.
4. Алишер Наўайы. Лирика. Тошкент. 1961.
5. Gaylieva O. Professor K.Kurambaev is a scientist researched Turkic literary relations. Science and Education in Karakalpakstan. 2022 №3/1 ISSN 2181-9203https://www.researchgate.net.

REZYUME. Ushbu maqolada XV asr oʻzbek klassik shoiri Alisher Navoiy ijodining turkman adabiyotidagi oʻrni haqida soʻz boradi. Alisher Navoiy adabiy merosining Maqtimquli ijodiga adabiy ta'sir masalalari qiyosiy tahlil qilinadi. Shu bilan birga oʻzbek-turkman xalqlari oʻrtasidagi doʻstona munosabatlarda Navoiy va Maktimquli ijodlarining oʻrni haqida soʻz boradi.

РЕЗЮМЕ. В данной статье описывается роль творчества узбекского поэта-классика XV века Алишера Навои туркменской литературе. И рассматривается сравнительный анализ вопросов литературного влияния литературного наследия Алишера Навои на творчество Мактимкули. Также обсуждается роль творчества Навои и Мактимкули в дружеских отношениях между узбекско-туркменскими народами.

SUMMARY. This article describes the role of Alisher Navoi's works, the Uzbek classic poet of the 15th century, in Turkmen literature and considers a comparative analysis of the issues of the literary influence of Alisher Navoi's literary heritage on the work of Maktimkuli. The role of Navoi and Maktimkuli's works in friendly relationships between the Uzbek-Turkmen peoples is also discussed.

ТӘЖЕТДИН СЕЙТЖАНОВТЫҢ ПОЭМАЛАРЫНЫҢ КӨРКЕМЛИК ӨЗГЕШЕЛИКЛЕРИ

А.К.Сарсенбаева – *киши илимий хызметкер*

Өзбекстан Республикасы Илимлер Академиясы Қарақалпақстан бөлими

Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеў институты

Таянч сўзлар: шоир ижодиёти, поэма, образ, характер, қаҳрамон психологияси, тасвирлаш маҳорати, илмий талқин.

Ключевые слова: творчества поэта, поэма, образ, характер, психология героя, мастерство изображения, научное исследование.

Key words: poet's work, poem, image, character, psychology of the hero, mastery of the image, scientific research.

Қарақалпақстан халық шайыры Тәжетдин Сейтжанов (1924-1998) өз заманласлары ҳәм белгили сөз шеберлери Т.Жумамуратов, И.Юсупов, Б.Исмайлов, Ә.Сейтназаров, Х.Сейтов, Б.Қайыпназаров ҳ.т.басқалар менен бир сапта турып халық турмысын, заманласлар өмирин жырлаўға салмақлы үлес қосты. Шайыр сыпатында оның қәлеминен «Азамат жыры» (1955), «Зийба» (1959), «Қанатлы жаслық» (1961), «Айна алдындағы сөз» (1965), «Муҳаббатнама» (1971), «Бәҳәр сағынды» (1975), «Өмир философиясы» (1979), «Мениң арифметикам» (1983), «Тасқын» (1990), «Гүмис қоңыраў» (1997), «Таңламалы шығармалары», 1 томлық (1984), «Таңламалы шығармалары»ның еки томлығы, 1-том (1992) сыяқлы бир қанша поэзиялық шығармалары басылып шықты. Оның «Қырлы соқпақлар», «Күйгелек көзли яр», «Тынымсыз толқынлар», «Жалынлар», «Әбиў Райхан Беруний», «Нөкис легендасы», «Дәмегөйлер» сыяқлы бир неше драмалық шығармалары Нөкистеги ҳәм Ташкенттеги театр сахналарында қойылып, тамашагөйлер тәрепинен қызғын күтип алынды.

Т.Сейтжанов шебер аўдармашы сыпатында Н.Некрасовтың, Т.Шевченконың, Н.Ҳикметтиң, Р.Ғамзатовтың ҳ.т.б. өзбек, орыс, қазақ халықлары әдебиятындағы белгили сөз шеберлериниң шығармаларын қарақалпақ тилине аўдарды. Өз гезегинде шайырдың шығармалары да өзбек, орыс, қазақ, татар, башкурт ҳ.т.б. көплеген тиллерге аўдарылып басылды.

Ол көркем әдебият тараўындағы хызметлери ушын бир неше орден ҳәм медаллар менен сыйлықланды. 1969-жылы оған «Қарақалпақстанға мийнети сиңген мәдений ғайраткери», 1974-жылы «Қарақалпақстан халық шайыры» деген ҳүрметли атақлары берилди.

Шайырдың поэзиялық шығармаларының тематикасы оғада кең. Шайыр ХХ әсир қарақалпақ поэзиясына «Ўатандарлық урыс блакнотынан» деп аталған дәслепки қосықлар дүркини менен келген болса, парахат өмирге араласқаннан соң мийнет адамларының турмысын, туўған жер, ана Ўатан, жаслық, муҳаббат, халықлар дослығы, парахатшылықты қорғаў, қуяшлы Өзбекстанымыз бенен саўлатлы Қарақалпақстанымыздың бахытлы келешегин жырлаўшы поэзиялық шығармалары менен байытып барды. Узақ жыллық тәжирийбеге ийе шайыр лирикаға жаңа мазмун ҳәм жаңа форма излеўде қысқа қатарлы төртликлери менен философиялық мазмундағы рубайылары, жәнеде мийнет адамларының мийнетте мәртлигине арналған тәрип-арнаў қосықларын көплеп дөретти.

Т.Сейтжанов саналы өмириниң 50-жылға шамалас дәўиринде «Ўақыт пенен нық қәдем таслап» [1] «Халқын сүйип жырлаған шайыр» [2] ҳәм драматург дәрежесине еристи.

Шайырдың дөретиўшилигинде поэмалар белгили орын ийеледи. «Жас пиллекеш», «Мәккеши азамат», «Шегинген сахра» поэмаларында 60-жыллардағы мийнет алдыңғыларының табыслары сөз етиледи. Т.Сейтжанов халық әпсаналары менен рәўаятларының тийкарында «Ана ҳаққында әпсана», «Фирюза», «Муҳаббат ҳәм мәккарлық» поэмаларын да дөретеди. Шайырдың «Ана ҳаққында әпсана» (1972) поэмасының сюжетинде бүгинги жас әўладтың қәлбинде анаға болған меҳир-муҳаббатты оятыўда ертедеги халық әпсаналарының бирине жан ендиреди. Поэмада өткен заманлардың биринде баў-бақшалы бир елатты жаў шабады. Ҳәр ким өз басының аманлығын ойлаған бир пайытта айы-күни шамаласып отырған ана үңгирди паналап қалады ҳәм сол жерде уллы болады. Байғус ана басынан қандай қыйын күнлер өтиўине қарамастан, баласына бар тапқанын ишкизип-жегизип сақлайды ҳәм оған былай дейди:

– Саў болсаң адам боларсаң,
Ғамхорым панам боларсаң,
Тоз-тоз болған елиңниң,
Жаўлардан арын аларсаң.

Арадан көп өтпей әйне бәҳәр паслында жаўдан аман қалған адамлар менен бирге ана да перзенти менен ўайран болған елине қайтады. Узақ ўақыт өткен соң, ана күткен күн келип, бала ер жетип, кәмалына келеди.

Сайлап бир зайып алыпты,
Жат журттан ҳәўли салыпты,
Өзи көшип, анасы,
Гөне журтта қалыпты.

Усындай бағ-дәўлетке ийе болған сараң жигит, сол кеткеннен анасынан хабар алыўды умытыпты. Ал, қартайып, ҳалдан тайған анасы мүшкил ҳалда жатырсада баласынан гүдер үзбепти. Жалғыз перзентиниң дәрегин көктеги қуяштан, аспандағы ай ҳәм жулдызлардан, таў ҳәм таслардан, ескен самал менен жанлы-жәниўарлардан тынбай сорай берипти. Бир пайытта көк гүркиреп, даўыл көтерилип әжел оғы жетип келипти. Ана әжел оғының пәтин жаман көрип, оннан да баласының дәрегин сорапты. Сонда ол:

Алысқа кетип бараман,
Көп ирикпе, жолдан қаламан,
Ана бийзар адам бар, –
Мен соның жанын аламан, [3:138]– деп жуўап берипти.

Буны еситкен ананың тынышы кетип, ескен жел менен жарыса атылған әжел оғына қарай өз көкирегин қалқан етип, өлип кетипти. Бул шығарманың сюжети ҳақыйқатлықтан жырақ болыўына қарамастан, дүньяда аналардың перзентине болған меҳир-муҳаббатының теңи-тайы жоқ екенлигин ананың өлими менен сыпатлап берген болса, перзентлердиң де ата-аналар

алдындағы перзентлик парызын умытпаўы кереклигин терең уқтырмақшы болады.

«Әкем ҳаққында сөз» (1976) поэмасында болса, ҳәр бир әўирде де перзент тәғдирине бийпарқ қарамаған ата-ананың, әсиресе әкениң аталық бурышын орынлаўы өз гезегинде әке тилеги менен өсип ержеткен лирик қаҳарманың да өткен өмирин еске түсириўинен әкеге болғапн сағынышы сезимлеринен туўылған жүрек толғанyслары көркем баян етиледи.

Айтар еди сонда маған жалбарып,
«Сен оқыўдан жүрегөрме жалтарып,
Оқыў деген буйырмады бизлерге,
Сениң балам, келешегиң жап-жарық,
Жастан үйрен қыйын менен қаттыға,
Гөрсаўатлық шығармайды жақтыға,
Көрмегейсең әкең көрген азапты,
Хат жумысы несип еткей бахтыңа» [4:155].

Шайыр усылайынша удайына қара мийнеттен қолы қабарып, маңлайтерлетип жасаған мийнет адамының ҳақыйқый келбетин жасай алған. Яғный, әке өмирдиң ойлы-бәлентли соқпақларынан қыйыншылық пенен өткенликтен, келешек өмириниң жалғасы болған перзентиниң тәғдирине бийпарқ қарамайды. Бул образ арқалы халқымыз бойына жәмленген сабырлылық пенен мәртликти көргендей боламыз.

Т.Сейтжановтың келеси «Адасқан ығбал» (1977) поэмасының сюжети 1.Оқыўшының хаты 2.Ҳаялдың хаты. 3.Шайырдың хаты сыяқлы хатлар дүркининдеги күтә киши бөлеклерден турыўына қарамастан инсан тәғдириндеги шешилиўи тийис күтә жуўапкершиликли машқалаларды қамтыўы менен өзгешеленеди.

Бул поэманың жетискенликлери туўралы арнаўлы сөз еткен профессор С.Ахметов «Хат бул қаҳарманлардың ишки психологиялық сезимлерин ашып бериўдиң дүнья классикасында сыналған көркемлик усылларының бири. Бул арқалы шайыр өз қаҳарманларының ишки сезимлериниң, пикир дүньясының терең ашылыўына мүмкиншилик алады. Т.Сейтжановта усы шағын поэмада сәтли табысларға ерискен» [1:105]. –деп баҳа береди.

Биз оқыўшының хаты арқалы мийнет жолын дурыс таңласада, турмыс жолын дурыс таңлай алмай жолдан адасқан инсанның өмирдиң ашшы-душшысын татқаннан соң, өткен өмирине сын көз бенен қарап өкинишке орай жуўап бергениниң гүўасы боламыз. Поэма қаҳарманы жаслықта жиберген қәтеси себепли опадар ҳаялы ҳәм туңғыш перзентинен айра түскен. Яғный бул қәтелигине жараса тәғдир оны мәккар ҳаялға дусластырып жазалаған.

Т.Сейтжановтың «Тәғдир» поэмасы 70-жыллары жазылып, ҳәзирги заман поэмашыллығына салмақлы үлес болып қосылды. Ҳүжжетлерге тийкарланған бул лиро-драманың сюжетинде Ўатандарлық урыстың қаҳарманы Орынбай Абдуллаевтың тәғдири сөз етиледи. Поэманың басланыўында-ақ оның қаҳарманы Арыслан өз өмириниң гүманлы тәреплери ҳаққында былайынша ашықтан-ашық сөз етеди:

Шайыр сен дәртимди қозғама, жаным,
Ҳәзир ол қурғырды умытқан шағым,
Сорама сен өткен-кеткенлеримди,
Еске алма бүкке-шиккелеримди.
Оларды айтпағаным жақсырақ болар,
Айтсам ҳәр тыңлаған қулаққа обал,
Ол аўыр азапты көрмесин инсан,
Төбе шаш тик турар есиме алсам,
Азаптың түри көп, барлығын көрдим [4:190-191].

Шайыр усылайынша поэма қаҳарманының тәғдирине тийисли ўақыяларды оның өз тилинен бирме-бир баян етеди. Поэмада ғажжа-ғаж саўаш майданында «өлди» деген Арысланның, «от ишинде пахтаны аман сақлап қалғанындай» тири қалып, тутқынға түсиўи ҳәм оның соңғы қыйырман-шыйырман тәғдири де урыстан соңғы дәўир адамлары ушын гүман туўдырыўы тәбийғый жағдай еди. Шайыр усындай мыңлаған адамлар ишинен урыс питкеннен соң тәғдири анықланған қаҳарман жерлесимиздиң ҳақыйқый келбетин ашыўда монолог, диолог, баянлаў, символикалық көркем сүўретлеў усылларынан шеберлик пенен пайдаланады.

Сол қырғын саўашта ким болғанымды,
Нелер көргенимди, не қылғанымды,
Түн гүўасы Ай ҳәм Шолпаннан сора,
Күн гүўасы Қуяш-нурлардан сора,
Күн ҳәм түнниң жолаўшысы бәрҳама,
Тыным таппайтуғын самалдан сора [4:196].

Поэмада ўатандарлық урыс жарасы питседе, жүрек жарасы питпеген қаҳарманның ҳақлығын ҳәм ҳадаллығын дәлиллеўде көктеги қуяшқа, аспандағы ай менен жулдызға, ҳәттеки ескен желге де тил питеди. Поэмада урыс басланбастан бурын-ақ туўған жери Төрткүлди гүллендириўге жаны қумар мийнеткеш ҳәм мәрт жигит Арысланның «Қырық қыз» далалары менен минәрлары көкти тиреген «Гүлдирсин» ниң әтирапларына табаны тиймеген бирде-бир жер қалмаған. Арыслан урыс тамам болғаннан соң аўылелге аман қайтқаннан соң өз аўылласы ҳәм қураллас досты Доспанның сүйген қызы Нигарханға үйленгенлигин ҳәм өзине еткен қыянетин еситип қатты қапа болады. Поэмада шайыр «Инсанның дегени болмайды гейде, тәғдир бесик тербетеди ҳәр күйде» деп жырлағанындай, парахат өмирге араласқан Арыслан жарамас досты Доспаннан өш алыўы мүмкин еди, лекин оның адамгершилик ҳүжданы буған ҳасла жол қоймайды. Биз бул арқалы да поэма қаҳарманы Арысланның характерине улыўма инсаныйлық пазыйлетлердиң жәмлеп берилгенлигин көремиз.

Солай етип, шайыр ҳәм драматург Т.Сейтжановтың биз сөз еткен айырым поэмалары идея-тематикалық, көркемлик жақтан да ҳәзирги дәўир поэмашылығын байытыўға салмақлы үлес болып қосылды.

Әдебиятлар

1. Ахметов С. Ўақыт пенен нық қәдем таслап. // «Әмиўдәрья» журналы, №5, 1984, 100-108-б.
2. Мәмбетниязов Т. Поэзия-турмыс, гүрес ҳәм талпыныў, – Нөкис: «Қарақалпақстан». 1993, 89-110-б.
3. Сейтжанов Т. Бәҳәр сағынды. – Нөкис: «Қарақалпақстан».1975.
4. Сейтжанов Т. Өмир философиясы. – Нөкис: «Қарақалпақстан». 1979.
5. Сейтжанов Т. Таңламалы шығармалары. 1 том. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1992.

РЕЗЮМЕ. Мақолада Қорақалпоғистон халқ шоири Т.Сейтжановнинг ижодиётида салмоқли ўрин эгаллаган халқ афсоналари ва ривоятларига асосланиб ёзилган «Она ҳақида афсона», «Отам ҳақида сўз», «Адашган иқбол», «Тақдир» поэмаларининг ғоявий-тематик ва бадиий хусусиятлари таҳлил қилиниб, тегишли хулосалар ясалган.

РЕЗЮМЕ. В статье сделан анализ идейно-тематических и художественных особенностей таких поэм народного поэта Каракалпакстана Т.Сейтжанова как «Сказание о матери», «Слово об отце», «Заблуждённое счастье» «Судьба», которые занимают весомое место в его творчестве, а также приведены выводы по ним.

SUMMARY. The article analyzes the ideological, thematic and artistic features of such poems by the national poet of Karakalpakstan T. Seytzhanov as "The Tale of the Mother", "The Word of the Father", "Misguided Happiness", "Fate", which occupy a significant place in his work, and also draws conclusions by them.

DÁSTANLARDAǴÍ MIFOLOGIYALÍQ MOTIVLER HÁM OLARDÍŃ KÓRKEMLIK XÍZMETÍ (Edige dástanı mısalında)

D.Reymova – *magistrant*
Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

Tayanch so'zlar: folklor, doston, mif, motiv, ilmiy-nazariy qarashlar, fikrlar.
Ключевые слова: фольклор, эпос, миф, мотив, научно-теоретические взгляды, мысли.
Key words: folklore, epic, mif, motive, scientific-theoretical views, thoughts.

Mif áyyemgi tábiyat, adamzat jámiyeti, ań-qus, adam-bári bir dep túsiniletuǵın dáwirlerde kelip shıǵıwına qaramastan, aradan qansha waqıt ótip, qanshelli dinler payda bolıp atırsa da, adamlar turmısınan birotala túsip qala qoymaǵan. Jańa payda bolǵan real-haqıyqıy sananıń eski sananı adamlar turmısınan ıǵıstırıp shıǵarıwı birden qolınan kelmegenlikten de, adamlar turmıstaǵı ózleri bilmeytuǵın námálim qubılıslardıń sırların, sol sebepli sanada payda bolıp atırǵan boslıqlardıń ornın burınnan kiyatırǵan dástúrli eski sananıń kúshi menen tolıqtırıwǵa háreket etken. «Al, biziń burınǵı babalarımız, hátte XX ásirdiń ortalarına deyingi ómir súrgen ǵarrılar bul ańızlar menen miflerge inanǵan, ondaǵı waqıyalardı ertede bolǵan dep oylaǵan». Onıń ústine, «miflik sana boyınsha zattıń mánisin uǵıw - onıń kelip shıǵıw tariyxın biliwdi» talap etken [8:67-68].

E.M.Meletinskiydiń kórsetiwinshe, qanday da bir zattı onıń payda bolıwı menen baylanıstırıw, yaǵnıy zattıń jaratılısın túsindiriw, onıń qanday payda bolǵanın gúrriń etiw, aynalanı, qorshaǵan dúnyanı sıpatlaw — miftiń tiykarǵı belgilerinen esaplanılǵan. Al, qaharmanlıq dástanlarda bolsa qaharmanlıqtıń, qaharmanlardıń kelip shıǵıw tariyxına, tariyxıy-genealogiyalıq shejiresine (tuwılıwına, batır bolıp er jetiwine) sholıw (ekskurs) jasap bolıp, negizgi waqıyaǵa ótiw burınnan kiyatırǵan dástúrli jol edi.

Miflik sananıń dáslepki basqıshında adamlar menen haywanatlar dúnyası arasına málim bir shegara qoyıw artıqmash esaplanadı. Miflik sananıń bul basqıshında qaharmannıń (adamnıń) zooantropomorflıq kelbetine ayrıqsha áhmiyet beriledi. Bunday halat ásirese totemlik miflerge xarakterli boladı.

Ań-quslardı ata-tegi dep biliwshiligi jaǵınan bil mifler Shıǵıs Jer Orta teńizi xalıqlarınıń miflerin eske túsiredi. Sebebi, bul ellerdiń xalıqlarında biziń eramızǵa deyingi V-III ásirlerde totemizmniń qaldıqları oǵada kúshli bolǵan. Jerge jawın jiberiwshi gúldirmama hám olardıń qudayı Yagvanıń ózi bul waqıtları ataqlı altın tana (ógiz) kelbetinde sáwlelengen. Al, Suleyman patshanıń úlken shirkewinde káramatlı jılannıń tulǵasına arnap qurbanlıq shalınǵan.

«Edige» dástanındaǵı Edigeniń shıǵısın ań - quslarǵa baylanıstıratuǵın Edigeniń qus kebindegi peri qızlardan tuwılıwı, Baba Túkli Shashlı Azizdiń denesin túk qaplap ketken yarım jalańash adam bolıwı, Edigeniń tuwılǵan waqıtta iyttiń súti menen awızlanıwı sıyaqlı miflik detallar, mine, usı zooantropo morflıq, yaǵnıy tótemlik miflerdiń kórinisi bolıp tabılalı.

Dástan mazmunına ser salıp qarasaq, syujetlik jeli baslanıwdan-aq miflik-erteklik sıpat iyeleytuǵının kóremiz. Qaraqalpaqsha sıńarda Edige kepter kebindegi perilerden tuwılsa, qazaqsha sıńarda suw astı patshasınıń qızı – suw periden tuwıladı. Noǵaysha sıńarda Edigeniń anası albaslınıń qızı dep beriledi. Bul sıńarlardıń barlıǵında da qus kebin – peri kóylegin taslap, adam kelbetinde júrgen bul maqluqatlar qoyılǵan shártlerdiń eri tárepinen buzılıwına baylanıslı qaytadan qus kebine enip, oǵan erli-zayıplılar arasındaǵı jubaylıq turmıstıń tamamlanǵanlıǵın, aralarında bir perzent payda bolǵanlıǵın, onı qaysı jerden tawıp alatuǵınlıǵın aytıp ushıp ketedi.

Qazaqsha, noǵaysha sıńarlar bul káramatlı tuwılıw tariyxın Edigeniń arǵı atalarınan baslaydı. Qazaqsha sıńarda Edigeniń arǵı atası Baba Ǵumar áwliye adam bolıp, bir qızǵa kózi túskende, ol Edigeniń ákesi Baba Tukli Shashlı Azizge hámledar bolıp qaladı, yaǵnıy bul sıńarda Edigeniń ákesi sıyqırlı tuwılıwdı - kóz nurınan payda bolıwdı bastan keshiredi. Bul sıńarda Edigeni tawıp alıp, aman-esen elge qosqannan keyin Baba Tukliniń ózi de periler sıyaqlı ushıp ketedi. Noǵaysha sıńarda bul káramatlılıq belgileri Edigeniń arǵı atası Barqayanıń (Baba Túkli Shashlı Azizdiń) ózi de, qazaqsha sıńarda kóz nurınan payda bolǵanınday, sıyqırlı bas súyektiń untaǵın bilmey jalap qoyıp, hámledar bolıp qalǵan qızdan tuwıladı. Bul sıńarda Edigeniń ákesi Qutlı-qıya da aq quw kebindegi peri qızdan tuwıladı. Noǵaysha, qaraqalpaqsha sıńarlarda Baba Túkli Shashlı Aziz ómirinshe dárya-kóldi jaǵalap balıqshılık, ańshılıq, áwliyeshilik, sıyqırshılıq penen kún keshirgen, denesin túk basqan yarım jalańash adam sıpatında súwretlenedi. Bul miflik motivte jáne bir dıqqat awdaratuǵın nárse-qaraqalpaqsha sıńarda Edige dáslep shorınıń súti menen awızlanǵan bolsa, noǵaysha sıńarda ákesi oǵan iláјsızdan iyttiń sútin emdiriwge májbúr boladı.

Álbette, bul epizodlarda taza miflik mazmun joq. Bul epizodtan taza tariyx qıdırıp otırıw da kúlkili túyiledi. Bunı biz Edige genealogiyasınıń miflik tariyxı dep bahalawımız kerek. Bul orınlarda jırawlar xalıq arasında burınnan ómir súrip kiyatırǵan ápsanawıy-erteklerdi óz maqsetlerine say hár túrli kóriniste kórkemlik kestelewge túsirgen. Jırawlardıń kórkem qıyalınıń kúshliligi sonshelli, bul orınlarda súwretlenip otırǵan real tariyxıy waqıya da, sol waqıyanıń qaharmanı jekke tariyxıy tulǵa da, usılarǵa ózek etip alınıp otırǵan eski miflik syujet te óz shegaraların, óz sıpatlı belgilerin pútkilley joǵaltıp, tariyx miflik tariyxqa aylanıp ketken. Degen menen, bul mif óziniń haqıyqıy tariyxıy ómirbayan menen aralasıw jónelisinde qanshelli ózgerislerge ushıramasın, óziniń tiykarǵı shıǵıw dáregindegi arxaik ózegin málim dárejede saqlap qala alǵan.

Qaraqalpaq dástanlarındaǵı tús motivin alıp qarayıq. Tús motivi sınaw, úyleniw, sapar, qaytıw sıyaqlı keyingi motivler menen tıǵız baylanısqan halda keledi. Dástan syujetiniń keyingi "táǵdiri", áne usı tús motivi menen tikkeley baylanıslı. Eger lpamıs, Gúlparshın hám Qarajan tús kórmegeninde, Qarajan Alpamıs penen dos tutınbaǵan hám wakıyalar sisteması basqasha rawajlanǵan bolıp, bul bolsa syujettiń ózgeriwine alıp kelgen bolar edi.

Epik dóretiwshilikte motivler hámiyshe rán-báreń boladı. Sonıń ushın da syujette hár bir motiv ózine tán júkke iye. Motvlerdiń ózara bir-birine baylanıslılıǵı, syujettegi turaqlılıǵı bárqulla bir qıylı bola bermeydi. Sonıń ushın olardı eki baǵdarda alıp qaraw múmkin. Birinshisi, qaysı bir motivtiń túsip qalıwı, yaki ózgeriwi syujette de túp ózgeris bolıwına alıp keliwshi turaqlı motivler. Bunday motivler shıǵamanıń qurılısında bekkem orınǵa iye boladı. Ekinshisi, motivler ózgeriwi hesh qanday syujettiń ózgeriwine alıp kelmeydi. Bunday motivler basqa bir motiv penen almastırıw múmkin bolǵan turaqlı emes motivler.

Qaraqalpaq xalıq dástanlarında túslerdi kimler, qaysı halatta kóriwine qaramastan, dástan syujeti hám waqıyalar bayanına balanıslılıǵına qaray eki úlken toparǵa ajıratıw múkin.

1. Pútin shıǵarma dawamında óz tastıyıǵın tawıp barıwshı, qaharmanlardıń ómiri hám táǵdirin derlik tolıq qamtıwshı túsler.

2. Syujettiń belgili bir buwınları, qaharmanlar óminiń ol yaki bul dáwirine tiyisli túsler.

Erteklerdegi sıyaqlı dásanlarda da tús motivi basqa motivler menen baylanıslılıqta, shıǵarmanıń kirispesinde, waqıyalardıń rawajlanıwında, juwmaqta keliwi múmkin. Biraq, dástanlardaǵı tús motivi xalıqtıń isenimindegi kózqarasları, simvollar arqalı qaharmanlardıń ruwxıy halatı, táǵdirin tereń analiz etiwi, joqarı kórkem-estetikalıq zawıqta bolıwı, ádette qosıq túrinde bayan etiliwi menen ajıralıp turadı.

Ádebiyatlar

1. Dáwqaraev N. Shıǵarmalarınıń toliq jiynaǵi II tom N, «Qaraqalpaqstan», 1977.
2. Abdijalaliov A. Folklorda motiv túsinigi. «Adabiy meros» jurnalı, T., 2021, №2, - B.107-111.
3. Maqsetov Q. Qaraqalpaq qaharmanlıq dástanlarınıń poetikası. T., «FAN», 1965.
4. Maqsetov Q. Qaraqalpaq xalqınıń kórkem awızeki xalıq dóretpeleri. N., «Bilim», 1996.
5. Járimbetov Q., Nizamatdinov J., Allambergenova I. Qaraqalpaq folklorı. T., «Sano-standart», 2018.
6. Palımbetov K. Qaraqalpaq xalıq dástanı «Qoblan». N., «Bilim», 2020.
7. Eshonqul J. Mif va badiiy tafakkur. T., 2019.
8. Қасқабасов С. Қазақтың халық прозасы: - Алматы: «Ғылым», 1984, 67-6.

REZYUME. Maqolada qaharmonlik doslonlarda miflik motivning syujet rivojida tutqan o’rni haqida fikr yuritiladi. Shuningdek, motiv va syujetning o’z ara bo’g’liqligi tahlil qilingan.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматривается роль мифического мотива в развитии сюжета в героических романах. Также анализируется взаимосвязь мотива и сюжета.

SUMMARY. The article discusses the role of the mythical motif in the development of the plot in heroic novels. Also, the relationship between the motive and the plot is analyzed.

УМАЙ АНА ОБРАЗЫНДА ҚУС КУЛЬТИНИҢ СӘЎЛЕЛЕНИЎИ

З.Зарипова - *докторант*
Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими,
Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеў институты

Таянч сўзлар: миф, Умай она, қуш культи, сеҳрли қушлар, бахт қуши.
Ключевые слова: миф, мать-Умай, культ птицы, волшебные птицы, птица счастья.
Key word: myth, mother Umay, bird cult, magic bird, the bird of happiness.

Умай ананың биринши ҳаял (Тәңриниң ҳаялы) дәрежесиндеги ҳаяллар қудайына айланыўы, оларға мәдәткар болыўы, батыр ҳаял-қызлар ҳаққындағы эпикалық конструкциялардың қәлиплесиўине жол ашып бергенлигинде гуман жоқ. Оның мифологиялық образ сыпатында бир қатар метаморфозлық өзгешеликлерге ийе болыўы тәбийий қублыс болып, географиялық шеңбериниң кеңейиўине де жол ашылған. Яғный, оның руўхый бағдардағы хызметлери күшли трансформацияларға ушырап, ҳәрқыйлы мифологиялық образлардың пайда болыўына тийкар салған. Солардың бири, Умай ана образының Хумай, Суймырық, Аққуў, ҳ.т.б қуслар түринде сәўлеленгенлигин көремиз.

Умай ана образының әпсаналық қус образында көриниўиниң тийкарғы себеплериниң бири, оның аспан әлеминде жасаўшы Тәңири менен тәғдирлес болғанлығында деп түсиниў мүмкин. Ата-бабаларымыз мифлик түсинигиниң басым бөлегин, дерлик космогониялық исенимлер, болжаўлар, дәлиллеўлер менен байланыста сөз етиледи. Усы көзқарастан Умай ананың қус образындағы келбетин мифологиялық түсиниклердиң дәслепки трансформацияланыўы деп түсиниў мүмкин. Бул пикир айрым алымлардың илимий тезислеринен орын алған. Яғный, Умай образы дәслеп зооморфлық мазмунға ийе болып, соң антропоморфлық түсиниклер менен ушласып кеткен [1:124-126].

Қарақалпақларда Аққуў, Қарақус, Бүркит ҳәм Хумай адамларға пайда келтириўши кәраматлы қуслар қатарынан орын алады. «Химай қарақалпақлардың мифологиясы менен фольклорында қус-ийт, қус ҳаял, балаларға ҳәм ҳаялларға қәўендер қудай ретинде баҳаланады [1:124].

Этнограф Х.Есбергеновтың дала жазыўлары тийкарында ислеген мағлыўматлары бойынша, Қарақалпақларда Аққуў, Қарақус, Бүркит пенен бир қатарда Хумай қусты да караматлы деп түсинген. Хумай Қарақалпақлардың мифологиясы менен фольклорында Қус-ийт, қус-ҳаял, балаларға ҳәм ҳаялларға қәўендер қудай дәрежесинде баҳаланады. Қарақалпақларда аңшы ийт тазыны «Қумай» деп атаған. Хумай бәрқулла аспанда жасайды, жерге мәйек қояды. Сол мәйектен аңшы ийт (гончая собака) пайда болады. Қустан туўған Қумай ийт, шаңарақты, мал падаларын қорғайды. Ол ийесине жәрдемши, тилге түсинеди, олар менен бирге аўқатланады, бирге жасайды деген сыяқлы, эпикалық мағлыўматларды миллий басқыштан, басқа халықлардың Қумай қус ҳаққындағы мағлыўматлары менен салыстырып үйренеди [1:124-126].

Хумай магиялық қус болып, ылай суў, бултлы аспан түринде де қарақалпақлар арасында белгили болған [1:125.]. Оның аңшы ийт түриндеги образы А.Диваевтың Петровск, Чимкент уездълеринен жыйнаған материаллары бойынша «Итала ғаз» дың мәйегинен аңшы ийт шығады. Оны «Қумай» деп атайды. Ол жүдә сийрек ушырасады. Ол бахытлы адамлардың ғана қолына түседи» [2:149-150] деген мағлыўматлары келтирилген. Өз гезегинде, бундай аналогиялық мағлыўматлардың өз-ара сәйкес келиўи, белгили бир тарийхый дәўирлерде қус культиниң түркий тиллес халықлар орталығында әдеўир қәлиплескенлигин көрсетеди. Усындай сыпатламаларға тийкарлана отырып, биз қус культиниң халық дәстанларында орын алғанлығын атап өтпекшимиз. Мәселен, «Алпамыс» дәстанындағы хабаршы ғазлар, «Қоблан» дәстанындағы жәрдемши тырналар, лироэпикалық дәстанларда көбирек ушырасатуғын тарлан, таўыс сыяқлы қуслар қаҳарманлардың ең жақын ғамхоршылары болыўы менен бир қатарда, ерте дәўирлерден бери ата-бабаларымыздың санасына сиңип қалған Хумай қустың қәўендерлик ҳәрекетлерин еслетеди. Мәселен, Фирдоусидиң «Шахнама» дәстанында әпсанаўий қус Суймырық (Симург) Рустамды өлимнен қорғап қалады:

Қуслардың патшасы ғайбар қанатлы,
Қудай саған бар ықласын қаратты,
Адамларға жақын болғаның ушын,
Азаплардан құтқара алғаның ушын,
Мен қәлеймен жаўызлықлар болмаўын,
Сениң қудиретиң мәңги солмаўын [3:23-24].

Соны да айтып өтиўимиз керек, Хумо Қудай ана менен Симург қус образлары арасындағы уқсаслықлар илимий әдебиятларда жийи ушырасады [3:23-24].

Әзербайжан алымы Эртегин Саламзаде Хумо ҳәм Симург (Суймырық) қуслар түрк тиллериниң тотем түриндеги кәраматлы қуслары екенлигин айта келип, әййемги түрклерге тийисли мағлыўматларда, мифологиялық қус есапланған Хумо, ямаса Хумай-Қудай ана Умай менен тиккелей байланысы бар деген шешимге келеди. Тағы да ол Тугра, Суймырық, Хумо, Ақшункар, Каракус ҳәм Турул сыяқлы әпсанаўий қуслардың образларындағы семантикалық уқсаслықларын, атамаларының этимологиялық дәреклерине терең дыққат аўдарады [4:7-8].

Адамлардың қусқа, ямаса қуслардың адамларға айланыў мотиви сыяқлы метаформозлық қубылыслар нәтийжесинде пайда болған бундай образлардың дәреклери, әййемги дәўирлердеги жасаў шәраятларына ылайықласқан ойлаў, пикирлеў

қәбилетлериниң имканиятларын көрсетип бере алады. Мәселен, қарақалпақлардың «Едиге» дәстанында сөз етилетуғын Баба түлки Әзийз ҳәм үш кептер-қыз ўақыясы усы атамадағы басқа миллий версиялар ушын да характерли. Олардағы тийкарғы мотив кептер-қызлар қус кеплерин шешип суўға шомылыў ўақтында, Баба түлки Әзийз олардың биреўиниң кебин алып қояды. Кеби жоқ кептер қыз Бабаға турмысқа шығыўға ыразы болады. Бирақ, шәрт қояды. Әдеттегидей, шәртлер орынланбайды. Қыз кептер Бабадан болған баласын туўып, оны таслап кетиўге мәжбүр болады. Усы бағдарда дүньяға халық санасының идеалы еспаланған перзент дүньяға келеди. Ол ғайры тәбийий, жоқары күшлердиң жәрдеминде пайда болған перзент сыпатында, ел-халқының тәғдирине жуўапкер батыр болып жетилиседи. Булар әлбетте, әййемги мифологиялық түсиниклердиң даўамы-Умай ана сыяқлы Қудай аналардың хызметлерин даўамлаўшы трансформацияланған образлар болып табылады.

Қуслардың тотемлик функцияларының айрым тәреплерин қарақалпақ этнографы Х.Есбергенов белгилеп өтеди. Ол айырықша Қарақус ҳаққында айта отырып, оның халық түсинигинде, перзентсиз ҳаялларға перзент бағышлаўшы күш сыпатындағы өзгешеликлерине итибар қаратқан. Қара қустың кеби ҳаялларды ҳәм оның шаңарағындағы балалар менен ересек адамларды зыянлы руўхлардан қорғай алатуғын кәраматқа да ийе болған [5:116-117]. Бул мотив қарақалпақ халық дәстанларынан орын алыўы менен бир қатарда, халық ертеклеринде, әпсана-аңызларында да жийи ушырасады. Мәселен, «Жансап» ертегинде қыз бир неше мәртебе Жансапты алдап, кептер либасын кийип кетиўге ериседи [6:127-131]. Буннан басқа адамларға қаҳарманлық етиўши жәрдемши қуслар образлары «Ақ қус», «Лашын», «Сәнаўар», «Аққубай патша» ҳт.басқалар ертеклерден турақлы орын алған образлар сыпатында сәўлеленеди. Демек, адамның қусқа, ямаса қустың адамға айланыў мотиви түркий халықлардың фольклорлық дөретпелеринде турақлы мотив түринде, әййемги космогониялық дәреклерден бери қәлиплесип, раўажланып киятырғанлығын тастыйқлаўшы өзгешеликлери менен ажыралып турады ҳәм Умай ана образының антропоморфлық өзгешеликлерин белгилеўде тийкарғы эпикалық объект дәрежесиндеги әҳмийетин анықлаўымызға мүмкиншиликлер бар деген сөз.

Қуслар образы түринде Хумай қусқа жақын образлардан Қарақус пенен Суймырық көбирек тилге алынады. Оларға бахыт келтириўши қуслар сыпатында Арқа Кавказда жасаўшы түрк тиллес халықлар орталығында, әсиресе, Әзербайжанда ҳәм Өзбекстанда кеңнен белгили [7:23-24].

Бахыт қусы (Симург) Суймырық, ямаса «Хумо», Өзбекстанда адамларға бахыт ҳәм тынышлық, саў-саламатлық келтириўши қус сыпатында тән алынған.

Қумай қус ҳәм Суймырық Умай ана образына тиккелей қатнаслы болып, оның қанатларының саясы түскен адам бахытлы өмир кеширеди» [8:8]. деп түсинилген. Өзбеклердиң кәраматлы қусы Хумо менен руслардың мифологиясындағы Гомаюн араларында аналогиялық жақынлық туўралы алымлардың мынадай пикирлери бар: «Хумо» сөзинен шыққан келбетлик «Хумаюн» (рус тилинде «гомаюн») рус тилинде жағымлы, мийриман, жақсы, ҳақ пейилли, қайырхом, жоқары мәртебели, қайырлы, патшалық, императорлық деген мәнилерди береди. «Хумаюн» сөзи саналылықты билдиреди, оны басқа қуслардан ажыратып турады ҳәм тек патшалық қус екенлигин де аңлатады [9:6].

Әдебиятлар

1. Есбергенов Х.Е. «Хумай в зооморфном облике». // Вестник. ККО АН РУ, -Нукус: 1997, №1-2, -С.124-126.
2. Диваев А. Ит-ала-коз(поверье).Спб.1908, №1-2.Отд.ОТТ. -С.149-150.
3. Сапронов В. «Птица Хумо в Узбекистане». // «Наука и жизнь», №1, 1994, -С. 23-24.
4. Эртегин Саламадзе . «Хумо и Семург- священные тюркские птицы» Проблемы искусства и культуры. «Baki»- 2011.UOT 7.04. –С.7-8.
5. Есбергенов Х. Атамуратов Т. Традиции и их преобразование в городском быту каракалпаков. -Нукус: «Каракалпакстан»,1975. -С.116-117.
6. Қарақалпақ фольклоры. (Көп томлық), 67-том. –Нөкис: «Илим», 2014, 127-131- б.
7. Сапронов «Птица Хумо в Узбекистане». // «Наука и жизнь» 1, 1994, -С.23-24.
8. Эртегин Саламадзе. «Хумо и Семург- священные тюркские птицы» Проблемы искусства и культуры. «Baki»- 2011.UOT 7.04. -С.8.
9. Алиева Д.А. Мне счастье чудо птица несёт. http: // Yazik-Llitral.narod. ru/Lit 58. Htm. -С.6.

РЕЗЮМЕ. Мақолада туркий халқлар мифологиясида кенг қамровда маълум бўлган худо она – Умай она образининг афсонавий қуш қиёфасида кўриниши ҳақида сўз юритилади. Шунинг билан бирга, қуш культининг фетишлик хизматлари ҳақида тушунча берилиб, халқ оғзаки ижодидан мисоллар келтирилади.

РЕЗЮМЕ. В статье повествуется об образе богини Умай эне которая известна в мифологии тюркоязычных народов, которая описывается в образе мифологической птицы. Вместе с тем, приведены примеры о фетише культа птицы.

SUMMARY. The article tells about the character of the goddess Umai, which is known in the mythology of the Turkic-speaking peoples, which is described in the character of a mythological bird. At the same time, examples are given about the fetish of the bird cult.

TÓLEPBERGEN QAYÍPBERGENOVTÍŃ XX ÁSIR AQÍRÍ XXI ÁSIR BASÍNDAĞÍ DÓRETIWSHILIK ÓZGESHELIKLERI

A.Yusupova – *magistrant*

Ájiniyaz atındağı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

Tayanch so'zlar: T.Qayıpbergenov, ijod, povestlari, roman-esse, falsafiy qarashlar.
Ключевые слова: Т. Кайипбергенов, творчество, рассказы, роман-очерк, философские воззрения.
Key words: T. Kayipbergenov, creativity, stories, novel-essay, philosophical views.

Qaraqalpaqstan respublikasınıń qaharmanı, ullı jazıwshı Tólepbergen Qayıpbergenov dóretiwshiligi tuwralı qaraqalpaq ádebiyatında kóplegen ilimiy-publicistikalıq miynetler, dóretpeler kóplegen. Eń dáslepkilerden bolıp Q.Sultanov óz dissertaiyasında T.Qayıpbergenov shıǵarmaların obiekt sıpatında alıp qaraǵan bolsa, onnan keyin P.Nurjanov, A.Abdimuratov, H.Utemuratova, B.Palwanov, G.Begmuratovalar óz dissertaiyaların jaqladı. P.Nurjanovtıń “Jahon adabiyoti” jurnalındaǵı “Olamga yol” (T.Qayıpbergenovtıń tuwılǵanlıǵınıń 80 jıllıǵına) baǵıshlanǵan maqalasında T.Qayıpbergenov shıǵarmaları haqqında aytıp, juwmaq sıpatında bılay deydi “Jazıwshınıń dóretiwshiligi tek ǵana qaraqalpaq milliy ádebiyatında ǵana emes Burınǵı awqam hám dúnya júzi kóleminde ózine tán áhmiyetke iye bolǵan waqıya sıpatında tilge alınıwǵa ılayıq” –dep, jazadı [3:18].

Haqıyqatında da jazıwshınıń bunday dárejege keliwinde sol dáwirdegi jámiyetlik-siyasiy dúzimde óziniń tásirin ótkermey qalmaydı. Sonlıqtan da, shıǵarmadaǵı ideya-tematikalıq baǵdarda óz kórinisin tabadı. XX ásir aqırında jazıwshı kóplegen tarıyxıy, ekologiya, liro-psixologiyalıq t.b baǵdarda shıǵarmalar dóretken bolsa, XXI ásirge kelip

jazıwshı tereń filosofiyalıq bağdardağı shığarmalardı oqıwshılarğa usındı.

Janrlıq ózgesheliklerdi de T.Qayıpbergenovtıń baslaması menen qaraqalpaq ádebiyatına roman – esse janrı keldi. Házirgi esse janrınıń baslaması esaplanatuğın T.Qayıpbergenovtıń «Qaraqalpaqnama» roman-essesi tuwralı ádebiyatshı K.Allambergenovtıń «Jazıwshınıń bul shığarmasında endi biz jazıwshı T.Qayıpbergenovtı emes, al filosof Qayıpbergenovtı kóremiz» [1] – degen pikirdi bildiredi. Bularda tiykarğı dıqqat esselerde filosofiyalıq pikirlerdiń beriliwine qaratılğanın kóriwimizge boladı. Bul óz gezeginde esseniń janrlıq belgileriniń birin kórsetip beredi. «Janrdıń jáne bir ózgesheligi avtorlar óz dóretpelerine barlıq waqıtta epigraf beredi. Francuz jazıwshısı M.Montennen baslanğan bul dástúr qaraqalpaq esselerinde de kórinbekte» [2]. Bunı, ásirese T.Qayıpbergenovtıń birqatar esselerinde kóriwimizge boladı. Máselen, onıń «O dúnyağa atama xatlar» shığarmasında Ájiniyazdıń («Keter boldıq endi bizler bas alıp…»), Mashrabtıń («Bul jerden bas alıp ketsem, meni izler kisi bar ma?») shığarmalarınan úzindiler hám «Suwdıń kópligi de apat ákeledi, kemligi de apat ákeledi» degen xalıq naqılı epigraf sıpatında alınğan. Epigraf ushın alınğan tekstler shığarmanıń mazmunına baylanıslı bolıp, oğan ideyalıq bağdar beriw xızmetin atqaradı.

Esseniń janrlıq qásiyetleriniń biri – jámiyetlik mazmundı, yağnıy dáwirdiń áhmiyetli problemaların, waqıyalardı avtordıń sub'ektiv oy-pikirleri arqalı ashıp beriw bolıp tabıladı. Shığarmada avtor obrazı birinshi planda turaqlı túrde beriledi. Ómirde haqıyqıy bolğan waqıyalar sáwlelendirilip avtor olarğa qatnasqan boladı. «O dúnyadağı atama xatlar» essesinde avtorlıq bayanlawlar, avtor obrazı jetekshilik etedi. Shığarmada óz tágdirin xalıq tágdiri menen ajıralmas baylanısta qarağan, óz xalqınıń jan kúyer bir perzenti sıpatında onı apatshılıqtan qutqarıw ushın ayanbay gúresken jazıwshı obrazı sáwlelengen. T.Qayıpbergenovtıń balalıq dáwirinen baslap payğambar jasına shekemgi ómiri xalıq tágdiri, jámiyetlik siyasiy turmıs penen baylanıslı berilgen. Shığarmada insan, tábiyat hám jámiyet arasındağı qarım-qatnas, bul qatnastağı kózsizlik, insapsızlıq, oysızlıq sıyaqlı illetler, jiberilgen qáte-kemshilikler, ornı tolmas ókinishler avtor obrazı, avtordıń dúnyaqarasları arqalı ashıp berilgen. SSSR dıń basqarıw dúziminiń qáte-kemshilikleri, vlast basındağı adamlardıń oysızlığı, keleshekke kóz jibermey, tek búgingi kún menen jasaw, «tábiyattı boysındıramız» degen súren astındağı islengen háreketlerdiń aqıbetinde pútin bir millettiń joq bolıp ketiw qáwpi avtordıń óz tolğanısların, pikirlerin kópshilikke ashıqtan-ashıq bildiriwi, tógip salıwı arqalı júzege shıqqan. Avtor óziniń «xatların» emlewxanada jatırğan waqıtta, yağnıy nawqas payıtında jazadı. Óziniń jekke dárti menen xalqınıń dártlerin biriktirgen halda, avtor «nawqas aqlığınıń» atasına shağınıwı, sarsılıwı usılı menen óz pikirlerin ele de ótkirlestirip bergen. Avtor ekologiyalıq apatshılıqtıń kelip shığıw sebeplerin izley otırıp, jámiyetlik siyasiy qubılıslarğa óziniń bahasın, kózqarasların bildiredi hám usı tiykarda totalitar jámiyettiń adamlar basına salğan tragediyalıq aqıbetlerin súwretlep otıradı. «Hár bir sorawğa juwap izleymen, tappayman. Biraq mınaw qubılıslarğa kewlim qabadı: Adamlardıń sútxorlığı, mehirsizligi, adamlardıń adamlar menen til tabısa almay atırğanlığı tábiyattı óltirip atır. Adamları jalğan áwliyesımaqlarğa, kósemlerge bas iygen mámlekette tábiyat óledi eken. Qansha oylanba, báribir biziń mámleketimizde jasağan adamlarda estetikalıq talğamlar durıslı rawajlanbağan. Tábiyattıń sulıwlığın qabıllaw imkaniyatımız kem» [4:94]. Avtor bul jerde tábiyiy apatshılıqtıń kelip shığıwınıń ruwxıy, morallıq, estetikalıq sebepleri tuwralı pikirleydi. Onıń pikirinshe, adamlardıń ruwxıy jarlılığı tábiyatqa nadurıs qatnastı keltirip shığardı hám bul qatnas ekologiyalıq apatshılıqtı payda etti. Shığarmada avtor óz xalqınıń ásirler boyı jıynağan filosofiyalıq, etikalıq, estetikalıq, huqıqıy bilim qorların ózinde jámlegen, danıshpan, filosof tárizinde sáwlelenedi. Jazıwshı óziniń turmıslıq tájiriybelerine, ilimiy bilimlerine tiykarlanıp ómir, adamlar, jámiyet tuwralı filosofiyalıq pikirlerin, oy juwmaqların kópshilikke usınadı. Máselen: «Aq boyaw birew bolıwına qaramastan hár bir adamnıń ózinshe aq boyawı bar. Haqıyqatlıq birew degendi jaqsı kóremiz. Birew me? Olay bolsa nege haqıyqatlıqtı anıqlaw ústinde daw-jánjeller kóp.

Dúnya usı qásiyeti ushın da gózzal, deydi birewler.

Dúnya usı qásiyeti ushın da túńildiredi, deydi ekinshileri.

Dúnyağa biyparwa bolmasań ya otta jasaysań, ya muzda jasaysań, deydi úshinshiler.»[4:43]. Bul qatarlarda insan, onıń quramalı ishki dúnyası hám sırtqı dúnyadağı jumbaqlı qubılıslar haqqında avtordıń filosofiyalıq pikirlewleri bayanlanğan. Esseniń janrlıq qásiyetleriniń biri de usında kórinedi, onda avtor filosofiyalıq pikirlew, insanlar háreketi, tábiyiy hám jámiyetlik qubılıslardan áhmiyetli juwmaq, danıshpanlıq dórete alıw uqıplılığına iye boladı.

Bunnan basqa da esse janrında T.Qayıpbergenovtıń «Túrkiynama», «Qaraqalpaqtıń óz qalpağı menen sırlasıwı», «Qálbimniń qamusı» usı roman-esseler óziniń kompoziciyası hám pikirdi, poziciyanı bildire alıw jağınan ayırmashılıqlarğa iye ekenligi menen bahalı.

Tereń fiosofiyalıq oylar menen ózgeshelenip turatuğın dóretpesi bul “Qálbimniń qamusı” shığarması bolıp bunda jazıwshı “Ol ne haqqında? Insan hám Watan haqqında” [5:4] dep juwap qaytaradı. Jazıwshı bul shığarmasına reportaj-esse dep janrın belgileydi.

Shığarmada insan qanday sezimlerdi kewilinde túyip júrgen bolsa, oğan sheshim izlese usı kitaptan tabadı. Sebebi bul kitap jazıwshınıń ómirdiń jollarınıń aqırlarına kelip jazılğan, mol tájireybelerdiń miywesinen dóregen dóretpe boladı.

Mısalı: “Tilekke qarsı, qaraqalpaqlardıń usı dáwirge deyingi ómir jolı, tágdirleri kútá ayanıshlı. Kim olardıń tágdirlerin kórkem obrazlar arqalı kóz aldına keltirgisi kelse hár qıylı sebepler menen qayta-qayta buzılıp, jáne tigilgen bir otawdı(hár buzılğanda sózsiz álle nárseleri joğaladı), yamasa buzılıp, hár qıylı sınıqları qayta jıynalıp óz ornına ileker ğana tiklengen jaydı kóz aldına keltirsin.

Bıraq quwanshılısı –qaraqalpaqlar hár qanday awır jağdayda da adamıylıq qásiyetin joğaltpay, dawıl quwğan qańbaq kibi qaydan, qayda quwılsa da óziniń “Qaraqalpaq” degen ázelgi atın, ruwxıy baylığın bárhama yadında saqlay bilgen” [5:104]. Bul qatarlarda jazıwshınıń óz xalqına, eline jurtına bolğan sadıqlıq sezimlerin oyatıwshı tereń oysezimge bay sózler menen qatarda tarıyxıy anıq faktlerdiń de qatar qollanıp ózgeshe stilde shığarma dóretiwi XXI ásir baslarında jańa dóretiwshiliginiń jańa basqıshı boldı.

Ádebiyatlar

1. Алламберганов К. Түңғыш қәдем, үлкен жаңалық. Жас ленинши. 1986. 16-октябрь.
2. Палўанов Б. Ҳәзирги қарақалпақ әдебиятында эссе жанры. Канд.дис. –Нөкис: 2007.
3. Нуржанов П. оламга йўл./ Жахон адабёти. –Тошкент: 2009, 5-май. №5.
4. Қайыпбергенов Т. О дүньядағы атама хатлар. -Нөкис: «Қарақалпақстан». 1992. 43-б.
5. Қайыпбергенов Т.Қәлбимниң қамусы. –Нөкис: «Билим». 2008. 4-б.

REZYUME. Maqolada T.Qayipbergenovning XX asr oxiri va XXI asr boshlarida yozilgan “O, dúnyadaǵa atama xatlar”, “Qálbimniń qamusı” roman-esselari tahlil qilingan.

РЕЗЮМЕ. В статье анализируются романы-эссе Т.Кайыпбергенова “O, dúnyadaǵa atama xatlar”, “Qálbimniń qamusı” написанным в конце 20-начале 21 века.

SUMMARY. The article analyzes T. Qayipbergenov's novel-essays "O, dunyadağa atama khatlar", "Kálbimni kamusı" written in the late 20th and early 21st centuries.

M A Z M U N Í

TÁBIYIY HÁM TEXNIKALÍQ ILIMLER

Fizika. Matematika. Texnika. Informatika

Atashov B.T., Yuldashov D.P., Oralbayev K.G. LiBaWF$_9$ kristallining termolyuminessensiyasi …….. 3
Asanov D.J. Pulse photon processing of a thin-film Si/Mg/Si/Sitall System …………………………….. 4
Djumabaev N. Viet teoremasınan paydalanıp parametrli kvadrat teńlemelerdi sheshiw usılları ………… 6
Eshanov M., Sarsenbaev D., Muxiyatdinova A. Kompyuterli modellestiriw texnologiyasın paydalanıw boyınsha metodikalıq pikirler ……………………………………………………………… 8
Хаккулов М.К. Модельный расчет параметра элементарной ячейки si$_2$zns полуэмпирическим методом ……………………………………………………………………………………… 10
Jalekeshov A.S., Yavidov B.Ya. Bir o‘qli deformatsiyaning $YBa_2Cu_3O_{7-\delta}$ kuprati o‘tao‘tkazuvchanlik kritik haroratiga ta’siri …………………………………………………………………….. 12
Жумамуратов А., Жумамуратов М.А. Исследование микроэлементного состава коллекторных, речных, канальных и подпочвенных вод Южного Приаралья ……………………………….. 15
Исмайлов К.А., Атаубаева А.Б., Насырова Г.М. Релаксационные явления в структурах контактной металлизации, стимулированные термической обработкой …………………….…... 16
Камалов А.Б., Жалелов М.А., Турсынбаев С.А. Тензоэлектрические свойства кремния с нанокластерами атомов марганца ……………………………………………………………………. 18
Kudaibergenova A.M., Orazimbetova G.Z., Turdimuratov M.M. New raw materials recommended for use in cement plants of Karakalpakstan ……………………………………………………………….. 20
Маркевич М.И., Асанов Д.Ж., Камалов А.Б. Формирование наночастиц в водной среде из мишени силумина ……………………………………………………………………………………... 22
Nuritdinov I., Atashov B.T., Yuldashov D.P., Oralbayev K.G. LiBaWF$_9$ kristallarning xususiy lyuminessensiyasi ……………………………………………………………………………………….. 24
Утеулиев Н.У., Оринбаев А.Б. Электр энергиясини тақсимлаш масаласини ечишнинг дастурий таъминотини ишлаб чиқиш ……………………………………………………………………… 26
Зикриллаев Н.Ф., Трабзон Л., Исмаилов Қ.А., Мавлонов Ғ.Ҳ., Абдуғаниев Й.А., Неъматов О. С., Исмаилов Т.Б. Европий киришма атомлари киритилган кремнийга магнит майдон таъсири ……………………………………………………………………………………... 29

Biologiya. Zoologiya. Ekologiya

Abdijaliev S.K., Allambergenova D.A. Tabiat va inson faoliyatida ekologik toza energiya manbalaridan foydalanishning ahamiyati …………………………………………………………… 33
Ешмуратов Р.А., Юлдашева А.К. Интродукция шароитида *Lycium L* турларининг биоморфологик ҳусусиятлари ………………………………………………………………………... 35
Палўанова Г.Ж., Байгелдиева Н.Ж. Жалпақ тисли крысаның азықланыўы ҳәм ин қурылысы …. 37
Палўаниязова Д.А. Дадаев С., Қаниязов А.Ж. Қорақалпоғистон шороитида эчкилар (*capra hircus* l.) гельминтлари тур таркиби ва уларнинг организмда тақсимланиши ……………….. 39
Туремуратова Г.И., Нагметов Х.С. Планктонные беспозвоночные животные озеро Сайкуль … 42

Geografiya

Ешимбетов У.Х., Сэрсенбаев Қ.А. Қишлоқ хўжалигини ихтисослаштиришнинг илмий асослари 44
Облақулов Ҳ.А., Буранов Ё.Р. Навоий вилояти аҳолисининг миллий-этник таркиби ……………. 46
Шерхолов О.И. Навоий вилояти шаҳар аҳоли пунктларининг ҳудудий таркиби ва демографик кўрсатгичлари ……………………………………………………………………………………….. 48

JÁMIYETLIK HÁM EKONOMIKALÍQ ILIMLER

Tariyx. Huqıqtanıw. Ruwqıylıq

Арзиева Б.И. Синф раҳбарларининг ҳуқуқий саводхонлигини оширишнинг ҳуқуқий асослари …. 51
Есназарова З.Б. Күнхожа шығармаларының тарийхнамасы ………………………………………… 53
Қодиров Қ.А. Ғоявий таҳдидларга қарши кураш – ёшлар сиёсатининг асосидир ………………….. 55
Кахарова М. Малайзия давлатида ижтимоий-маънавий муҳит ҳолати 57
Kudaybergenova T.K. Nızam ústemligi hám korrupciyaǵa qarsı gúresiw – puqaralıq jámiyetin rawajlandırıwdıń ústem shárti …………………………………………………………………........ 60
Пирназаров С.М. Қарақалпақ театрының профессионаллыққа өтиўинде дәслепки адымлар (1930-1939) ……... 62
Сарыбаев А.К. Қарақалпақстан Республикасында экономикалық реформалардың басланыў ҳәм жәмийетлик-экономикалық дүзилистиң өзгериўи …….. 64

TIL BILIMI HÁM ÁDEBIYATTANÍW

Til bilimi

Абдуллаева С.Н. Фоностилистические особенности русских и узбекских пословиц 67
Allanazarov E.E., Qadirbergenova G. X.Dáwletnazarov shıǵarmalarında frazeolgizmlerdiń qollanılıw ózgesheligi 69
Azizov S. Pedagogik oliy ta'limda bo'lajak ingliz tili mutaxassislari-talabalarning yozuv kompetensiyasini takomillashtirish konsepsiyasi 71
Badalbayeva M. Terminologiya sohasi taraqqiyotidagi terminlarning shakllanish bosqichlari, turlari va amaldagi muvaffaqiyatli natijalar 72
Бузрукова Д.М. Тил бирликларининг ҳиссийлик табиати 74
Danabayeva G. Kiyim-kechak nomlarining turkiy tillardagi tasnifi masalasi (bosh kiyimlar misolida) ... 75
Eshmanova B.X. O'zbek xalq maqollarida antitezaning ifodalanishi 77
Казаков И.Р. Тил ва менталитет тушунчалари мушоҳадаси 79
Кдырбаева Г.К. Олам паремиологик манзарасида мифологик концептосфера бирликларининг воқеланиш хусусиятлари 81
Qodirova F.Q. Olam til orqali shakllanadi 84
Mo'minova Sh.T., Shofqorov A.M. O'zbek adabiy tili va sheva munosabatlari 86
Norkuziyeva D.Sh. Zoomorf tizimlarning milliy va madaniy xususiyatlari 87
Prekeeva A. Namanganlı qaraqalpaqlar 89
Ruzimov Sh.S. A.Qosimov, M.Qosimova muallifligidagi "inglizcha-o'zbekcha-ruscha, o'zbekcha-inglizcha-ruscha" anatomik terminlar lug'atining tuzilish tamoyillari 92
Сайфуллаев Б.Н. Ўзбек-қозоқ диалектал фраземаларининг таркибий хусусиятлари 93
Сейтназарова И.Е. Тилеўберген Жумамуратов шығармаларында фонетика-семантикалық қубылыслар 95
Tashmatova N.Ch. Haydar Xorazmiyning "Gulshan ul-asror" masnaviysida forscha o'zlashma qatlamga oid leksemalar ifodasi 98
Темирханова Г.У. Қарақалпақ тилиндеги өзлестирилген сөзлердиң қурылысы ҳаққында 99
Shermatova D.Ya. Oliy ta'lim texnika yo'nalishlarida tahsil olayotgan talabalarning o'zbek tilidagi muloqot madaniyatini rivojlantirish 101
Шерниязова Ж.Е. Коммуникатив қәбилетти раўажландырыўшы сөзсиз байланыс қураллары 103
Шынназарова С. Соматикалық бирликлердиң фразеологизмлерде тирек сөз сыпатында берилиўи 105
Chariev Ch.D. Túrkmen tilinde geminaciya qubılısı 107

Ádebiyattanıw

Allambergenov K. Epos and histories (on the example of national versions of the epic "Edige") 110
Allambergenova G. Qoraqalpoq xalqi va jahon xalqlarining og'zaki ijodidagi mushtarak jihatlar 112
Алламбергенова П. Журналист суриштируви жанрининг ўзига хослиги 113
Алламуратова З. Қарақалпақ прозасында гүрриң жанрында детектив формалардың берилиўи 116
Атабаева Е. Қарақалпақ балалар поэзиясында ғәрезсизлик жылларындағы дидактикалық қосықлардың өзгешеликлери 118
Бекбергенова М. Көркем әдебияттың раўажланыўы ҳәм көркем методлар 119
Biysenbaev Q. Oyın-zawıq qosıqları hám olardıń janrlıq ózgeshelikleri 121
Даўтова Г. Қарақалпақ фольклортаныў илиминиң пайда болыўы ҳәм раўажланыў басқышлары ... 122
Esemuratova U.X. Dáwletyarbek dástanınıń Qarajan baqsı Kabulov variantı haqqında 123
Gulomova Z. The best literary achievements of eastern and western literature of the XX century in the figure of ralph Ellison 125
Кәрибаева А.Ө., Торткулбаева Т.А. Түркий тиллердеги терминлердиң қәлиплесиў тарийхы 127
Кеңесбаева Ш. Қарақалпақ ертек тип сюжетли дәстанларының пайда болыўы ҳәм қәлиплесиўинде ертеклердиң тутқан орны 130
Керуенов Т. Алишер Наўайының дөретиўшилиги ҳәм түркмен әдебияты 131
Сарсенбаева А.К. Тәжетдин Сейтжановтың поэмаларының көркемлик өзгешеликлери 133
Reymova D. Dástanlardaǵı mifologiyalıq motivler hám olardıń kórkemlik xızmeti (Edige dástanı mısalında) 135
Зарипова З. Умай ана образында қус культиниң сәўлелениўи 136
Yusupova A. Tólepbergen Qayıpbergenovtıń XX ásir aqırı XXI ásir basındaǵı dóretiwshilik ózgeshelikleri 137

Танысыңыз, редколлегия ағзалары

Эрназарова Манзура Сапарбоевна

Эрназарова Манзура Сапарбоевна – 1973-жыл 19-августта Наўайы ўалаяты Навбаҳор районында жумысшы шаңарағында туўылған. 1990-жыл Наўайы ўалаяты Навбаҳор районындағы 1-санлы улыўма билим бериў мектебин тамамлаған. 1996-жылда Қарақалпақ мәмлекетлик университети филология факультетин тамамлап, Наўайы ўалаяты Навбаҳор районындағы 2-мектепте өзбек тили ҳәм әдебияты пәни оқытыўшысы ҳәм "Навбаҳор тонги" газетасында журналист болып ислеген.

2000-жылда педагогика илимлериниң кандидаты, 2019-жылда филология илимлери доктopы (DSc) илмий дәрежесин, 2007-жылда доцент илимий атағын, 2023-жылда профессор илимий атағын алған. 2007-жылдан Наўайы мәмлекетлик педагогикалық институты Басланғыш тәлим кафедрасы баслығы лаўазымында ислеп келмекте.

М.Эрназарова "Халқ таълими аълочиси" (2014) көкирек нышаны менен сыйлықланған. 1998, 2003, 2005 - жылларда "Ўзбек тили" сабақлығы (оқыў қарақалпақ тилинде алып барылатуғын мектеплердиң 2-класслары ушын) бир неше мәрте баспадан шығарылған. 2012-жыл Республика жоқары оқыў орынларының филология факультети талабалары ушын "Она тили ўқитиш методикаси", "Ҳозирги ўзбек тили (Морфологик-морфемик сатҳ)" сабақлығы ҳәм "Ўзбек диалектологияси", "Ўзбек тилини ўқитиш методикаси" атлы оқыў қолланбаларын дөретти. "Грамматик маъно лисоний ва прагматик омиллар яхлитлигида" атлы монография (2016), "Субстанциал – прагматик терминларнинг қисқача изоҳли луғати" (2017), "Расмли-изоҳли ўзбекча-инглизча ўқув луғати" (1-класс "Она тили" сабақлығы тийкарында. Ташкент, 2020) "Ўзбек тилини ўқитишнинг энг яхши методикаси" илимий-дөретиўшилик жумыслар Республика таңлаўының методика жөнелисинде жеңимпаз болған.

Илимпаз линвистиканың актуаль мәселелерине байланыслы 170 тен артық илимий мақала, сондай-ақ, 5 сабақлық, 2 оқыў қолланба, 150 ден артық илимий мақала (8 илимий мақаласы Scopus ҳәм Web of science базасында шет ел журналлларында), 1 монография, 12 гүўалықлардың авторы.

Филология илимлери докторы, профессор Эрназарова Манзура Сапарбаевнаның илимий басшылығында 5 излениўши PhD дипломын алды. 20 дан аслам излениўши ҳәм докторантларға, бакалавр ҳәм магистрларға илимий басшылық етип келмекте.

Турдимов Шомирза Ганиевич

Турдимов Шомирза Ганиевич 1957-жылы Самарқанд ўалаятында туўылған. 1979-жылда Өзбекстан Миллий университетиниң филология факультетин тамамлаған. ӨзР ФА Тил ҳәм әдебият институтында 1979-жылдан үлкен лаборант, 1982-1998-жылларда ӨзР ФА Ҳамид Сулаймонов атындағы Қолжазбалар институтында киши, үлкен илимий хызметкер лаўазымларында ислеген. 1998-жылдан ӨзР ФА Өзбек тили, әдебияты ҳәм фольклоры институтында искерлик көрсетпекте, ҳәзирде фольклор бөлими баслығы лаўазымында ислеп келмекте. Ш.Турдимов Өзбекстан Республикасы Мәмлекетлик сыйлығы (2007), Шуҳрат медалы (2000) ийеси.

1987-жылы "Ўзбек халқ лирик қўшиқларида поэтик рамз" темасында кандидатлық, 2012-жылы "Гўрўғли достонларининг генезиси ва тадрижий босқичлари" темасында докторлық диссертацияларын қорғаған.

"Гўрўғли достонларининг генезиси ва тадрижий босқичлари" (2011), "Этнос ва эпос" (2013), "Ҳикмат хазинаси" (2016), "Халқ қўшиқларида рамз" (2020), "Ўзбек мифологияси ва фольклори" (2023) монографияларының ҳәм "Ўзбек достонларининг каталоги", "Наврўз нашидаси", "Ўзбек халқ қўшиқлари" (қос авторлықта) китапларының авторы, өзбек халық көркем аўызеки дөретпелеринен онға жақын китапларды баспаға таярлаған.

Ш.Турдимов өзбек халық дәстанлары, өзбек мифологиясы, өзбек халық ертеклери ҳәм ҳалық лирикасының ири изертлеўшиси есапланады. Илимпаздың 300 ге жақын илимий мақалалары, соннан шет ел журналларында 10нан артық мақаласы жәрияланған.

Манаўый-ағартыўшылық үгит-нәсиятлаў топары қурамында 2005-2017 жыллары Наўайы, Сурхандәрья, Қарақалпақстан, Хорезм аймақларында ғәрезсизлик дәўиринде ерисилген жетискенликлерди кең көлемде үгит-нәсият етиўге белсендилик пенен қатнасқан. Халық бақсы-жыраўлары, қосық, лапар атқарыўшылары, фольклор-этнографиялық топарлары көрик-таңлаўларында төрешилер қурамы ағзасы, баслығы сыпатында фольклор өнерин үйрениў ҳәм раўажландырыўға үлкен үлес қосқан.

Ш.Турдимов 1996–жылдан Халық дөретиўшилиги ҳәм мәдений-ағартыўшылық жумыслары Республика илимий орайы Фольклор кеңесиниң ағзасы, 2018-жылдан ӨзР ФА Өзбек тили, әдебияты ҳәм фольклоры институты жанындағы илимий дәрежелер DSc.27.06.2017.2016.Fil.01 санлы Қәнигелестирилген кеңес жанындағы илимий семинардың баслығы сыпатында нәтийжели мийнет етип келмекте. Оның илимий басшылығында 4 филология илимлери бойынша философия докторы таярланған.

Сондай-ақ, Ш.Турдимов "Муқаддас ёғду", "Алпомиш" ҳүжжетли ҳәм "Йўл бўлсин" көркем фильмлериниң сценарий авторы. 2007-жылда "Йўл бўлсин" фильми ушын Өзбекстан мәмлекетлик сыйлығының лауреаты болған. Буннан тысқары, жоқары маманлыққа ийе қәнигелерди таярлаўда үлкен үлес қосып келмекте.

Танысыңыз, редколлегия ағзалары

Салаева Мухаббат Сабуровна

Салаева Мухаббат Сабуровна Қоқан мәмлекетлик педагогика институты «Педагогика ва психология» қәнигелигин тамамлаған. 1991-жылда Хорезм мәмлекетлик педагогика институты «Педагогика ва психология» кафедрасында оқытыўшы лаўазымында педагогикалық искерлигин баслаған.

Салаева Мухаббат Сабуровна 1999-жыл «Муҳаммад Ризо Огаҳийнинг маърифий–педагогик қарашлари» темасындағы кандидатлық диссертациясын қорғаған.

2002-жыл ноябрь айынан ҳәзирги күнге шекем Өзбекстан Республикасы ҳаял-қызлар «Олима» шөлкеми Хоразм ўалаяты бөлими директоры лаўазымында жумыс ислеп келмекте.

Бүгинги күнге шекем 1 мәмлекетлик грант басшысы, 3 грант қатнасыўшысы сыпатында искерлик алып барған. 2005 - жылда Қори Ниёзий атындағы Өзбекстан педагогика илимлери илими изертлеў институтында П-5.24 санлы шәртнама бойынша ДИТД-5 исленбесине басшылық еткен. «Умумий ўрта таълим мактабларида ўқувчиларни табақалаштириб ўқитишнинг илмий-педагогик асослари» атлы исленбе шеңберинде оқытыўшылар ушын методикалық қолланбалар жәриялаған.

2014-жылда Өзбекстан Республикасы Жоқары Аттестация Комиссиясы тәрепинен доцентлик атағын алған.

Бүгинги күнге шекем 174 илимий жумыс, солардан 2 сабақлық, 1 энциклопедия (қос авторлықта), 2 монография ҳәм 3 оқыў қолланба, 4 методикалық қолланба жәриялаған. 67 илимий журналларда мақала (шет еллерде 22) ҳәм 97 халқара ҳәм республика көлеминдеги илимий әнжуманлардағы мақалалардан ибарат, жәми 160 баспа табақ көлеминде илимий-методикалық мийнетлерди жәриялаған.

2019-жыл август айында «Ўзбек педагогикаси тарихини даврлаштиришнинг назарий-методологик асосларини такомиллаштириш» темасындағы докторлық диссертациясын қорғаған.

2021-жылдан ҳәзирги күнге шекем Үргенш мәмлекетлик университети Педагогика факультети «Мактабгача таълим методикаси» кафедрасы профессоры лаўазымында ислеп келмекте.

Салаева Мухаббат Сабуровна өз қәнигелиги бойынша илимий мектеп қәлиплестирип, ҳәзирде 1 таяныш докторант ҳәм 4 еркин излениўшиге илимий басшылық етип келмекте. Сондай-ақ, 40 тан артық питкериў қәнигелик жумысларына ҳәм 20 дан артық магистрлик диссертацияларына басшылық еткен.

Раҳмонов Насимхон Асқарович

Насимхон Асқарович Раҳмонов 1952-жыл 16-октябрьде Ферғана ўәлаятында оқытыўшы шаңарағында туўылған. Мектепти питкерип, әдебиятқа болған қызығыўшылығы күшли болғанлығы ушын Ферғана мәмлекетлик университети өзбек тили ҳәм әдебияты факультетине тапсырды. 1974-1975-жыллары Кувасой қаласындағы 20-санлы орта мектепте өзбек тили ҳәм әдебияты пәнинен сабақ береди. 1975-жылы Ташкентке келип, «Ўқитувчи» баспаханасында корректор болып жумысқа киреди. 1976-1977-жылы Бувайда районындағы 8-мектепте оқытыўшы болып ислейди. 1977-1979-жыллары «Ўқитувчи» баспаханасында корректор, өзбек тили ҳәм әдебияты бөлими редакторы болып ислейди. 1979-жылы Өзбекстан Илимлер Академиясы Қолжазбалар институтына жумысқа өтеди ҳәм ол жерде киши илимий хызметкер, бөлим баслығы, илимий хызметкер, бас илимий хызметкер, институт директорының илимий ислер бойынша орынбасары, директор ўазыйпаларында хызмет қылады. 1998-2001-жыллары Өзбекстан Илимлер академиясы Абу Райҳон Беруний атындағы Шығыстаныўшылық институтында жумыс ислейди. 2001-жылдан Мырза Улуғбек атындағы Өзбекстан Миллий университетине жумысқа өтип, профессор, Журналистика факультетиниң деканы лаўазымларында ислейди. Ҳәзирде Алишер Наўайы атындағы Ташкент мәмлекетлик өзбек тили ҳәм әдебияты университетиниң «Ўзбек мумтоз адабиёти ва матншунослик тарихи» кафедрасында профессор лаўазымында ислеп келмекте. Ол 1984-жылы «Кул тигин ёдномаси (VIII аср) поэтикаси» темасында кандидатлық, 1991-жылы «Ўрхун-енисей ёзма ёдгорликлари ва туркий эпослар муносабати» темасында докторлық диссертациясын қорғаған. 1993-жылы профессор илимий атағын алған. Н.Раҳмоновтың илимий искерлиги әййемги түркий халықлардың социал-сиясий ҳәм этникалық тарийхы менен де байланысқан. Оның «Тошга битилган китоблар» (1983), «Инсон руҳининг садоси» (1986), «Битиглар оламида» (1990), «Турк хоқонлиги» (1993), «Ўзбекистоннинг кўҳна туркий-рун ёзувлари», «Маданиятшунослик» (1-баспасы 2011 ж, 2-баспасы 2015 ж; тарийх илимлери докторы М.Абдураҳмонов пенен бирге) оқыў қолланбасын жаратты. Ҳәзирге шекем 250 ден артық илимий ва илимий-публицистикалық мақалалардың авторы. Оның мақалалары Россия, Түркия, Қазақстан, Қырғызстан, Азербайжан сыяқлы бирқатар сырт ел мәмлекетлерде басып шығарылған. Н.Раҳмоновтың Туркология тараўындағы хызметлери халық аралық көлемде атап өтилген. Ол Түркиядағы Жаңа Түркия стратегиялық изертлеўлер институтының сыйлығы (2017), Нурсултан қаласындағы Халық аралық Түркий академияның гүмис медалы (2018), Қазақстан халықларының Ассамблеясының алтын медалы (2020) менен сыйлықланған.

Dıqqat, jazılıw - 2023!

Húrmetli, jurnal oqıwshıları! Eger, Siz ilim, tálim-tárbiya hám oqıtıwdıń jańa zamanagóy usılları, jańalıqları menen óz waqtında jaqınnan tanıspaqshı, ózińizdiń usı tarawdağı jetiskenliklerińiz hám oy – pikirlerińiz benen ortaqlaspaqshı bolsańız, «Ilim hám jámiyet» jurnalına 2023-jıl ushın jazılıwğa mirát etemiz.

Jılına 4 márte shığatuğın biziń jurnalımızda barlıq tarawlar boyınsha ilimiy, ilimiy-metodikalıq maqalalar járiyalanadı.

«Ilim hám jámiyet» jurnalı Ózbekstan Respublikası Ministirler kabineti janındağı Joqarı Attestaciya Komissiyası kollegiyasınıń qararı menen tómende kórsetilgen pánler boyınsha ilim doktorı dárejesin alıw ushın maqalalar járiyalanıwı tiyis bolǵan ilimiy basılımlar dizimine kirgizilgen:

- 01.00.00 – fizika-matematika ilimleri;
- 03.00.00 – biologiya ilimleri;
- 05.00.00 – texnika ilimleri;
- 07.00.00 – tariyx ilimleri;
- 10.00.00 – filologiya ilimleri;
- 11.00.00 – geografiya ilimleri;
- 13.00.00 – pedagogika ilimleri;
- 19.00.00 – psixologiya ilimleri.

Jazılıw bahası - 350.000 (úsh júz eliw mıń) swm.

Redakciya mánzili: Nókis qalası, P.Seytov kóshesi, n/j.
Indeks: 230100, Telefon: +998612294086; +998939205495.
Veb sayt: journal.ndpi.uz; el.pochta: fanvajam@mail.ru
JURNALDÍŃ BASÍP SHÍǴARÍLÍWÍNA JUWAPKER: Ájiniyaz atındağı NMPI baspaxanası.

«Ilim hám jámiyet» jurnalınıń esap beti:
BANK: MB BB XKKM Toshkent shahri
Esap beti: 2340 2000 3001 0000 1010
MFO: 00014; INN: 200 357 981
Jeke esap beti: 4001 1086 0354 0170 9410 0079 001

Maqalalardıń mazmunına hám durıslığına avtorlar juwapker, olardıń pikirleri redakciyanıń pikirleri bolıp esaplanbaydı	*Jurnalǵa jıl dawamında jazılǵan avtorlardıń miynetleri birinshi gezekte járiyalanadı. Maqala kólemi 5 betten kem bolmawı, 7 betten aspawı kerek.*
Jurnal 1992-jıldan shıǵa basladı *ISSN 2010-720X* *Indeksi: Jeke puqaralar ushın — 2101.* *Mákemeler ushın — 2102.*	*Basıwǵa ruxsat etildi: 17.03.2023* *Buyırtpa: №0438 Format: 60x84 1/8* *Kólemi: 17,5 b/t. Jurnal jılına 4 márte shıǵadı.* *Nusqası : 350 dana. Reestr № 11-3084*